

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
ДУ НДІ соціально-трудових відносин Міністерства соціальної політики України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Луганський інститут післядипломної педагогічної освіти
Луганське відділення Українського географічного товариства

СУСПІЛЬНО-, ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
присвяченої 75-річчю утворення кафедри географії
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка

17 – 19 жовтня 2011 року

Луганськ 2011

УДК [911.2+911.3](06)
ББК 26.82я43+65.04я43
С90

Редакційна колегія:

Шищенко П. Г. – доктор географічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України;
Топчієв О. Г. – доктор географічних наук, професор;
Ішук С. І. – доктор географічних наук, професор;
Доценко А. І. – доктор географічних наук, професор;
Гукалова І. В. – доктор географічних наук, професор;
Ковальчук І. П. – доктор географічних наук, професор;
Мельник С. В. – кандидат економічних наук;
Мельник І. Г. – кандидат географічних наук, доцент.

С90 **Суспільно-, фізико-географічні та геоекологічні проблеми старопромислових районів** : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченій 75-річчю утворення кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (17 – 19 жовтня 2011 р., м. Луганськ) / відп. ред. І. Г. Мельник. – Луганськ : Вид-во „ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 207 с.

У збірнику матеріалів конференції розглядаються актуальні суспільно-, фізико- та геоекологічні проблеми розвитку районів давнього промислового освоєння.

Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців, аспірантів, студентів, учителів.

Тексти подаються мовою оригіналу та в редакції авторів

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цифр, цитат, власних імен, повноту і достовірність наведених матеріалів, посилань та інших відомостей.

УДК [911.2+911.3](06)
ББК 26.82я43+65.04я43

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 30 вересня 2011 р.)*

© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Олійник Я. Б.</i> Особливості формування географічного наукового потенціалу України.....	6
<i>Ковальчук І. П., Ковальчук А. І.</i> Актуальні завдання історико-географічних досліджень регіонів України.....	10
<i>Денисик Г. І.</i> Старопромислові райони – провісники формування антропогенної ландшафтної сфери землі.....	12
<i>Гукалова І. В.</i> Старопромислові регіони: підходи до визначення і проблеми розвитку в контексті якості життя населення.....	14
<i>Мельник І. Г.</i> Старопромислові райони: типологічні риси та класифікація.....	17
<i>Нємець К. А., Нємець Л. М.</i> Проблеми дослідження старопромислових регіонів України як складових національної соціогеосистеми.....	23
<i>Лакомова Е. И.</i> Фактор проблемности развития старопромышленных регионов ресурсного типа.....	27
<i>Топчієв О. Г.</i> Проблеми геопланувальної організації гірничопромислових регіонів.....	31
<i>Кисельов Ю. О.</i> Про місце старопромислових регіонів у людському геопросторі (на прикладі Донбасу).....	36
<i>Наконечна Г. В., Книш М. М.</i> Економічна безпека регіону як об'єкт дослідження суспільної географії.....	38

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Лісовський С. А., Лісовська О. Л.</i> Проблеми збалансованого розвитку регіонів України в умовах міжнародної економічної інтеграції.....	41
<i>Іщук С. І., Гладкий О. В.</i> Суспільно-географічні дослідження економічної ефективності розвитку Донецького старопромислового району.....	45
<i>Жадан В. І.</i> До питання про періодизацію процесу господарського освоєння території сучасної Луганської області.....	50
<i>Дячевська Л. П.</i> Вплив міжнародних економічних конфліктів на розвиток регіону.....	52
<i>Савчук І. Г.</i> Рекомендації щодо оптимізації розвитку експортоорієнтованих галузей України з видобування корисних копалин.....	57
<i>Матросов В. Д., Овчарова І. М.</i> Реструктуризація вугільної галузі в старопромислових районах: проблеми та перспективи.....	60
<i>Ключко Л. В., Телебєнєва Є. Ю., Самойлов О. М.</i> Суспільно-географічні особливості машинобудування старопромислового регіону (на прикладі Луганської області).....	63
<i>Дудкіна Г. Є.</i> До питання інвестиційного розвитку старопромислових районів.....	68
<i>Базай В. В.</i> Реструктуризація в контексті поетапного розвитку Єврорегіону „Донбас”.....	70
<i>Іванов Є. А., Козак Т. І.</i> Історико-географічні аспекти освоєння мінеральних ресурсів Карпатського регіону України у 1919–1939 роках.....	72

<i>Моштаківа Н. В., Єфіменко В. І.</i> Інноваційний розвиток сфери культури в старопромисловому регіоні.....	76
<i>Вірченко П. А., Слоньова Т. І.</i> Освітній комплекс Луганщини: особливості галузевої, функціональної та територіальної структури.....	80
<i>Лажнік В. Й., Майстер А. А.</i> Особливості територіальної диференціації рівня сільськогосподарської освоєності території Волинської області.....	84
<i>Влах М. Р., Ментух Н. Р.</i> Територіальна організація аграрного землекористування Львівської області.....	89

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕКІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Нємець К. А., Яновська О. О.</i> Проблеми ринку праці України та можливі шляхи їх подолання.....	92
<i>Петрук С. Л.</i> Ринок праці України та регіональні особливості старопромислових районів.....	96
<i>Мельник С. В., Коронець П. М.</i> Зарубіжний досвід соціального захисту населення під час реструктуризації вугільної галузі.....	100
<i>Мельник І. Г., Шевченко М. Г.</i> Вплив міграції населення на формування трудового потенціалу Луганської області.....	104
<i>Ситник О. І., Дериземля Н. О.</i> Оцінка рівня соціально-економічного розвитку смт Завалля Гайворонського району Кіровоградської області.....	110
<i>Гаврюшенко Г. В.</i> Особливості інвалідизації населення старопромислового району (на прикладі Луганської області).....	114
<i>Гасвська Н. С.</i> Соціальні проблеми старопромислових районів як фактор поширення бідності (на прикладі Луганської області).....	118
<i>Нємець Л. М., Заволока Ю. Ю., Сєгіда К. Ю.</i> Міграційні процеси населення Харківської області.....	121
<i>Мезенцев К. В., Мезенцева Н. І.</i> Трансформації громадських центрів в урбанізованих регіонах України.....	124
<i>Мозговий А. А.</i> Особливості урбанізаційних процесів у старопромислових районах України на прикладі Донбасу.....	126
<i>Заваріка Г. М.</i> Стратегічні напрями удосконалення Луганської регіональної системи розселення.....	130
<i>Доценко А. І.</i> Сільське розселення в Луганській області: суспільно-географічний аспект.....	134
<i>Заставецька Л. Б.</i> Основні напрями трансформації локальних систем розселення в сучасних умовах.....	137
<i>Яворська В. В.</i> Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я.....	139
<i>Кушнір Л. М., Шевчук С. М.</i> Географічні особливості заселення території Полтавщини.....	141

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

<i>Сопов Д. С.</i> Зміни структури землекористування в Луганській області у зв'язку з процесами роздержавлення та приватизації землі.....	146
<i>Гавриленко О. П.</i> Гірничопромислові природно-технічні геоекосистеми старопромислових районів та їх вплив на природне середовище.....	147

<i>Покляцький С. А.</i> Екологічна ситуація у великих містах старопромислових регіонів.....	152
<i>Кисельова О. О., Сопов Д. С.</i> Екологічна оцінка ерозійної враженості земель Луганщини через площинний змив.....	156
<i>Белоусова Н. В., Прядка І. А.</i> Агроекологічна оцінка ґрунтів Луганської області.....	159
<i>Кармазиненко С. П., Манічев В. Й.</i> Результати мікроморфологічного дослідження сучасного ґрунтового покриву в районі колишніх розробок поліметалічних руд біля с. Нагольна Тарасівка.....	163
<i>Семенюк Л. Л., Зарубіна А. В.</i> Сучасні геоекологічні проблеми території Кіровоградської області.....	168
<i>Петренко О. М.</i> Криворіжжя: антропогенні зміни природних ландшафтів за століття (1889 – 2000).....	170
<i>Крижанівський М. О.</i> Динамічні зміни ландшафтів унаслідок гірничо-видобувної діяльності (на прикладі м. Комсомольська).....	172
<i>Жилік О. В., Жилік В. Д.</i> Вплив мінералізації шахтних вод на стан підземних вод старопромислових міст.....	175
<i>Славгородская Е. Н., Овчарова А. Ю.</i> Причины экологических кризисов Волго-Ахтубинской поймы в современных социально-экономических условиях.....	179
<i>Щеголева Л. Г., Фаргал А. М.</i> Основные принципы разработки природоохранных карт территорий.....	181

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА І ТУРИЗМУ В СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНАХ

<i>Трегубенко О. М.</i> Суспільно корисна діяльність як форма організації природничого краєзнавства в загальноосвітніх закладах старопромислових районів.....	184
<i>Сорокіна Г. О.</i> Про конструювання нових педагогічних систем у туристичній освіті.....	186
<i>Жерліцин С. О.</i> Інноваційна діяльність Луганського ОШПО щодо формування екологічної компетентності учнівської молоді Донбасу.....	189
<i>Ключко Л. В., Кулешова Г. О., Ница О. С.</i> Суспільно-географічні аспекти культурної спадщини Харківщини.....	194
<i>Парилівська Г. І.</i> Популярні та маловідомі об'єкти туризму Приазов'я.....	197
<i>Жерліцин Н. С.</i> Роль лісових екзотів у поліпшенні екологічної ситуації та розвитку пізнавального туризму в Донбасі.....	199
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	203

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

УДК 911.3

*Я. Б. Олійник, член-кор. НАПН України, д. е. н., проф.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Основою вивчення особливостей формування географічного наукового потенціалу є ознаки соціально-демографічної характеристики: місце народження і навчання, вік захисту кандидатської й докторської дисертації, період між цими захистами. Комплексна характеристика може стати основою формування наукової політики і прогнозування розвитку науки на певний період. Місце народження найімовірніше відіграє роль у виборі професії, тим більше підготовки фахівців вищої кваліфікації. Проте, слід відзначити, що в областях, де є освітні центри, народилося більше докторів наук. Із 249 фахівців, які народились або коли-небудь працювали в Україні, 195 родом з України (74,4 %), 45 – із Росії (18,0 %), 9 – з інших держав. У 10 областях, що тяжіють до університетів, заснованих до ХХ ст., народилося 107 майбутніх докторів географічних наук, або 44,9 % всіх фахівців. Ближче до території Київського університету – 52 (48,5 %): м. Київ (19), Житомирська (12), Чернігівська (11) та Київська (10) області; Харківського університету – 28 (26,2 %) – Полтавська (14), Харківська (8), Сумська (6); Львівського університету 10 (9,4 %) – Львівська (6), Івано-Франківська (4); Чернівецького університету – 8 (7,5 %); Одеського університету – 9 (8,4 %).

Територію України за кількістю народжених докторів наук можна розділити на три групи:

Показник понад 10: м. Київ (21), Полтавська (14), Житомирська (12), Донецька, Одеська та Чернігівська (по 11), Київська області й АР Крим (по 10).

Середній показник від шести-восьми: Дніпропетровська, Чернівецька, Харківська (по 8), Хмельницька (7) Львівська, Вінницька, Сумська (по 6) області.

Показник від одного до п'яти: Черкаська (5), Івано-Франківська, Луганська, (по 4), Тернопільська, Рівненська, Херсонська (по 3), Волинська, Запорізька, Миколаївська (по 2), Закарпатська й Кіровоградська (по 1).

Отже, народилось більше докторів наук в областях, які тяжіють до наукових центрів.

Майбутні доктори географічних наук отримали базову освіту на географічних факультетах чи відділеннях університетів та природничо-географічних, природничих факультетах педінститутів у вищих навчальних закладах України, колишніх республік СРСР і ближнього для України зарубіжжя (Польщі, Австрії). Географічною слід вважати також освіту, одержану у вузькоспеціалізованих вищих навчальних закладах (гідрологія, гідрографія, метеорологія і кліматологія, океанологія, картографія). Проте, звання доктора географічних наук в Україні мають також науковці, які отримали базову геологічну (Л. М. Горев, Д. В. Закревський, Ю. О. Кошик, Г. В. Пасічний, В. І. Пелешенко), біологічну (Н. О. Сіренко), фізико-математичну (І. В. Бут, М. В. Бова, В. М. Московкін), хімічну (О. М. Алмазов, О. І. Денисова, В. І. Михайлов), економічну (Д. І. Богород, О. Т. Діброва), юридичну (той же Д. І. Богород, П. Т. Вашенко) освіту. Перші професори географії в Україні (П. І. Броунов, К. Г. Воблий, О. В. Клосовський, А. М. Краснов, Г. І. Танфільєв, П. А. Тутковський) не мали також географічної освіти.

Майбутніх докторів географічних наук новітнього етапу для України підготували 20 вищих навчальних закладів України, 11 – Росії. Перша сходинка серед них належить географічному факультету Київського національного університету імена Тараса Шевченка. Він підготував понад 30 докторів географічних наук. Серед них – 14 фахівців з економічної та соціальної географії; 14 фізико-географів; п'ять гідрологів; чотири кліматологи; чотири картографи. Першим із випускників університету, який захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора метеорології і фізичної географії був О. В. Клосовський (1882), доктора географії – П. А. Тутковський (1911), доктора географічних наук – М. І. Щербань (1974). Кваліфікованими географами є випускники факультету, які одержали ступінь доктора економічних (М. М. Паламарчук, Я. Б. Олійник, Є. Д. Силаєв, Д. М. Стеченко), геолого-мінералогічних (М. Ф. Веклич, Б. С. Личков, В. І. Огородніков) та

історичних наук (В. І. Наулко) або професорами без ступеня доктора (А. М. Молочко, В. В. Садовський, А. С. Синявський).

Другу сходинку впевнено займає Одеський гідрометеорологічний інститут (нині екологічний університет). За харківський період базову освіту отримали: К. Т. Логвинов, Л. Г. Онуфрієнко, Г. Ф. Прихотько, О. М. Раєвський, а з 1945 року (ОГМІ) – Н. Ф. Бефані, О. М. Бронфман, Е. А. Бурман, Є. П. Гопченко, В. П. Дмитренко, Є. В. Єлісеєва, О. Г. Іваненко, І. Д. Лоева, П. Д. Ломакін, З. А. Міщенко, О. М. Польовий, О. О. Світличний, Л. І. Сакалі, А. В. Тарнопольський.

Третю сходинку обіймає Львівський національний університет імені Івана Франка. В числі його випускників – 12 економіко-географів (М. С. Дністрянский, О. В. Заставецька, Ф. Д. Заставний, Р. М. Лозинський, Р. А. Іванух, С. І. Іщук, П. В. Луцишин, В. М. Нагірна, М. Д. Пістун, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій, Р. О. Язиніна) та шість фізико-географів (І. М. Волошин, І. П. Ковальчук, А. В. Мельник, Г. П. Міллер, В. М. Петлін, С. П. Позняк). Звання професора одержали випускники факультету В. А. Геринович, Є. П. Качан, М. О. Ковтонюк, Я. С. Кравчук, С. І. Кукурудза, І. Г. Процик, Ю. Полянський, І. М. Пушкар, а С. Л. Рудницький був обраний академіком ВУАН.

Почесне місце в підготовці фахівців посідає Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Базову освіту тут отримали десять докторів географічних наук з економічної та соціальної географії (В. О. Джаман, Я. І. Жупанський, В. П. Круль, М. Г. Ігнатенко, О. В. Краснопольський, К. М. Місевич, С. М. Писаренко, В. П. Руденко, П. О. Сухий, О. І. Хомра); два доктори економічних наук (М. О. Джаман, Л. О. Мармуль); сім – із фізичної географії (М. Д. Будз, В. М. Гуцуляк, Г. І. Денисик, А. Т. Леваднюк, І. В. Мельничук, Г. І. Рудько, Ю. С. Ющенко), два – з гідрології (М. І. Кирилук, О. М. Мельничук). Випускниками факультету є також доктори геолого-мінералогічних наук академік НАН України П. Ф. Гожик, член-кор. НАН України – Г. І. Амурський, В. М. Андрейчук, Б. І. Прокопчук.

Значне місце в підготовці спеціалістів вищої кваліфікації відіграє Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Професор цього університету М. І. Дмитрієв став першим доктором географічних наук в Україні радянського періоду (1938). Базову освіту отримали економіко-географи А. П. Голіков, Л. М. Немець; фізико-географи В. І. Бураков, А. В. Гриценко, М. І. Дмитрієв, О. П. Ковальов, П. В. Ковальов, В. Ю. Некос, С. І. Проходський, П. М. Цись. Всі вони працювали або працюють у своєму університеті, за винятком П. М. Цися, який став засновником геоморфологічної школи в м. Львові.

В Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова базову освіту отримали майбутні доктори наук А. П. Золовський, Ф. М. Лисецький, О. Ф. Литовченко, Ю. Д. Шуйський, а також Н. І. Блажко, Г. М. Витвицький, А. Л. Чепалига, О. М. Шульгін, які стали докторами наук у Росії. Ю. Д. Шуйський працює в Одеському університеті. А. П. Золовський працював у Києві (КДУ, Інститут географії НАН України), О. Ф. Литовченко – у Дніпропетровському аграрному університеті, а Ф. М. Лисецький мігрував у Белгород.

Серед випускників Кримського педагогічного інституту були майбутні доктори географічних наук Г. А. Абрамович, М. В. Багров, Г. В. Балабанов, М. С. Мироненко, Н. М. Нікітіна, С. Д. Ніколаєнко, К. А. Позаченюк, Н. С. Темнікова, Б. А. Федорович, Я. М. Яковенко, професор А. С. Будун.

Крім Кримського педагогічного інституту, базову освіту отримали майбутні доктори наук у Кам'янець-Подільському, Київському та Харківському педагогічних інститутах. Кам'янець-Подільський педагогічний інститут закінчив у 1925 році К. І. Геренчук. Київський педагогічний інститут досяг вищого рівня підготовки кадрів у передвоєнний період. Його закінчили доктор географічних наук В. І. Галицький (1939), професори І. П. Старовойтенко (1939) та А. М. Григор'єв (1948).

У науковій біографії з віковими показниками вченого пов'язані такі моменти: етапи формування науковця, можливості його творчої реалізації. Ці характеристики проявляються через певні демографічні компоненти: 1) час закінчення вищого навчального закладу; 2) період навчання в аспірантурі (пошуківництво); 3) вік одержання ступеня кандидата наук; 4) час між захистами дисертацій; 5) вік одержання ступеня доктора наук; 6) вік; 7) період творчої роботи в статусі доктора наук.

За успішної безперервної освіти громадяни України закінчують вищий навчальний заклад у 22 роки (17+5), у разі навчання в педінституті (до 1990-х років) – у 21 рік (17+4). Наймолодшими ученими, які отримали вузівські дипломи, були агрометеоролог О. П. Федосєєв (закінчив МГМІ в 20 років); Г. А. Бачинський (геологічний факультет). У 21 рік закінчили інститути Д. І. Богорад (відразу два факультети), К. І. Геренчук і І. В. Бут. У 22 роки закінчили навчальні заклади 20 науковців. Серед

них такі відомі фахівці, як члени-кореспондент НАН України О. М. Маринич (встиг до закінчення університету побувати на фронті, де одержав важке поранення), академік НАН України Л. Г. Руденко, професори Ф. Д. Заставний, Я. І. Жупанський, М. Д. Пістун. Закінчення вищого навчального закладу в 23 – 24 роки не дуже сильно збільшує похибку від норми і пов'язане з вибором професії, хворобами та іншими причинами. В Україні закінчили вищі навчальні заклади у 23 роки 19 вчених, у 24 р. – 27 (найбільш значна когорта). Серед 23-літніх випускників найбільш відомими стали майбутній Президент українського географічного товариства – П. Г. Шищенко й професор О. Т. Діброва. 24-літні молоді спеціалісти представлені майбутнім академіком АН УРСР і АН БРСР П. А. Тутковським. У 25-літньому віці закінчили вищий навчальний заклад 10 майбутніх докторів наук. Серед них академік НАН України М. П. Булгаков, лауреати Державної премії України Г. І. Швєбс і М. І. Щербань (у минулому партизан і солдат діючої армії). У 26 років – 11 науковців, серед них відомі професори – Б. Ф. Добринін, Г. І. Танфільєв; фронтовики – І. М. Рослий, Ю. О. Щербаков, Е. А. Бурман. 27-літніх випускників було п'ятеро – П. Т. Ващенко, В. І. Галицький, М. П. Леонов, які закінчили вищий навчальний заклад до війни, фронтовики – М. О. Куниця і Л. С. Говоруха. У 28 років закінчили вищий навчальний заклад І. І. Кошеленко й Р. О. Язиніна, у 29 років – М. Ф. Голіков, М. Г. Ігнатенко, П. В. Ковальов, П. С. Коваленко, В. І. Пелешенко, М. І. Фащевський. Двоє майбутніх учених отримали вищу освіту після 30 років С. І. Проходський (30) та І. М. Пономаренко (36). Усі вони займалися практичною роботою, їх навчання іноді переривалося, у тому числі війною.

Ідеальний період між дипломом про вищу освіту й ученим ступенем – 3 роки, тобто за маршрутом – вищий навчальний заклад – аспірантура з одночасним по закінченні захистом дисертації. Такий шлях удалося подолати тільки п'яти вченим України: М. О. Куниця, І. М. Пономаренку, І. М. Рослому, М. О. Тимофєєву, П. М. Цисю. Проте в них всіх були перерви між школою і вищим навчальним закладом, а найшвидший шлях до ступеня кандидата наук був у П. М. Цися. Захистили кандидатські дисертації наступного року після закінчення аспірантури П. Т. Ващенко, П. В. Волобой, М. Д. Гродзинський, Г. П. Дубинський, Ф. М. Лисецький, К. В. Мезенцев, Г. О. Пархоменко, В. П. Руденко, Ю. А. Щербаков. У межах 5–17 років після закінчення вищого навчального закладу щороку відбувся процес захисту дисертацій, а з перервою в 18–19 років захисти не спостерігалися. Через 20 і більш років після закінчення інституту стали кандидатами наук лише І. І. Кошеленко (21), Г. Т. Ліщинський (23) і Д. І. Богород (24), які довгий час займалися інженерною й адміністративною діяльністю. Кількість захищених кандидатських дисертацій після закінчення вищого навчального закладу розподілені наступним чином: після 5 років – 10 захистів; 6 років – 12; 7 років – 11; 8 років – 12; 9 років – 14; 10 років – 5; 11 років – 7; 12 років – 3; 13 років – 6; 14 років – 6 осіб; 15 років – 2; 16 років – 4; 17 років – один захист. Усього в термін 3 – 9 років вклався 71 науковець, після 10 років – 32 науковці.

Наведемо приклади шляху між вищим навчальним закладом і кандидатською дисертацією для найбільш відомих географів України: чотири роки – член-кор. НАН України М. Д. Гродзинський, п'ять років – майбутні лауреати Державної премії України О. М. Алмазов і Г. І. Швєбс; шість років – академік НАН України М. П. Булгаков, лауреат Державної премії України, член-кореспондент НАН України О. М. Маринич, лауреат премії імені О. Г. Шліхтера Ф. Д. Заставний; сім років – лауреати Державної премії України академік НАН України Л. Г. Руденко, член-кореспондент НАН України П. Г. Шищенко, член-кореспондент НАН України Я. Б. Олійник, професор М. Д. Пістун, професор М. І. Щербань; вісім років – лауреат Державної премії СРСР О. М. Бронфман, лауреат премії імені О. Поповича Я. І. Жупанський; дев'ять років – професор О. Т. Діброва; 11 років – володар Вищої нагороди Географічного товариства і медалі імені П. П. Семенова Г. І. Танфільєв; 13 років – професор К. І. Геренчук.

Середній вік захисту кандидатської дисертації – 33 роки однаковий як для колишньої когорти, так і нині функціонуючої. Він дещо вищий, ніж у цілому на пострадянському просторі (32 роки). Показник нижче 30 років зафіксований в океанологів Одеси (2), економікогеографів (4 – 28,7 роки). Усього до 35 років в Україні захистилося 81 майбутній доктор наук (68 % від усіх захистів). У 25 років кандидатом наук став М. Д. Гродзинський, у 26 років – П. М. Цись, В. П. Руденко й Ф. М. Лисецький.

У віці 36 – 39 років кандидатами наук стало 17 майбутніх докторів наук, серед них такі відомі, як Г. О. Пархоменко (36), Г. І. Танфільєв (37), І. М. Пономаренко (39); у 40 років і пізніше – вісім науковців: В. І. Нудельман, В. І. Пелешенко, Г. Ф. Прихотько і Р. О. Язиніна (40); Л. Г. Онуфрієнко (42); Д. І. Богорад (45); Г. Т. Ліщинський (48); І. І. Кошеленко (49). Найстаршим кандидатом наук із майбутніх докторів став В. П. Попов (50).

Таким чином, найстаршим серед гідрологів захистився І. І. Кошеленко (49), економіко-

географів – Д. І. Богорад (45), фізико-географів – Г. В. Пасічний (39), океанологів – В. І. Зац (34), кліматологів – В. П. Попов (50).

Проаналізувавши час між захистами дисертацій, звертаємо увагу на те, що найбільш молоді кандидати наук отримали ступінь доктора пізніше. Найшвидше пройшов шлях від кандидата до доктора географічних наук – В. П. Попов (5 років); 10 років цей шлях подолали: М. Г. Ігнатенко, О. П. Ковальов, І. І. Кошеленко (8); В. О. Дергачов, І. Ю. Левицький, К. В. Мезенцев, Л. М. Немець (9). Найбільші групи тих, що захистилися, складають учені з проміжком часу у 13 років після захисту кандидатської дисертації (18 осіб, або 14,4 %), 20 років (10 осіб.), 17 і 21 рік (9 осіб). Аналіз кількості захищених докторських дисертацій і проміжок часу між захистами представлені такими даними: 10–14 років – 45 захистів (35 %); 15–19 років – 29 (23 %), 20–24 років–32 (25 %). Більше ніж через 25 років було 14 захистів учених (11,2 %). 26 років минуло між захистами в П. С. Коваленка й І. Ф. Мукомеля; 28 років – у Г. А. Бачинського, Д. В. Закревського, С. І. Іщука; 29 років – у А. І. Доценка й М. О. Куниці; 32 роки – П. Г. Ващенко, Г. П. Дубинського, А. М. Оліферова. Проте найшвидше шлях від кандидата наук до доктора пройшли А. М. Бефані (технічні науки) та К. Г. Воблій (економічні науки) – 2 роки.

Середній вік захисту докторської дисертації в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, складає 50 років. При цьому для померлої когорти він склав 52 роки, для нині працюючих – 50 років.

Захист докторської дисертації у віці до 50 років підтверджує високу наукову потенцію здобувача і дає можливість для плідної роботи і самовираження протягом 20 і більше років. На території України докторами наук до 40 років стало дев'ять учених із 64 по всьому пострадянському простору. При цьому жоден із них не ввійшов у першу десятку колишнього СРСР (до 33 років). П. І. Броунов, О. В. Клосовський (31 рік), А. М. Краснов (32 роки) захистили дисертації ще в ХІХ столітті, як і Б. І. Срезневський (37). У такому віці захистилися О. М. Паламарчук (39 років), М. Д. Гродзинський (38), М. Г. Нікітіна (37). Ф. М. Лисецький, В. П. Руденко (по 36), К. В. Мезенцев (35), О. В. Гладкий (34).

Серед наймолодших докторів – члени-кореспонденти Петербурзької академії наук П. І. Броунов і О. В. Клосовський, академік АН УРСР Б. І. Срезневський, перший публічний доктор географічних наук у Росії А. М. Краснов. У цю категорію також увійшли б чотири академіки АН УРСР В. І. Беляєв (34 роки), К. Г. Воблій (35), В. Г. Бондарчук (36), А. Г. Колесников (37), якби вони мали ступінь з географічних наук.

Серед молодих докторів наук академік НАН України М. П. Булгаков (44 роки), лауреати Державної премії України член-кореспондент НАН України О. М. Маринич (42), академік НАН України Л. Г. Руденко (43), член-кореспондент НАПН України П. Г. Шищенко (48), професори М. Д. Пістун (42), Г. І. Швєбс (43), І. О. Горленко (48), лауреат Державної премії УРСР О. М. Алмазов (49), Лауреат Премії імені О. Г. Шліхтера АН УРСР Ф. Д. Заставний (42) та ін.

Серед зрілих докторів – лауреат Державної премії СРСР О. М. Бронфман (50), лауреати Державної премії України П. О. Пархоменко (53), М. І. Щербань (55), лауреат Державної премії УРСР О. І. Денисова (58).

У пенсійному віці захистили докторські дисертації Д. І. Богорад, Г. П. Дубинський, С. І. Ішук, М. О. Куниця, Р. О. Язиніна (60), М. Д. Будз, А. І. Доценка, П. С. Коваленко, А. М. Оліферов (61), П. Т. Ващенко й Д. В. Закревський (63), М. В. Багров (64). На пострадянському просторі захист докторських дисертацій у пенсійному віці не був рідким явищем. Зокрема, 12 вчених стали докторами географічних наук у віці понад 70 років, у тому числі М. О. Сергєєв – у 76 років, із нині проживаючих – Л. С. Абрамов у віці 74 роки. Серед українських учених тих, які захистили дисертації у віці понад 65 років – двоє. Це методист, доктор педагогічних наук О. П. Корнеєєв та економіст, доктор економічних наук М. І. Шраг (72 роки).

У числі гідрологів 42 % подолали 70 річний рубіж. Лише четверо з них (21,1 %) перебувають у працездатному віці й троє (О. Г. Ободовський, В. М. Самойленко, С. І. Сніжко) не досягли 50 років. Серед економіко-географів п'ять учених старших 70 років. Усі вони продовжують активну наукову роботу. В. О. Джаман, І. Г. Смирнов, В. П. Руденко, М. Г. Нікітіна не досягли 50-річного віку.

Таким чином, аналіз функціональної та часової організації найважливіших соціально-географічних характеристик наукового потенціалу дає нам інформацію щодо формування кадрової політики і прогнозування розвитку географічної науки в Україні.

АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Відродження інтересу до історико-географічних досліджень, що спостерігається в останні роки, вимагає переосмислення їх змісту та обґрунтування оптимальної структури, вибору методів збору, узагальнення та візуалізації історико-географічної інформації, пошуку і використання нових її джерел, а також обґрунтування форм презентації історико-географічних характеристик регіону. У цьому ракурсі ведуться дискусії в середовищі як історико-географів, так і географів. Зокрема, на IV міжнародній конференції „Глобальні і регіональні проблеми історичної географії”, що відбулася в Санкт-Петербурзі в травні 2011 року, обговорювалося питання про створення серії колективних монографій „Історична географія Росії”. З такою ініціативою виступила Л. Б. Вампілова. У доповіді „Про програму колективних монографій „Історична географія Росії” [1] вона запропонувала включати в зміст регіональних історико-географічних монографій три важливих складових: 1) характеристику палеогеографічної обстановки на початку освоєння території; відображення природних умов і їх змін під впливом різних факторів; виявлення ландшафтної зумовленості процесу господарського освоєння регіону; 2) археологічну історію та етнічну специфіку регіону, міграції населення, зміни чисельності та щільності розселення населення на різних зрізах історичного часу; 3) специфічні риси природокористування регіону з урахуванням особливостей ландшафту й етносу. Подібні пропозиції висловлювалися й іншими вченими [8].

Готується також Всеросійська наукова конференція „Историческая география Азиатской России”. Крім пленарних і секційних засідань та дискусій, на ній планується формування авторського колективу та обговорення структури книги „Историческая география Сибири” і проблем її підготовки.

В Україні різні аспекти цієї проблеми також активно обговорюються і практично реалізуються зусиллями досвідчених історико-географів – Л. І. Воропай, Г. І. Денисика, В. С. Давидчука, І. П. Ковальчука, М. В. Крилова, В. П. Коржика, В. П. Круля, С. П. Романчука, П. І. Штойка і багатьох молодих дослідників [3; 4; 6]. Цим питанням приділено чимало уваги й на історико-географічних конференціях у Чернівецькому національному університеті імені Ю. Федьковича (2009) „Українська історична географія та історія географії в Україні” [7] та Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського „Історична географія: початок ХХІ сторіччя” (2008) [2; 6], а також на з'їзді УГТ (м. Київ, 2008) [5]. Проте загальноприйнятого варіанту змісту регіональної історико-географічної монографії поки немає. Очевидно, що єдиний варіант навряд чи можливий, особливо якщо врахувати, що кожен регіон має яскраву індивідуальність. Однак обґрунтування універсального варіанту структури такої монографії дозволить врахувати як загальні, так й індивідуальні риси кожного регіону і створить можливість маневру, наповнення такої монографії як стандартною історико-географічною інформацією, так й індивідуальною, властивою тільки конкретно досліджуваному регіонові. Нижче ми пропонуємо такий універсальний варіант структури історико-географічної характеристики регіону. Сподіваємося, що ця пропозиція може зацікавити не тільки українських історико-географів, що працюють в різних регіонах України, а й зарубіжних, у тому числі й російських, які найактивніше працюють у цій сфері в останні десятиліття.

Вступ

1. *Назва регіону*, її походження та етапи формування.
2. *Історія формування регіону*, його складові (природничо-географічні, адміністративно-територіальні, соціально-економічні, етногеографічні).
3. *Географічне положення регіону* і його межі, зміни їх у часі; причини змін.
4. *Природно-географічні умови регіону*, їх придатність для освоєння людиною: орографія; геолого-тектонічна будова; геоморфологічна будова; кліматичні умови; гідрографія, поверхневі і підземні води; ґрунтовий покрив; рослинний покрив; тваринний світ; ландшафти; придатність ландшафтів для освоєння, заселення населенням та розвитку господарства.
5. *Історія заселення регіону*: археологічні культури на території регіону; перші письмові згадки про

населені пункти регіону; пам'ятки різночасових систем поселень, їх збереженість; тенденції змін параметрів заселення і розселення населення; місцеве й прийшло населення.

6. **Кількісні та якісні характеристики населення регіону** на різних етапах формування суспільства: кількість населення; особливості розселення; системи розселення регіону; сільське й міське населення; етнічний склад населення; віковий склад населення; зайнятість населення; освітній рівень населення; основні риси традиційної етнокультури, рівень її збереження.

7. **Господарське освоєння регіону** та його багаторічна динаміка: сільськогосподарське освоєння; промислове освоєння; лісгосподарське освоєння; водогосподарське освоєння; будівельне освоєння; транспортне освоєння, його динаміка; комунальне господарство; сфера обслуговування населення (торгівля, комунальні і побутові послуги); наука, освіта, охорона здоров'я; сфера рекреації, туризму; сфера охорони природи.

8. **Рівень трансформованості природного середовища регіону** та його компонентів діяльністю людини: трансформованість рельєфу; трансформованість геологічного середовища; трансформованість ґрунтового покриву; трансформованість гідрографічних об'єктів, поверхневих і підземних вод; трансформованість рослинного покриву; штучне лісовідновлення; трансформованість тваринного світу; трансформованість кліматичних умов; трансформованість (забрудненість) повітря; загальна оцінка рівня трансформованості природного середовища, природних умов та ландшафтів.

9. **Наслідки різних видів впливу людини на природне середовище**, здоров'я та умови життєдіяльності населення: наслідки сільськогосподарського впливу; наслідки меліоративного впливу; наслідки лісгосподарського впливу; наслідки гірничо-промислового впливу; наслідки будівельного впливу; наслідки транспортного впливу; наслідки бєллігеративного впливу; наслідки житлово-комунального впливу; наслідки рекреаційного впливу; ризики природокористування, їх гострота і динаміка; шляхи зниження ризиків природокористування; шляхи оптимізації умов життєдіяльності суспільства.

10. **Природна, історико-культурна та архітектурна спадщина регіону**: природна спадщина регіону – пам'ятки природи, заповідні об'єкти, НПП, пам'ятки садово-паркового будівництва тощо (наявність, видовий склад, кадастр, стан); пам'ятки архітектури, культури та релігії; пам'ятки історії; пам'ятки науки й освіти; пам'ятки археології; пам'ятки господарської діяльності.

11. **Перспективи розвитку регіону** та покращання його стану: перспективи покращання стану та охорони природного середовища регіону; перспективи покращання соціально-економічної ситуації в регіоні; перспективи розвитку господарського комплексу регіону; перспективи розвитку транспорту; перспективи збереження і поліпшення охорони пам'яток історії, культури, архітектури, релігії, етнографічних цінностей; перспективи розвитку туризму і рекреації; перспективи покращання медичного обслуговування населення; перспективи розвитку освіти і науки; перспективи збереження, відтворення та підвищення ефективності використання працересурсного потенціалу.

12. **Проблемні питання історичної географії регіону**: питання методології та методики історико-географічних досліджень регіону; питання використання геоінформаційних технологій для моделювання історико-географічних зрізів стану природного середовища і соціально-економічних систем регіону; проблемні питання історико-географічного районування; проблемні питання використання даних історико-географічного аналізу регіону для вирішення господарських, демографічних, геоекологічних, геокультурних, етнографічних, історико-культурних, природоохоронних, еколого-виховних та інших завдань.

13. **Перспективи історико-географічних досліджень регіону**: перспективи використання нових технологій в історико-географічних дослідженнях; шляхи удосконалення інформаційного забезпечення історико-географічних досліджень; технології використання потенціалу краєзнавства у вирішенні історико-географічних завдань; використання технологій дистанційного зондування Землі в історико-географічних дослідженнях; шляхи підвищення історико-географічної презентабельності регіону; шляхи удосконалення методології дослідження природних і техногенних ризиків для господарства, населення, природної, історичної та культурної спадщини регіону; перспективи популяризації результатів історико-географічних досліджень, їх використання у вирішенні управлінських, господарських й екологічних завдань.

Висновки.

Література.

Безумовно, запропонований орієнтовний варіант структури монографії, присвяченої історико-географічній характеристиці регіону, не є „істиною в останній інстанції”. Сподіваємося, що обговорення цієї проблеми буде слугувати поштовхом до активізації історико-географічних досліджень, імпульсом до узагальнення накопиченого матеріалу у вигляді монографій, збірників статей, атласів (у тому числі й

історико-географічних), сприятиме інтегруванню географічних, геологічних, історичних, археологічних, соціально-економічних, медико-географічних, туристичних, етнокультурних, екологічних, природоохоронних, топонімічних та інших знань про регіони в узагальнюючих енциклопедіях і монографіях, відеофільмах, красномовних словниках, інших видах наукової та науково-популярної продукції. Ця продукція потрібна й школярам, і студентам, і вчителям, і викладачам, і красномовцям. Буде вона корисною й для широких верств населення. Сподіваємося, що історико-географічні праці про регіони нашої держави зацікавлять туристів, приваблять інвесторів, справлять позитивний вплив на імідж України. Тож закликаємо географів, істориків, етнографів, екологів і красномовців до активної роботи над створенням серії монографій про регіони (краї) нашої держави.

Література

1. Вампилова Л. Б. О проекте подготовки научной серии коллективных монографий „Историческая география России” / Л. Б. Вампилова // Глобальные и региональные проблемы исторической географии. Мат. IV междунар. конф. по исторической географии. г. Санкт-Петербург, 25–28 апреля 2011 г. – СПб. : Санкт-Петербургский государственный университет, ВВМ, 2011. – С. 91 – 95. **2. Иванов С.** Историко-географічні та ландшафтно-динамічні аспекти трансформації природно-господарських систем гірничопромислових територій / С. Иванов, І. Ковальчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Сер. Географія. – Вип. 14. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції „Історична географія: початок ХХІ століття” (Вінниця, 3–6 жовтня 2007 р.). – Вінниця, 2007. – С. 15 – 20. **3. Ковальчук І.** Историко-географічний аналіз, синтез і прогноз. // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис / І. Ковальчук. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – Вип. 6. – С. 7 – 23. **4. Ковальчук І.** Историко-географічний аналіз, синтез і прогноз: суть і значення для становлення географічного українознавства. / І. Ковальчук // Мат. V-го Конгресу Міжнародної асоціації українців: Соціально-гуманітарні науки / Упорядник і відп. ред. В. Балух. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 301 – 312. **5. Ковальчук І. П.** Историко-географічні технології досліджень глобальних та регіональних трансформацій навколишнього середовища / І. П. Ковальчук, В. П. Круль, С. П. Романчук // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. У 4-х тт. – К. : ВГЛ „Обрії”, 2008. – Т. 1. – С. 100 – 110. **6. Ковальчук І.** Сучасна українська історична географія : структура, методи досліджень, перспективні напрями / І. Ковальчук // Історична географія: початок ХХІ сторіччя : зб. наук. праць. – Вінниця : ПП „Видавництво „Теза”, 2007. – С. 19 – 28. **7. Ковальчук І. П.** Концепції і проблеми історико-географічного та історико-геоекологічного дослідження міських поселень / І. П. Ковальчук // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Серія географічна. Вип. 480 – 481: Географія. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. – С. 177 – 183. **8. Ковальчук І. П.** Историко-географические технологии исследования трансформационных и деградиационных процессов в речных системах Украины / И. П. Ковальчук // Глобальные и региональные проблемы исторической географии : материалы IV междунар. науч. конф. по исторической географии (Санкт-Петербург, 25-28 апреля 2011 г.). – СПб. : Санкт-Петербургский государственный университет, ВВМ, 2011. – С. 261 – 265.

УДК [911.3:33](477.52/.6):504.54

*Г. І. Денисик, д. з. н., проф.
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

СТАРПРОМИСЛОВІ РАЙОНИ – ПРОВІСНИКИ ФОРМУВАННЯ АНТРОПОГЕННОЇ ЛАНДШАФТНОЇ СФЕРИ ЗЕМЛІ

Наявність проблеми. У структурі антропогенних – селитебні й промислові ландшафти мають особливе значення та відіграють провідну роль у їх розвитку. З появою поясень і промислових об’єктів у межах будь-якого регіону, континенту чи акваторії Світового океану, активно починає розвиватися процес антропогенізації натуральних та формування антропогенних ландшафтів. Більше того, створена система поселень і промислових регіонів (об’єктів) утворює своєрідний каркас сучасних антропогенних ландшафтів Землі, а люди і техніка, що тут знаходяться – основне джерело їх подальшого формування та функціонування. Пізнання селитебних і промислових, а часто селитебно-промислових ландшафтів, актуальне завдання не лише географів та ландшафтознавців, але й фахівців найрізноманітніших наук. Розглянемо це детальніше на прикладі промислових, зокрема, старопромислових районів, бо саме вони є одним з провісників формування нової ландшафтної сфери Землі – антропогенної.

Мета – розглянути основні ознаки та особливості функціонування ландшафтів старопромислових районів, можливі шляхи їх оптимізації та охорони.

Результати дослідження. Поняття „старопромисловий” як і „староосвоєний” район, географи і ландшафтознавці поки-що використовують мало. Ці поняття не ідентичні. Поняття „староосвоєний район” значно ширше ніж „промисловий район”. Староосвоєний район може сформуватися не лише завдяки промислового, але й інших видів господарського освоєння природних ресурсів – сільсько-, лісо-, водогосподарського тощо. Частіше старопромисловий є складовою староосвоєного району, але може формуватися й функціонувати самостійно. У будь-якому випадку старопромисловий район має специфічні, інколи лише йому належні, ознаки:

здебільшого чіткі часові й просторові межі. Ця ознака дає можливість прослідкувати процес розвитку старопромислового району, особливості й етапи формування структури антропогенних (переважно техногенних) ландшафтів, їх екологічний стан тощо. Однак, інколи часові межі формування старопромислового району визначити важко. У межах Донбасу видобуток корисних копалин ведеться з палеоліту, прослідковується упродовж тисячоліть, інтенсивно ведеться з другої половини XIX ст. і до теперішнього часу. Залізні руди Кривбасу почали активно розробляти лише з другої половини XIX ст., хоча відомо, що їх частково використовували ще степові племена сабатинівської та білозерської культур (епоха бронзи III-I тис. до н.е.). На Середньому Придністер'ї кремій інтенсивно видобували з пізнього палеоліту (40 – 35 тис. років тому), упродовж мезоліту, неоліту, епох міді та бронзи (до II тис. до н.е.), а в подальшому тут переважали кустарні розробки і лише з другої половини XX ст. формувались окремі промислові розробки пісковиків, вапняків, глин, фосфоритів та гіпсів. Чи всі названі райони можна відносити до старопромислових? Мабуть лише Донбас.

Чітке визначення часових меж функціонування промислового району дає можливість встановити до якої часової категорії промислових районів він відноситься: стародавнього освоєння, старого, нового чи новітнього. Можуть бути й інші категорії;

- у старопромислових районах найбільш активно створюється і швидкими темпами накопичується специфічний компонент – техногенна речовина¹. Вона тут чітко виражена у всіх своїх варіантах, є суттю, не лише різноманітних ландшафтних комплексів техногенного походження, але й самого старопромислового району. Техногенна речовина поступово насичує усі горизонти ландшафтної сфери і вступає в процеси гіпергенного метаболізму. Безперечно, що найбільше техногенної речовини поступає в ландшафтну сферу Землі в процесі видобутку і переробки мінерально-сировинних ресурсів, особливо різноманітних руд металів. За приблизними підрахунками, загальна маса техноречовини на Землі на початку XXI ст. визначалась в $7.9 \cdot 10^{12}$ т. Якщо оцінювати біомасу у сухій речовині, то за різними підрахунками її запаси складають від $1.8 \cdot 10^{12}$ до $2.4 \cdot 10^{12}$ т., тобто в 3-4 рази менші за створену людиною техноречовину. Науковці уже давно запитують: у якому середовищі ми живемо – у біосферному чи техносферному? Старопромислові райони в процесі формування техногенного середовища відіграють суттєву роль;

- виокремлюючою ознакою, характерною лише для промислових, особливо старопромислових районів, а також селитебних, переважно міських, ландшафтів – є наявність *двохярусної* (наземної й підземної) структури, часто унікальних ландшафтних комплексів. У промислових районах свердловини, шахти, штольні, сягають глибин інколи першого десятка кілометрів, а кар'єрні розробки наближаються до 1000 м. Ці параметри явно перевищують нижні межі ландшафтної сфери Землі і їх величини постійно зростають. Наявність *двохярусної* структури ландшафтів не лише виокремлює старопромислові райони в ранг унікальних, але й призводить до розвитку та активізації небажаних похідних процесів і явищ, серед яких просідання поверхні, провали й зсуви, часто з катастрофічними наслідками, підтоплення та ін. Усе разом потребує неординарних підходів до вирішення проблем оптимізації ландшафтів староосвоєних районів з *двохярусною* структурою. Тут часто на перший план „виходять” не екологічні проблеми, а проблеми стабілізації розвитку поверхні старопромислових районів;

- повна антропогенізація всіх геокомпонентів і ландшафтних комплексів та формування надзвичайно динамічної, контрастної і своєрідної структури антропогенних, з переважанням техногенних, ландшафтів, що сприяє і стимулює розвиток активних парадинамічних і парагенетичних зв'язків і геокомплексів з прилеглими до старопромислових районів територіями. Межі прояву парадинамічних зв'язків (процесів), мабуть, можна вважати й межами впливу старопромислових районів на прилеглі території;

---

¹ Техногенна речовина – загальне поняття на позначення сукупності найрізноманітніших матеріальних речовин створених людиною за допомогою техніки.

· старопромислові райони потребують найбільших затрат коштів і часу для їх оптимізації, розробки і реалізації заходів з раціонального природокористування та врешті-решт й охорони. Повернути геокомпоненти й ландшафтні комплекси старопромислових районів до попереднього, натурального стану неможливо, а це означає, що в них є лише два шляхи розвитку: без втручання людини поступове перетворення в промислову пустелю, хоча в майбутньому така пустеля може стати й унікальним промисловим ландшафтним парком, і другий – розбудова в межах старопромислового району культурного ландшафту з оригінальними пам'ятками індустриальної культури відповідної епохи, розвитком індустриального туризму, тобто поступового переходу району із рангу старопромислового в ранг селитебно-рекреаційного, заповідного тощо. У цьому випадку суттєве значення матиме ландшафтне проектування. Одним з важливих законів ландшафтного проектування є *закон необхідного різноманіття природно-господарських геосистем*. Натуральний ландшафт завжди відповідає цій вимозі. У процесі його господарського освоєння частіше відбувається спрощення структури ландшафту, що зменшує його стійкість до антропогенного навантаження. Щоб цього не сталося, потрібно використовувати принцип *природно-господарської адаптації*. У ландшафтному проектуванні цей принцип означає, що антропогенним ландшафтом легше „керувати” тоді, коли його територіальна та часова структура краще пристосована до структури натурального ландшафту.

Висновок. Старопромислові райони надзвичайно складне природно-господарське утворення. Їх формування може проходити століття й тисячоліття, завдяки чому в межах старопромислових районів створюється унікальна структура ландшафту висотні межі якого часто виходять за межі натуральної ландшафтної сфери Землі. Завдяки цьому, старопромислові райони є провісниками формування нової, антропогенної ландшафтної сфери, пізнання якої лише розпочинається.

УДК [(911.3:33):330.59](477.6)

*І. В. Гукалова, д. г. н., ст. н. с.
Інститут географії НАН України*

СТАРОПРОМИСЛОВІ РЕГІОНИ: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ В КОНТЕКСТІ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Обсяг і успадкований характер соціально-економічних диспропорцій у розвитку регіонів України є настільки значимими, що їх навряд чи можна ігнорувати. У контексті пошуку гармонійності в розвитку суспільства в його взаємодії з навколишнім середовищем, постіндустріальних тенденцій всебічних трансформацій, особливостей української „індустріальної” урбанізації особливо звучання набувають процеси формування якості життя населення регіонів, які носять горду назву „старопромислові”.

Ці регіони ідентифікуються за критеріями застарілості і низького технологічного рівня зосередженої там промисловості, розвиток якої налічує не один десяток років. Таким територіям в Україні притаманна наявність гострих проблем екологічного і соціального плану, зумовлена високим рівнем концентрації екологонебезпечних чи ресурсоемних виробництв зі зношеними фондами і технологіями. Водночас, до старопромислових регіонів слід віднести не просто ті регіони, виробництво яких сформувалось дуже давно, а тільки ті, що зародилися або набули інтенсивного розвитку в епоху першої промислової революції протягом відповідних їй 1-го та 2-го циклів Кондратьєва, на основі пріоритетних та доповнюючих виробництв саме цього періоду. Виходячи з цього, у дещо іншому плані постає географія старопромислових територій України. Якщо традиційно ними вважалися насамперед регіони Донбасу і Промислового Придніпров'я, то сьогодні ми маємо підстави казати і про старопромислові території Прикарпаття, окремі промислові міста Заходу України, Центру, а також її Північного Сходу [1].

Як відомо, основною у формуванні соціальних та екологічних проблем найбільш відомих старопромислових регіонів світу стала криза економіки вугілля і сталі, яка найбільш інтенсивно проявилась в 60—70-ті роки минулого сторіччя у багатьох високоіндустріалізованих регіонах розвинених країн Європи (Німеччини, Бельгії, Великобританії, Франції та ін.), в яких структура економіки виявилась дуже інерційною, а отже ці території затрималися на попередніх стадіях промислового розвитку.

Найбільш типовий приклад – Рурський район Німеччини, де ще 50 років тому на 10 тис.

квадратних кілометрів було зосереджено більше 12 тис. підприємств, зокрема, сотні шахт і металургійних заводів. Разом з цим, вже в 1970-х рр. багато чого тут стало змінюватися під впливом інновацій, науки, техніки, збалансованої державної й регіональної політики, екологічних рухів тощо. Виявилось, що країні в певний період часу стало просто не вигідно видобувати дороге вугілля, якщо вона може собі дозволити купувати інше й краще паливо. Зменшувалися витрати вугілля для виробництва сталі. Одночасно Рурський район втратив своє колишнє значення „військової кузні” Європи, адже коли ФРН стала заново створювати бундесвер в складі НАТО за нормами і вимогами США, то йому знадобилось високоточне, більш легке озброєння, яке базується на нових технологіях, а не колишня металоємна техніка. Отже, з усіх галузей німецької промисловості за останні десятиріччя найбільші зміни відбулися в енергетиці і металургії, а з усіх індустріальних районів найбільших трансформацій зазнали саме старопромислові вуглевидобувні райони, насамперед Рурський, який сьогодні не впізнати – тут створено чотири національних парки, є підприємства машинобудування й легкої промисловості, велика кількість підприємств сфери послуг, розвивається освітня й наукова інфраструктура. Зокрема, Рурський університет вважається одним з кращих в Німеччині, а Рурський район в 2010 р. отримав звання культурної столиці Європи, яке закріпило за ним сьогоднішні культурні досягнення в проведенні театральних фестивалів, міжнародних виставок тощо. Німеччині вдалося зробити дуже багато для цього відомого своїми запасами ресурсів басейну. Якщо гіпотетично уявити собі, що все населення Донецької області мешкає на площі в 5-6 разів меншій за ту, на якій проживає населення сьогодні. Тобто взяти тільки міста й прибрати простір між ними – і можна отримати картину Рурського району 30-40 років тому. А якщо прибрати з цієї картини всі шахти і найбільші металургійні підприємства, то ми отримаємо картину Рурського басейну сьогодні. Це та ж сама густина населення і міст, причому де знаходяться кордони між ними іноді важко розпізнати. Однак це зовсім інші міста – вони не зазнають такого забруднення, більша частина населення зайнята в сфері послуг, у т. ч. у „промисловому туризмі”, міста набагато більш комфортні, затишні і характеризуються зовсім іншою якістю життя. Реструктуризація Рурського регіону – це приклад впровадження нових „технологій життя”, де творчі процеси йдуть поруч із застосуванням ощадливих технологій, які дозволили реанімувати навколишнє середовище. А там, де відтворюється нормальна екологічна обстановка, відтворюються і здорові соціальні структури суспільства, формується зовсім інша економіка постіндустріального типу.

Ситуація необхідності структурної переорієнтації економіки торкнулась в останні десятиріччя і України, зокрема, Донбасу, що дуже сильно відобразилось на якості життя мешканців його міст і селищ, причому не тільки малих моногалузевих, але й великих. Депресивні процеси (закриття підприємств і відповідна незбалансованість на ринку праці, виробничий травматизм і зростаюча смертність окремих груп населення, високий рівень забруднення навколишнього природного середовища) стали відображенням поступової втрати отриманих на більш ранніх стадіях розвитку переваг внаслідок зміни потреб у бік високотехнологічної продукції і послуг і постаріння накопиченого там виробничого потенціалу.

Соціальні проблеми в старопромислових регіонах і в економіці перехідного періоду стали проявом протиріччя між інерційністю розміщення матеріальних елементів національного багатства (природних ресурсів, основних виробничих і невиробничих фондів) і зростаючою динамічністю соціально-економічних умов, життєзабезпечення населення. Гострота проблем підсилюється сьогоднішньою незбалансованістю ринкових перетворень в різних сферах.

Водночас, необхідно зазначити, що саме старопромислові регіони і досі лишаються опорними і високорозвиненими серед інших українських регіонів в плані економічних показників, накопиченого потенціалу, у т.ч. трудового, і володіють неабиякою науково-дослідною і конструкторською базою. Отже, вони продовжують виконувати функції, які сприяють реалізації загальнодержавних цілей. Однак при цьому власні цілі цих регіонів, зокрема, створення сприятливих умов життєдіяльності населення, нерідко лишаються на задвірках.

Таким чином, можна виділити три типи підходів до розуміння старопромислового регіону:

1) визначення його як регіону із негнучкою („законсервованою” чи застарілою) виробничою структурою;

2) визначення його як проблемного чи депресивного;

3) визначення його як опорного для держави.

Незважаючи на таке неоднозначне тлумачення, всі вони можуть бути підставою для формулювання пріоритетів у регіональній політиці.

Якщо в розвинених країнах проблеми трансформації і реструктуризації економіки в старопромислових регіонах пов'язують з необхідністю перетворення окремих галузей чи поселень

(або їх груп), і результати цього буквально за 20 років стали помітними, то в Україні, враховуючи масштаби радянської її індустріалізації, цей процес має більш глибокий і масштабний характер. Адже індустріалізація носила характер вольового утворення підприємств та їх розвитку, внаслідок чого протягом буквально декількох десятиліть індустріальний потенціал окремих східних областей значно зріс, змінилась і система розселення населення. Так співпало, що в перехідний період старопромислові регіони сходу, що концентрували видобувну промисловість і металургійні підприємства, опинилися в далеко не найгіршому в порівнянні з деякими машинобудівними та іншими підприємствами, положенні. Україна, особливо в особі східних промислово розвинених областей, і далі продовжувала „консервувати” непрогресивність своєї галузевої структури, оскільки основними статтями її експорту лишалась сировинна продукція.

У результаті для старопромислових регіонів України характерною стала ціла низка проблем, основна з яких – незбалансованість розвитку окремих сфер життєзабезпечення. Причому проявляється вона не тільки на рівні структури промисловості, економіки в цілому, але й в оцінці якості життя населення по окремих компонентах (інтегральних індексах). Староіндустріальні регіони бачаться такими, які платять серйозну соціальну ціну за свої економічні показники. Поруч з впливом останніми роками загальних для України негативних тенденцій демографічного розвитку, у старопромислових регіонах значну роль в скороченні населення й погіршенні його суспільного здоров'я відіграють: ліквідація містоутворюючих підприємств вугільної та інших галузей, міграційний відтік населення, порушення вікової структури, виробничий травматизм тощо.

Зокрема, за результатами проведеної в свій час типізації регіонів України за особливостями формування компонентів якості життя населення [2], традиційні старопромислові регіони України – Донецька і Луганська області потрапили (разом з Запорізькою областю) в один тип за подібністю так званого „профілю” якості життя населення (рис. 1).

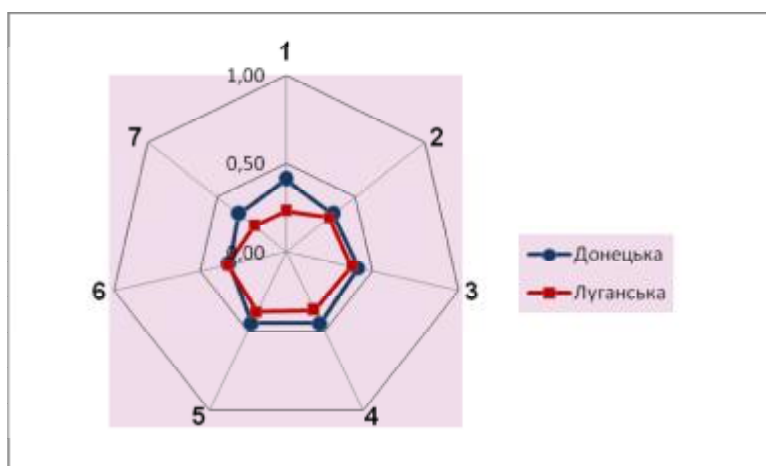

Рис. 1. „Профіль” якості життя населення в Донецькій і Луганській областях за інтегральними складовими (1 – індекс економіки; 2 – індекс соціальної спрямованості економіки; 3 – індекс сприятливості демосоціальної обстановки; 4 – індекс розвитку інфраструктури і житлового благоустрою; індекс сприятливості екологічної ситуації; 6 – індекс ресурсоемності виробництва і комунального господарства; 7 – індекс сприятливості соціально-культурному розвитку).

Цей тип регіонів був позначений нами як тип з непрогресивною структурою економіки, високою часткою експорту у ВРП, негармонійним за статеві-віковими ознаками соціумом з незадовільним станом суспільного здоров'я, нижчим за середній індексом розвитку інфраструктури і житлового благоустрою, несприятливою екологічною ситуацією та найресурсоемнішим виробництвом, низьким індексом соціально-освітнього статусу населення та умов його відтворення, напруженою криміногенною ситуацією. Причому Луганська область має чи не найгірші показники серед всіх областей України майже по всіх інтегральних складових якості життя населення, які бралися до уваги.

І хоча старопромислові регіони не відносяться фахівцями-географами до депресивних [3; 4], показники, що характеризують якість життя населення в них, свідчать про зворотні тенденції. Очевидно також, що слід казати не тільки про старопромислові регіони, але й про старопромислові поселення, зокрема, міста, коли мова йде про територіальні аспекти їх вивчення. Так місто Донецьк

навіть чи можна віднести до депресивних. Тільки за 2000-2008 рр. обсяг виробництва продукції виріс там більш ніж в 2 рази, однак більшість цієї продукції припадає на підприємства важких галузей промисловості. В результаті за ці самі ж роки викиди шкідливих речовин збільшилися в 1,5 рази, а щорічні скиди стічних вод у поверхневі водні об'єкти досягли 170 млн. куб. м, а коефіцієнт смертності населення щорічно зростає на 3 %. Навряд чи економічна потужність міста сприяє меті його людського розвитку, адже такі екологічні чи соціальні тенденції свідчать скоріше про депопуляцію і деградацію міста, і величезні позитивні заходи підготовки до Євро-2012 навряд чи можуть виправити ситуацію.

Пошук шляхів покращення якості життя населення старопромислових територій залишається першочерговим державним завданням. Єдиного рецепту реструктуризації економіки і відновлення нормальних умов життя населення немає, кожен з регіонів має свій пакет проблем. Однак розуміючи важливість цих регіонів для України, їх експортно-імпорتنний потенціал, слід звернути увагу і на розумну регіональну політику щодо збалансованого їх розвитку, від якої залежать і можливості міжнародної інтеграції країни в цілому.

Шлях до комплексного розуміння проблем формування якості життя населення відкриває просторовий аналіз тенденцій і процесів, які її формують. Адже саме він передбачає вивчення стану населення в реальних умовах його існування, а людський потенціал – це основа будь-яких інноваційних та інших змін. Моделлю для відпрацювання цього підходу повинні стати старопромислові регіони і міста, що акумулюють цілу низку соціально-економічних, екологічних, соціокультурних проблем.

Література

1. Руденко Л. Г. Старопромислові регіони України: пошук стратегії збалансованого розвитку / Л. Г. Руденко, Г. П. Підгрушний, І. В. Гукалова // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 4 – 13.
2. Гукалова І. В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація: Монографія. / І. В. Гукалова. – К.: МВС України, 2009. – С. 241–247.
3. Заставний Ф. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми / Ф. Д. Заставний // Регіональна економіка, 2005. – №1. – С. 76–90.
4. Барановський М. О. Депресивність регіонів України: теорія та практика досліджень / М. О. Барановський // Зб. наук. пр. викладачів природничо-географічного ф-ту. – Вип.1. – Ніжин, 2006. – С. 74–81.

УДК 911.3(477.6):005

*І. Г. Мельник, к. г. н., доц.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

СТАРОПРОМИСЛОВІ РАЙОНИ: ТИПОЛОГІЧНІ РИСИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

Актуальність теми. Одним із типів проблемних районів, що виокремлюються під час реалізації регіональної політики в економічно розвинених країнах світу, є старопромислові райони (в європейських країнах – old industrial regions, або скорочено OIRs, у США – old industrial areas – OIAs, old traditional regions). Концентруючи значну (в масштабах відповідних країн) частку виробничих потужностей, інфраструктури та населення, а на певному етапі свого розвитку – й комплекс проблем економіко-соціально-екологічного змісту, ці райони представляють інтерес з соціально-економічної та політичної точки зору. Останнім часом кількість таких районів збільшилась за рахунок країн з перехідною економікою, передусім таких як Чехія, Польща, Росія, Україна, що привернуло увагу науковців та активізувало дискусії щодо наукового визначення цього типу проблемних районів, а також щодо пошуку найбільш прийнятних шляхів розв'язання їх проблем. Додамо, що в країнах ЄС, статус OIR дозволяє відповідним територіям отримувати певні бонуси у вигляді суспільних грантів з європейських та національних фондів.

Актуальність проблеми старопромислових районів (регіонів) для України пояснюється, на нашу думку, доволі масштабним демографічним, виробничим та експортним їх потенціалом, який за сучасних умов реалізується далеко не в повному обсязі, негативними структурними змінами, (сутність яких зводиться до посилення сировинної орієнтації цих районів), наявністю в них цілої низки проблем не лише виробничого, а й гуманітарного характеру. Як зауважує І. В. Гукалова, здатність України та її регіонів витримувати конкурентний тиск у єдиному Європейському економічному просторі є одним із критеріїв готовності до членства в ЄС [1, с. 4]. Витримати цей тиск

можливо лише за умов переведення старопромислових районів на інноваційний шлях розвитку, який наша країна має обрати самостійно, виходячи з національних та регіональних особливостей.

Проблема старопромислових районів є багатоаспектною й потребує відповіді на чималу кількість запитань. Чому географічна концентрація галузей промисловості в різних секторах економіки (від видобутку вугілля до виробництва текстилю та машин, зокрема, військової техніки) на певному етапі свого розвитку починає демонструвати ознаки старіння та інертності, нездатності реагувати на нове середовище? Чому ці галузі не можуть розробляти нові види продукції відповідно до потреб ринку? Чи може економічний ріст у цих районах забезпечити автоматичне розв'язання соціальних та екологічних проблем? Відповіді на ці та інші запитання криються у визначенні самого поняття „старопромисловий район”.

Аналіз різноманітних літературних джерел, присвячених проблемі старопромислових районів, вказує на високу активність у цьому питанні зарубіжних дослідників (Дж. Симмі, F. Todtling, M. Tripl, M. Steiner, C. Liefoghe, R. Boschma, J. Lambooy, C. Treado, F. Giarratani, P. Dzurka у т. ч. на пострадянському просторі – С. С. Артоболевський, О. В. Грицай, Т. Г. Нефедова, Г. О. Приваловська, О. Є. Слука, Л. В. Смирнягін, С. О. Тархов, Е. Ч. Зайнагабдінова, Р. І. Найденова та ін.). Серед українських науковців темі старопромислових районів присвячували свої роботи здебільшого економісти; серед географів відомі праці таких учених як Л. Г. Руденко, Г. П. Підгрушний, І. В. Гукалова, у контексті вивчення промислових агломерацій – С. І. Ішук та О. В. Гладкий, у контексті проблеми депресивності територій – М. О. Барановський та ін.

Незважаючи на широку вживаність у цих джерелах поняття „старопромисловий район”, учені уникають давати якісь більш-менш чіткі його визначення.

Беручи до уваги вищезазначене, **метою** наших наукових пошукань стало виявлення на основі аналізу зарубіжного досвіду типових рис старопромислових районів, що є важливим для пошуку та обґрунтування стратегій їх розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. У контексті старопромислових територій прийнято говорити про старопромисловий район, старопромисловий регіон та старопромислові міста. У пропонованій статті ми аналізуємо поняття „старопромисловий район”, розуміючи під „районом” територію, яка за сукупністю елементів, що її складають, відрізняється від усіх інших територій і характеризується єдністю, взаємозв'язком елементів, цілісністю, причому ця цілісність є об'єктивною умовою та об'єктивним результатом розвитку цієї території [2, с. 67]. Незважаючи на те, що в Україні розрізняють поняття „район” та „регіон”, ми будемо вважати їх синонімами, з огляду на зарубіжну практику. Адже в зарубіжних виданнях поняття „район” практично не використовується. Щодо просторового охопту, то на нашу думку, поняття „старопромисловий район” (регіон) виходить за межі окремого муніципального утворення, що відрізняє його від „старопромислового міста”, і поєднує щонайменше певну кількість взаємозв'язаних міст та інших поселень, географічно зосереджених на певній території. Максимальні ж розміри старопромислових районів можуть бути значними, подібно до американського так званого „іржавого поясу” (так образно прийнято називати в США традиційні області виробництва, які простягаються через штат Пенсильванія, Огайо, Мичиган та Індіана) [3]. Прикладами старопромислових районів є: Рур і Саар у Німеччині, північно-західна Франція, провінція Штирія в Австрії, Донбас (в Україні та Росії), текстильні райони Центральної Росії, Кузбас, Урал та ін.

У наукових публікаціях знаходимо наступні визначення старопромислових районів. „До старопромислових слід відносити райони довготривалого й активного промислового освоєння, що зародились в епоху першої промислової революції, характеризуються комплексом соціально-економіко-екологічних проблем і потребують структурної трансформації й модернізації виробництва відповідно до нових технологічних устроїв” [4, с. 5]. На нашу думку, це визначення є занадто вузьким, оскільки не враховує всього різноманіття старопромислових районів, беручи до уваги лише ті з них, що мають відношення до першої промислової революції. За К. М. Глонті, „це територія з відносно низьким рівнем технологічного розвитку розміщеного в її границях промислового комплексу, що склався протягом певного часу. Таким територіям притаманна наявність найгостріших проблем гуманітарного плану (від демографії до екології). Основна проблема регіонів такого типу – надлишок виробничих потужностей, представлених крупними підприємствами із застарілими обладнанням і технологіями” [5].

Як зазначають дослідники, методичні труднощі визначення старопромислових районів пов'язані із різними (в розрізі країн) секторальними визначеннями та класифікаціями, доступністю даних, обумовлені різними періодами індустріалізації та слідуючими за ними „піками” в

індустриалізації різних країн, деякими іншими чинниками [6]. Разом з тим, у більшості своєї вчені дійшли згоди щодо сутності поняття старопромислові райони.

Серед таких типових рис визначають [5; 7; 8; 9 та ін.] наступні:

- *високий рівень господарського освоєння* цих територій, який проявляється в просторовій локалізації чималої кількості економічних об'єктів та суб'єктів (базою розміщення яких слугують міські поселення), що створює відчуття „перенаселеності” території. Причому більшість цих об'єктів – промислові, і такі, що обслуговують промисловість. На загальноекономічних картах відповідних країн старопромислові райони (у першу чергу, це стосується регіонів ресурсного типу) розпізнаються вже з першого погляду;

- *концентрація промисловості, що склалася саме в попередні історичні періоди* (за часів першої, другої, навіть, за джерелом [10], і третьої промислової революції). Тобто мова йде про так звані „зрілі”, „традиційні”, морально *застарілі* галузі, розвиток яких у свій час визначав успіх індустриалізації у своїх країнах. Ця генетична особливість відображена в назві самого поняття „старопромислові райони”;

- *спеціалізація на виробництві продукції, що використовується в інших секторах економіки* (вугілля для металургії, електроенергетики, хімічної промисловості, сталь для поїздів та залізничної інфраструктури, хімічна продукція) або *масового споживання* (текстиль, автомобілі). Усе це продукція, зазвичай, низького рівня наукоємності [11; 12]. Аналізуючи структуру виробництва, чимала кількість дослідників звертають увагу саме на „традиції важкої промисловості”, як характерну рису старопромислових районів. Відзначимо, що важка промисловість часто поєднувалась із легкою промисловістю (зокрема, текстильною, швейною), що було вигідним з позицій забезпечення балансу зайнятості чоловіків та жінок;

- *домінування крупних капіталоемних підприємств* (індустріальних гігантів). Попит на їх продукцію зазвичай дуже стабільний, вони концентрують велику кількість і основного капіталу, і робочої сили. Усе це утруднює залучення інвестицій для модернізації, робить регіон вразливим щодо зайнятості, знижує його підприємницький потенціал;

- *переважання використання застарілих технологій та засобів виробництва*. Першою ознакою такої застарілості є зниження конкурентоздатності продукції, що виробляється.

- *низька сприйнятливість для інновацій*, що зумовлюється, з одного боку, традиційністю галузей та виробництв, з іншого – їх високою фондоємністю;

- *специфічні особливості внутрішньої територіальної структури*, пов'язані, у свою чергу, з формами організації виробництва (концентрація, комбінування, спеціалізація, кооперування);

- *прив'язана до потреб традиційних галузей освіта та наука*, або, в іншій редакції – високий рівень розвитку спеціалізованих, зорієнтованих на традиційні галузі систем генерування й поширення знань”.

- *високий рівень взаємозв'язку (взаємозалежності) галузей, наявність* (за М. Штайнером [8]) *сильних ієрархічних організацій у рамках фірм*. Щодо цієї типологічної риси, то тут не існує однотайності серед учених. Одні (їх більше) вважають, що це обов'язкова характеристика районів цього типу, інші – визнають можливість існування старопромислових районів двох типів – і таких, у яких кооперація надзвичайно сильна, і таких, де кооперація та інтеграція між економічними агентами відсутня (тобто між підприємствами не існує мережі, як, наприклад, це може бути серед підприємств машинобудівної галузі).

У зарубіжній літературі така форма взаємодії, коли просторово локалізовані спеціалізовані організації поєднуються у виробничий ланцюг, обмінюючись товарами, послугами і знаннями, отримала назву „кластер”. [13, с. 26; 3]. Деякі автори ототожнюють промислові комплекси із кластерами, звертаючи увагу на відповідність цих комплексів характеристикам кластерів, взаємодію кампаній, організацій та двигунів інноваційного розвитку – освітніх та наукових установ, існування неформальних інститутів взаємодії [13, с. 27]. За будь-якої назви (промисловий комплекс, чи кластер), наявність ланцюгів взаємозв'язаних елементів у випадку старопромислових районів здатне за певних умов перетворювати переваги кооперації на недоліки, уповільнювати процеси реструктуризації та робити їх болючими в соціальному плані. Тобто, ідеться про ланцюгову реакцію, або „кумулятивну причинність”, яка проявляється в тому, що як тільки починається регіональний спад, він відразу самопосилюється через механізми мультиплікатора (примноження) [12]. Ф. Тодтлінг (F. Tödtling) та М. Тріппл (M. Trippel) також відзначають, що ключовою особливістю старопромислових районів є те, що їх фінансові активи страждають від різних форм „втягнутості”, які серйозно обмежують їх (районів) потенціал розвитку та інноваційний потенціал [9], та пишуть про так звану „пастку інтеграції” та „ефект функціонального блокування”. Під останнім розуміють

ситуацію, у якій структура кластеру стає настільки націленою на певний вид економічної діяльності та характер її здійснення, що її неможливо зрушити на інший шлях розвитку у випадку масштабної зміни попиту, оскільки витрати зміни траєкторії її розвитку (витрати трансформації) перевищують вигоди від відповідних альтернатив. [13, с. 30]. Отже, початкова сила регіону в минулому може нести насіння власної загибелі в майбутньому [12].

Крім вищезазначених структурно-генетично-економічних характеристик, старопромислові райони мають певні *соціально-економічні та соціальні* риси.

§ зайнятість надмірно зосереджена в основних галузях промисловості, мають місце перекося у використанні праці чоловіків та жінок (наприклад, низька трудова участь жінок у гірничопромислових районах). Низький загальний рівень попиту на робочу силу поєднується з парадоксальною нестачею кваліфікованих кадрів у певних ключових секторах через нездатність приваблювати та утримувати необхідний людський капітал [7; 14].

§ населення має низьку професійну мобільність;

§ слабкими є місцеві традиції підприємництва [7], не вистачає нових підприємців-початківців (їхня частка значно нижче, ніж у цілому по країні). Як відмічає П. Дзупка (P. Dzurka), в умовах домінування крупних роботодавців у вугільній, металургійній, суднобудівній та текстильній галузях немає традиції ділового підприємництва на відміну від найманої праці. Деякі можливості для невеликих субпідрядників у таких районах традиційно існували, але зазвичай, у якості елемента в ланцюгу створення вартості в крупних промислових секторах, проте ці можливості зменшуються разом із зменшенням цих секторів [14].

§ склад населення, у результаті попередніх хвиль імміграції, є етнічно мішаним, на цьому ґрунті появляються проблеми расової напруженості; у соціальній структурі переважають наймані робітники (за радянською термінологією – робочий клас, пролетаріат).

Старопромислові райони мають характерні *ландшафтні* особливості, деякі з яких наведено в табл. 1.

Однією з проблем і водночас характерних рис староосвоєних індустріальних районів є їх *екологічне неблагополуччя*.

Як бачимо, йдеться про цілий комплекс взаємозв'язаних та взаємообумовлених характеристик, притаманних районам старопромислового типу.

В історії розвитку OIRs науковці виділяють три основні стадії: становлення, розквіт та занепад. Занепад старопромислових районів є наслідком поступової втрати ними технологічних переваг, що були отримані в результаті швидкого розвитку на перших двох стадіях [5].

Таблиця 1

Планувальні та конструкційні особливості старопромислових територій*

Особливість	Старі промислові райони	Нові промислові райони
Місце розташування підприємств	Поруч із центром міста	Ближня окраїна міста
Місце розташування житла	Поруч із заводами	Подалі від заводів
Висота заводів	Два й більше поверхів	На одному поверсі
Структура заводів	Нерегулярні форми й розташування	Прямокутні й компактно побудовані
Вікна заводів	Мало й малі	Багато й великі
Обійстя	Землі з відходами й кинутими будівлями	Ландшафти з деревами, травою та квітами
Транспортні зв'язки	Багато залізниць та канали	В основному автошляхи
Ширина доріг	Вузькі	Більш широкі
Парковка	Проблематична	Великі автостоянки
Димоходи	Загальні, високі на заводах	Дуже мало, якщо є взагалі
Забруднення	Повітря й річок, загальне забруднення	Набагато чистіше
Джерело енергопостачання	Вугілля в минулому, тепер – електрика	Завжди електроенергія
Тип заводу	Лише виробництво, часто – важкої промисловості	Виробництво та обслуговування

*Складено за джерелом [<http://www.scalloway.org.uk/indu7.htm>].

http://www.bbc.co.uk/scotland/learning/bitesize/higher/geography/human/industrial_rev3.shtml

Висловлюються різні припущення та пояснення цього феномену. Узагальнюючи існуючі (традиційні та сучасні) теорії занепаду старопромислових районів, виділимо наступні, найчастіше згадувані чинники. Ними є: моральне старіння галузей, що складають спеціалізацію цих районів; переміщення галузей в інші райони (наприклад, у країни з меншими екологічними утисками, кращими гірничо-геологічними умовами видобутку сировини, дешевшою робочою силою та іншими перевагами); не конкурентоздатність продукції або зменшення попиту на неї через появу нових видів продукції, що випускається новими виробниками; зміна споживчих смаків населення; нездатність районів адаптуватися до нових умов ринкового середовища; політичні та технологічні шоки з інших регіонів, або загальні катастрофи, подібні війнам. Так, наприклад, серед причин, що в період між 1980 і 1990 рр. призвели до зниження на 70 % виробництва сталі в Чикаго-Піттсбургському районі аналітики визначають глобальну конкуренцію, технологічний прогрес у сталеплавильній промисловості (зменшення залежності від вугілля і заліза у зв'язку із переходом до виробництва високоякісної сталі шляхом переробки металобрухту), географічні зміни в розміщенні виробництва та тиск на довкілля [3]. Головним фактором занепаду військового кластеру аерокосмічної галузі Південної Каліфорнії стало величезне скорочення витрат на оборону в результаті завершення холодної війни. [12].

Занепад старопромислових районів супроводжується загостренням соціальних проблем, серед яких: безробіття, бідність, соціальне відчуження, погіршення умов життя, поширення соціальних хвороб, реакцією на які стає міграційний відтік населення.

Як засвідчують дослідники, успішність реструктуризації старопромислових районів визначається географічними особливостями територій, зокрема, такими як: підприємницька поведінка населення, доступність капіталу, рівень кваліфікації та мобільність робочої сили, умови навколишнього середовища, можливість органів влади підтримувати реструктуризаційні процеси, геополітична обстановка тощо. Виходячи з цих особливостей одні райони впадають в стан депресії, інші – більш-менш швидко адаптуються до нових умов ринкового середовища.

Виходячи з того, що останнім часом старопромислових районів стає дедалі більше, важливим теоретико-методологічним завданням для науковців стає їх (районів) систематизація. У науковій літературі можна зустріти лише віддалені спроби виокремити їх групи. В *історичному вимірі* вчені виділяють СПР „першої хвилі” або „першого ешелону” (до них належать старопромислові райони таких країн як Німеччина, Велика Британія, Франція, Бельгія, Іспанія) та „другої хвилі” – СПР у постсоціалістичних країнах – Чехії (район Моравії-Сілезії в північно-східній частині Чехії та Північно-Західний район), Польщі, східній Німеччині, Словенії, Росії, Україні.

За способом формування розрізняють райони, становлення й подальша історія яких відбувалися самостійно за рахунок просторового прояву ринкових сил, і такі, що сформувались в умовах планової економіки й за висловом К. М. Глонті, мають „вольовий характер” свого утворення та розвитку [5].

Більш складною, на наш погляд, є систематизація старопромислових районів за критерієм *спеціалізації*. Виділяють СПР переважно „сировинного типу”, у яких досить вагомою є частка вироблених сировини та напівфабрикатів (залізорудна та вугільна промисловість; ці галузі часто поєднуються з металургією та брудною хімією), та райони, що спеціалізуються переважно на традиційних галузях обробної промисловості (машинобудування, зокрема, суднобудування, приладобудування, окремі підприємства ВПК, металообробка, текстильна та швейна промисловість).

В Україні старопромислові райони (до них ми відносимо, щонайменше Донбас та Придніпров'я) та окремі старопромислові території (міста) мають специфічну, значною мірою „радянську” історію. Усвідомлення необхідності їх реструктуризації прийшло разом із геополітичними змінами, переходом до ринкових механізмів господарювання, коли було втрачено на постсоціалістичному просторі ринки сировини та ринки збуту продукції, а державна підтримка різко скоротилась. Той факт, що на відміну від європейських старопромислових районів українські їх аналоги не є аутсайдерами, а більше того, демонструють певні економічні успіхи, не дає приводу для оптимізму. На негативну траєкторію розвитку, наприклад, Донбасу, указують збільшення у валовій продукції частки проміжного продукту та сировинної складової та, водночас, скорочення частки продукції з високою доданою вартістю. На фоні посилення сировинної орієнтації економіки району, зменшується потреба в послугах науково-технічних кадрів, зростають екологічні ризики. Надзвичайно повільна структурна політика призвела до втрати раніше завойованих економічних позицій. Загальна позитивна динаміка економічних показників старопромислового району визначається діяльністю кількох „успішних” підприємств, що створює ілюзію „відносного благополуччя”. Спроби ініціації інноваційного шляху розвитку наштовхуються на брак інвестицій та дійсно висококваліфікованих фахівців (при тому, що кількість і частка дипломованих фахівців

зростають). Сировинний сценарій розвитку підтримується державою, стратегія розвитку (реструктуризації) старопромислових районів відсутня.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні **висновки**.

Старопромислові райони – це історична категорія, якою позначають території (райони, або регіони, промислові агломерації), що мають техно-промислову спадщину минулого у вигляді матеріально-технічних ресурсів, професійних компетенцій та соціально-організаційних структур, відрізняються складною ієрархічною організацією, характеризуються певною інертністю розвитку й низькими адаптаційними можливостями в умовах ринкового середовища, а тому потребують уваги як важливі об'єкти регіональної (економічної, соціальної, демографічної та екологічної) політики.

Будь-яке визначення старопромислових районів не буде вичерпним, через наявність географічних факторів, що виступають у вигляді природно-ресурсних та соціально-економічних особливостей територій та ментальності населення, що їх заселяє. Збільшення кількості старопромислових районів потребує їх систематизації. У першому наближенні це можна зробити за такими критеріями як: час виникнення, умови формування та розвитку, спеціалізація, охоплення території.

Досвід зарубіжних країн та той нелегкий шлях, яким вони просуваються в питаннях реструктуризації, диверсифікації, вирішенні безлічі проблем соціального та екологічного характеру в цих районах, слугує певним попередженням для України, яка й досі не здійснює комплексної та системної регіональної політики стосовно старопромислових районів.

Література

1. **Гукалова І. В.** Становлення географічної культури та якість життя населення // Регіон-2006 : стратегія оптимального розвитку : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15 – 16. трав., 2006 р.). – Харків : Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2006. – С. 3–5. 2. **Алаев Э. Б.** Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь. – М. : Мысль, 1986. – 350 с. 3. **Treado С.** Intermediate Steel-Industry Suppliers in the Pittsburgh Region: A Cluster-based Analysis of Regional Economic Resilience / С. Treado, F. Giarratani [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.mit.edu/sis07/www/treado.pdf> 4. **Руденко Л. Г.** Старопромислові регіони України : пошук стратегії збалансованого розвитку / Л. Г. Руденко, Г. П. Підгрушний, І. В. Гукалова // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 4 – 13. 5. **Глонти К. М.** Старопромышленные регионы : проблемы и перспективы развития. Проблемы федерализма / К. М. Глонти. – Регионология. – 2008. – № 4. – С. 27–39. 6. **Kean В.** Old industrial regions in Europe: a comparative assessment of economic performance / В. Kean, D. MacKinnon, A. Cumbers [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ssoar.info/ssoar/View/?resid=21594&lang=de> 7. **Dzupka Р.** Innovation support policy in old-industrial regions / Р. Dzupka [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.siif-croatia.com/hr/service/download/file/id/227> 8. **Steiner М.** Institutional Change in Old Industrial Areas. Lessons for Industrial Policy in the Transformation Process / М. Steiner [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/konference/08/03_ms.pdf 9. **Tödting F.** One size fits all? Towards a differentiated policy approach with respect to regional innovation systems / F. Tödting, M. Tripl [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epub.wu.ac.at/944/1/document.pdf> 10. **Комаров И.** Старопромышленные районы России / И. Комаров, А. Герко // Обозреватель – Observer. – 1994. – № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : rau.su/observer/N13_94/13_10.HTM 11. **Skokan К.** Regional Clusters and Transformation of Old Industrial Regions / К. Skokan // Central European Conference in Regional Science. – CERS, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cers.tuke.sk/cers2009/PDF/02_55_Skokan.pdf 12. **Boschma R.** Why do old industrial regions decline? An exploration of potential adjustment strategies / R. Boschma, J. Lambooy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa99/Papers/a061.pdf> 13. **Стратегия** развития старопромышленных городов : международный опыт и перспективы в России / И. Стародубровская [и др.], под ред. И. Стародубровской. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2011. – 248 с. 14. **Old industrial and mining areas : the added value of local employment development. A first thematic report of the IDELE project** [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uk.ecorys.com/idele/themes/oldindustrial/resources/idele_thematic_report_oldindustrial.pdf

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВИХ НАЦІОНАЛЬНОЇ СОЦІОГЕОСИСТЕМИ

Актуальність проблеми. Суспільно-географічний простір України в умовах внутрішніх трансформаційних процесів, особливо за роки незалежності, характеризується надзвичайною неоднорідністю й строкатістю, що призводить до потужного розширення соціально-економічного розвитку окремих регіонів і широких верст населення в них за рівнем та якістю життя.

З позицій системного підходу така нерівномірність і неоднорідність соціально-економічного розвитку впливає з нелінійної еволюції соціогеосистеми загальнодержавного рівня [1]. Але соціогеосистема України має перспективу подальшого розвитку саме через те, що вона є відкритою, динамічною, нелінійною, здатною до саморозвитку. З іншого боку, це говорить про те, що будь-які збурення (внутрішнього або зовнішнього характеру) можуть призвести до появи точок біфуркації й зміни траєкторії розвитку в напрямку іншого – нового невідомого атрактору. Головною особливістю таких систем є внутрішній та зовнішній обмін речовиною, енергією та інформацією. Тож, дослідження поведінки соціогеосистем різного ієрархічного рівня, виступає одним із невідкладних завдань суспільної географії, яка має потужний науково-методичний потенціал і значні напрацювання в цьому питанні. Особливо це важливо на етапі формування нової інноваційної концепції розвитку України, поетапного переходу до постіндустріального суспільства, коли в основі подальшого розвитку повинна бути економіка знань.

Економічна промислова функціональна підсистема соціогеосистеми історично в Україні є провідною, її розвиток та впорядкованість залежить від багатьох факторів, зокрема, історичних, природно-географічних, етнокультурних тощо. Функціонування цієї підсистеми значною мірою залежить від її структури, організованості (в просторі та часі), керованості з позицій інноваційного підходу тощо. Негативні структурні зміни в економіці в умовах ринкових трансформацій призвели до появи соціальних проблем у різних регіонах України, зниження рівня та якості життя населення. Отже, регіональні особливості, що впливають на структурні зміни в економічній сфері вимагають комплексних досліджень. У цьому відношенні старопромислові регіони (СПР) України вимагають особливої уваги дослідників, бо саме в них на протязі тривалого історичного часу був сформований потужний економічний потенціал, проживає значна частка населення, гостро стоять соціальні проблеми безробіття, якості та рівня життя, соціальної безпеки тощо.

Аналіз попередніх досліджень. У соціально-економічній географії питання про комплексне дослідження СПР України детально не розглядалося, хоча є окремі роботи в цьому аспекті (Г. Підгрушний, А. Степаненко, С. Іщук). Більше уваги дослідженню СПР приділяють економісти, зокрема, з позицій регіональної економіки. Так, А. Тімарцев [2], розглядаючи СПР як об'єкт соціально-економічного дослідження, визначає п'ять стадій соціально-економічного розвитку його основних міст. В основі виділених стадій автор зазначає два основних показника: „...міжрегіональна роль економічного району (міста) і рівень освоєння природних і економічних ресурсів, що знаходяться в залежності один від одного і які повинні враховуватися сумісно” [2, с. 83]. Серед особливостей СПР України цитований автор виділяє: „...„обтяжливу” виробничу структуру, незавершеність технологічних циклів, зношеність фондів, орієнтація на зовнішній ринок” [2, с. 83], що й призводить до „ризикованого характеру економіки”, а відповідно вимагає підвищення адаптивних можливостей, регулювання територіального розвитку.

Лазарева Т. наводить власне визначення СПР, який „...являє собою цілісне територіально-організаційне утворення, у межах якого історично склалася економіка індустріального типу третього та четвертого технологічного укладу і який, незважаючи на економічний спад, викликаний циклічністю регіонального розвитку, характеризується значним нагромадженням потенціалом розвитку” [3, с. 188]. Вона, відзначаючи серед особливостей СПР високий рівень концентрації виробничого потенціалу та інфраструктурної забезпеченості території, виділяє проблеми, пов'язані з довгим історичним періодом їх господарського освоєння, зокрема, це – застаріла структура економіки, наявність демографічних, соціальних, екологічних проблем тощо. На думку Т. Лазаревої,

проблема розвитку таких регіонів полягає в здійсненні управління інноваційним розвитком. Узагальнено елементи управління розвитком СПР за Т. Лазаревою наведено в табл. 1.

В останньому випадку необхідні умови для розвитку п'ятого технологічного укладу – інформатизація, новітні технології на основі науки, освіти.

Є й інші приклади дослідження проблем СПР з позицій регіональної економіки. Варто додати, що деякі економісти вважають СПР сировинної спеціалізації депресивними, інші взагалі ототожнюють ознаки всіх СПР з депресивністю тощо.

Мета дослідження. З короткого аналізу дослідження проблем СПР видно, що є певні наробики в дослідженні економічної складової, інша – соціальна - досліджена значно гірше. Особливо гостро соціальні проблеми забезпечення умов життя населення у відповідності до європейських норм і стандартів проявляються для СПР. Тому метою даної роботи є спроба обґрунтування соціально-географічного підходу до проблеми дослідження СПР.

Викладення основного матеріалу. СПР з точки зору соціально-економічної географії є регіональними соціогеосистемами зі своєрідною структурою і спеціалізацією народного господарства. Їхній успішний розвиток у минулому призвів до формування розвиненої господарської інфраструктури, орієнтованої на виконання певних функцій у кооперованому плановому народногосподарському комплексі, а також спеціальної концентрації продуктивних сил, у тому числі – і висококваліфікованих фахівців з різних галузей науки і техніки, кваліфікованих робітників, розміщення навчальних закладів для їх підготовки і створення відповідної соціально – побутової інфраструктури. Освоєння природно-ресурсного потенціалу регіонів переважно екстенсивним шляхом вимагало створення відповідного виробничого потенціалу, навколо величезних виробничих комплексів і підприємств будувалися міста-супутники. З метою мобілізації трудових ресурсів здійснювалися масові міграції населення у великих масштабах. Це були епохи індустріалізації СРСР, потім післявоєнної відбудови, освоєння цілинних земель і подальшого освоєння природних ресурсів.

Таблиця 1

Елементи управління розвитком старопромислового регіону [3]

Тип регіону	Задачі управління розвитком	Об'єкт управління	Характер управління розвитком
„Проблемний” старопромисловий регіон	Підвищення ефективності використання накопиченого потенціалу	Галузі і підприємства спеціалізації регіону	Управління інерційним розвитком
Перехідний тип з негнучкою соціально-економічною структурою	Диверсифікація економіки регіону	Соціально-економічна структура регіону	Управління переходом від інерційного до інноваційного розвитку
Старопромисловий регіон – „полос росту” держави	Розробка конкурентноздатних проектів розвитку	Підприємства „нової” економіки	Управління інноваційним розвитком

Спеціалізація таких регіонів в основному визначалася природними умовами і їхньою „нішею” у народногосподарському комплексі. Незважаючи на потужний розвиток підприємств окремих галузей господарства, розвинені регіони не могли бути самодостатніми, бо їхня спеціалізація часто була вузькою й однобокою – вони могли існувати тільки при наявності тісних системних зв'язків і постійного речовинно-енергетичного обміну між собою. Після розпаду СРСР ці системоформуючі зв'язки були зруйновані і спеціалізація СПР, яка в минулому була джерелом їх процвітання і розвитку, перетворилася на джерело проблем. По-перше, накопичена виробнича база внаслідок розриву кооперативних зв'язків виявилася застарілою в технічному та технологічному відношенні й тому незатребуваною. По-друге, величезні маси висококваліфікованих фахівців залишилися без роботи і були змушені шукати інших джерел існування, через що швидко втрачався інтелектуальний потенціал регіонів. По-третє, різко загострилися та виникли нові соціальні проблеми, які не могли бути вирішені своєчасно й відповідним чином. Якщо додати, що в Україні почалася затяжна соціально-економічна криза, яка ускладнилася процесами перерозподілу власності, політичними суперечностями, проявами глобалізації тощо, то стане зрозумілим, чому найбільше потерпали від цього саме СПР, які опинилися у фокусі кризових явищ.

Ураховуючи, що сьогодні перед Україною стоїть невідкладне питання стратегічного вибору

шляху подальшого розвитку, розбудови економіки й підйому рівня та якості життя населення, зазначені проблеми потребують термінового вирішення. Для цього потрібні по-справжньому комплексні дослідження й соціально-економічна географія як комплексна міждисциплінарна наука має для цього достатній потенціал.

У суспільній географії існують методологічні основи [4; 5] і апробовані методи дослідження соціогеосистем та їх окремих складових. Протягом останніх років розробляються нові нетрадиційні методи регіональних суспільно – географічних досліджень. Так, на кафедрі соціально-економічної географії та регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна розроблено комплекс методів для часово-просторового аналізу розвитку регіональних соціогеосистем. Основою цих методів є концепція розвитку соціогеопроецесу, головною метою якої є гармонізація взаємовідносин суспільства й природи для переходу до моделі стійкого розвитку [1]. Згідно з нею виділяються шість складових соціогеопроецесу – *ментальна, культурологічна, інформаційна, соціальна, економічна та геоекологічна*, які, розвиваючись гармонійно, взаємно доповнюють одна одну й створюють основу для стійкого розвитку суспільства. Виходячи з цієї концепції, вплив на розвиток соціогеопроецесу можливий через управління розвитком його складових на культурологічному, науково-інформаційному, технологічному і технічному рівнях. Суспільно-географічна схема управління соціогеопроецесом в узагальненому вигляді наведена на рис. 1.

Для аналізу розвитку соціогеопроецесу та його окремих складових нами розроблені і пропонуються метод моделювання траєкторії розвитку соціогеосистем у нормованому багатовимірному ознаковому просторі і графоаналітичний метод багатовимірної класифікації соціогеосистем, які спрямовані на виявлення і кількісну оцінку відхилень у їх розвитку від певної оптимальної траєкторії та з'ясування диспропорцій їхнього розвитку. Ці методи реалізовані у вигляді комп'ютерних програм та апробовані в науково-дослідних роботах кафедри, дисертаціях аспірантів та по шукачів кафедри.

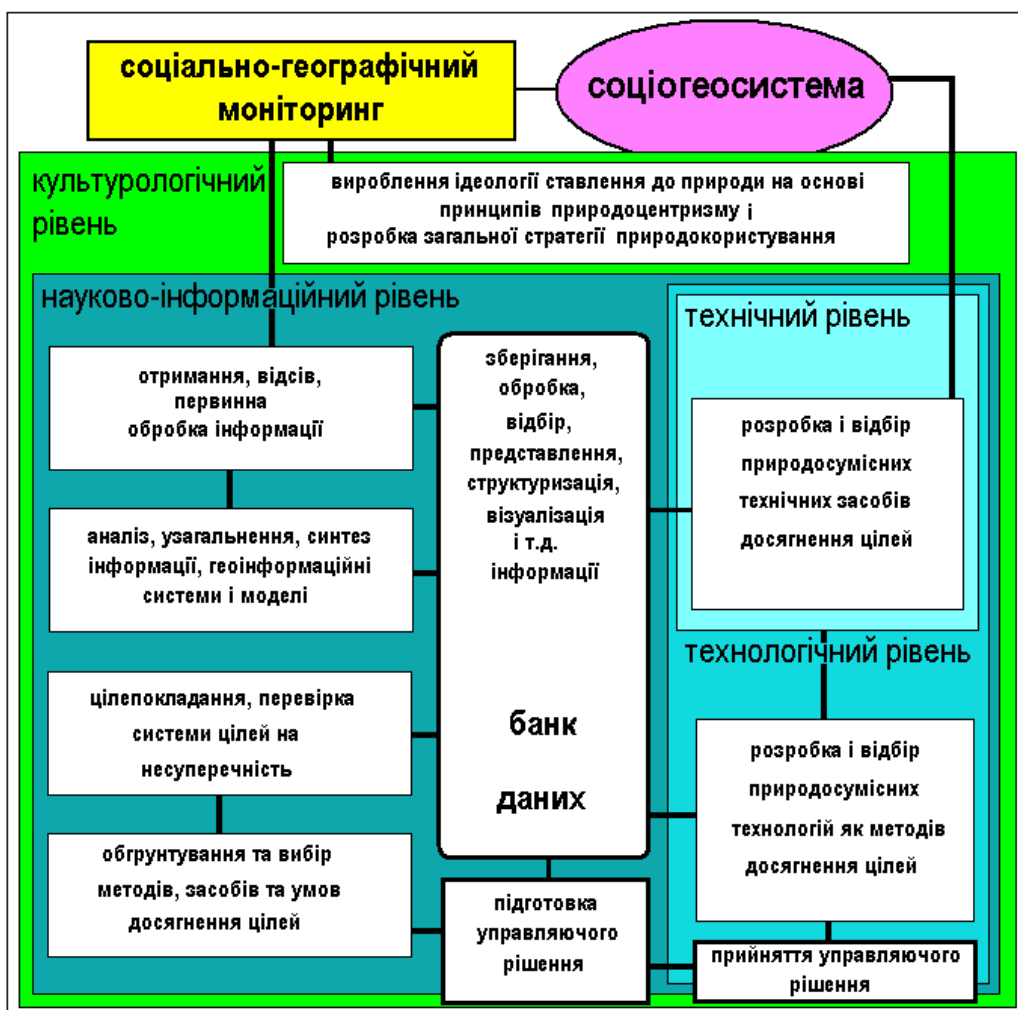

Рис. 1. Суспільно-географічна схема управління соціогеопроецесом

Метод моделювання траєкторії розвитку соціогеосистем уперше запропонований у роботі [6]. Нормований багатовимірний ознаковий простір (НБОП) створюється шляхом лінійного шкалювання сукупності параметрів соціогеосистем для зміни метрики простору таким чином, що всі значення параметрів змінюються в інтервалі $[0 \leftrightarrow 1]$. Ізовимірність простору має принципове значення для дослідження й порівняльного аналізу стану й динаміки розвитку соціогеосистем. Головна діагональ гіперкубу НБОП є траєкторією оптимального або ефективного розвитку, з якою порівнюються траєкторії розвитку кожної соціогеосистеми. Для цього використовуються дві множини характеристик траєкторій – кутова й лінійна.

Перша з них представлена косинусами кутів, утворених траєкторіями соціогеосистем з оптимальною траєкторією і між собою. Ці показники дозволяють встановити ступінь узгодженості руху соціогеосистем у НБОП і можуть інтерпретуватися як показники кореляції їх розвитку. Відхилення траєкторії соціогеосистеми, зокрема СПР, від оптимальної, проєктованої або загальнонаціональної дає можливість коригувати її розвиток відповідно до регіональних або загальнодержавних програм розвитку. Крім цього кутові показники траєкторій соціогеосистем дають кількісну оцінку „корисності” вкладу кожної з них у рух більш загальної соціогеосистеми.

Друга множина показників руху соціогеосистем у НБОП представлена різними лінійними характеристиками траєкторій: шляхом, пройденим за певний відрізок часу; швидкістю (інтенсивністю) руху; віддаленістю поточної точки траєкторії від початку координат і до кінцевої точки оптимального розвитку, а також співвідношенням цих показників, яке можна оцінювати, як коефіцієнт прогресу.

Таким чином, використовуючи кутові і лінійні параметри траєкторій руху соціогеосистем у НБОП, можна отримати значно більше інформації про їхній розвиток порівняно з традиційними методами просторового аналізу і на основі цього вирішувати задачі класифікації, групування, оптимізації і проєктування розвитку соціогеосистем [7].

Графоаналітичний метод багатовимірної класифікації соціогеосистем [8] полягає в тому, що НБОП проєктується на площину, де стан соціогеосистеми відображається у вигляді багатокутника на пелюстковій діаграмі з нормованими осями. Площа багатокутника пропорційна рівню розвитку соціогеосистеми і тому є критерієм класифікації. Порівняно з іншим критерієм – сумою індексів соціогеосистеми – площа багатокутника є більш чутливим показником і тому має більшу роздільну здатність. Необхідно зазначити, що побудова пелюсткової діаграми має ілюстративний характер, тому що розрахунок площі багатокутника здійснюється аналітично – за координатами його вершин, тобто за сукупністю індексів соціогеосистем.

Цей метод може придатний для порівняльного аналізу стану соціогеосистем, дослідження динаміки їхнього розвитку (порівнюються багатокутники однієї соціогеосистеми на різні моменти часу), вирішення задач оптимізації й оцінки однорідності (гармонійності) розвитку соціогеосистеми [9].

Останній варіант найбільш важливий у дослідженні СПР, тому що дозволяє з'ясувати диспропорції у їхньому розвитку, зумовлені спеціалізацією, і знайти оптимальні рішення для гармонізації народногосподарського комплексу СПР, особливо у соціальній сфері.

Слід підкреслити, що описані методи мають статистичний характер. Тому вибіркові сукупності мають відповідати всім вимогам застосування статистичних методів, а узагальнення і порівняння можливі тільки в межах досліджуваних сукупностей. Для більш загальних висновків необхідно розширювати інформаційну базу досліджень. Використання методів моделювання траєкторії розвитку соціогеосистем і багатовимірної класифікації стосовно окремих складових соціогеопроецесу деталізує дослідження і дає можливість вирішувати проблеми в окремих сферах суспільного буття.

Висновки. СПР, як особливий тип соціогеосистем регіонального рівня, потребують комплексних детальних суспільно – географічних досліджень для переходу до гармонійного інноваційного розвитку. Диспропорції у їхньому розвитку, „закладені” у минулому, як промислові спеціалізації, вимагають наукового обґрунтування і розробки спеціальних державних програм, спрямованих на досягнення відповідного рівня і якості життя населення, а у віддаленій перспективі – створення соціально-економічних умов для переходу на модель стійкого розвитку. Пропоновані нами методи суспільно-географічного дослідження регіональних соціогеосистем можуть бути використані для аналізу соціогеосистем загальнонаціонального, регіонального і районного рівнів.

Література

1. **Немец Л. Н.** Устойчивое развитие: социально – географические аспекты (на примере Украины): Монография / Л. Н. Немец. – Х. : Факт, 2003.
2. **Тимарцев А. Ю.** Старопромышленный регион как объект социально-экономического исследования / А. Ю. Тимарцев // *Економічний вісник Донбасу*. – 2008 – № 4. – С. 81 – 87.
3. **Лазарева Т. С.** Теоретичні аспекти управління старопромисловим регіоном / Т. С. Лазарева // *Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна*. – Вип. 39-2. – 2011.
4. **Топчієв О. Г.** Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навчальний посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса, 2005. – 632 с.
5. **Шаблій О. І.** Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів, 2003. – 444 с.
6. **Немец Л. М.** Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні / Л. М. Немец, Я. Б. Олійник, К. А. Немец. – Київ – Харків: РВВ ХНУ, 2003.
7. **Немец Л. М.,** До методики соціально-географічного дослідження регіонального розвитку України / Л. М. Немец, К. А. Немец // *Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Тези доп. III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Київ, 20 – 21 квіт., 2004 р.)*, – К. : Обрії, 2004. – С. 30 – 32.
8. **Машков О.** Графоаналітичний метод багатовимірної класифікації суспільно-географічних об'єктів / О. Машков, К. Немец. // *Часопис соціально-економічної географії*. – Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 8(1). – С. 30 – 35.
9. **Машков О.** Графоаналітичний метод оцінки однорідності розвитку соціогеосистем / О. Машков, К. Немец. // *Часопис соціально-економічної географії*. – Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 9 (2). – С. 39 – 42.

УДК 911.3:30

Е. И. Лаконова, ассист.

Криворожский государственный педагогический университет

ФАКТОР ПРОБЛЕМНОСТИ РАЗВИТИЯ СТАРОПРОМЫШЛЕННЫХ РЕГИОНОВ РЕСУРСНОГО ТИПА

Постановка проблемы. В постсоветской общественной географии сохранилась позитивистская традиция изучения *развития* территории как четко направленного, поступательного движения, устремленного в будущее, к достижению определенного уровня благосостояния. Эта традиция всё чаще вступает в противоречие с реальной жизнью, особенно при анализе коротких исторических периодов, к которому можно отнести минувшее двадцатилетие суверенности украинского государства. Во всем мире трансформация общества (в том числе и пространственная) представляет нелинейный процесс чередования прогресса и деградаций, стадийно-циклических и волновых процессов.

На наш взгляд, процесс развития территории – это сложное, многомерное и противоречивое явление без обязательного присутствия в нем вектора прогресса в общепринятом понимании этого термина. Для современного периода развития Украины это особенно актуально, поскольку в её составе имеются регионы, где социальные процессы формируют состояние неустойчивого развития. В число таких регионов можно включить старопромышленные территории.

Актуальность изучения старопромышленных регионов Украины обусловлена рядом причин. Одной из главных, на наш взгляд, является недооценка географической наукой того факта, что в исследовании именно этой категории регионов происходит переосмысление традиционного подхода к социальному развитию как следствию развития экономического, когда в качестве основного фактора трансформации территории рассматривается её экономический рост, а остальное прикладывается само по себе. Подобный экономический детерминизм очень характерен для управленческого звена современного украинского общества, а также для работ экономистов и некоторых географов-отраслевиков в общественном крыле географии.

Экономический детерминизм противоречит современным подходам к пространственному анализу. Результатом востребованности экономического детерминизма в географических исследованиях нередко становится отнесение территорий старопромышленных регионов в разряд депрессивных, т.е. «застывших» на определенном уровне индустриального развития, в котором отрасль индустрии из числа «старых» или «ресурсных» перестала выполнять свою районоформирующую функцию.

Анализ последних достижений и публикаций. В работах украинских географов В. П. Нагирной [1], Г. П. Подгрушного [2; 3], Л. Г. Руденко [4] постепенно укореняется представление о взаимозависимости экономического и социокультурного (нормативно-ценностного) компонентов развития территории. В таком ракурсе будущее старопромышленных регионов связывается не только с преодолением их депрессивности как прерванной индустриализации. Упор

делается на осознание необходимости улучшения в старопромышленных регионах качества человеческой жизни, развития в них «расширенных возможностей человека» [5]. Рост экономики в старопромышленных регионах рассматривается в работах подобного плана как средство достижения определенного уровня качества жизни людей, а не только самоцели восстановления экономической доминанты территории.

Взгляд на старопромышленные регионы в социокультурном ракурсе позволяет анализировать их как *проблемные территории*, т. е. имеющие нереализованный потенциал для решения задачи расширения возможностей человеческого развития в пределах этих территорий. Социокультурный контекст изучения старопромышленных регионов имеет ряд нерешенных теоретико-методических вопросов. Одним из них остается вопрос о роли социальных процессов в современном развитии старопромышленных территорий. Слабо изучены факторы проблемности и критерии типологии старопромышленных регионов.

Целью данной работы является выявление факторов, создающих проблемный характер в развитии старопромышленных регионов Украины на примере Криворожского региона.

Основными **задачами** статьи считаем обоснование смысла и содержания проблемности развития старопромышленных регионов ресурсного типа, а также определение географических аспектов разрешения выявленных проблем.

Постсоветские государства столкнулись с тем, что их регионы стали жить не только под влиянием регулирующих воздействий административных центров, но и по собственным представлениям о целесообразности. Иными словами, развитие современных украинских регионов происходит, по нашему мнению, под влиянием взаимодействия двух данностей: *социально-экономической функции региона* и его *региональных интересов*.

Социально-экономическая функция региона отражает его возможности в удовлетворении разнообразных потребностей населения региона и государства в целом. Эта функция региона формируется либо исторически в процессе хозяйственного освоения территории, либо транслируется и корректируется из административного центра. В соответствие с функцией региональные связи приобретают индивидуализированный внутри- и межрегиональный характер, придавая региону (району) системное свойство целостности.

Региональные интересы в системном контексте отражают некие собственные представления носителей региональной уникальности (территориальных общностей людей) о наиболее предпочтительных для региона состояниях и способах их достижения. Для территориальных общностей людей регион является средой их жизнедеятельности, которая может сохранять или изменять свои традиционные формы. В таком случае региональные интересы можно рассматривать как слепок с умонастроений людей, их способности принимать конструктивные или деструктивные решения в отношении территориальных форм организации жизни в регионе. Социологи выделяют две составляющие в умонастроениях людей: длительно действующую этнокультурную и переменную социально-психологическую [6]. Проявление региональных интересов обнаруживается в различных срезам общественного мнения, действиях органов власти, в целях и формах организации различных политических, экологических и этнокультурных движений, в наличии у жителей региона чувства причастности, к тому, что в нём происходит.

Понятие «региональные интересы» сопоставимо по содержанию с понятием «характер социальных процессов». Оба понятия отображают наличие в регионе межгрупповых взаимодействий, имеющих преобразовательную, но потенциально конфликтную природу, связанную с преодолением старых и утверждением новых стереотипов поведения в обществе. Социальные процессы возникают под влиянием энергии изменений, накопившейся в сознании региональных элит, а уж потом овладевают сознанием всех граждан государства.

Взаимодействие социально-экономической функции региона и его региональных интересов может развиваться по двум направлениям: *конфликтному* и *стабилизирующему*.

Если функция региона перестает соответствовать набору традиционных или новаторских векторов его региональных интересов, то возникающая социальная напряженность имеет шанс перерасти в конфликт или противостояние межгрупповых интересов. Такое противостояние может принимать характер от внутрирегионального до общегосударственного. Внутрирегиональный конфликт функции и интересов воспроизводится, к примеру, в форме неудовлетворенности жителей региона уровнем и периодичностью оплаты труда наемных работников; состоянием занятости наемных работников на рынке труда и квалификационной структурой этих работников; экологической губительностью некоторых предприятий и необходимостью сохранения их градообразующей функции; динамикой роста имущества в религиозных общинах одной конфессии,

по сравнению с иными и др. Общегосударственный конфликт функции и региональных интересов может проявиться вокруг проблемы бюджетных приоритетов центральной власти и конкретного региона, являющегося бюджетонаполняющим, а финансируемого по остаточному принципу и др.

Мы считаем, что старопромышленные регионы – это территории, в которых проявился конфликт между их социально-экономической функцией и региональными интересами. Этот конфликт многолик и стал главным фактором проблемного будущего старопромышленных регионов. До тех пор, пока в этих регионах не будет найден способ разрешения указанного социокультурного конфликта, в стране сохраняется, по мнению В.А. Колосова и др., опасность формирования территорий, «проигрывающих от перемен» [7]. Такие территории опасны для государства своей латентной конфликтностью «всех против всех».

Общественная география может детально изучить и типологизировать весь комплекс противоречий, возникающих в старопромышленных регионах под влиянием конфликта их социально-экономической функции и региональных интересов.

Типологическое изучение старопромышленных регионов следует проводить с позиции временной динамики их социально-экономической функции. Этот прием позволит сохранить баланс между социальными и экономическими критериями в типологической схеме.

Применение временных характеристик для анализа социально-экономической функции территории подробно описано теорией «длинных волн» Н.Д. Кондратьева [8]. Впервые в мировой экономической науке Н. Д. Кондратьев сумел доказать, что время является самостоятельной и важной экономической категорией, с которой надо считаться при регулировании хозяйства любой страны. Согласно теории «длинных волн», в экономическом и социальном развитии региона можно выделить несколько закономерно сменяющих друг друга циклов, соответствующих этапам роста, стагнации и депрессии (кризиса). Наиболее спорными являются критерии выделения и изучения депрессивных территорий, в которых, по мнению В.Д. Олейник, под действием внутренних и внешних факторов «нарушена сбалансированность природно-экономического и социального развития», а также «геопространственная организация жизнедеятельности» [9, с. 6].

Криворожский регион, экономика которого основана на долговременной эксплуатации невозобновляемых (минеральных) ресурсов, относится к числу старопромышленных территорий Украины ресурсного типа. Этот регион формировался как важная деталь механизма советского экономического пространства. Работая на союзном уровне, Криворожский регион не превращался в часть украинского экономического пространства, он был исторически сориентирован на востребованность за пределами Украины. В современной украинской действительности встроенность Криворожского региона в систему территориального разделения труда стала диаметрально противоположной. В настоящее время Криворожский регион востребован как территория стратегически важная для украинской экономики, но за пределами страны столкнувшаяся с мощными конкурентами на рынке железорудного сырья и металлургической продукции.

По мнению исследователей региональных проблем, такой тип территорий в силу объективного истощения их ресурсной базы со временем неизбежно перейдет в категорию депрессивных [10; 11]. Нам представляется подобное суждение излишне категоричным. Индустриальный регион Криворожского края располагает набором факторов, которые при грамотном пространственном менеджменте позволят ему избежать депрессивности. К числу таких факторов следует отнести особую роль металлургического производства в Украине. Не секрет, что ведущей отраслью современной отечественной экономики, обеспечивающей значительные поступления в государственный бюджет, является металлургия. Поэтому украинские металлурги постоянно ищут пути оптимизации производства. Одно из главных условий прибыльной работы металлургических предприятий Украины – надежная сырьевая база, которую в значительной степени обеспечивает Криворожский регион.

Учитывая стратегически уникальную для Украины роль старопромышленного Криворожского региона, вернее относить его в разряд проблемных территорий страны или к потенциально депрессивным регионам.

Проблемный характер развития Криворожского региона мы обозначили как диспропорцию между уникальными ресурсными возможностями территории и слабой степенью их влияния на региональное развитие.

По оценкам аналитиков рынка железорудного сырья рентабельность украинских горно-обогатительных комбинатов достигала в предкризисном 2008 г. семидесяти процентов [12]. В этот показатель было включено соотношение прибыли комбинатов до уплаты налогов, процентов по кредитам и амортизационных отчислений к валовым доходам.

Годом ранее в Кривом Роге был проведен социологический опрос городского социума по анализу общественного мнения в преддверии избирательной кампании по выборам главы администрации города. Результаты опроса показали, что, оценивая качественные изменения уровня своей жизни за последний год, практически половина респондентов (46,28 %) из 2055 человек опрошенных считают, что никаких значительных изменений не произошло. Около трети опрошенных (28,76 %) отмечают снижение уровня жизни. Количество, тех горожан, которые отмечают позитивные сдвиги, составляет –19,85 % [13]. Наиболее ощутимо снижение уровня жизни произошло для пенсионеров, безработных, работников сферы науки, культуры, медицины, образования. Только 26,50 % работников производственной сферы отметили снижение уровня жизни. Заметим, что работники производственной сферы в Кривом Роге – это социальная когорта, которая практически на девяносто процентов занята в металлургическом производстве.

Сравнивая показатели рентабельности горнорудных предприятий Кривого Рога и количественные характеристики снижения уровня жизни горожан, можно косвенно отметить слабое влияние доходности железорудного бизнеса на условия жизни населения в этом регионе. Следовательно, промышленность в старых регионах ресурсного типа теряет функцию стимулятора, обеспечивающего достойный уровень жизни всему населению региона, а не только своим работникам.

Результаты и выводы. Географическое исследование стропромышленных регионов современной Украины предполагает изучение факторов, создающих проблемность в развитии этих территорий. Под проблемностью регионального развития следует понимать наличие на изучаемой территории нереализованного потенциала в решении задачи расширения возможностей человеческого развития или, иными словами, потенциала улучшения качества жизни.

Одним из основных факторов, формирующих проблемность развития старопромышленных регионов, является конфликт между социально-экономической функцией и региональными интересами этих территорий. Этот социокультурный конфликт многолик и в каждом регионе проявляется по-своему. До тех пор, пока в старопромышленных регионах не будет найден способ разрешения указанного конфликта, в стране будет сохраняться опасность формирования территорий, «проигрывающих от перемен». Такие территории опасны для государства своей латентной конфликтностью «всех против всех». Географические исследования старопромышленных регионов могут помочь в разрешении этого конфликта посредством детальной типологизации тех социальных процессов, которые присущи территории.

Криворожский старопромышленный регион исторически сформировался как ресурсная территория большого экономического пространства бывшего Советского Союза. В настоящее время Криворожский регион не потерял своей стратегической значимости для украинской экономики, снабжая железорудным сырьем главную бюджетоформирующую отрасль страны – металлургию. По этой причине Криворожский регион может быть модельной территорией для изучения проблематики старопромышленных регионов Украины. Проблемный характер развития Криворожского региона определяется в процессе изучения диспропорции между его уникальными ресурсными возможностями и слабой степенью их влияния на региональное развитие.

Литература

1. **Нагірна В.П.** Теоретико-методологічні засади дослідження господарської діяльності в Україні з позиції соціального розвитку регіонів / В.П. Нагірна, Г.П. Підгрушний, Ю.Д. Качаєв, І.Г. Савчук, О.В. Валькована // Український географічний журнал. – 2004. – № 3. – С. 51–57. 2. **Подгрушный Г.П.** Формирование социального потенциала промышленных предприятий как важное направление социологизации производства регионов / Г.П. Подгрушный // Методологические проблемы современной географии: сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 131–134. 3. **Підгрушний Г.П.** Дослідження проблем та розробка пріоритетних напрямів розвитку старопромислових реіндустріалізованих міст України / Г.П. Підгрушний // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – 2004. – Вип. 4. – С. 227–229. 4. **Руденко Л.Г.** Старопромислові регіони України: пошук стратегії збалансованого розвитку / Л.Г. Руденко, Г.П. Підгрушний, І.В. Гукалова // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 4–13. 5. **Зубаревич Н.В.** Социальное развитие регионов России в переходный период: дис. ... д-ра геогр. наук: 25.00.24 / Зубаревич Наталья Васильевна. – М., 2003. – 377 с. 6. **Ващалова Т.В.** Социально-экологические бедствия: измерения и факторы / Т.В. Ващалова, С.М. Мягков // Вестник Москов.ун-та. Сер.5. География. – 1997. – № 1. – С. 7–11. 7. **Колосов В.А.** Российская общественная география первой половины 90-х годов XX в. / В.А. Колосов, Н.С. Мироненко, Н.В. Петров, А.И. Тревиш // Известия РАН. Сер. географ. – 1996. – № 3. – С. 7–21. 8. **Кондратьев Н.Д.** Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: избранные труды / Н.Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 2002. – 764 с. 9. **Олійник В.Д.** Суспільно-географічні аспекти регіональної депресивності в Україні: автореф. дис. ... канд.географ.наук: 11.00.02 / Олійник Валентина Дем'янівна; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2010. – 21 с. 10. **Ляшевская М.Н.** Проблемы

выделения депрессивных территорий России / М.Н. Ляшевская // Вестник Москов. ун-та. Сер. 5. География. – 1994. – № 2. – С.16–22. 11. **Заставний Ф.Д.** Депрессивні регіони, поселення й галузі економіки України: проблеми, оцінка, прогнози // Географія та основи економіки у школі. – 2004. – № 6. – С. 24–29. 12. **Дружерученко К.** Капитаны песка. Железная руда в 2008 году подорожает почти в два раза [Электронный ресурс] / Константин Дружерученко. – Режим доступа: http://www.denga.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1141 13. **Информационная записка** о результатах социологического опроса Криворожского социума «Общественное мнение» – август 2007 г. [б.а.]. – Кривой Рог, 2007. – 25 с. (Рукопись).

УДК [911.6:622]:502(477)

О. Г. Топчієв, д. г. н., проф.
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМИ ГЕОПЛАНУВАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ГІРНИЧОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ

Загальні методологічні настанови планування територій країн і регіонів такі. По-перше, необхідно розробити модель (схему) природного каркасу екологічної безпеки території у формі екологічних мереж – національної, регіональних та субрегіональних. По-друге, потрібно інвентаризувати наявні антропогенно-техногенні навантаження на довкілля і показати їх на тематичних картах антропогенно-техногенних навантажень. По-третє, необхідно провести співставний аналіз природних каркасів екологічної безпеки територій та каркасів (картосхем) антропогенно-техногенних навантажень на територію, виявити проблемні ситуації, показати „гарячі точки” та „кризові ареали” й обґрунтувати пропозиції і заходи щодо розв’язання проблемних ситуацій, екологічного оздоровлення території, покращення умов життєдіяльності населення.

Саме цей принцип послідовного багаторівневого співставлення окремих компонентів та їх поєднань, побудови відповідних синтетичних оцінних карт, що показують територіальні розподіли різних відповідностей таких поєднань, визначає загальну тематичну спрямованість планування територій регіонів. Просторові поєднання та комбінації різних компонентів середовища потрібно систематизувати та типізувати. Необхідно для різних типів просторових поєднань природи–населення–господарства обґрунтувати свої регламенти природокористування та різних видів господарської діяльності, свої соціально-економічні та соціально-екологічні нормативи [1]. Зазначені підходи необхідно доповнювати й деталізувати компонентними планувальними розробками, які представляють фактичну та проектну (перспективну) територіальну організацію регіону. Необхідно підкреслити, що на *субрегіональному і мікрорегіональному рівнях* детальність планування території помітно зростає [1, 2, 3].

Цільова настанова планування територій регіонів (геопланування) – перехід від моделей (карт) сучасного використання територій регіонів країни до проектних схем (карт) територіальної організації регіонів. Робоча гіпотеза цих розробок така. Наявне використання територій формувалося у процесах їх зростаючого господарського освоєння, без належного планування, доволі непорядковано, часом хаотично. В умовах інтенсифікації природокористування у кожному регіоні зростає дефіцит територій для головних видів господарської діяльності, множаться конфліктні ситуації між різними видами природокористування, різко знижується економічна ефективність природокористування і господарської діяльності в цілому, зростають соціально-екологічні та природоохоронні проблеми. Саме такі проблеми поставили наприкінці ХХ ст. проблеми планування територій і активізували відповідні наукові географічні розробки.

Методологічна схема геопланування (рис.1) складена чотирма блоками. Цільова настанова *першого блоку* – *складання карти чи тематичної серії карт, що відображують сучасне використання території регіону*. У “чистому вигляді” таких карт на даний час не існує. Для їх розроблення необхідно проаналізувати наявне природокористування в регіоні, систематизувати його на головні різновиди, встановити змістовні і технічні особливості їх картографування. Для головних різновидів природокористування і відповідних варіантів господарського використання територій необхідно визначити наявні протиріччя і конфліктні ситуації: дефіцит земель для основних видів економічної діяльності, випадки територіальної сумісності-несумісності відповідних різновидів природокористування та ін. Проблемні і конфліктні ситуації щодо територіального розподілу видів природокористування та господарської діяльності необхідно показати на картах. Цей напрям тематичного картографування як такий в цілому ще не розроблений.

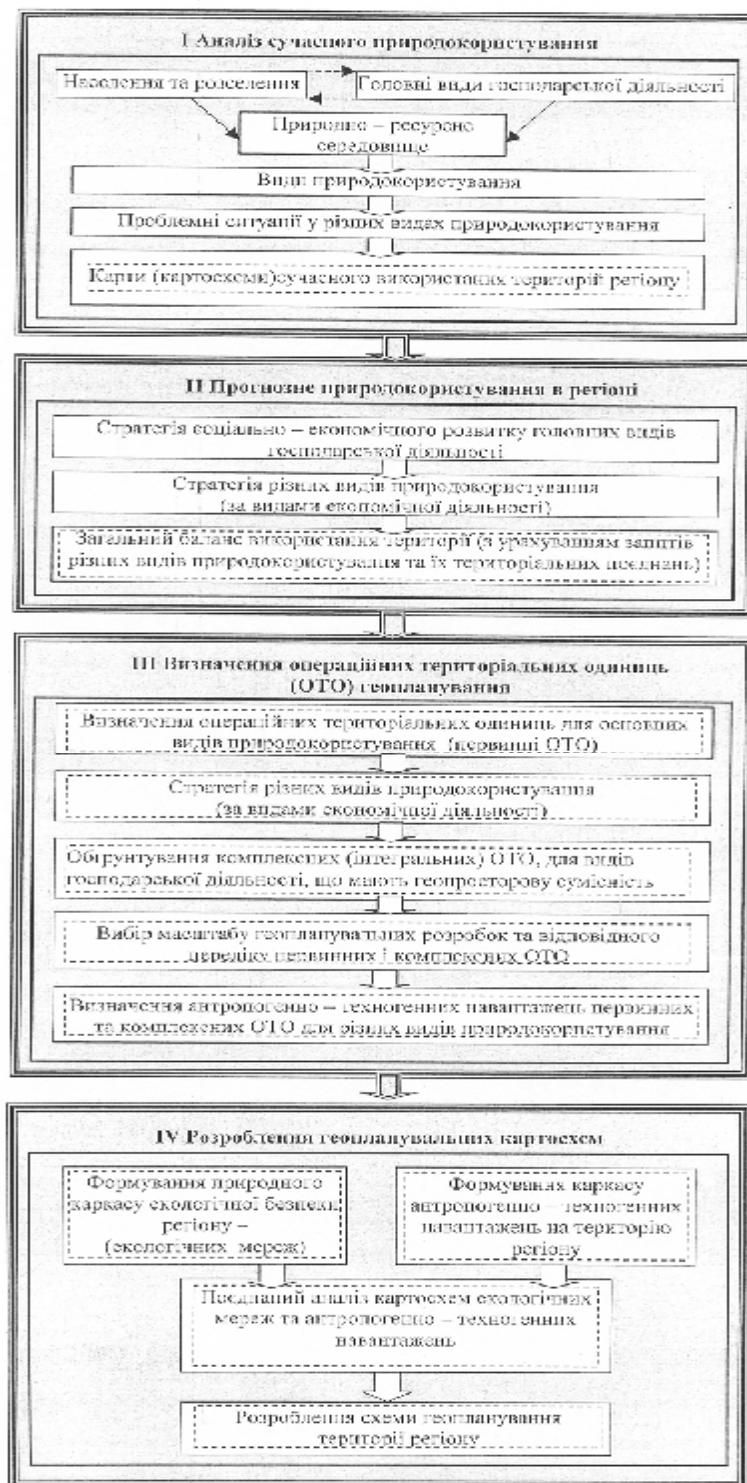

Рис. 1. Методологічна схема геопланування регіону*

* Додатковою пунктирною обводкою на схемі виділені напрямки досліджень, які на даний час не мають методологічного та методичного обґрунтування і потребують відповідних розробок

Другий блок загальної методологічної схеми геопланування має на меті обґрунтування природокористування та відповідних видів використання територій регіону на близьку перспективу. У складі цього блоку розроблення стратегій (проектів, програм, концепцій та ін.) соціально-економічного розвитку регіонів. Цей напрям на даний час достатньо розроблений і є важливою складовою сучасної державної регіональної політики. Принагідно нагадаємо, що нині розроблені стратегії соціально-економічного розвитку країни та її регіонів на період до 2015 р.

Потребує поглибленої методологічної та методичної розробки *стратегія головних видів природокористування у регіоні* співставно з пріоритетними видами економічної діяльності у проектних

розробках. Ще більш складним є складання *перспективного балансу територій (земель) регіону за пріоритетними видами економічної діяльності та відповідними напрямками природокористування*. Подібні документи для регіонів не розроблялись взагалі. Офіційні баланси земель регіонів (областей) показують їх розподіл за видами земельних угідь і тільки. Для потреб геопланування необхідно показати прогнозний розподіл територій і земель саме за різними видами природокористування та відповідними видами їх господарського використання. Існуючий облік земель за видами угідь і окремими категоріями земель не відповідає потребам геопланування. Зокрема, з'явилися нові категорії земель, що ще не увійшли до чинного обліку земель (землі водного фонду, рекреаційні землі, водно-болотні угіддя). По-друге, найбільш рубриковані за різновидами сільськогосподарські землі не виділяють окремо деградовані та малопродуктивні угіддя, не поділяють орні землі щодо їх використання за різною інтенсивністю.

Стратегії соціально-економічного розвитку регіонів обґрунтовують пріоритетні галузі і види економічної діяльності. Для кожної галузі чи виду економічної діяльності у проектних розробках фігурують їх запити щодо необхідних земель і територій. Але в таких стратегіях відсутні зведені *плани перспективного використання територій і земель регіону*, які б інтегровано і взаємопов'язано розглядали запити різних галузей на території і знаходили б розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних з дефіцитом земель в умовах зростаючої конкуренції різних видів господарської діяльності.

У *третьому блоці* обговорюваної методологічної схеми розглянуто проблеми визначення *операційних територіальних одиниць (ОТО)* для картографування різних видів господарського використання територій. Необхідно встановити ОТО для основних видів природокористування. Ними можуть бути, зокрема, види земельних угідь, окремі категорії земель, населені пункти, транспортні мережі, інженерно-технічні системи і комплекси.

Картографування використання територій регіонів у середніх, дрібних масштабах не може обмежитись так званими *первинними ОТО*, які показують якийсь один різновид використання територій. У багатьох випадках необхідно картографувати території та географічні об'єкти з поліфункціональним господарським навантаженням, з поєднанням різних видів природокористування та господарської діяльності на одній ділянці. З'являється потреба у виділенні так званих *комплексних ОТО*, які інтегрують характерні поєднання тих чи інших видів природокористування. Більш докладно проблема визначення первинних і вторинних (комплексних) ОТО вже обговорювалась у нашій роботі [3].

І ще одна важлива і складна методологічна та методична проблема геопланування. Для первинних і комплексних ОТО необхідно визначити *рівні антропогенно-техногенних навантажень за різними видами природокористування та їх територіальними комбінаціями та поєднаннями*.

Заключний блок загальної методологічної схеми геопланування вже має певну апробацію. У ньому представлені геопланувальні картосхеми, що завершують проектні розробки природного середовища, з одного боку, і населення та господарства – з другого.

Цільова настанова геопланувальної розробки природного середовища регіону – *формування природного каркасу екологічної безпеки регіону у формі регіональної екологічної мережі*. За другим напрямком *заключним документом* повинна бути *картосхема антропогенно-техногенних навантажень на територію регіону*.

Завершує геопланувальні розробки *схема (картосхема) планування території регіону*. Таку картосхему розробляють методом співставного аналізу карт регіональної екомережі та антропогенно-техногенних навантажень. Змістовно ключовим завданням такого поєданого аналізу є виявлення критичних невідповідностей між функціональною організацією природного середовища, з одного боку, та планованими варіантами його господарського використання – з другого.

Гірничопромислові регіони помітно вирізняються серед інших регіонів країни низкою особливостей, зокрема специфічним розселенням, загальним характером господарського освоєння території, своєрідними видами природокористування, дуже високими, подекуди критичними рівнями антропогенно-техногенних навантажень на довкілля, погіршеною екологічною ситуацією, низькою впорядкованістю розселення, виробництва, значною деградацією природного середовища [1; 4; 5; 6].

Гостро потребують геопланувального впорядкування системи розселення у гірничодобувних осередках, які формувалися стихійно, для яких характерні процеси нерегульованої агломерації і які на даний час зберігають дуже складну і плутану адміністративно-територіальну організацію. У вітчизняному містобудуванні екстичні системи гірничопромислових регіонів виділяють в окремий тип, для якого характерні найбільш гострі проблеми планувальної організації та якості життя населення.

Для гірничодобувних регіонів характерне поєднання своєрідних видів природокористування та

господарської діяльності, серед яких видобуток вугілля і розробка родовищ мінеральної сировини, коксохімія, чорна металургія, що іноді поєднується з кольоровою, важке машинобудування, тепла енергетика, основна хімія. Всі зазначені види виробництв мають дуже високе техногенне навантаження і відповідні рівні екологічної небезпеки, потребують посиленої санітарно-захисної організації території.

У природокористуванні гірничопромислових регіонів відбувається прискорена деградація водних і земельних ресурсів, інтенсивне забруднення довкілля в цілому. Спостерігається невпинне загострення проблем водопостачання населення. З врахуванням високої заселеності та урбанізації таких територій, забезпечення населення якісною водою стало головною проблемою.

Одне з головних завдань геопланування – формування природного каркасу екологічної безпеки території регіону [3; 7; 8], надзвичайно ускладнене наявністю значних осередків деградованого природного середовища з порушеними водним режимом, значними обсягами промислових відходів, забруднених промислових стоків, великими площами забруднених територій і акваторій. В таких умовах формувати регіональну екологічну мережу дуже складно, оскільки реальних можливостей для виділення екологічних вузлів (ядер) та коридорів обмаль, а забезпечення їх екологічного захисту відповідними буферними зонами також обмежене.

У гірничодобувних регіонах формується своєрідний каркас антропогенно-техногенних навантажень, який охоплює економічні центри різних типів і масштабів, системи транспортних магістралей та інфраструктурних комунікацій, ареалів різних видів і форм природокористування та господарського використання території.

Складною і недостатньо розробленою лишається проблема оцінки антропогенно-техногенних навантажень (АТН) для потреб планування територій регіонів. Справа в тому, що техногенні навантаження традиційно аналізують за видами економічної діяльності, галузями, видами виробництва, за окремими промисловими підприємствами чи господарствами. Для потреб геопланування необхідно трансформувати галузеві оцінки техногенного впливу в територіальні [1; 2; 4; 6; 9]. Прийшов час якісно і кількісно характеризувати АТН за об'єктами геопланування регіону – точковими, лінійними, ареальними, мережними. При цьому потрібні оцінки навантажень не лише за окремими видами природокористування, але й за їх просторовими поєднаннями.

На даний час відомі методики оцінки АТН окремих промислових підприємств, частково-промислових комплексів, та зон їх техногенного впливу [1; 10]. Відносно просто проаналізувати техногенний вплив „гарячих точок” (склади мінеральних добрив та отрутохімікатів, тваринницькі ферми й комплекси, сміттєзвалища та ін.).

Більшість простих і комплексних об'єктів планування територій відповідних методик оцінки АТН не мають. Серед них міста і сільські поселення. У величезному потоці публікацій з урбоекології важко знайти розробки інтегрованих оцінок АТН міст в цілому та зон їх впливу. Для геопланування потрібна *систематика міст за рівнем АТН в залежності від їх людності та функціональних типів*. Така ж систематика необхідна і для всіх поселень взагалі. Зони впливу великих міст і міських агломерацій необхідно ешелонувати співставно із спаданням рівнів АТН.

Практично відсутня *систематика за техногенним впливом транспортних магістралей та інфраструктурних комунікацій*. На особливу увагу заслуговують транспортні коридори, що поєднують різні види транспорту, та головні магістралі, що мають великі зони техногенного впливу. І в цьому випадку магістралі необхідно групувати за видами комунікацій (чи їх комбінаціями), а також за обсягами вантажо- і пасажиропотоків, технічним станом та ін. Зони техногенного впливу транспортно-інфраструктурних магістралей теж необхідно ешелонувати співставно з більшим-меншим навантаженням [1; 2].

Для сільськогосподарського природокористування актуальна проблема *систематики сільськогосподарських угідь, зокрема орних земель за рівнями інтенсивності їх використання* [3; 4; 9; 11].

Окремі види природокористування в регіоні потребують додаткових досліджень. Зокрема, необхідні дослідження земельного фонду регіону з врахуванням нових, законодавчо затверджених категорій земель – водного фонду, екологічних мереж та ін. Спеціальних досліджень потребує систематика фактичного використання земель у регіоні, зокрема, їх групування за рівнями інтенсивності землеробства та сільськогосподарського виробництва в цілому.

Ключовим завданням геопланування регіонів є розробка *систематики видів використання території* [3]. Для карти (чи серії карт) використання земель (територій і акваторій) регіону необхідно скласти легенду, яка б представила *операційні територіальні одиниці* (ОТО), що підлягають тематичному картографуванню. Нагадаємо, що на Генеральній схемі планування території України [4] ОТО були представлені *видами використання території*. Перехід від

оглядового (дрібного) масштабу картографування до регіонального (середнього) потребує відповідного уточнення та доповнення номенклатури ОТО. Необхідно повною мірою показати всі головні види природокористування в регіоні. Необхідно також враховувати масштаб картографування (орієнтовно 1:200 000) і вибирати ОТО відповідних форм і розмірів, які можуть бути показані на карті такого масштабу. У картографів, мінімальний контур на карті становить 2x2 мм, що за масштабом відповідає 16 га території. Таким чином, ОТО повинні мати характерні ознаки природокористування певного виду, з одного боку, і мінімальні розміри від 10-20 га – з другого. Поряд з *ареальною (контурною)* формою ОТО можуть бути *точковими* (населені пункти, окремі об'єкти), *лінійними* (транспортні магістралі та комунікації) і *мережними* (поєднання реальних точкових, лінійних і ареальних форм).

Складною проблемою геопланування регіонів є врахування специфіки регіонального масштабу картографування [4; 9; 12]. Спроба показати всі види природокористування на території регіону зустрічає чимало технічних труднощів. Навіть на карті 1:200 000 показати кілька десятків видів природокористування непросто. Слід шукати *типові просторові комбінації різних видів природокористування* на тих чи інших територіях і надалі розглядати такі ділянки як операційні територіальні одиниці (ОТО) геопланування другого рівня. І у змістовному аспекті більш логічно аналізувати територіальні поєднання певних видів і форм природокористування, оскільки саме вони представляють реальне антропогенно-техногенне навантаження на природне середовище. Наявні плани землекористування регіонів масштабу 1:200 000 не можуть слугувати картографічною основою геопланування, оскільки їхнє навантаження не відповідає видам природокористування. Кращий варіант – природно-географічна основа у вигляді середньомасштабної ландшафтної карти регіону [3, 13].

Література

1. **Оценка** влияния хозяйства на природу: воздействие – изменение – последствия / Ред. В. С. Преображенский, В. Ворачек. – Брно, 1985. – т. 1; т. 2 – приложение. – 403 с.
2. **Геоэкологические** основы территориального проектирования и планирования. – М.: Наука, 1989. – 144 с.
3. **Топчієв О. Г.** Методологічні засади геопланування регіону / **О. Г. Топчієв**, А. М. Шашеро, Д. С. Мальчикова // Український географічний журнал. Суспільно-географічні дослідження. – 2010. – № 1. – С. 23–31.
4. **Генеральна** схема планування території України. – К.: Діпромісто, 2000.
5. **Руденко Л. Г.** Картографические исследования природопользования (теория и практика работ) / Л. Г. Руденко, Г. О. Пархоменко, А. Н. Молочко. – К.: Наук. думка, 1991. – 212 с.
6. **Топчиев А. Г.** Геоэкология: географические основы природопользования / А. Г. Топчиев. – Одесса: Астропринт, 1996. – 392 с.
7. **Топчієв О. Г.** Екологічна безпека і раціональна територіальна організація суспільства / О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 1993. – № 2. – С. 3–8.
8. **Топчієв О. Г.** Концепція каркасів екологічної безпеки країн і регіонів як сучасна парадигма географії / О. Г. Топчієв, Л. П. Платонова, А. М. Шашеро // Новые географические знания и направления исследований: Сб. научных трудов. – Киев: ИД „Академперіодика”, 2007. – С. 311–317.
9. **Топчієв О. Г.** Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
10. **Позаченюк Е. А.** Территориальное планирование. – Симферополь: Доля, 2003.
11. **Шищенко П. Г.** Прикладная физическая география / П. Г. Шищенко. – К.: Вища школа, 1988. – 192 с.
12. **Білоконь Ю. М.** Регіональне планування: теорія і практика / Ю. М. Білоконь. – К.: Логос. 2003. – 246 с.
13. **Бобра Т. В.** Ландшафтные основы территориального планирования / Т. В. Бобра, А. И. Лычак. – Симферополь: Таврия Плюс, 2003. – 172 с.

ПРО МІСЦЕ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ У ЛЮДСЬКОМУ ГЕОПРОСТОРИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)

Старопромислові регіони посідають особливе місце в людському геопросторі. Антропогенні модифікації матеріальних компонентів ландшафтів, викликані довготривалою промисловою діяльністю, позначаються й на їх духовній сфері, яка з часом стає дедалі менш виразною, поступово набуваючи космополітичних рис.

Проте, не зважаючи на істотне спотворення не лише матеріальної, а й духовної складової ландшафтів, остання таки не зазнає повної нівеляції й остаточного зникнення. Дух геопростору, навіть значно деградований, є незнищеним і зберігає здатність до самовідновлення через природовідповідну життєдіяльність вміщеного в ландшафт етносу.

Однією зі знакових рис старопромислових районів є притаманна їм поліетнічність, зумовлена різновекторністю імміграції під час закладення поселень навколо створюваних підприємств. Зазначений демографічний процес міг відбуватися як стихійно (через притік робітників із числа обезземелених колишніх селян), так і адміністративним шляхом (внаслідок запрошення урядом інженерно-технічних працівників з різних частин країни та з-за кордону). Яскравим прикладом спонтанного заселення промислового району може бути освоєння різноманітним зайшлим людом, з якого формувалося робітниче середовище, території Донбасу; адміністративно керований характер мало залучення на підприємства того ж таки Донбасу зарубіжних фахівців-інженерів.

Згаданий регіон увійшов у промисловий етап свого розвитку наприкінці XVIII ст. До цього часу Південно-Східна Україна (Придінців'я, Кальміуська паланка Війська Низового Запорозького) не мала суттєвих відмінностей щодо суміжних українських земель, разом з якими становила суцільну територію козацького освоєння. Відповідно, дух геопростору характеризувався тими ж ознаками, що й степова смуга України загалом – відкритістю, широкопростірністю; сам простір наче „дыхав волею”. Впродовж XVIII ст. внаслідок відкриття на його початку кам'яновугільних родовищ, а також низки політичних подій, пов'язаних з утвердженням російської влади на українських теренах, ситуація поступово змінювалася: козацькі зимівники перетворювалися на „роти” Слов'яносербії, а згодом стали виникати промислові поселення нової доби – такі, як Лисичанськ, Луганський Завод тощо. Саме з цього часу почалася істотна корекція духу геопростору, викликана зміною провідного роду занять населення та основних видів природокористування, антропогенною модифікацією ландшафтів і поліетнізацією регіону при швидкому зростанні його людності.

Упродовж XIX ст. процеси урбанізації в Південно-Східній Україні виразно посилювалися. Саме в цьому сторіччі виникли такі міста, як Юзівка (тепер – Донецьк), Кадіївка (Стаханов), Алчевськ, Горлівка, Єнакієве та багато інших. Галуззю спеціалізації економіки цих міст ставала вугільна або чорна металургія, але в будь-якому разі весь регіон набував яскраво виражених індустріальних (із функціонального погляду), етнічно нечітко визначених (з етнографічної точки зору) і пролетарських (за соціально-класовою ознакою) рис. Роль природних чинників у формуванні людського геопростору в цей час значно зменшилася, але й надалі залишалася досить суттєвою в сільській місцевості (зокрема, зумовлена саме духом ландшафту степова селянська стихія вже на початку XX ст. визначила появу Махновщини, а сам дух Степу лишався непоборним, принаймні, до Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр.).

XX сторіччя, в основному, позначилося продовженням розвитку тенденцій, властивих сторіччю попередньому. Втім, заіснували соціально-політичні чинники, що викликали їх штучне посилення: з одного боку – запроваджена більшовиками адміністративно-командна економічна система; з іншого боку – їхнє ж прагнення за будь-яку ціну створити „новую историческую общность людей – советский народ”.

Про характер еволюції людського геопростору Південно-Східної України в постголодоморний час свідчать основні напрями імміграції. За повідомленням сучасної дослідниці трагедії 1932 – 1933 рр. на Луганщині І. В. Магрицької, у перші роки після Голодомору вимерлі села заселялися

вихідцями з Росії, багато з яких, побачивши сліди великих людських страждань, незабаром повернулося назад. Одночасно зростало населення шахтарських міст і селищ за рахунок біженців з українських земель (включно з етнічними територіями поза межами тодішньої УРСР), що найбільше постраждали від геноциду, а також переселенців із різних союзних республік, переважно з Росії. Нова хвиля імміграції припала на повоєнний час, коли на шахти Донбасу прибуло чимало людей із західних областей України (в тому числі засланих сюди „буржуазних націоналістів”). Крім того, і після Другої світової війни практично до самого розпаду СРСР не припинявся потік іммігрантів із різних його регіонів.

Зазначені демографічні процеси мали своїм наслідком формування надзвичайно строкатої етнічної ситуації в характеризованому фрагменті геопростору. Не будучи вкоріненими в ландшафт, властивий їхній новій батьківщині, й водночас засвоюючи його степовий, анархічний, кочівничий дух, більшість нових мешканців міст і селищ Донбасу не могли визначитися етнонаціонально. Наведений етнопсихологічний чинник на початку 90-х рр. ХХ ст. почасти зумовив несприйняття деякими мешканцями регіону ідеї незалежності України. Хоча на початку ХХІ ст. українська державність стала незаперечною реальністю, а етнонім „українці” у значенні „всі громадяни України” звучав дедалі звичніше, бачення низки стратегічних напрямів розвитку держави в переважній більшості населення Південного Сходу України залишалося якісно відмінним стосовно мешканців більшості областей. Про це яскраво свідчать загальновідомі електорально-географічні дані.

На сучасному етапі переходу до постіндустріального розвитку провідними чинниками, що вплинули на процеси в людському геопросторі регіону, стали політичний (здобуття Україною державності), соціально-економічний (глибока криза, що проявилася в різкому падінні виробництва й кількаразовому зниженні рівня життя громадян) і глобалістичний (перехід найрозвинутіших країн світу до формування постіндустріального /інформаційного/ суспільства).

Стосовно Південно-Східної України зазначені тенденції проявилися в докорінній зміні галузей спеціалізації економіки окремих міст і агломерацій. Наприклад, у м. Стаханов у 90-ті рр. ХХ ст. було закрито всі без винятку шахти; як наслідок, провідне місце в господарстві стало належати чорній металургії (завод із виробництва феросплавів) і машинобудуванню (вагоноремонтний завод). Щодо Луганської міської агломерації, то традиційно панівна машинобудівна галузь значною мірою втратила свої позиції, поступившись місцем сфері послуг (зокрема, банківській інфраструктурі).

Однією з характерних тенденцій розвитку етносфери Південно-Східної України, властивих початку ХХІ ст., є, за нашими спостереженнями, усвідомлення дедалі більшою кількістю громадян (незалежно від їх етнічного походження) своєї причетності до України як держави та поступова інтеграція етнічних українців до української етнічної нації, а представників етнічних меншин – до української політичної нації. На наш погляд, ці процеси зумовлені як державно-адміністративним чинником (підпорядкування регіональної влади столичному Києву є об’єктивною реальністю), так і природним фактором (північностеповий ландшафт є етнічним щодо українців від XVI – XVII ст., і він – хоч би як був модифікований – сприяє пробудженню національного духу).

Загалом, останні два десятиріччя розвитку людського геопростору Південно-Східної України позначені такими основними рисами: 1) уперше після козацької доби регіон увійшов в український політичний контекст; 2) збільшилася питома вага етнічних українців із 52 % у 1989 р. до 58 % у 2001 р. (ми це пов’язуємо з „малопrestiжністю” належності до української національності в радянські часи); 3) відбулася значна перебудова структури господарського комплексу, спричинена, по-перше, стрімким падінням матеріального виробництва в 90-х рр. ХХ ст. й, по-друге, малодоцільністю відновлення в наш час у повному обсязі виробництва в гірничодобувній галузі як низькотехнологічного, орієнтованого лише на внутрішній ринок і небезпечного для життя працівників (набагато перспективнішим, на нашу думку, був би розвиток новітніх технологій і заснованих на них високотехнологічних виробництв через усебічну державну підтримку науки в старопромислових регіонах України). Щодо подальшого формування постіндустріального суспільства в регіоні, – як і в усій державі – то, на наш погляд, для цього є значний потенціал, для реалізації якого необхідне всебічне розкриття творчих сил народу завдяки міцній підтримці з боку держави та свідомих приналежності до української політичної нації підприємницьких кіл.

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА РЕГІОНУ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Актуальність теми дослідження. На початку ХХІ ст. в умовах високих темпів економічної глобалізації та зростання взаємозв'язків і взаємозалежності окремих країн та регіонів важливого значення та актуальності набуває дослідження економічної безпеки на всіх просторових рівнях. Незважаючи на те, що на Заході і в Україні з'явилася велика кількість публікацій, присвячених економічній безпеці, однак до тепер відсутній єдиний підхід до її означення, зокрема суспільно-географічних аспектів прояву, особливо на рівні адміністративних районів, які безпосередньо формують економічну безпеку обласного рівня та економічну безпеку України загалом.

Мета і завдання дослідження. Розкрити суть поняття „економічна безпека”, виокремити наукові підходи до трактування „економічної безпеки”, з'ясувати суспільно географічні аспекти її дослідження та сформулювати систему критеріїв її оцінки на рівні низових адміністративних районів.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Вагомий внесок у розробку проблем міжнародної безпеки зробили американські учені Д. Олвей, Дж. Р. Голденл, Р. Келлі, Дж. Йогелсон та європейські учені такі як Й. Галтунг і Х. Мауль. З-поміж науковців питаннями міжнародної та національної економічної безпеки займаються Л. Абалкін, А. Архипов, А. Городецький, Б. Михайлов, В. Богомоллов, Е. Олейніков, Т. Ромащенко, В. Сенгачов, В. Тамбовцев, А. Шаваєв. Регіональним аспектам економічної безпеки присвячені праці А. Татаркіна, А. Кукліна, О. Романова, а окремим видам економічної безпеки, зокрема, енергетичній та транспортній – розвідки Г. Славіна та Л. Єжкіна.

Питання економічної безпеки досліджують українські учені, зокрема, В. Мунтіян, Г. Пастернак-Таранушенко, В. Шлемко, І. Бінько. Проблеми регіональної безпеки аналізують В. Пономаренко, Т. Клебанова, Н. Чернова, А. Сундук. Фінансовій безпеці присвятили свої праці О. Барановський та М. Єрмошенко. Економічну безпеку на рівні окремих підприємств розглядають Г. Козаченко, В. Пономарьов, О. Ляшенко та інші.

Суспільно-географічні аспекти економічної безпеки започатковані А. Степаненком та Л. Коківським. Проблему демографічної безпеки регіону вивчає Н. Годись.

Виклад основного матеріалу. При побудові наукової парадигми економічної безпеки регіону велике значення має базове поняття „безпека”. Адже в наукових публікаціях щодо розуміння сутності цієї дефініції склалися різні підходи, які відрізняються передусім трактуванням цього поняття в науково-довідковій, законодавчій літературі та публікаціях окремих учених. Так, „Великий тлумачний словник сучасної української мови” визначає її як „стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує” [1, с. 70], водночас Енциклопедія сучасної України розглядає безпеку „як рівень захищеності життєво-важливих інтересів людини, а також суспільства, держави, довкілля від реальних або потенційних загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники” [2, с. 385].

На законодавчому рівні визначення терміна „економічна безпека” подане в „Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України”: це „такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави” [3].

Поняття „економічна безпека” характеризується полісемією. В економічній науці поняття „економічна безпека” теж не має однозначного тлумачення. Аналізуючи наукову літературу з питань економічної безпеки, ми виокремили основні підходи, які ґрунтуються на домінуючих акцентах у процесі трактування цього поняття.

Так, автори першого підходу вважають, що економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства, держави, або розглядають її, як систему організаційно-економічних та правових заходів щодо запобігання економічних загроз [4].

У другому підході вчені акцентують на стані захищеності економічних інтересів особи, суспільства, держави від економічних внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці [4].

Третій підхід ґрунтується на забезпеченості й ефективному використанні ресурсів. На думку його авторів, економічна безпека – це такий стан найефективнішого забезпечення та використання ресурсів, за якого відбувається зростання й розвиток економічної та соціальної сфери .

Найпоширеніший підхід, що звертає увагу на стан економіки, який забезпечує суверенітет, незалежність і сталий розвиток. Економічна безпека – сукупність умов та чинників, котрі забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність, стійкість, спроможність до постійного оновлення та саморозвитку; це стан економічної системи, що допомагає їй розвиватися динамічно, ефективно та розв'язувати соціальні завдання, і в якому держава має змогу виробляти й упроваджувати в життя незалежну економічну політику.

На наш погляд, найбільший інтерес викликає так званий інтегральний підхід, де здебільшого залучають усі підходи, адже це допомагає досконаліше та глибше розкрити суть цього поняття. Зокрема, пропонується розглядати економічну безпеку як загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний і стабільний розвиток економіки держави, що охоплює механізм протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам, стан захищеності економічних інтересів особи, суспільства і держави, розвитку достатнього оборонного потенціалу, що сприятиме стійкому й ефективному функціонуванню економіки в режимі розширеного відтворення, як створення передумов для підтримки і поліпшення рівня життя громадян, задоволення корінних національних інтересів у виробничо-економічній сфері, фінансовій, зовнішньоекономічній, технологічній, енергетичній, продовольчій та інших субекономічних сферах [4].

Однак унаслідок того, що економічна безпека є поняттям інтегральним, то у методологічному плані залишається нез'ясованим питання структури її компонентів. У законодавчих і правових актах компонентами (складовими) економічної безпеки є: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна, продовольча безпека [3].

У Концепції економічної безпеки зауважено, що економічна безпека держави ґрунтується на техніко-виробничій безпеці, наріжний камінь якої – ресурсна забезпеченість. Основна увага тут приділяється енергетичній безпеці, важливими компонентами постають технологічна, військово-економічна, продовольча, фінансова й інвестиційна безпеки [5].

Більшість учених дотримуються структурування економічної безпеки, розробленої на законодавчому рівні. Учені географи, зокрема, такі як А. Степаненко та Л. Коковський пропонують дещо інакшу структуру безпеки, виокремлюючи інноваційно-інвестиційну, продовольчу, соціальну безпеки [6, с. 5]. Деякі вчені серед внутрішніх складових економічної безпеки вирізняють сировинно-ресурсну, енергетичну, фінансову, воєнно-економічну, технологічну безпеки. Вони окремо наголошують на аспектах економічної безпеки: соціальному, демографічному, екологічному [7].

Суспільно-географічні аспекти передбачають дослідження геопросторової організації економічної безпеки загалом і її компонентів у розрізі адміністративних районів. На нашу думку, під час декомпонування економічної безпеки необхідно дотримуватися компонентів, зазначених у законодавчих та правових актах. Однак це створює певні труднощі, адже існуюче законодавче підґрунтя стосується дослідження економічної безпеки на національно-державному рівні. Оскільки об'єкт нашого дослідження – регіон обласного рівня, а одиниця дослідження – низовий адміністративний район, то головна проблема полягає в адекватній заміні показників, які характеризують рівень економічної безпеки на національному рівні та не входять до статистичної звітності адміністративних районів.

Важливе значення при дослідженні економічної безпеки має виокремлення системи критеріїв, індикаторів та показників її оцінки. Найбільш досліджені та подані в спеціальній літературі система показників, індикаторів та їх порогових значень, котрі характеризують економічну безпеку на національному рівні, тобто безпеку країни загалом.

Найпоширеніший серед учених підхід, ґрунтований на оцінюванні стану економічної безпеки, а відповідно – і відборі показників за кожною складовою економічної безпеки. Так, у „Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України” затверджено перелік індикаторів та порогових значень рівня макроекономічної, фінансової, зовнішньоекономічної, інвестиційної, науково-технологічної, енергетичної та соціально-демографічної безпеки [3]. Дехто, з учених визначає набір індикаторів та їхніх порогових значень для кожної складової, подає ще й основні показники рівня економічної безпеки [8, с. 604].

Багато вчених дотримуються поділу показників на стимулятори та дестимулятори, тобто показники, котрі позитивно й, відповідно, негативно впливають на рівень економічної безпеки.

На наш погляд, у процесі дослідження економічної безпеки, вибору індикаторів і порогових

значень потрібно орієнтуватися на „Методику розрахунку рівня економічної безпеки України”. Отож, зробимо спробу декомпонувати економічну безпеку, на складові, котрі б адекватно відображали рівень економічної безпеки об'єкта дослідження.

Власне, економічну безпеку можна розглядати у вузькому та широкому значенні. Для останнього характерне означення економічної безпеки як основної, базової складової національної безпеки, що є підґрунтям для усіх інших структурних елементів національної безпеки [8, с. 63]. Водночас, якщо розглядати поняття „економічний” той, що стосується господарювання й економічної діяльності, то економічну безпеку можна трактувати у вузькому (виробничому) руслі. Адже високий рівень безпеки задовольняється через забезпечення виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ [8, с. 65]. У розвинених країнах підтримання рівня та розвиток сфер життєдіяльності забезпечується інноваційно-інвестиційною діяльністю. Стосовно транзитивних країн, представником котрих є Україна, то ця складова безпеки надто важлива і заслуговує місця за декомпозицією економічної безпеки.

Однак високі економічні показники – не самоціль економічної безпеки. У руслі глобалізації та гуманізації метою всіх процесів, змін і реформ, які відбуваються в світі, має бути високий рівень добробуту суспільства загалом і кожної особи, зокрема. У зв'язку з цим ми виокремили структурний елемент – соціальну безпеку, як результат економічної безпеки.

Отже, для дослідження економічної безпеки обласного регіону в розрізі одиниць адміністративно-територіального поділу нами виокремлено наступні критерії: рівень виробничої діяльності; рівень інвестиційної діяльності; рівень інноваційної діяльності; рівень життя населення. Кожний критерій характеризується низкою індикаторів, для яких запропоновано порогові значення відносно середньообласного рівня [9, с. 63–64].

Висновки наукового дослідження. Аналіз публікацій з економічної безпеки виявив полісемію цього поняття. У зв'язку з тим, що економічна безпека є поняттям інтегральним і його розглядають учені різних наук, універсального означення такого поняття не існує. Зважаючи на це, на наш погляд необхідно дотримуватися законодавчо визначеного означення економічної безпеки та її структурних елементів. Однак розроблена на законодавчому рівні „Методика розрахунку рівня економічної безпеки України” має на меті дослідження економічної безпеки на національному рівні в розрізі обласних регіонів. У зв'язку з цим запропонований нами просторовий рівень дослідження, на якому формується основа економічної безпеки вищих ієрархічних рівнів, створює проблему для відбору індикаторів та показників низового рівня, перебуваючи у великій залежності від статистики. Саме запропоновані нами показники економічної безпеки низових адміністративних районів і є результатом та новизною нашого дослідження.

Отже, у результаті проведеного дослідження з'ясовано:

- по-перше, суспільно-географічні аспекти економічної безпеки, які передусім передбачають дослідження геопросторової організації економіки та її компонентів (взаєморозташування, просторові зв'язки та функціонування);
- по-друге, високий рівень економічної безпеки регіону визначається збалансованим рівнем розвитку структурних компонентів, інноваційною й інвестиційною активністю, що впливає на якість життя населення;
- по-третє, запропонована система критеріїв та показників для оцінки економічної безпеки низових адміністративних районів.

Література

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. голов. ред. В. П. Бусел. – К. : Ірпінь; ВТФ „Перун”, 2007. – 1763 с.
2. **Енциклопедія** сучасної України. Т. 2. Київ. – 2003. – 871 ст.
3. **Методика** розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=-97980&cat_id=38738
4. **Губарєва І.О., Доровської В.А.** Теоретичне визначення змісту поняття „економічна безпека” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvldu_e/2009_2/09giopeb.pdf.
5. **Концепція** економічної безпеки України / Ін-т. екон. прогнозування; кер. проекту В. М. Гесць. – К. : Логос, 1999. – 56 с.
6. **Коковський Л. О.** Географічний вимір економічної безпеки України: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. географічних наук: спец. 11.00.02 „Економічна і соціальна географія” / Л. О. Коковський. – К. – 2008. – 18 с.
7. **Економічна** безпека України : сутність і напрямки забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько : Монографія. – К. : НІСД, 1997. – 144 с.
8. **Система** економічної безпеки держави / за ред. А. І. Сухорукова. – К. : Стило, 2010.
9. **Наконечна Г. В.** Критерії виміру економічної безпеки / Г. В. Наконечна, М. М. Книш // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Географія. – Тернопіль : СМП „Тайп”. – №1 (випуск 29). – 2011. – С. 61–65.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

УДК У04 (477)

*С. А. Лісовський, д. г. н., ст. н. с.
Інститут географії НАН України
О. Л. Лісовська, к. е. н., доц.
Національна академія СБ України*

ПРОБЛЕМИ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

На шляху до забезпечення збалансованого розвитку Україна та її регіони мають дуже значну кількість проблем економічного, соціального та екологічного порядку.

Протягом тривалого періоду дія багатьох негативних чинників зумовлювала деградацію компонентів природно-ресурсного потенціалу території країни, загострення екологічної ситуації, розвиток виробництва супроводжувався значними масштабами порушення якості навколишнього природного середовища, природоємне й екологічно шкідливе виробництво не стало базою для задоволення соціальних потреб населення.

У нових умовах дія зазначених негативних факторів продовжується. До них додаються нові, що створює загрозу для перспективного розвитку країни. Одним з основних у числі зазначених факторів є міжнародна економічна інтеграція.

Інтеграція до системи світового господарства в умовах глобалізації є одним з принципових факторів, що в сукупності визначають економічні, екологічні і соціальні аспекти розвитку країни та взаємодії суспільної і природної компонент на її території. Значимість міжнародної економічної інтеграції в забезпеченні розвитку кожної країни зростає. При цьому важливою є не просто інтеграція, а здобуття лідируючих позицій за рахунок високого рівня конкурентоспроможності національної економіки, досягнувши якого, країна отримує кращі передумови для переходу до збалансованого розвитку.

Стосовно завдань збалансованого розвитку України в даному контексті потрібно (принаймні у генералізованому вигляді) обґрунтування оптимальних із точки зору національних інтересів напрямків міжнародної економічної інтеграції України (а в ідеальному варіанті – з точки зору інтересів людства загалом); обґрунтування оптимальних варіантів участі в міжнародних економічних союзах; обґрунтування схем участі України в забезпеченні своїх потреб у природних ресурсах розвитку, які можуть бути задоволені лише за рахунок джерел, котрі знаходяться за межами держави. На наш погляд, досягнення на практиці узгодження інтересів розвитку окремих країн і суспільства в цілому має стати своєрідним індикатором того, що модель збалансованого розвитку перейшла із площини теорії до площини реального здійснення. Але, поки що, у практиці міжнародних економічних, політичних відносин, у сфері регулювання міжнародних питань, пов'язаних з використанням природних ресурсів та впливом на навколишнє природне середовище, консенсуси досягаються досить рідко. Сам характер зазначених консенсусів показує, яка з сторін-учасниць має домінуючі позиції, а яка (які) – підпорядковані ^[1].

Україна активно інтегрується до глобалізованої світової економіки, шукає своє місце у міжнародному поділі праці, обирає пріоритетні напрямки регіональної економічної інтеграції (динаміка і структура торгівлі товарами, як одного з напрямів такої інтеграції, подана у табл. 1).

Україна. Географія зовнішньої торгівлі товарами, млн. дол., %¹

	Всього	Країни СНД	Інші країни світу	Європа	Країни ЄС	Азія	Африка	Америка	Австралія і Океанія
Роки	Експорт, млн. дол.	Експорт, %							
1996	14400,8	50,15	49,85	24,00	23,01	20,10	1,45	4,15	0,14
1997	14231,9	38,90	61,10	25,82	24,47	27,25	3,32	4,58	0,12
1998	12637,4	33,00	66,77	31,60	30,51	23,96	4,45	6,85	0,14
1999	11581,6	27,72	72,28	32,73	31,49	27,85	5,33	5,98	0,39
2000	14572,5	30,60	69,40	32,12	31,30	23,85	5,02	8,35	0,05
2001	16264,7	28,52	71,48	35,17	33,85	24,63	5,39	6,22	0,05
2002	17957,1	24,06	75,94	36,29	35,51	28,54	5,88	5,22	0,02
2003	23066,8	25,76	74,24	39,66	37,65	23,86	5,42	5,29	0,02
2004	32666,1	25,74	74,26	36,01	33,70	25,04	5,38	7,79	0,04
2005	34228,4	30,77	69,23	31,79	29,90	25,06	6,99	5,35	0,04
2006	38368,0	32,19	67,81	32,91	31,51	22,01	6,19	6,65	0,05
2007	49296,1	36,69	63,31	29,97	28,23	22,07	5,66	5,45	0,03
2008	66967,3	34,59	65,41	29,47	27,07	23,72	5,83	6,19	0,10
2009	39695,7	33,94	66,06	25,86	23,93	30,56	6,62	2,83	0,05
2010	51405,2	36,46	63,54	26,90	25,39	26,68	5,87	3,89	0,06
	Імпорт, млн. дол.	Імпорт, %							
1996	17603,4	63,47	36,53	26,45	25,52	3,82	0,80	5,29	0,14
1997	17128,0	57,63	42,37	31,83	30,63	4,93	0,80	4,66	0,13
1998	14675,6	53,76	46,24	34,06	32,91	6,04	0,81	5,15	0,14
1999	11846,1	56,87	43,13	29,95	29,14	6,44	1,33	4,97	0,23
2000	13956,0	57,54	42,46	30,89	28,94	6,04	0,98	4,17	0,39
2001	15775,1	55,92	44,08	31,58	30,10	6,23	1,26	4,70	0,32
2002	16976,8	52,73	47,27	33,88	32,43	6,99	1,04	5,05	0,30
2003	23020,1	49,82	50,18	35,47	34,16	8,74	1,08	4,66	0,23
2004	28996,8	52,38	47,62	34,10	32,93	8,94	0,96	3,33	0,28
2005	36136,3	47,01	52,99	35,05	33,74	12,97	1,18	3,50	0,29
2006	45038,6	44,66	55,34	37,31	35,96	13,64	0,92	3,25	0,22
2007	60618,0	42,02	57,98	38,02	36,65	14,92	1,11	3,72	0,21
2008	85535,3	39,02	60,98	35,63	33,75	18,12	1,82	4,90	0,50
2009	45433,1	43,34	56,66	35,73	33,88	14,39	1,36	4,84	0,33
2010	60742,2	43,95	56,05	32,93	31,45	16,50	1,44	4,74	0,43

¹Розраховано за даними Держкомстату України

Питання географії зовнішньої торгівлі України є важливими й заслуговують ретельного опрацювання, однак, на сьогоднішній день найбільш принципові проблеми присутності України на міжнародних ринках пов'язані, насамперед, з товарною структурою її зовнішньої торгівлі (табл. 2).

Негативні для стану навколишнього природного середовища та екологічної ситуації в країні тенденції зовнішньоекономічної спеціалізації України були закладені ще в 90-х роках минулого століття, з початком виходу України на світові товарні ринки.

Уже в ті роки основу товарного експорту складала продукція природоємних, екологічно-шкідливих, низькотехнологічних галузей. Зокрема, частка продукції чорної металургії в 1997–1998 рр. становила 35,2 %. Україна давала 7,4 % світового експорту чавуну, 5,5 % – сталі, 3 % – труб, 5,3 % – залізної руди й концентрату ^[2]. Можна акцентувати увагу і на високій частці в структурі експорту насіння соняшнику – культури, що надзвичайно інтенсивно виснажує ґрунти. Зазначені цифри наочно показують, що Україна вийшла на світовий ринок як класичний „сировинний” регіон [3].

Упродовж наступних років структура товарного експорту України не зазнала принципових змін. Зокрема, у 2010 р. на частку чорної металургії в структурі експорту України припадало 33,7 % , хімічної промисловості – 6,8 %.

Товарна структура зовнішньої торгівлі України, 2010 р.¹

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Експорт			Імпорт		
	тис.дол. США	у % до 2009р.	у % до загального обсягу	тис.дол. США	у % до 2009р.	у % до загального обсягу
Усього	51430521,6	129,6	100,0	60739969,3	133,7	100,0
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	771386,6	129,4	1,5	1241690,5	98,0	2,0
II. Продукти рослинного походження	3976325,5	79,0	7,7	1563710,4	124,1	2,6
III. 15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	2617314,4	145,7	5,1	451549,4	120,6	0,7
IV. Готові харчові продукти	2571067,0	123,1	5,0	2504926,8	123,1	4,1
V. Мінеральні продукти	6731329,0	172,6	13,1	21127916,9	134,6	34,8
газ природний	2023,1	111,0	0,0	9392939,7	117,7	15,5
VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	3479168,7	138,3	6,8	6441659,3	121,1	10,6
VII. Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	685276,5	121,6	1,3	3661440,2	137,5	6,0
VIII. Шкіряна і хутряна сировина та вироби з них	173823,7	97,6	0,3	177286,8	142,7	0,3
IX. Деревина і вироби з деревини	828204,0	124,6	1,6	341530,5	121,4	0,6
X. Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	940524,4	116,5	1,8	1658313,6	120,7	2,7
XI. Текстиль та вироби з текстилю	735844,1	103,2	1,4	1974817,4	139,4	3,3
XII. Взуття, головні убори, парасольки	174761,0	120,9	0,3	490302,5	171,1	0,8
XIII. Вироби з каменю, гіпсу, цементу, кераміки, скла	399475,9	140,1	0,8	889669,0	140,1	1,5
XIV. 71 Дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, дорогоцінні метали та вироби з них	74229,2	88,2	0,1	302692,3	189,5	0,5
XV. Недорогоцінні метали та вироби з них	17332546,9	135,2	33,7	4127967,2	154,2	6,8
72 чорні метали	14626608,8	142,7	28,4	1921369,6	171,9	3,2
XVI. Механічне обладнання; машини та механізми, електрообладнання та їх частини; пристрої для записування або відтворення зображення і звуку	5670416,3	113,1	11,0	8166974,9	130,6	13,4
XVII. Транспортні засоби та шляхове обладнання	3262441,4	204,4	6,3	3664286,5	169,3	6,0
XVIII. Прилади і апарати оптичні, для фотографування або кінематографії; апарати медико-хірургічні; годинники; музичні інструменти	252305,8	90,6	0,5	886372,0	132,1	1,5
XX. Різні товари і вироби	416626,0	134,1	0,8	681981,8	136,4	1,1
XXI. 97 Вироби мистецтва	244,3	35,4	0,0	2082,7	209,3	0,0

¹ Джерело: Держкомстат України

Така зовнішньоторговельна спеціалізація зумовила відповідні зміни в структурі українського ВВП, зокрема, у структурі промислового виробництва, які, в основному, відбулися в 90-ті роки минулого століття (табл. 3).

Таблиця 3

Україна. Зміна галузевої структури промислового виробництва за 1990 – 1999 рр.

Промисловість, галузі	Вироблено продукції в 1990 р., %	Вироблено продукції в 1999 р., %
Уся промисловість	100,0	100,0
Електроенергетика	3,2	16,3
Паливна промисловість	7,1	11,2
Чорна металургія	12,7	23,8
Машинобудування й металообробка	28,5	14,1
Хімічна і нафтохімічна	6,1	6,2
Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова	2,8	2,2
Промисловість будівельних матеріалів	3,6	3,1
Легка промисловість	11,6	1,6
Харчова промисловість	18,4	15,1
Решта галузей	6,0	6,4

У структурі імпорту дуже значну частку становлять енергоносії. Саме внаслідок значного імпорту енергоносіїв протягом усіх 90-х років (за винятком 1992 р.) наша держава мала негативне зовнішньоторговельне сальдо. Окрім цього, значна залежність від імпорту енергоносіїв створює загрозу для національної безпеки та збалансованого розвитку держави. Так, наприклад, у Франції із часів нафтової кризи 70-х років було визначено критичну межу об'єму імпорту енергоносіїв, за якою вартість останнього не повинна перевищувати 5 % обсягу ВВП країни.

В Україні ж в 90-ті роки вартість імпорту енергоносіїв становила близько 20 % річного об'єму ВВП [4]. На даний час вона зменшилась, але все одно продовжує залишатись дуже високою. В 2007 р. Україна була п'ятим у світі імпортером природного газу.

Зазначені тенденції в зовнішньоекономічній спеціалізації України стали однією з головних причин загострення екологічних та соціальних проблем, погіршення еколого-економічних параметрів господарського комплексу країни в порівнянні з іншими країнами світу, збільшення рівня питомої природоємності економіки України (рис. 1)

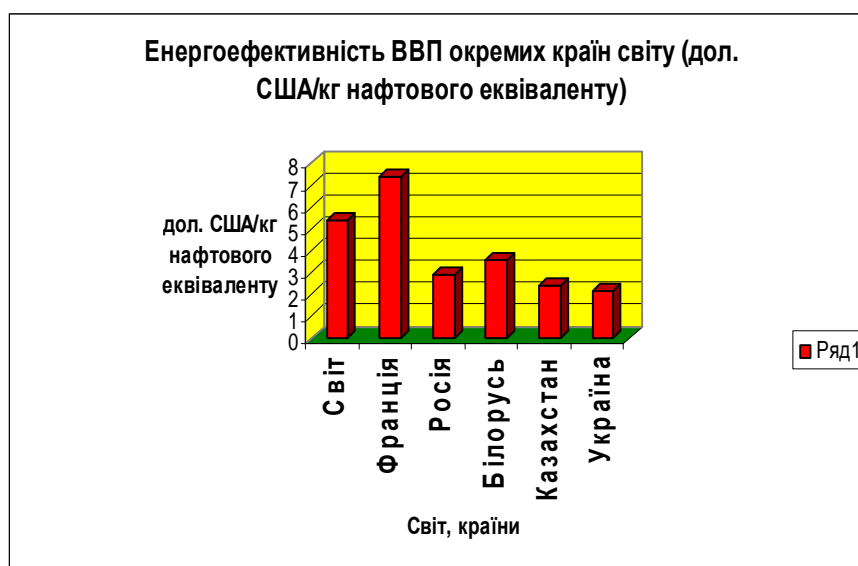

Рис. 1. Ефективність ВВП окремих країн світу

Негативні тенденції, які загострили соціальні та екологічні проблеми, спостерігалися й за іншими напрямками міжнародної економічної інтеграції України. Серед них слід виділити високий рівень безробіття й загальну напружену ситуацію на внутрішньому ринку праці, надзвичайно гострий комплекс проблем, пов'язаних із масштабною трудовою міграцією тощо.

Значні проблеми існують, також, і в сфері інтеграції країни до світового ринку інвестицій та інновацій.

Дотепер у країні, по суті, не відбувалося принципових якісних змін у інноваційному оновленні економіки та здійсненні її структурної перебудови, яка б дозволила забезпечити належний рівень конкурентоспроможності, економічної ефективності, зменшила б рівень природоємності виробництва, тобто створила б передумови для практичного переходу країни до збалансованого розвитку. Відтак, пріоритетним завданням держави в сфері покращення еколого-економічних параметрів національної економіки є забезпечення її інноваційного розвитку, виходу на новий технологічний рівень.

Для практичного досягнення провідних позицій у глобалізованій світовій економіці та для забезпечення збалансованого розвитку й ефективного використання свого унікального гео економічного потенціалу Україна має повною мірою використати всі фактори виробництва, якими вона володіє, усі складові інтегрального потенціалу розвитку власної території.

Література

1. **Лісовський С. А.** Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України. Монографія / С. А. Лісовський / Інститут географії НАН України. – Київ, 2009. – 300 с.
2. **UNCTAD Handbook of Statistics 2000.** – New York and Geneva: UN, 2000. – 350 р.
3. **Яценко Б. П.** Мегатренди світового господарства / Б. П. Яценко // Український географічний журнал. – 1998. – № 4. С.3–4.
4. **Лісовський С. А.** Еколого-економічні проблеми періоду трансформації економіки України та можливі шляхи їх подолання / С. А. Лісовський. – Житомир : Соляріс, 1998. – 24 с.

УДК 911.3(477.6)

*С. І. Ішук, д. г. н., проф.,
О. В. Гладкий, д. г. н., доц.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗВИТКУ ДОНЕЦЬКОГО СТАРОПРОМИСЛОВОГО РАЙОНУ

Вступ. Актуальність теми. Підвищення конкурентоздатності вітчизняного промислового комплексу та формування ефективної системи господарювання в Україні вимагають розвитку новітніх прогресивних форм територіальної організації різних видів людської діяльності. Однією з таких форм є промислові райони, які формуються навколо крупного багатофункціонального міста (міст) і характеризуються наявністю цілого ряду додаткових економічних переваг розвитку виробництва, зростання його рентабельності і комерційної ефективності. Детальне вивчення економічної ефективності розвитку старопромислових районів є одним із актуальних завдань сучасної суспільної географії. Подібні дослідження вирізняються особливою складністю та актуальністю з огляду на велику насиченість цих територій різноманітними формами територіальної організації промислового виробництва (вузлами, центрами, агломераціями тощо), а також необхідністю їх структурної перебудови та пристосування до нових суспільно-економічних умов функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню старопромислових районів та особливостей формування їх економічної ефективності присвячено праці багатьох вчених. Зокрема, сутність старопромислових районів та теоретичні аспекти їх економічної ефективності висвітлені в роботах С. І. Ішука, В. І. Захарченка, М. Т. Агафонова, А. Є. Пробста, Л. М. Корецького, М. Д. Шаригіна, М. М. Паламарчука, О. І. Шаблія, М. Портера та М. Енрайта (М. Porter, M. Enright), П. Гаггета (Paul Hugget), М. Фуджіти та Ж.-Ф. Тісса (Masahisa Fujita та Jacques-Francois Thisse). Практичні сторони проблеми на прикладі України та Донецької області розкрито в роботах В. Н. Амітана, М. Я. Ксеневича, І. А. Фоміна, А. А. Лук'яненко, Ю. Д. Денисова та ін. Однак, дослідження економічної ефективності функціонування старопромислових районів України та, зокрема, Донецького району в умовах ринкових трансформацій та процесів європейської інтеграції ще детально не досліджувались.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження обрано Донецький старопромисловий район, а предметом – особливості формування його

економічної ефективності функціонування на регіональному рівні. Метою дослідження є встановлення особливостей формування економічної ефективності функціонування Донецького старопромислового району, а завданнями – делімітацію його, висвітлення структурних зрушень у формуванні господарського потенціалу, аналіз ефективності розвитку промислового виробництва, а також встановлення основних напрямів оптимізації подальших трансформаційних процесів Донецького старопромислового району.

Виклад основного матеріалу. Донецький старопромисловий район сформувався на основі інтенсивного розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу та добувної промисловості, що істотно позначається на характері перебігу трансформаційних процесів в структурі її господарства. Вони полягають у посиленні ролі комерційно-орієнтованих промислових підприємств, що здійснюють переважно ринкове обслуговування основного технологічного процесу (за рахунок чого зростають і виробничо-економічні показники розвитку ПЕК та гірничодобувної промисловості), а також у зростанні частки виробництва мінеральної сировини і енергії в загальній структурі промислового виробництва. Так, за індексом обсягу промислової продукції у 2009 році порівняно із 2000-м р. найвищі темпи зростання виробничих потужностей (на 730% і більше) припадають власне на центрові старопромислові території Донецької області – Шахтарський (разом із Донецькою та Макіївською міськрадами), Амвросіївський, Ясинуватський райони, що, за нашими даними, входять до складу Донецько-Макіївської агломерації (рис. 1) [1]. Позитивні зрушення в них зумовлені специфікою агломераційного ефекту промислового виробництва, а також тривалістю історичних процесів промислового освоєння території, на основі яких формується сприятливе ринкове середовище, що важливо для повноцінної реалізації конкурентних стратегій підприємства.

На інших територіях Донецької області відбувається поступове зниження темпів розвитку промислового виробництва, викликане виснаженням природних ресурсів та депресивним станом гірничодобувної промисловості внаслідок відсутності ефективних ринкових механізмів розвитку галузі. Це призвело до скорочення обсягів добування корисних копалин (перш за все кам'яного вугілля), а також до зниження виробничих потужностей супутніх підприємств, що відобразилось на загальному зниженні індексу обсягів реалізованої продукції у 2009 р. по відношенню до 2000 р. Так, серед периферійних територій, лише Костянтинівський район характеризується зростанням обсягів реалізованої промисловості продукції (в 1,9 раза по відношенню до 2000 р.). Це зумовлено розвитком важкого машинобудування та металургійного виробництва в межах Краматорсько-Костянтинівського промислового вузла. Решта територій визначається невеликими темпами зростання індексу промислової продукції. Найменшим він є в Володарському, Красноармійському, Артемівському, Олександрівському, Новоазовському районах, які лежать поза межами потужних процесів старопромислового освоєння. Незважаючи на наявність в межах цих територій потужних промислових вузлів (Горлівсько-Єнакієвського, Маріупольського, Артемівського, Красноармійського та ін.) їх господарство характеризується помірними темпами розвитку.

Донецький старопромисловий район визначається поступовим скороченням чисельності зайнятих у промисловому виробництві. Так, за період з 2000 до 2009 рр. зменшилась кількість ПВП та, відповідно, частка добувної промисловості, виробництва мінеральної продукції, електроенергії, газу та води (на 2-3 %), а також виробництва машин і обладнання та товарів легкої промисловості (на 4-6 %). Водночас, підвищилась частка зайнятих у виробництві продуктів харчування (з 5 % у 2000 р. до 12 % у 2009 р.), продукції хімії і нафтохімії (з 1 % до 4 % відповідно), металів та готових металевих виробів (з 14 % до 19 %). Ці останні галузі мають, відповідно, і високі показники темпів зростання рентабельності виробництва, яка підвищилась на 70-100 од. і більше. Особливо слід відмітити різке зростання рентабельності харчової промисловості (Мар'їнський, Старобешівський райони), виробництва хімічної продукції (Амвросіївський, Ясинуватський райони), а також металургії (Старобешівський район).

Слід зазначити, що найвищі темпи росту рентабельності спостерігаються переважно на периферійних територіях ядра Донецького старопромислового району. В самому ядрі (Донецьк, Макіївка) відбуваються процеси зменшення та усереднення ефективності промислового виробництва на фоні скорочення його абсолютних показників. Це виникає внаслідок різкого скорочення в ядрі частки високотехнологічних інноваційних підприємств (перш за все, в галузі виробництва машин та обладнання), а також зменшення частки профільних галузей промисловості (добування паливних ресурсів та виробництва і розподілення електроенергії, газу та води - на 4 %).

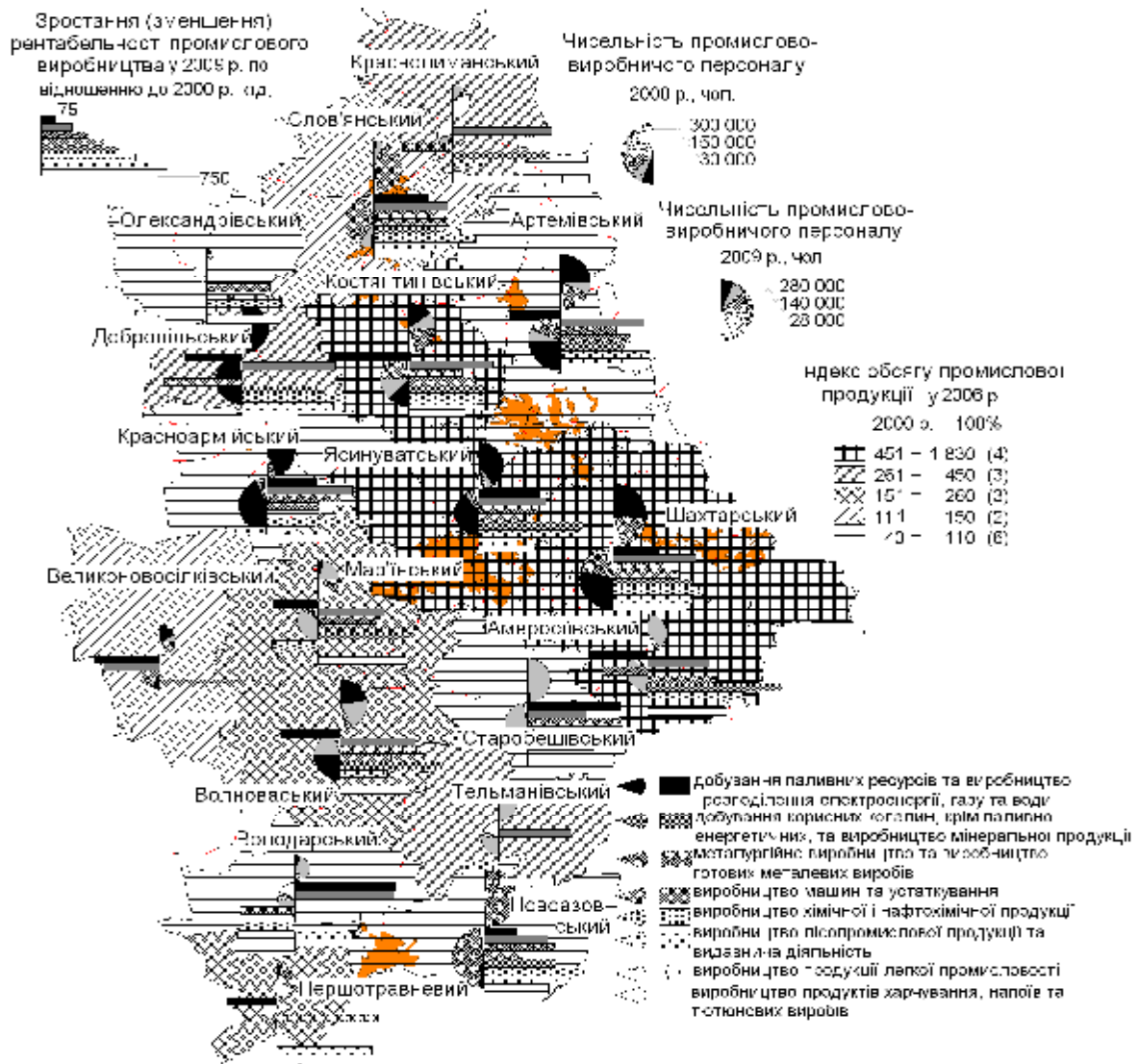

Рис. 1. Структурні зрушення у промисловому виробництві Донецької області 2000-2009 рр. (розроблено авторами на основі матеріалів КВЕД)

Периферійна зона Донецького старопромислового району має більші перспективи нарощення свого виробничого потенціалу. Частка ПВП у виробництві металів та металовиробів зросла за 2000-2009 рр. на 8 %, в добуванні енергоресурсів та виробництва і розподілення електроенергії, газу та води – на 12%. Невелике скорочення зайнятості відбувалось лише у високотехнологічних галузях господарства, які не є профільними для Донбасу (їх частка зросла лише в Мар'їнському та Старобешівському районах). Однак, це мало відобразилось на загальній структурі виробництва району. Він зберігає свою традиційну паливно-енергетичну та гірничодобувну спеціалізацію, незважаючи на скорочення рівня рентабельності цих галузей.

Приядерні поселення Донецької області (Ясинувата, Красногорівка, Мар'їнка, Докучаєвськ, Харцизьк) характеризуються зростанням економічної ефективності виробництва в традиційних для трансформаційного періоду галузях спеціалізації (ЛПК, харчова промисловість), а також в профільних для Донбасу видах діяльності (ПЕК, гірничодобувна промисловість). Останнім часом в Ясинуваті та в Харцизьку зростають показники розвитку машинобудування і металообробки, а в Мар'їнці та Докучаєвську - гірничої хімії. Віддалені від центру міста Донбасу (Моспине, Авдіївка, Іловайськ, Зугрес, Амвросіївка) визначаються зростанням окремих моноспеціалізованих галузей (харчової, гірничодобувної, цементної промисловості тощо).

На крайніх периферійних територіях відбувається зниження частки ПВП в галузі хімічної і добувної промисловості, виробництва мінеральної продукції, електроенергії, газу та води (на 2-3 % за 2000-2009 рр.), а також поступове зменшення абсолютних і відносних показників розвитку

інших галузей промисловості, крім металургії (частка якої зросла з 26 % у 2000 р. до 44 % у 2009 р., переважно за рахунок функціонування підприємств Маріупольського та Краматорсько-Костянтинівського промислових вузлів). Це відбивається також на змінах економічної ефективності окремих галузей промислового виробництва. Так, на більшості периферійних територій Донецького старопромислового району, рентабельність добування паливних ресурсів та виробництва і розподілення електроенергії, газу та води зменшилась, порівняно із 2000 роком, на 20-30 од., особливо в Артемівському, Костянтинівському, Першотравневому, Добропільському, Великоновосілківському районах. Економічна ефективність добування неенергетичних корисних копалин та виробництва мінеральної продукції суттєво зменшилась в Великоновосілківському, Тельманівському районах, виробництва машин та обладнання – у Володарському, Добропільському, Краснолиманському тощо.

Віддалені території Донецької області в цілому характеризуються тенденціями до зростання моногалузевості та зниження ефективності виробництва. Навіть в галузях лісопромислового комплексу та у виробництві мінеральної і харчової продукції, які в трансформаційний період розвитку господарства України стають високоприбутковими і динамічно розвиваються, рівень рентабельності залишається невисоким.

Донецький старопромисловий район сформувався у індустріально високоосвоєному урбанізованому середовищі на основі активного використання ресурсів мінеральної сировини, палива та робочої сили. Найбільш рентабельними видами економічної діяльності в низько інноваційному секторі цих територій виступають гірничодобувне виробництво (Ясинуватський, Шахтарський райони), металургія, а також лісопереробна та харчова промисловість. Серед високотехнологічних галузей господарства високорентабельними є гірнична хімія (Ясинуватський, Амвросіївський райони) та виробництво гумових і пластмасових виробів (Шахтарський, Мар'їнський райони). Вкрай низькими є показники економічної ефективності машинобудування, фактично інноваційні підприємства на Донбасі представлені дуже слабо (рис. 2).

Висока продуктивність праці в середовищі Донецького старопромислового району формується в традиційних видах промислової діяльності: гірничодобувному та металургійному виробництві. Особливо вона висока в Ясинуватському і Шахтарському районах. При чому перший район також визначається дещо підвищеною продуктивністю праці підприємств машинобудування (виробництва електротехніки, обладнання для електромереж та ін.).

Приядерні поселення Донецької області (Докучаєвськ, Харцизьк, Мар'їнка, Красногорівка, Ясинувата) характеризуються в цілому істотним зростанням ефективності виробництва продуктів харчування, електроенергії, металів, добування корисних копалин тощо. Крім тощо, в м. Ясинуватій спостерігається підвищення рівня рентабельності інноваційних галузей машинобудування і хімії, чому сприяло приядерне місцезнаходження. Більш віддалені від ядра міста Донеччини (Моспине, Авдіївка, Зугрес, Іловайськ, Амвросіївка) визначаються пріоритетністю розвитку підприємств харчової промисловості, і лісопромислового комплексу (Авдіївка, Амвросіївка, переважно на довізній сировині), паливно-енергетичного комплексу (Іловайськ, Зугрес), а також виробництва будівельної продукції і мінеральної сировини (Амвросіївка). Виплавка металів та виробництво металовиробів отримали в них незначний розвиток.

Висока продуктивність праці, окрім центральної агломерації, спостерігається також у великих промислових вузлах області. Так, Горлівсько-Снакіївський вузол має високі показники ефективності виробництва металів та металовиробів, продукції хімічних підприємств (зокрема, фармацевтичної промисловості на концерні „Стірол”), Маріупольський вузол визначається ефективним розвитком металургії та металоємного машинобудування, Добропільський – гірничодобувної промисловості, Краматорсько-Слов'янський – гірничодобувної та металургійної тощо. Однак, істотною різницею між Донецько-Макіївською агломерацією та вузловими промисловими утвореннями Донецької області є те, що в першій складаються сприятливі умови для розвитку соціально-орієнтованих високотехнологічних видів промислового виробництва (Ясинуватський район), які потребують значних затрат інтелектуальної і творчої праці та наявності висококонкурентного ринкового середовища [4]. В межах промислових вузлів, навпаки, ефективно розвиваються переважно сировинно- та енергоємні низькоінноваційні види людської діяльності.

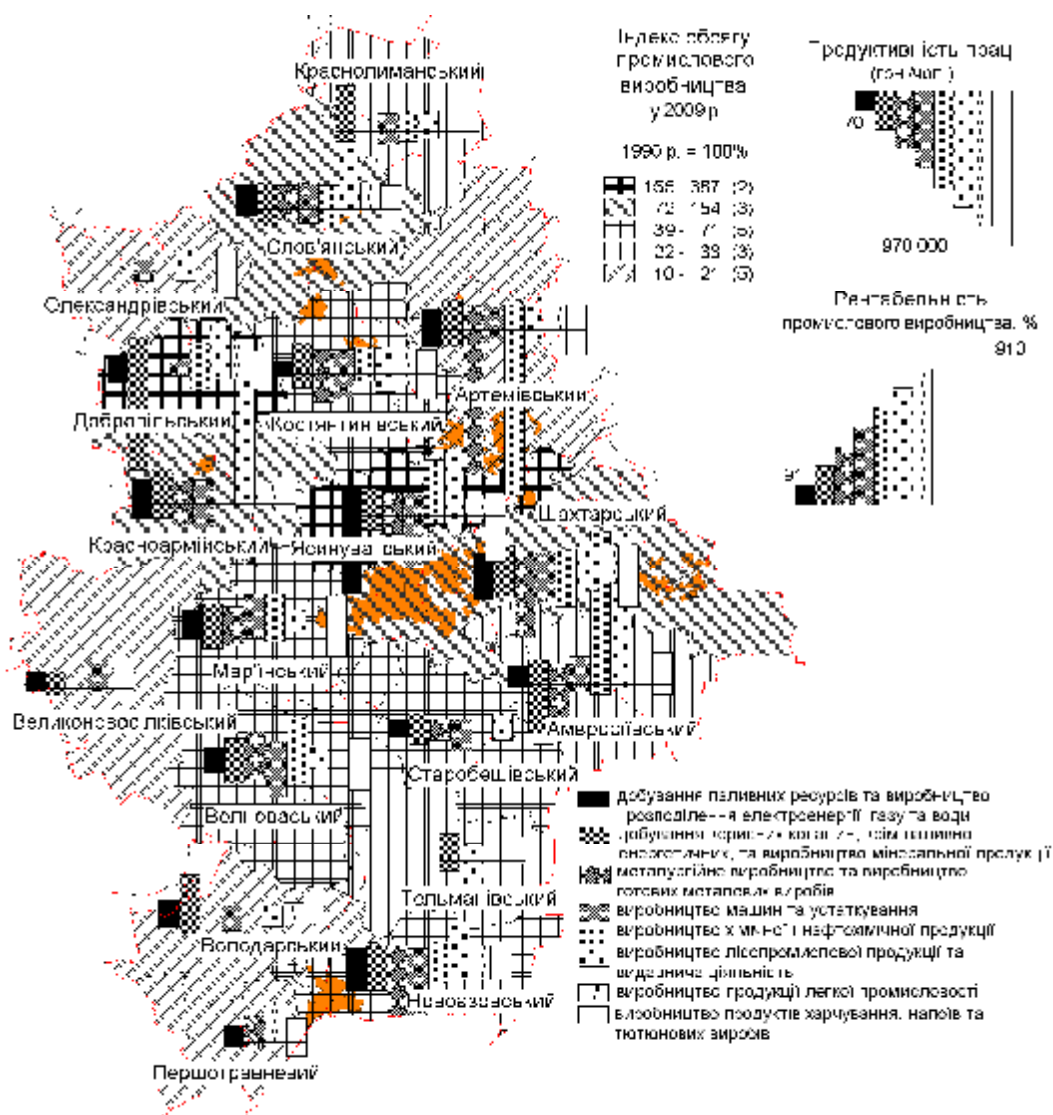

Рис. 3. Економічна ефективність промислового виробництва Донецької області, 2009 р. (розроблено авторами на основі матеріалів КВЕД)

Донецький старопромисловий район потребує суттєвої оптимізації своєї галузевої і територіальної структури. В його межах слід створити передумови для розвитку соціально-орієнтованих видів виробничої діяльності, які б характеризувались підвищенням соціально-економічним ефектом розвитку в урбанізованому середовищі. Потребують винесення, закриття і перепрофілювання низькорентабельні підприємства гірничодобувної та металургійної промисловості. Ці проблеми знаходять часткове розв'язання в рамках створення в м. Макіївці потужного технополісу [2; 3], однак цілий ряд диспропорцій ще потребує вирішення і усунення. Основними серед них є створення ефективної олігополістичної конкуренції серед спеціалізованих виробництв Донецької області, яка можлива за умов широкого роздержавлення і корпоратизації гірничодобувних і металургійних підприємств, розвитку фінансово-промислових груп, недержавних концернів та виробничих об'єднань, які б працювали на засадах прозорості, ринкової спрямованості та політичної незаангажованості. Серед підприємств інноваційного та соціально-орієнтованого профілю має отримати розвиток вільна підприємницька ініціатива, що призведе до формування висококонкурентного ринкового середовища та зростання показників ефективності виробничих процесів.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Виділення територій різного рівня економічної ефективності виробництва, їх структурний аналіз та суспільно-географічне прогнозування подальшого розвитку мають важливе значення для оптимізації функціональної структури Донецького старопромислового району, яка сприятиме зростанню рівня ефективності виробництва завдяки оптимальному використанню переваг розміщення промисловості і трансформації його галузевої структури. В цьому полягають перспективи подальших розвідок з даної проблеми.

Література

1. **Гладкий О. В.** Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: Монографія. / Гладкий О. В. [за ред. С. І. Іщука]; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВГЛ „Обрії”, 2008. – 360 с. 2. **Городские** системы промышленного региона (теория и практика развития) / В. Н. Амитан, А. А. Лукьянченко, Ю. Д. Денисов и др. – Донецк, Юго-Восток, 2004. – 348 с. 3. **Ксеневич М. Я.** Формування функціонально-планувальної структури міст-центрів Донецько-Макіївської агломерації в умовах довгострокового сталого розвитку: Автореф. дис. канд. архітектури: 18.00.04 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. – К., 2000. – 18 с. 4. **Проблемні** питання формування стратегії соціально-економічного розвитку промислового міста: Зб. наук. праць / під заг. ред. В. Н. Амідана. – Макіївка, 2005. – 107 с.

УДК [911.2:332.15] (091) (477)

*В. І. Жадан, к. г. н., доц.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ ПРОЦЕСУ ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історичний процес господарського освоєння будь-якої території значною мірою зумовлений специфікою та характером просторової диференціації наявних природних умов і ресурсів, основними напрямками господарської діяльності й традиціями населення, його зв'язками із сусідніми регіонами.

Не є винятком у цьому відношенні й територія Луганської області в її сучасних межах, де на протязі тривалого часу на фоні регіональних особливостей природно-сировинної бази та відповідних соціально-економічних обставин здійснювалась постійна взаємодія людського суспільства і навколишнього природного середовища.

У цьому процесі, на нашу думку, можна виділити декілька основних етапів.

1. *Етап зародження людського суспільства та його стихійний вплив на природне середовище.*

Цей етап пов'язаний із первісним заселенням території сучасної Луганської області, яке, на думку більшості дослідників, розпочалося понад сто тисяч років тому і стимулювалося наявністю численних мілких та чистих річок, лісових масивів та великих запасів кременю у крейдових відкладах. Свідомством цього є знахідки стоянок первісних людей у різних місцях центральної та північної частин сучасної Луганської області. Головним джерелом існування родових спільностей первісних людей були примітивні мисливство, рибальство, збирання дикорослих їстівних рослин і плодів, тобто привласнюючий тип господарства, пов'язаний із використанням і привласненням наявних багатств природи й, таким чином, практично не здійснюючий вплив на природне середовище й окремі його компоненти.

2. *Етап формування виробничого типу господарської діяльності і початок цілеспрямованого впливу на природне середовище.*

У подальшому протягом тривалого часу (1 тис. до н.е. – XII-XIII ст.) південні степи були місцем тимчасового проживання різних степових кочівників переважно тюркського походження (скіфи, гуни, хазари, половці, печеніги), основним заняттям яких було скотарство. До цього періоду відноситься й поступове проникнення на південь і слов'янських племен (в'ятичі, сіверяни та інші), з приходом яких виникають осілі поселення (городища) та розвивається землеробство і тваринництво. Зародки землеробства і тваринництва зумовили формування виробничого типу господарства, направлено на примноження та видозмінення природних ресурсів у відповідності з потребами людини і тим самим уже здійснюючим певний цілеспрямований вплив на навколишнє природне середовище.

3. *Етап стихійного освоєння та заселення регіону й початок систематичного впливу людини на природне середовище.*

Освоєння південних степів було затримане навалом в XIII ст. монголо-татар, у зв'язку із чим більша (переважно південна) частина території сучасної Луганської області протягом тривалого часу існувала як своєрідна прикордонна смуга між осілим слов'янським та кочовим тюркським населенням – так зване Дике поле.

Але сприятливі природні умови притягували в степи все більшу кількість переселенців. І вже в

кінці XV – на початку XVI ст. розпочинається систематичне освоєння запустілого Дикого поля кріпаками-утікачами, запорозькими та донськими козаками, котрі освоювали родючі землі, обживали порослі лісами річкові долини і балки, створюючи в них зимівники і хутори, кількість яких особливо зросла після ліквідації Запорозької Січі. Потік переселенців посилювали також козацько-селянські повстання в XVII ст.

Зростання в даний період могутності Росії зумовило необхідність укріплення її південних кордонів, створення на правобережжі Сіверського Дінця сторожових застав і пікетів і як наслідок – збільшення населення краю за рахунок запорозьких та донських козаків, котрі крім військової та сторожової служби займалися мисливством, рибальством, бджільництвом, садівництвом, городництвом, розплоджували худобу, вирощували хліб. Багато з козацьких поселень згодом переросли в хутори та села (Суходіл, Макарів Яр, Чернухіне, Луганське містечко, Новоайдар та інші).

Основою господарської діяльності виниклих поселень було землеробство та скотарство. До цього часу можна віднести й початок систематичного впливу людини на природне середовище, основними чинниками якого були степові підпали та пожежі, випасання худоби, сінокоси, інтенсивне розорювання перелогових земель, вирубування лісів тощо.

Нарівні із напівстихійним (переважно вільним) освоєнням краю в XVIII ст. були також спроби й організованої державної колонізації краю, як військової (іноземної), так і поміщицької. Зокрема, піонерами організованого заселення південної частини сучасної Луганщини були серби, які утворили тут провінцію Слов'яносербію зі своєрідними військово-землеробськими поселеннями.

4. Етап цілеспрямованого заселення й освоєння регіону, інтенсивного і систематичного впливу людини на навколишнє природне середовище.

Найбільш важливий етап в історії освоєння краю та розвитку його виробничих сил пов'язаний із відкриттям та розробкою родовищ корисних копалин (перш за все – кам'яного вугілля) та розвитком промисловості в межах сучасної Луганської області та сусідніх територій. Розробка величезних природних багатств, систематичний видобуток кам'яного вугілля для промислових цілей активізувались із будівництвом Луганського чавуноливарного заводу в 1794-1795 рр. для потреб військового відомства. На місці відкритих родовищ виникає ціла низка нових поселень: Голубовка (Кіровськ), Шубінка (Стаханов), Петро-Мар'ївка (Первомайськ), Городище, Чернухіне та багато інших. Розвиток видобутку кам'яного вугілля та будівництво Луганського заводу зумовили збільшення чисельності населення за рахунок приїжджих робітників із різних губерній Росії (Орловської, Курської, Воронежської, Тульської, Рязанської) і України (Київської, Харківської, Полтавської). Зростання населення, зайнятого в промисловому виробництві, у свою чергу, зумовило збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію, розвиток землеробства (вирощують пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку) і тваринництва (розведення коней, великої рогатої худоби, овець) та потребу населення в різних промислах та галузях, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції. Подальше освоєння в XIX ст. природних багатств краю зумовило формування в межах сучасної Луганщини потужних центрів гірничодобувної, паливної та металургійної промисловості на півдні і в центрі та розвиток сільського господарства переважно на півночі. Формується також перша мережа залізничних колій, які поступово витісняють традиційний гужовий транспорт.

Як результат – інтенсивний і багатофункціональний вплив господарської діяльності людини на навколишнє природне середовище, виснаження і деградація окремих його компонентів, залучених, перш за все, у сферу промислового виробництва (надра, ґрунтово-рослинний покрив, поверхневі та підземні води).

5. Етап сформованого аграрно-промислового комплексу та усталеної регіональної екологічної ситуації.

Історичний процес господарського освоєння і заселення території Луганської області, специфіка та географія мінерально-сировинних і водних ресурсів, кадровий склад і традиції населення зумовили формування у регіоні протягом XX ст. (за радянських часів) багатогалузевого аграрно-промислового комплексу із характерними для нього високим рівнем концентрації екологічно-небезпечних виробництв – гірничодобувної, паливно-енергетичної, хімічної, металургійної та металообробної промисловості, значною густотою населення та урбанізацією.

Гіпертрофований розвиток промисловості в регіоні поєднується із потужним сільським господарством, спеціалізація якого в центральній найбільш густонаселеній промисловій частині області визначається необхідністю постачання міському населенню сільськогосподарської продукції (овочів, фруктів, продуктів тваринництва тощо). На південь і, особливо, північ сільське господарство області набуває більш виразного зерново-олійницько-тваринницького напрямку.

Як наслідок – значний антропогенний прес на усі природні компоненти навколишнього середовища і формування в межах Луганської області загрозливої регіональної екологічної ситуації, пов'язаної з:

- 1) високим рівнем забруднення повітряного басейну продуктами відходів різних промислових виробництв;
- 2) максимальним вторгненням людини в земні надра в процесі гірничо-добувної промисловості;
- 3) постійним зростанням дефіциту водних ресурсів через промислове забруднення водних джерел;
- 4) значним поширенням порушених земель і антропогенних форм рельєфу;
- 5) скороченням площ під природною рослинністю степів і лісів, видозміненням тваринного світу;
- 6) незначною кількістю територій, які охороняються, слабким розвитком рекреаційної мережі;
- 7) максимальною деградацією та виснаженням практично усіх природних компонентів і комплексів на більшій частині області, які залучені до сфери господарської діяльності людини.

Подальший розвиток та функціонування регіонального господарського комплексу, життєдіяльність та відпочинок місцевого населення можливі лише за умови невідкладного вирішення вищезазначених проблем щодо оптимізації регіональної екологічної ситуації.

6. Сучасний етап господарського освоєння території Луганської області.

Починаючи з 1991 р. сформований господарський комплекс на території Луганської області продовжує функціонувати в складі самостійної України, що, певною мірою наклало свій відбиток і на характер взаємодії господарської діяльності людини і природного середовища Луганщини. У цьому закономірному процесі через низку об'єктивних і суб'єктивних причин і чинників необхідно зазначити скорочення обсягів промислового виробництва та зменшення інтенсивності сільського господарства, які, у свою чергу, зумовили певні позитивні зміни і в сучасному стані окремих природних компонентів (зменшення обсягів шкідливих викидів забруднюючих речовин у повітря та природні водоймища, скорочення площ орних і порушених земель, антропогенних форм рельєфу тощо). У той же час поширюється неконтрольоване, місцями хижацьке, втручання людини в природне середовище, пов'язане із вирубуванням лісів і лісових насаджень, добуванням кам'яного вугілля та різних будівельних матеріалів у вигляді несанкціонованих кар'єрів і „копанок” та ін.

У цілому ж, урахувавши наслідки тривалого процесу взаємодії регіонального господарства та природного середовища (і особливо протягом останнього тисячоліття), цілком очевидно, що подальший і найбільш оптимальний розвиток виробничих сил Луганщини (як і всіх інших регіонів України) потребує перш за все удосконалення процесу регіонального природокористування через систему заходів щодо вивчення, використання та охорони навколишнього природного середовища та його ресурсів, залучених до матеріального виробництва.

УДК 911.3:339.98

*Л. П. Дячевська, к. г. н, н. с.
Інститут географії НАН України*

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ КОНФЛІКТІВ НА РОЗВИТОК РЕГІОНУ

Особливості традиційних умов і чинників розвитку регіонів України, ефективність реагування на вплив глобалізації, сучасні політичні, економічні, соціально-культурні виклики зумовили нерівномірність розвитку регіонів. Загострення внутрішньорегіональних проблем відбувається на тлі інтегрування України у світове господарство, що формує нові ризики соціально-економічного характеру. Посилюється участь України в міжнародних економічних конфліктах, наслідки яких можуть бути неоднозначними для життя населення. Вони мають бути враховані при плануванні соціально-економічного розвитку країни та регіонів.

Соціально-економічний розвиток значною мірою детермінований ефективністю використання стратегічних ресурсів – повітря, води, палива та енергії, людського потенціалу, продовольства [1]. Використання цих ресурсів лежить в основі формування конкурентоспроможності регіонів України, є важливим резервом для подолання негативних наслідків зовнішніх впливів. Вивчення забезпеченості

регіону стратегічними ресурсами, виявлення дефіцитів у окремих видах ресурсів та можливих шляхів їх компенсування є важливим етапом дослідження геополітичного потенціалу держави. Особливе значення в цьому контексті мають прикордонні регіони, які більшою мірою, ніж внутрішні залежать від добросусідських відносин із зовнішнім оточенням, отримують додаткові переваги і ризики від розвитку транскордонного співробітництва.

Метою роботи є виявлення соціально-економічних наслідків міжнародних економічних конфліктів на прикладі Луганської області, виявлення напрямів підвищення конкурентоспроможності економіки завдяки ефективному використанню стратегічних ресурсів регіону.

Економічні конфлікти можуть бути зумовлені різними цілями: прагненням захистити національних виробників та інвесторів, підтримати стратегічні галузі економіки держави, знайти доступ до зовнішніх ресурсів – територіальних, природно-ресурсних, інтелектуальних, дешевої робочої сили. Найбільш вразливими до геополітичного маніпулювання в Україні є ринки стратегічних товарів – енергетичних ресурсів, продовольства та найважливішої експортної продукції – металургійної, хімічної.

Луганська область зберегла традиційну структуру промисловості зі спеціалізацією на виробництві чорних металів, труб, феросплавів (Алчевський металургійний комбінат, Стахановський завод феросплавів, Луганський трубний завод, Славсант), коксу (Алчевський коксохімічний завод), вугілля (Ровенькиантрацит, Краснодонвугілля, Свердловантрацит, Луганськвугілля, Антрацит), машинобудування (Луганськтепловоз, Стахановський вагонобудівний завод), продуктів нафтопереробки (ЗАТ ЛИНІК), хімічної та нафтохімічної продукції (Сєверодонецьке об'єднання „Азот”, Стахановський завод технічного вуглецю, ТАР АЛЬЯНС, Хімічний завод „Південний”). Будучи значним виробником та експортером матеріало- та енергоємної продукції (рис. 1-3) Луганська область водночас є залежною від довізних енергетичних та сировинних ресурсів. Така структура економіки визначає поле для розгортання міжнародних економічних конфліктів.

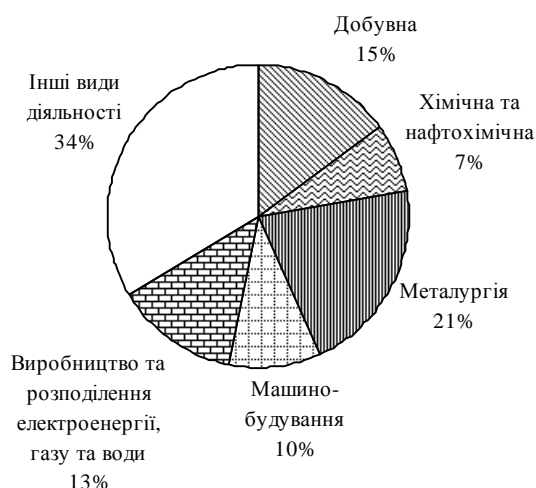

Рис. 1. Луганська область. Структура реалізованої продукції, 2010 р.

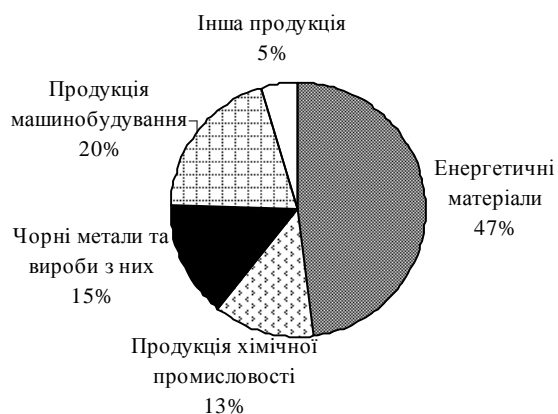

Рис. 2. Луганська область. Структура експорту, 2010 р.

Рис. 3. Луганська область. Структура імпорту, 2010 р.

Луганська область має значні родовища різних корисних копалин, з яких 62,8 % складає паливно-енергетична сировина [2]. Однак це стосується, головним чином, вугілля різноманітних марок: від низькокалорійного довгополуменевого й газового вугілля до коксівного й антрацитів. У той же час Луганська область споживає природного газу на рівні таких країн як Португалія, Норвегія, Данія, Фінляндія. Забезпеченість же регіону ресурсами газу не перевищує 10 %, що значно нижче середньоукраїнського значення (близько 45 %). Цей показник перевищує показники окремих розвинених країн світу, (наприклад, у Японії та Франції він становить 5 % та 1,8 % відповідно) [3], однак цього недостатньо для формування економічної безпеки регіону. У таких умовах промисловості слід кардинально змінити структуру споживання енергетичних ресурсів, понизивши частку імпортних. Особливу увагу в цьому контексті необхідно приділити енергозбереженню.

Скорочення використання природного газу можливе завдяки переходу на інші традиційні джерела енергії, що може мати неоднозначні наслідки для національної безпеки держави загалом, а з точки зору збалансованості розвитку та охорони навколишнього природного середовища – негативні. Збільшення використання вугілля, мазуту, торфу порівняно з використанням природного газу супроводжуватиметься зростанням викидів забруднюючих речовин у 26, 10 і 8 разів відповідно. На думку експертів Міжнародного енергетичного агентства, третина прогнозованого росту викидів вуглекислого газу у світі в 2002–2030 рр. буде спричинена виробництвом електроенергії на основі вугілля [4]. Це стимулюватиме парниковий ефект, знижуватиме якість життя населення, підвищуватиме захворюваність. Тому переорієнтація на власну сировинну базу області – вугілля є дуже небезпечним з точки зору збереження здоров'я населення та розвитку працересурсного та інтелектуального потенціалу.

Висока газоємність економіки та недиверсифікованість постачання енергоресурсів зумовили енергетичну залежність України від найбільшого її зовнішньоекономічного партнера – Росії. „Газові війни” 2006 та 2009 рр. підтвердили енергетичну незахищеність України, яка може посилитися у зв'язку з запуском „Північного потоку”. Близько 45 % газу в області припадає на кінцеве споживання, значна частина якого – це газ для населення, яке все більше відчуває наслідки „газових суперечок”. Починаючи з 2006 р. було запущено процес зростання цін на газ для населення, що до того була зафіксована на рівні 1999 р. Підвищуються тарифи на комунальні послуги, у т. ч. на опалення, газ, електроенергію. У 2009 р. частка витрат на їх оплату в Луганській області зросла до 8 %, тоді як у 2000 р. цей показник становив 6,5 %. При цьому в комунальному секторі спостерігаються значні втрати ресурсів через поганий стан комунікацій, серйозні аварії на системах життєзабезпечення. Це не може не відбиватися на якості життя населення. Під час однієї з найбільших аварій на тепломережі в Луганській області, що сталася в період „газової війни” 2006 р. у м. Алчевськ, внаслідок прориву магістрального теплопроводу було припинено на тривалий час теплопостачання 665 будинків (60 тис. мешканців), 19 шкіл, 24 дошкільних заклади та 9 медичних установ [5].

Слід враховувати, що для Луганської області газ – не лише головний вид паливних ресурсів, а й сировина для хімічної промисловості, зокрема, виробництва азотних добрив. Газ формує до 70-80 % собівартості продукції хімічної промисловості, що становить 13 % експорту регіону. Призупинення його поставок у січні 2009 р. у поєднанні зі скороченням попиту на продукцію, викликану світовою економічною кризою, призвело до зниження обсягів виробництва азотних добрив (рис. 4). Так зокрема, чистий дохід Северодонецького об'єднання „Азот” знизився в 2009 р. на 42 %, а чистий прибуток набув від'ємного значення (мінус 200 млн. грн.). Альтернативою природному газу як сировині може бути коксівний газ та ефективніше використання відходів.

Значні втрати, пов'язані з подорожчанням сировини та газу, понесли металургійні підприємства. Падіння завантаженості основних сталеплавильних потужностей відбулося ще на початку кризи у 2008 р., що призвело до скорочення обсягів виробництва на Алчевському меткомбінаті на середину 2009 р. на 80 % [6]. Рентабельність діяльності підприємства впала до мінус 9,7 %, чистий прибуток за 2009 р. становив мінус 890 млн. грн. Такі процеси характерні для всієї галузі: за період 2008-2011 рр.: виробництво чавуну знизилось на 20 %, сталі – на 47 %, прокату – на 42 % (рис. 5).

Усе це позначається, у тому числі, на рівні доходів населення, зайнятого на підприємствах регіону. Так, у 2009 р. реальна заробітна плата в Луганській області скоротилася майже на 10 %, а в містах Кіровську, Северодонецьку та в Попаснянському районі області зниження відбулося й у номінальному обсязі [7].

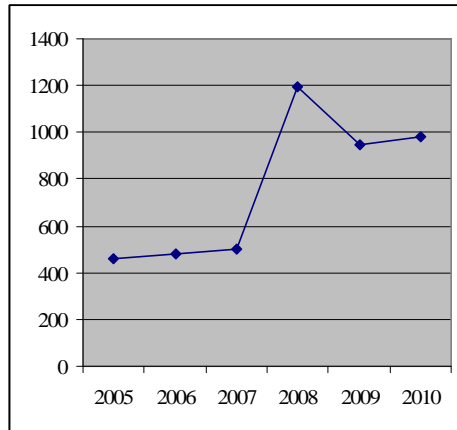

Рис. 4. Луганська область. Виробництво азотних добрив (тис. т)

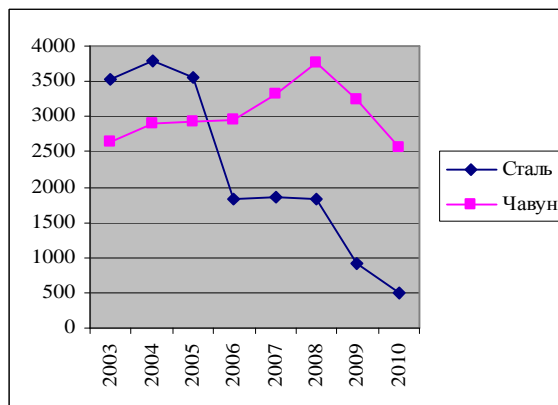

Рис. 5. Луганська область. Виробництво чавуну та сталі (тис. т)

Посилення конкурентних позицій Луганської області у віддаленій перспективі пов'язано не тільки й не стільки з освоєнням корисних копалин регіону та експлуатуванням наявних промислових потужностей, що нині є основними сильними сторонами регіону (табл. 1), а з використанням потенціалу енергозбереження, зміцненням працересурсного та інтелектуального потенціалу, формуванням такої структури економіки, при якій зростатиме затребуваність кваліфікованих кадрів. Важливе значення має розвиток соціальної інфраструктури, забезпечення сприятливих для життя населення умов. Конкурентоспроможність регіону значною мірою залежить від його інвестиційної привабливості, важливими критеріями якої є розвиток транспортної та бізнесової інфраструктури, кваліфіковані кадри, сприятлива регіональна політика, наявність внутрішнього ринку та можливостей соціально-культурної сфери. У рейтингу областей України, складеному фондом „Ефективне управління” у співробітництві з Всесвітнім економічним форумом², Луганська область посіла 13 місце. Головними негативними чинниками ведення бізнесу в регіоні є нестабільність політики, корупція, інфляція, недостатній розвиток інфраструктури, низька кваліфікація робочої сили [8].

Луганська область має від'ємні показники природного приросту, міжрегіональної та зовнішньої міграції. Незбалансованою є статеві-вікова структура населення, незадовільні показники підготовки кадрів (табл. 1). Через специфічні особливості сфери зайнятості області (вуглевидобувна, хімічна та металургійна галузі, де менший ценз пенсійного віку) Луганщина має більший, ніж у середньому по Україні, відсоток пенсіонерів (31 %), що зумовлює високе демографічне навантаження. За енергетичною цінністю спожитих продуктів харчування, вмістом у них поживних речовин Луганська область посіла 23 місце.

² Дослідження охоплює 20 з 27 регіонів України.

SWOT-аналіз стратегічних умов та ресурсів Луганської області

	Можливості (шанси) зменшення енергоємності; зниження зовнішньої газової залежності; розвиток працересурсного потенціалу; прикордонне співробітництво	Загрози посилення сировинної орієнтації економіки; невиважена політика в енергетичній сфері; тиск з боку зовнішньоекономічних партнерів; транскордонне перенесення забруднювачів.
Сильні сторони: значні запаси вугілля; прикордонне положення	Напрями розвитку промислове освоєння метану при видобутку вугілля; розширення співробітництва у межах євро регіону „Донбас”, спільне вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем;	Напрями розвитку погіршення стану атмосферного повітря внаслідок збільшення використання вугілля в електроенергетиці та інших галузях господарства; збереження та посилення ролі великих підприємств з виробництва сировинної продукції та продукції з невисоким ступенем переробки у ВРП, зайнятості населення; загострення екологічних проблем, пов'язаних з транскордонним перенесенням забруднювачів
Слабкі сторони залежність від зовнішніх енергетичних та сировинних ресурсів; депопуляційні процеси; нестача кваліфікованих кадрів; низька водозабезпеченість; низький рівень продовольчої безпеки	Напрями розвитку енергозбереження; підготовка та перепідготовка спеціалістів заданого профілю; переорієнтація на використання альтернативних джерел енергії; консервація деградованих земель; розвиток соціального комплексу, харчової промисловості	Напрями розвитку подорожчання імпортих енергоресурсів, сировини, продовольства, зростання ненадійності їх постачання; переорієнтація на використання вугілля в якості палива; подальше „старіння” населення, деформація статево-вікової структури; втрата інтелектуального потенціалу, внутрішніх працересурсних можливостей для інноваційного розвитку; погіршення здоров'я населення.

За умови збереження існуючих тенденцій посилюватимуться ризики втрати інтелектуального потенціалу регіону, внутрішніх працересурсних можливостей для інноваційного розвитку. Незадовільний екологічний стан повітря, питної води даватиме свій негативний внесок у цей процес. Стан здоров'я на 18-20 % визначають фактори навколишнього середовища, посідаючи друге місце після способу життя. За станом атмосферного повітря Луганщина належить до однієї з найменш благополучних областей України – обсяги викидів шкідливих речовин та парникових газів від стаціонарних джерел перевищують

середньоукраїнський показник у 2,8 та 1,8 рази відповідно. Найгірша ситуація – в Алчевську, де шкідливі викиди від стаціонарних джерел у розрахунку на душу населення в чотири рази перевищують середньообласні. Серед основних забруднювачів – стратегічні експортні галузі – чорна металургія (17,1 %), хімічна промисловість (3 %) вугільна галузь (38,8 % викидів), енергетика (31,2 %). Побоювання викликає збільшення викидів стаціонарними джерелами (за темпами приросту їх обсягів область посіла 3 місце). Це пов'язано зі збільшенням виробництва на „Алчевському коксохімічному заводі”, ВАТ „Линік”, нарощуванням використання твердого палива в електроенергетиці. Зниження викидів окремими підприємствами пов'язано не з впровадженням нових технологій, а переважно із скороченням обсягів виробництва, що спричинене економічною кризою [9].

Незамінним ресурсом, що забезпечує усі сфери життя й господарської діяльності людини, визначає можливості розвитку промисловості й сільського господарства є вода. Рівень водозабезпеченості території Луганської області є втричі менше середньої по Україні, а без урахування транзитного стоку – майже в 8 разів. Головними споживачами води в регіоні є промисловість (46,2 %), комунальне (42 %) та сільське господарство (1,2 %). Практично всі поверхневі і значна частина підземних водних ресурсів, особливо в районах розміщення потужних промислових і сільськогосподарських комплексів, відчувають антропогенний вплив, що проявляється у забрудненні, виснаженні й деградації цих об'єктів [9].

Природоохоронні заходи не матимуть довготривалих позитивних наслідків без структурних змін в економіці, спрямованих на екологізацію виробництва, зниження його матеріло- та енергоємності. Важливе значення також має скорочення ролі імпортованих ресурсів у собівартості продукції (табл. 1). Основні надії щодо збільшення видобутку власного газу покладаються в Україні на підвищення ефективності видобування з розроблених родовищ (за рахунок зростання результативності та збільшення обсягів робіт з інтенсифікації видобування та підвищення нафтогазоконденсатовилучення). Також слід звернути особливу увагу на можливості вилучення супутнього газу при розробці вугільних родовищ. Це потребує залучення інвестицій. Згідно оцінок експертів компанії Energy and Communications Solutions LLC, з надр Донецького басейну за умови інвестування приблизно в 180 млн. дол. щорічно можна видобувати понад 12 млрд. м³ газу [2]. Ефективний менеджмент в енергетиці, забезпечення енергетичної безпеки є необхідною передумовою для переходу економіки України на шлях збалансованого розвитку та покращення якості життя населення.

Екологічні, соціально-демографічні, культурні ризики, що сформувалися нині в Луганській області, детерміновані значною мірою розвитком господарського комплексу регіону. Потенціал металургійного, нафтохімічного та хімічного виробництва є доволі обмеженим у часі завдяки виснаженню власних ресурсів та загостренню політичних та економічних протиріч з головними постачальниками імпортованої сировини та палива. Головним напрямом, що даватиме можливість повніше використати внутрішній потенціал регіону є збереження та зміцнення людського капіталу, як важливої умови існування і розвитку високотехнологічних виробництв та посилення конкурентоспроможності регіону з урахуванням вимог збалансованого розвитку.

Література

1. **Дергачев В. А.** Геополитический словарь-справочник / В. А. Дергачев. – К. : КНТ, 2009. – 592 с.
2. **Ахромкін Є. М.** Ресурси України: регіональний аспект / Є. М. Ахромкін // Ефективна економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=500>
3. **US Energy Information Administration.** Independent and Analysis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eia.gov/>
4. **Зміни клімату: Атомна енергетика в Україні** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://atom.org.ua/?p=359>
5. **Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2006 році** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mns.gov.ua/content/annual_report_2006.html
6. **Топ-100.** Рейтинг лучших компаний Украины. – 2010. – №2.
7. **Статистичний щорічник Луганської області за 2009 рік.** – Луганськ: Головне управління статистики в Луганській області, 2010.
8. **Отчёт о конкурентоспособности Украины 2010** / Фонд „Эффективное управление” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/docs/Competitiveness_report_2010_ru.pdf
9. **Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища у Луганській області у 2009 році** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://menr.gov.ua/lugansk_2009.doc

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКСПОРТООРІЄНТОВАНИХ ГАЛУЗЕЙ УКРАЇНИ З ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

Актуальність. Основою сучасної експортоорієнтованої економіки України є видобування й первинне перероблення мінеральної сировини, адже її використання дає понад 60% експортних надходжень держави.

Метою роботи є формулювання відповідних рекомендацій щодо оптимізації розвитку відповідних експортоорієнтованих галузей України. Відповідно **завданнями** є визначення заходів з оптимізації розвитку цих галузей економіки держави з позицій економічної й соціальної географії.

Результати дослідження. Експортна орієнтація підприємств добувної промисловості України зумовлює їх збутову орієнтацію на виробників відповідних напівфабрикатів та готової продукції за кордоном. Таким чином, їх виробнича діяльність значною мірою підпорядкована кон'юктурі на іноземних ринках збуту, на які ні самі виробники мінеральної сировини, ні державні органи влади України не мають прямого впливу. Їх діяльність підпорядкована правилам функціонування відповідних іноземних національних ринків доступ до яких регулюють органи влади відповідних держав. Таким чином, для того, щоб утриматись на відповідних товарних ринках за кордоном, українським товаровиробникам необхідно зосередити свої зусилля на створенні з боку державних і місцевих органів влади України режиму найбільшого сприяння їх діяльності на своїй території та підтримки з боку відповідних державних органів на закордонних ринках. Для цього необхідно розвивати державно-приватне партнерство в рамках геоekonomіки. Саме дослідження функціонування механізму захисту вітчизняного ринку та комплексу дії зі сприяння у просуванні власних товарів на іноземних ринках і утримання на головних з них передових позицій є об'єктом цього міждисциплінарного наукового напрямку, що почав утверджуватись у 90-х рр. ХХ ст. Вивчення різних форм підтримки власних виробників на іноземних ринках, а також регулювання зовнішньоекономічної діяльності, шляхом застосування прямих і непрямих обмежень, використання „м'якої сили” у просуванні своїх товарів на ринки різних країн і формування позитивного іміджу держави у потенційних іноземних інвесторів та створення транс- і мультинаціональних виробничих ланцюгів із залученням вітчизняних виробників товарів і послуг є головними напрямками досліджень у геоekonomіці, що формують її предметне поле. На відміну від традиційної економічної географії світового господарства і політичної географії світу геоekonomіка великого значення надає інституціональним формам реалізації стратегії з утримання і розширення присутності національних товаровиробників на іноземних ринках, розкриттю механізмів співпраці між державними органами і приватним експортоорієнтованим бізнесом та питанням мегамаркетингу, особливо у сфері створення позитивного образу(ів) держави, шляхом застосування „м'якої сили” для створення зон впливу за кордоном.

Мінеральна сировина є і залишиться на майбутнє однією з основ господарського розвитку, і тому вивчення геоekonomічних аспектів її використання є актуальним. У цьому контексті розрізняють два важливі аспекти. Перший – аналіз ситуації на національному й другий – на іноземних ринках. Якщо у власних межах держава має доволі широкі можливості з регламентації господарської діяльності, то на іноземних ринках її роль доволі обмежена й значною мірою зумовлена міжнародними зобов'язаннями та можливостями використання зовнішньополітичних важелів впливу, а також використання „м'якої сили” для утримання власних товаровиробників на стратегічно важливих ринках збуту для національної економіки.

Серед різних видів мінеральної сировини особливої ваги мають викопні паливно-енергетичні ресурси, зокрема, *поклади нафти і природного газу*. Просторовий аспект їх вилучення і первинного оброблення є традиційно важливою темою вивчення геополітики. У рамках геоekonomіки постає питання узгодження інтересів виробників і споживачів цієї важливої мінеральної сировини при одночасному виключенні механізму грубого втручання в справи іноземної держави чи прямої воєнної агресії. Саме тому важливого значення набуває створення загальноприйнятого механізму формування головних товаропотоків цієї сировини у всьому світі, шляхом утворення міждержавних організацій та вироблення чітких критеріїв визначення ціни на енергоносії. Країни-власники експортоорієнтованих виробничих потужностей з видобування нафти і природного газу збувають їх за кордон переважно

морськими шляхами, проте, для продажу цих мінеральних ресурсів, видобутих у глибині континенту, використовують відповідно нафто- і газопроводи. Проходження стратегічно важливих для експорту Російської Федерації трубопроводів територією України, де також зосереджені великі підземні газосховища і потужні нафтопереробні заводи, перетворює питання про їх використання з міждержавного на загальноєвропейське. Саме тому пошук нових покладів цих енергоносіїв у нафтогазоносних районах України та побудова нових газопроводів в обхід її території є важливим питанням геоекономіки держави. У цьому контексті важливо зосередити зусилля України в таких напрямках:

1) завершення делімітації шельфу та морського простору держави в Чорному й Азовському морях;

2) зосередження вітчизняних геологорозвідувальних робіт на найперспективніших на нові промислові поклади нафти і природного газу ділянках української частини шельфу;

3) модернізацію існуючої газо- і нафтотранспортної системи на території України з метою мінімізації втрат від перекачки цих енергоресурсів;

4) створення спільних компаній з іноземною участю з пошуку та видобування цих енергоресурсів у третіх країнах;

5) укладання довготривалих контрактів на постачання енергоносіїв у формі транснаціонального концерну за участі головних промислових споживачів нафти і природного газу в Україні з метою формулювання чіткої єдиної національної геоекономічної стратегії на цьому стратегічному товарному ринку;

6) зосередження зусиль компаній з видобування нафти і природного газу в Україні на модернізації власних відповідних підприємств з метою зменшення втрат цих енергоносіїв та зменшення їх викидів/випусків у довкілля;

7) проведення політики державної підтримки підприємств нафтохімічної й хімічної промисловості з метою збільшення глибини перероблення та зменшення викидів/випусків у довкілля шкідливих речовин.

Важливе значення має не лише як паливо, а і як необхідна складова технологічного процесу отримання якісної сталі, *коксівне вугілля*. Нарощування обсягів його видобутку в Україні можливо лише в Західному Донбасі та у Львівсько-Волинському басейні. Враховуючи географічне положення кожного з них є можливим рекомендувати для безпосереднього постачання за кордон відправляти цей вид вугілля, видобутий у другому з цих кам'яновугільних басейнів. Слід зазначити, що його поклади в Україні на стадії вичерпання, а існуючі данні з геологічного вивчення території не дозволяють вести мову про суттєве нарощування обсягів його видобування в державі. Враховуючи існуючу кон'юнктуру світового товарного ринку коксу та існуючу конкуренцією з боку ПАР, Польщі, Росії на головних іноземних ринках збуту вітчизняного коксового вугілля і коксу в Європі говорити про нарощування відповідних експортних поставок, а, отже, і видобутку в Україні, можливо лише в рамках транснаціональних виробничих ланцюгів компаній, що мають відповідні виробничі потужності в різних державах. Проте, існуючий у вітчизняній металургії дефіцит коксового вугілля і коксу має зумовити відповідну державну політику щодо першочергового їх забезпечення цими видами мінеральних ресурсів. Це зумовлено тим, що саме чорна металургія є головним експортером і платником податків і зборів до бюджетів усіх рівнів України. Виходячи з цього пропонуємо такі заходи:

1) необхідне сприяння держави в придбанні контрольних пакетів акцій шахт із видобування коксового вугілля провідними вітчизняними компаніями – виробниками продукції чорної металургії для гарантування його поставок на вітчизняні металургійні підприємства;

2) з метою стимулювання внутрішньодержавного постачання коксового вугілля і коксу необхідно створити при Міністерстві промислової політики за участю провідних національних підприємств з видобування і перероблення коксового вугілля та металургійних підприємств і коксохімічних заводів постійно діючу раду, яка б узгоджувала обсяги поставок і ціни на коксове вугілля і кокс в Україні;

3) необхідно розробити механізм реалізації державної політики зі створення нових підприємств добувної промисловості, шляхом надання режиму найбільшого сприяння компаніям, що інвестуватимуть розроблення нових покладів коксового вугілля в Україні з метою його продажу на вітчизняному ринку;

4) необхідно модернізувати існуючі шахти і вуглезбагачувальні фабрики з метою зменшення витрат коксового вугілля під час видобування, збагачення і сортування та перевезення;

5) необхідно запровадити передові технології з утилізації шахтного метану для запобігання вибухонебезпечних ситуацій на вугільних шахтах та його подальшого промислового використання;

6) слід зменшити обсяг використання коксу при плавці металу, шляхом впровадження відповідних сучасних технологій та переведення частини цих виробничих потужностей на використання природного газу.

Важливе значення для розвитку всього господарства України має функціонування чорної металургії. Її основою і надалі буде залишатись використання вітчизняних покладів *залізної і марганцевої руди*. Нарощування обсягів їх видобування в державі напряму залежить від її експорту чорних металів і продуктів їхньої переробки, адже чорна металургія має виразну експортну орієнтацію. Також майже половину всієї видобутої в Україні залізної руди постачають на експорт. Існуючі її промислові поклади є в стадії переходу до виснаження і тому можливо збільшити відповідний видобуток товарної руди лише за рахунок розбудови нових гірничо-збагачувальних комбінатів з вилучення та збагачення збіднених окислених залізних руд. Зараз в Україні є лише один такий недобудований комбінат у смт Долинський (Кіровоградська область). Головна проблема його запуску полягає у відшкодуванні коштів країнам Центральної Європи, що вклали їх у його будівництво в 80-і рр. ХХ ст. Це стане вигідно лише за умови відновлення сприятливої кон'юнктури на світовому ринку чорних металів, особливо в країнах Європи й Південно-Східної Азії, що є головними споживачами відповідного українського експорту. Заявлені раніш проекти побудови нових гірничо-збагачувальних комбінатів у Кременчуцькому і Приазовському залізничних районах також не реалізують через несприятливу цінову ситуацію на ринку товарної залізничної сировини. Небезпечною тенденцією початку ХХІ ст. є створення ситуації штучної неконкурентоспроможності вітчизняної товарної марганцевої руди на національному ринку через задоволення кон'юнктурних інтересів бізнес-групи, що контролює їх видобуток в Україні, та яка зацікавлена в нарощуванні обсягів імпорту до держави цієї руди з метою збільшення надходжень валютних коштів на рахунки своїх іноземних компаній. Саме беручи до уваги основні світові тенденції та існуючу товарну спеціалізацію України на цих міжнародних ринках є доцільним запропонувати такі рекомендації:

1) необхідне сприяння держави в придбанні контрольних пакетів акцій гірничо-збагачувальних комбінатів провідними вітчизняними компаніями – виробниками продукції чорної металургії для гарантування поставок залізної й марганцевої руди на вітчизняні металургійні підприємства;

2) з метою стимулювання вітчизняної чорної металургії необхідно створити при Міністерстві промислової політики за участю провідних національних підприємств з видобування залізної й марганцевої руди та металургійних підприємств постійно діючу раду, яка б узгоджувала обсяги поставок і ціни на основну їх продукцію в Україні;

3) слід створити механізм компенсації вкладених країнами Центральної Європи коштів у будівництво Криворізького гірничо-збагачувального комбінату окислених руд змішаною державно-приватною компанією;

4) необхідно модернізувати гірничо-збагачувальні комбінати з метою зменшення на них втрат сирової руди під час видобування, збагачення і сортування та перевезення;

5) доцільно модернізувати виробничі потужності підприємств чорної металургії, шляхом впровадження відповідних сучасних технологій.

Роль решти галузей добувної промисловості України в її експорті є доволі не значною і тому вони не розглядаються нами докладно. Значна їх частина має непрямую експортну орієнтацію, через їх включення у виробничі ланцюги з виробництва кінцевої експортної продукції (наприклад, видобування флюсових доломітів і вогнетривких глин, що використовують при виплавленні чорних металів). Тому ми проведемо стислий огляд найважливіших з них.

Більша частина *декоративного каміння* (переважно граніт і габро) постачають на експорт необробленим або з мінімальним обробітком переважно з корінних родовищ у Житомирській області (Коростишівська група), також з цього регіону України експортують *кварцити* (Овруцьке родовище). Переважно *керамічні глини* постачають за кордон із Донецької області (Часовоярське родовище). Можливе зростання експорту *рідкісноземельних металів і цирконієво-титанових руд* та сировини для їх виробництва через реалізацію відповідної державної програми з розроблення низки відповідних родовищ у Житомирській області. Для досягнення більшої господарської ефективності необхідно комплексне вилучення всіх корисних речовин у них, через доволі складний хіміко-гірничий склад відповідних рудомістких порід.

Для всіх галузей добувної промисловості України необхідно впроваджувати *принципи сталого (збалансованого) розвитку*, спрямовані на заощадження мінеральної сировини та збільшення частки

вилученої корисної речовини з гірської породи. Також доцільно збільшити обсяг робіт із комплексної рекультивациі і меліорації території довкола діючих підприємств з видобутку і первинного перероблення мінеральної сировини та активізувати заходи з мінімізації їх негативного впливу на довкілля шляхом, з одного боку, скорочення викидів шкідливих речовин, а, з іншого, – зменшення використання водних і земельних ресурсів під час ведення відповідних робіт. Необхідно розпочати промислове перероблення колишніх відходів цих підприємств.

Висновки. Запровадження в діяльність державних органів України принципів геоekonomіки дозволить підвищити конкурентоспроможність економіки держави. Необхідною складовою успішної її реалізації є взаємовигідне державно-приватне партнерство та проведення активної зовнішньоекономічної політики з продажу мінеральної сировини.

УДК 330.341.42

*В. Д. Матросов, ст. н. с.,
І. М. Овчарова, м. н. с.
ДУ НДІ соціально-трудоxих відносин
Мінсоцполітики України, м. Луганськ*

РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ В СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНАХ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Вугільна галузь України останні 20 років перебуває в стані перманентної кризи. Тільки за 2009 р. обсяг видобутку вугілля скоротився на 4,6 млн т або на 10,6 %, чисельність зайнятих скоротилася на 10 тис осіб, кредиторська заборгованість вугільних підприємств перевищила 11 млрд грн., заборгованість з виплат до Пенсійного фонду України становила більш як 4 млрд грн. тощо [1].

На сьогодні однією з найскладніших реформ на Донбасі виступає реструктуризація підприємств вугільної промисловості. При цьому найбільш складними проблемами реструктуризації, що проводилася у вугільній галузі України в 1995–2003 рр., виступали саме соціальні, екологічні та інвестиційні заходи. Політика вуглереструктуризації в країні була односторонньо спрямована на вирішення технічних проблем, та практично не зачіпала вирішення соціальних та екологічних наслідків від закриття шахт.

У період з 1996 по 2010 рр. із 137 вугільних підприємств України, які прийняті до ліквідації, повністю ліквідовано 26 підприємств, ще на 55 завершено фізичну ліквідацію, але не виконано в повному обсязі екологічних робіт (переформування та гасіння породних відвалів, водовідведення та очистка стічних вод, рекультивация земель та ін.) [2]. Фактично ж реструктуризація вугільної промисловості „по-українськи” призвела якщо не до розвалу, то до системної кризи галузі [3].

До цього також слід додати вкрай високу ступінь зносу основних виробничих фондів. Так, за даними Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, фактична ступінь зносу основних фондів у промисловості України перевищує критичні порогові показники більш як у 1,7 рази та становить близько 60,0 % [4]. Ступінь зносу основних засобів у видобувній та переробній промисловості складає більш як 70,0 %. Вкрай низьким залишається рівень запровадження інновацій. Частка інноваційно активних підприємств не перевищує 12,0 %, що нижче порогового значення в 4 рази [4]. Ще нижчим є рівень впровадження інновацій у вугільній промисловості, який не перевищує 5,0 %.

Слід зазначити, що реструктуризація вугільної галузі безпосередньо стикається із загальними проблемами старопромислових районів. Під старопромисловими районами розуміється територія із відносно низьким технологічним (стосовно передових аналогів) рівнем розвитку промислового комплексу, який розташовано в її межах. Таким територіям притаманна наявність гострих проблем гуманітарного плану (від демографічних до екологічних). Фахівці виділяють п'ять визначальних ознак старопромислового регіону, у т. ч.:

- історичну специфіку регіону в територіально-виробничому розподілі праці, що склалася;
- переважання використання застарілих технологій та засобів виробництва;
- виробництво промислової продукції низького рівня наукоємності;
- локалізація ринків збуту продукції, що випускається;
- низька сприйнятливність до інновацій.

Історично під впливом промислового розвитку в минулих сторіччях формувався фабрично-заводський тип поселень. Він характеризується наявністю багаторівневої системи міського розселення з високою питомою вагою монопрофільних міст та селищ, для яких притаманна висока концентрація працівників на невеликій кількості підприємств. Такий обмежений вибір робочих місць поряд з глибокою прив'язкою працівників до місця мешкання і роботи створює умови до замкнених локальних ринків праці та дії ефекту „монопсонії”.

Шахта виступає системоутворюючим центром, ядром, біля якого формуються локальні системи розселення, які об'єднані соціально-економічними, техніко-виробничими, трудовими, культурно-побутовими та рекреаційними зв'язками. Тобто шахти являють собою опорний каркас розселення [5]. І коли він зникає, вся наявна інфраструктура поселення неминуче руйнується.

В історичному розвитку старопромислових районів можна виділити три стадії: становлення, розвиток та занепад. Занепад старопромислових районів є наслідком поступової втрати ними технологічних переваг, отриманих у результаті швидкого розвитку на перших двох (особливо другій) стадіях. Старопромислові райони, які одними з перших вступили до стадії індустріального розвитку, та маючи слабо диференційовану структуру господарства, під час зміни економіко-технологічних устроїв виробництва поступово входили до стадії депресії.

Але якщо у Європі період депресії призвів до переходу до нових технологій, то занепад старопромислових районів в Україні призвів до економічної стагнації, уповільнення технологічного оновлення [6]. Одночасно це супроводжується низьким рівнем народжуваності, причиною якої є відтік працездатного населення зі старопромислових районів (у зв'язку з ліквідацією вугільної промисловості), постарінням населення, погіршенням загального добробуту мешканців (втрата роботи, зменшення рівня заробітної плати тощо). Зрозуміло, що старопромислові райони залишають, головним чином, особи в працездатному віці, у т. ч. молодь, перш за все, внаслідок складного соціально-економічного стану, відсутності робочих місць, неможливості отримати якісну вищу чи професійно-технічну освіту за місцем проживання тощо.

Останнім часом намітилася тенденція скорочення показників чисельності безробітних, зареєстрованих у центрах зайнятості. Причинами цього явища є насамперед, приховане безробіття, скорочення загальної чисельності населення внаслідок негативних демографічних тенденцій. Досвід роботи з перепідготовки та професійного навчання, квотування робочих місць для соціально незахищених категорій населення, яке проводилося в рамках реструктуризації вугільної галузі, довів її недостатню ефективність внаслідок відсутності мотивації до постійної зайнятості та підвищених очікувань працівників щодо заробітної плати [14]. Деякий вплив на зниження мотивації до праці призвела реалізація програми переселення з малоперспективних шахтарських міст та селищ.

Для підвищення конкурентоспроможності регіонів України, у т.ч. старопромислових було розроблено Державну стратегію регіонального розвитку України на період до 2015 року. Для старопромислових районів передбачалося: реструктуризація вугільної галузі, диверсифікація ринків збуту та збільшення експорту готової продукції металургійної та хімічної галузей, реформування ЖКГ, впровадження ресурсно- та енергозберігаючих технологій, поліпшення екологічної ситуації, захист територій від підтоплення, перебудова та модернізація транспортної інфраструктури тощо.

Слід зазначити, що в стратегіях соціально-економічного розвитку Луганської та Донецької областей на період до 2015 року вказані напрями також знайшли своє відображення [7; 8].

Диверсифікація як інструмент усунення диспропорцій відновлення та перерозподілу ресурсів переслідує різні цілі та певні напрями реструктуризації економіки. Для старопромислових районів ключовими потребами структурних перетворень є: реструктуризація базових галузей регіону – вугільної, металургійної, хімічної та нафтохімічної, машинобудування, сільського господарства та формування переробної, легкої, харчової промисловості, –розвиток споживчого сектору, використання газу метану вугільних родовищ як альтернативних джерел палива тощо [9; 13].

У цілому реалізація програми диверсифікації економіки старопромислових районів повинна бути зорієнтована на досягнення: підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу та діяльність традиційних галузей економіки регіону; удосконалення структури економіки регіону на основі створення нових видів економічної діяльності; зменшення ризиків та загроз регіонального розвитку; підвищення інвестиційної привабливості території; узгодження інтересів господарюючих суб'єктів, які діють в регіоні; відповідність потреб зовнішнього та внутрішнього ринку реальним можливостям ресурсної бази з урахуванням проблем екології, запровадження безпечних та сучасних прогресивних технологій; вирівнювання галузевих диспропорцій; забезпечення соціальної безпеки регіонів та населення; мінімізація кризисних явищ в економіці регіону; зменшення експортно-сировинного спрямування; налагодження виробництва

конкурентоспроможних та орієнтованих на експорт товарів та послуг [9].

Слід зазначити, що місцеві органи самоврядування на сьогодні мають недостатньо функцій для впливу на процес реструктуризації шахт, які в той же час, виступають містоутворювальними підприємствами. Тобто в ідеалі місцеві громади та адміністрації повинні мати більше інструментів впливу на вибір форм і методів реструктуризації шахт відносно строків і напрямів їх проведення, організації контролю за результатами і наслідками реструктуризації. У протилежному випадку вони виступатимуть лише пасивними спостерігачами, що не можуть ні на що впливати.

У розвинених країнах уже накопичено багатий досвід щодо механізмів залучення місцевих органів влади до процесу реструктуризації вугільних підприємств, який в Україні слід вивчати та впроваджувати, враховуючи національні особливості.

За цим напрямком існує два варіанти. Перший – коли місцевим громадам та адміністраціям надаються права, що дозволяють їм виступати в ролі підприємця – утворювати підприємства та вести виробничу та комерційну діяльність (як, наприклад, у Німеччині та в інших країнах Європи). За другим варіантом, менш радикальним, місцевим громадам та адміністрації надаються функції контролю за організацією та проведенням на їх адміністративних територіях реструктуризації підприємств [10]. Безумовно, впровадження зазначених варіантів потребує значної переробки вітчизняного законодавства щодо надання більших прав органам місцевого самоврядування.

На підставі аналізу досвіду реструктуризації вугільної галузі зарубіжних країн можна зробити висновок про те, що в основі структурної перебудови вугільної промисловості України лежить британська модель, яка передбачає найшвидше позбавлення галузі від нерентабельних підприємств, формування приватної власності та суттєве скорочення державного фінансування. Але такий підхід в умовах недостатності бюджетних коштів на його реалізацію є хибним для України, що підтвердила попередня вуглереструктуризація, яка привела до кризи не тільки у вугільній галузі, але й у шахтарських містах і селищах.

Передавання містоутворювальних вугільних підприємств приватним власникам також призводить до поглиблення проблем соціально-економічного характеру в поселеннях. Вона сприяє тому, що тягар утримання соціальної інфраструктури поселення в умовах відсутності інших додаткових джерел фінансування майже цілком чи повністю покладається на мешканців.

На думку вітчизняних фахівців найбільш оптимальним варіантом виходу зі скрутної ситуації є передавання підприємств вугільної галузі до власності територіальних громад, тобто до комунальної власності. Місцеві органи обирають засіб реструктуризації згідно місцевих умов, але наполягають на продовженні діяльності шахти певний час, поки будуть вирішуватися соціальні проблеми. Основна мета полягає у виборі інвесторів та організації видобутку остаточних запасів вугілля. Таким чином, за допомогою інвесторів шахти будуть працювати на економіку міста, зокрема, ці доходи будуть перераховуватися до місцевих бюджетів (як і податок на прибуток підприємств комунальної власності, згідно зі статтею 69 Бюджетного кодексу України, який відноситься до доходів місцевих бюджетів) [12].

На сучасному етапі перспективною формою залучення приватного капіталу також виступає оренда, позитивні результати якої підтверджуються практикою розвитку окремих шахтарських міст України (наприклад, мм. Шахтарська, Торезу, Сніжного).

Таким чином, тільки комплексний підхід до реструктуризації вугільної галузі в старопромислових районах з виділенням необхідних коштів на соціальну складову реструктуризації дозволить уникнути занепаду, безробіття, падіння моралі, зростання злочинності. Будівництво нових підприємств і створення нових робочих місць, професійна та соціальна переорієнтація шахтарів, що вивільняються, членів їх сімей, дозволить зменшити соціальну напругу та підтримати добробут шахтарських родин на належному рівні.

Література

1. **Чередниченко Ю.** Реформування вугільної промисловості буде здійснюватися системно / Ю. Чередниченко. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/mvp/control/uk/publish/article>.
2. **Ермаков А. Н.** Состояние угольной отрасли Украины / А. Н. Ермаков. – Режим доступу : <http://www.nbub.gov.ua/portal/natural>
3. **Илларионов А. Ю.** К вопросу нормального обеспечения выполнения энергетической стратегии Украины относительно угольной отрасли / А. Ю. Илларионов // Междуна. научно-практ. интернет-конф. „Економіко-правовые исследования в XXI веке”. 4. **Доповідь** Мінекономіки України „Стан економічної безпеки України в I півріччі 2008 р.” – Вип. 5. 5. **Гронбер А.** Реструктуризация старопромышленных регионов : опыт России и мира / А. Гронберг // Региональное развитие и сотрудничество, 1998. – № 1–2. – С. 6. 6. **Глонти К. М.** Старопромышленные регионы: проблемы и перспективы развития. Проблемы федерализма / К. М. Глонти // Регионология. – № 4. – 2008. 7. **Стратегія** економічного та соціального розвитку Луганської області на період

до 2015 року. – Режим доступу : <http://oblrada.lg.ua/content> (14.09.09). 8. **Стратегія** економічного та соціального розвитку Донецької області на період до 2015 року. – Режим доступу : <http://donoda.gov.ua/main/ru/781.htm>
9. **Снеговая Е. Ю.** Формирование стратегии диверсификации экономики старопромышленного региона: проблемы и направления / Е. Ю. Снеговая // Вісник Хмельн. нац. універ. – 2010. – № 3. – Т. 2. – С. 141–144.
10. **Полянський В. В.** Підходи до реструктуризації вугледобувних підприємств з урахуванням потреб економіки міст / В. В. Полянський // Вісник економічної науки України. – 2007. – № 2 (12). – С. 130–134.
11. **Про приватизацію** державного майна : Закон України від 04.03.1992 р. № 2163-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 24. – Ст. 348.
12. **Про передачу** у комунальну власність житлового фонду та об'єктів соціально-культурної сфери підприємств і об'єднань вугільної промисловості : Розпорядження КМУ від 11.06.1996 р. № 386-р. – Режим доступу : www.rada.gov.ua
13. **Мельник С. В.** Зіставлення європейського і вітчизняного досвіду реконверсії вугільних басейнів : соціальний аспект / С. В. Мельник // Україна : аспекти праці. – 1999. – № 1. – С. 42–45.
14. **Мельник С. В.** Реструктуризація вугільної галузі : проблеми зайнятості. Аналіз та оцінка трудових намірів шахтарів та пропозиції щодо усунення негативних наслідків шахтоліквідаційних процесів / С. В. Мельник, В. І. Крютченко // Соціальний захист. – № 1 (89). – Січень 2004. – С. 34–38.

УДК 911.3

*Л. В. Ключко, к. г. н., доц.,
Є. Ю. Телебенева, маг.,
О. М. Самойлов, здоб.
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна*

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МАШИНОБУДУВАННЯ СТАРОПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Актуальність теми дослідження. Машинобудування є провідною галуззю економіки України. За роки незалежності проблеми цієї галузі, які накопичувалися ще за радянських часів, дуже загострилися. Особливо це відчувається в старопромислових регіонах, де історично зародилися й існували потужні промислові центри. Луганська область, як і в цілому Донбас, сьогодні являє собою не тільки потужний промисловий центр, тут найбільш гостро проявляються основні проблеми старопромислових регіонів: високий рівень безробіття, низький рівень соціальної захищеності населення, занепад населених пунктів, поширення захворювання через несприятливі екологічні, економічні й соціальні умови.

Метою статті є суспільно-географічний аналіз особливостей функціонування машинобудування старопромиислового району на прикладі Луганської області.

Основними **завданнями** дослідження було виявлення умов та факторів, що впливають на функціонування та розвиток машинобудування Луганської області; аналіз обсягів та динаміки продукції, що виготовляється машинобудівними підприємствами Луганської області; дослідження виробничих, кооперативних, економічних та інших зв'язків машинобудівних підприємств на прикладі ВАТ „Кіровський ковальський завод „Центрокуз”.

Основні результати дослідження. Луганська область має значний економічний потенціал і входить до п'ятірки найбільш потужних промислово-економічних регіонів України. Її частка в загальноукраїнському обсязі валової доданої вартості складає 4,5 %. На її території зосереджено близько 4,6 % основних фондів України, 5 % трудових ресурсів.

Вигідне географічне положення, близькість до джерел сировини й ринків збуту продукції, багатогалузева промисловість, розвинена мережа транспортних комунікацій, висока густота населення додають області незаперечні переваги перед іншими регіонами країни.

Продукція луганських підприємств, що відома в багатьох регіонах України та за кордоном, неодноразово отримувала міжнародні нагороди за якість.

За підсумками 2010 р. виробництво промислової продукції склало 105,5 % у порівнянні з 2009 р.

Обсяг реалізованої промислової продукції за січень-липень 2010 р. становив 40,1 млрд. грн. (8,4 % від загальнодержавного обсягу). За цим показником область стабільно посідає 3 місце серед регіонів України [6].

За обсягом промислового виробництва області належить 5 місце в Україні. У структурі економіки області на машинобудування припадає – 5,7 %.

У Луганській області розташовані такі підприємства важкої машинобудівної промисловості як: ВАТ „Холдінгова компанія „Луганськтепловоз”, ЗАТ „Первомайській механічний завод”, ЗАТ

Краснодонський завод „Автоагрегат”, ТОВ „Луганський завод колінчастих валів”, ВАТ „Юність”, ЗАТ „Автомотозапчастина”, ДП ПО „Луганський верстатобудівний завод”, ВАТ „Стахановський вагонобудівний завод”, АТЗТ „Стахановський машинобудівний завод”, ЗАТ „Луганський ливарно-механічний завод”, ВАТ „Луганський електроапаратний завод”, ЗАТ „Термо”, ВАТ „Завод гірнично-рятувальної техніки „Горизонт”, ВАТ „Брянківський завод бурового обладнання”, ВАТ „Первомайський електромеханічний завод ім. К. Маркса” та ін. (рис. 1) [5].

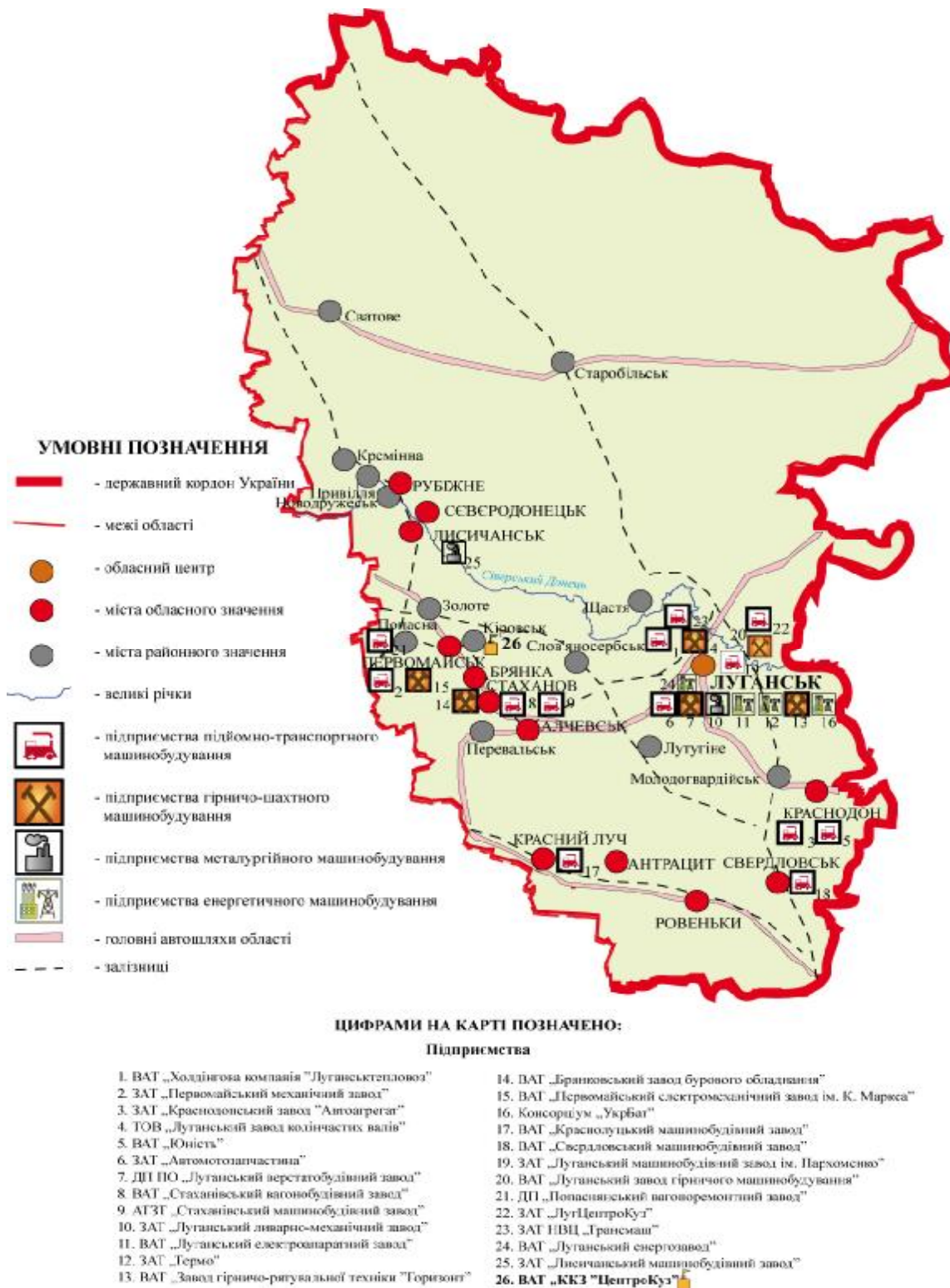

Рис. 1. Головні підприємства важкого машинобудування Луганської області (побудовано авторами за даними [5])

Транспортне машинобудування представлено Стахановським вагонобудівним і Луганським автоскладальним заводами. Практично все виробництво тепловозів зосереджено в Луганську. Важке машинобудування представлено виробництвом мостових кранів, установок для переплавки сталі, обладнанням для збагачувальних фабрик тощо. Центрами галузі є: Стаханов (машинобудівний завод), Луганськ (завод ім. Пархоменка), Кіровськ (ВАТ „ККЗ „Центрокуз”), Красний Луч (завод шахтного машинобудування).

ВАТ „Свердловський машинобудівний завод” виробляє гірничо-шахтне устаткування, яким оснащені шахти ГП „Свердловантрацит”, ГП „Первомайскуголь”, ГП „Ровенькиантрацит”, а також шахти „Ореховская”, ім. Баракова, „Північна”, „Самсоновская-Западна” й багато інших вугледобувних підприємств Луганської та Ростовської областей.

Енергетичне машинобудування представлено електромеханічним заводом в Первомайську, електроапаратним заводом у Луганську, Северодонецьким заводом „Електрохімремонт”.

Верстатобудівне та інструментальне машинобудування сконцентроване в Луганську (ЗАТ „Луганські акумулятори”, ЗАТ „Луганський завод колінчатих валів”, ГППО „Луганський верстатобудівний завод”), Краснодоні (ЗАТ „Краснодонський завод „Автоагрегат”), Алчевську, Іванівці, Красноріченську [13].

Необхідно визнати, що однією із проблем, які призвели до кризової ситуації у вітчизняному машинобудуванні, було те, що його намагалися зробити автономним, незалежним від колишніх кооперативних зв'язків, які склалися роками. Зараз стає зрозуміло, що без відродження традиційних господарських зв'язків обійтись неможливо.

Основними посередниками між підприємствами стали комерційні структури, чії послуги коштують недешево, до того ж посередники обирають лише ті види діяльності, що швидко приносять прибуток. Це вдарило по підприємствах зі складною комплектизацією продукції, тобто саме по підприємствах машинобудівного комплексу [12].

На сьогодні виробничі потужності в машинобудівному комплексі Луганського району використовуються в середньому на 30 – 40 %. Кожне друге підприємство суттєво зменшило випуск основних видів продукції. Через відсутність оборотних коштів, проблем із взаємозаліками, високих цін на продукцію, що випускається, та інші проблеми, труднощі зі збутом продукції мають 80 % машинобудівних підприємств Луганського регіону [10].

Застарілими є практично до 65 % основних фондів у машинобудівних підприємств регіону. Лише близько 1 % від загального об'єму продукції машинобудівного комплексу регіону відповідає вимогам світового ринку. Потрібна термінова перебудова всієї матеріально-конструкторської основи галузі із широким використанням сучасних конструктивних матеріалів [11].

Розгляд функціонування машинобудівного комплексу проведено на прикладі ВАТ „Кіровський ковальський завод „Центрокуз”.

ВАТ „ККЗ „Центрокуз” є одним з небагатьох підприємств в Україні, яке зберігає основний профіль підприємства. Введення в дію Кіровського ковальського заводу „Центрокуз” було здійснено 29 грудня 1980 р., відповідно до плану капітального будівництва на 1980 р.

У 2000 р. Кіровський ковальський завод „Центрокуз” став Відкритим акціонерним товариством „Кіровський ковальський завод „Центрокуз”.

Завод є спеціалізованим підприємством з випуску штампованих поковок (вагою від 10 до 250 кг) різного призначення, для задоволення потреби в заготовках заводів України.

У перші роки функціонування заводу випуск штамповок становив 6272 т. (1981р.), 36485т. (1988 р.). У 1982 р. на заводі було організовано та пущено в експлуатацію цех товарів народного споживання, який виробляв кухонні набори з нержавіючої сталі й дверні петлі.

У 1996 р. на заводі почалася фінансова криза, яка практично паралізувала всі торгово-економічні зв'язки не лише з Росією, але й з підприємствами більшості країн СНД.

У зв'язку з втратою багатьох замовників різко впав попит на продукцію заводу. Через відсутність грошових коштів завод працював на бартерних операціях та давальницькій сировині.

У 2001 р. завод почав виходити з кризи, фінансове становище покращилося завдяки зростанню обсягу виробництва, освоєння нових видів продукції, скорочення всякого роду витрат і простоїв.

За останні роки на підприємстві налагоджено випуск продукції для гірничої промисловості та вагонобудування.

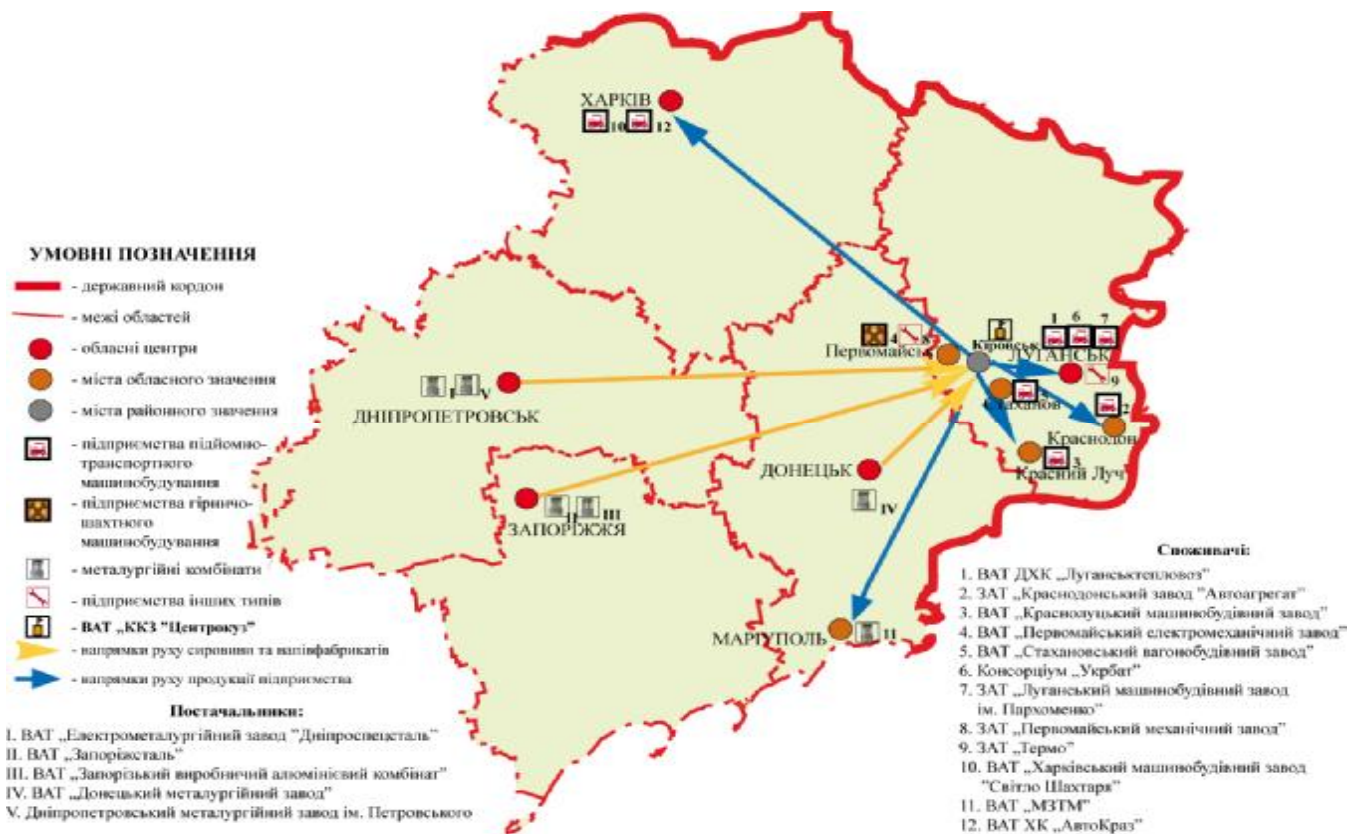

Рис. 2. Коопераційні зв'язки VAT „KKZ „Центроуз“
(побудовано авторами за даними [1; 2])

Завод відіграє велику роль в економіці міста. У загальному обсязі виробництва продукції в діючих цінах основна продукція (гаряче штампування) склала 88,5 %, інша продукція – 11,5 %. Таким чином, виробництво гарячих штамповок є переважаючим і основним постачальником грошових ресурсів на підприємстві.

Вироби, які випускаються підприємством, експлуатуються в найрізноманітніших виробничих і кліматичних умовах: у вугільній, сланцевій, калійній та інших галузях промисловості, охоплюючи весь діапазон гірничотехнічних умов шахт і рудників, які добувають корисні копалини з застосуванням механізованих комплексів з гідравлічними механізованими кріпленнями і добувними комбайнами, що випускаються в Україні та інших країнах СНД і дальнього зарубіжжя [7].

У 2010 р. підприємство вийшло з економічної кризи, і обсяг виробництва склав 54 млн. грн.[1; 2].

Потенційними споживачами продукції VAT „KKZ „Центроуз“ є: VAT „Харківський машинобудівний завод „Світло Шахтаря“; VAT ХК „Луганськстепловод“; VAT „Свердловський завод ГШО“; VAT „Стахановський вагонобудівний завод“; VAT „МЗТМ“ г. Маріуполь; VAT ХК „АвтоКраз“; ТДП „Попаснянський ВРЗ“ та ін. (рис. 2) [1].

Найбільші імпортери продукції VAT „KKZ „Центроуз“ — є Росія, Німеччина, Туркменістан, Індія, Китай, Іран. У ці країни надходить близько 70 % загального обсягу експорту продукції (рис. 3) [1; 4].

Отже, підводячи підсумки дослідження слід зазначити, що для створення в Луганській області дійсно сучасного машинобудівного комплексу необхідне виробництво технічних засобів, що відповідають за своїми параметрами специфічним умовам експлуатації; створення та розповсюдження систем машин, які дозволяють здійснити комплексну механізацію всіх стадій технологічного процесу; освоєння серійного виробництва машин та обладнання для широкого використання ресурсозберігаючих технологій; різке збільшення випуску автоматичних маніпуляторів з програмним забезпеченням – промислових роботів, щоб уникнути застосування ручної малокваліфікованої та одноманітної праці, особливо в важких та шкідливих для людини умовах, і

значно підняти продуктивність праці в цілому; переобладнання машинобудівних підприємств новим металообробним устаткуванням (високопродуктивні спеціальні та агрегатні верстати, ковальсько-пресове обладнання, автоматичні лінії та комплекси); вдосконалення технологічних процесів шляхом впровадження термічних, гідравлічних, електричних, радіоелектронних методів впливу на метал, що обробляється; зростання одиничних потужностей машин та обладнання, збільшення економічності та тривалості використання техніки, що випускається, її надійності.

Екологічна безпека території повинна розглядатися як сукупність процесів і заходів щодо створення сприятливих умов для відтворення природних ресурсів, життя і здоров'я людей, як одна з категорій стійкого розвитку економіки регіону.

Пріоритетним завданням повинно бути вдосконалення економічних механізмів охорони природи і природокористування з метою формування умов для концентрації фінансових ресурсів і їх цільового використання на фінансування невідкладних екологічних заходів загальнообласного значення [3].

Проблеми та перспективи розвитку ВАТ „ККЗ „Центрокуз” безпосередньо пов'язані зі стратегією економічного розвитку країни. Необхідно вдосконалити структуру виробництва, розширити асортимент продукції. Потрібна модернізація й реконструкція заводу. Підприємство відноситься до екологонебезпечних. Відходи підприємства істотно впливають на гідрохімічний режим експлуатації вод, посилюють забруднення повітря, погіршують родючість ґрунтів. Тому потрібна екологізація виробництва, що передбачає технічне переоснащення з використанням ресурсозберігаючих та природоохоронних видів техніки. За рахунок цього буде значне підвищення якості продукції, що виготовляється, та її конкурентоздатність [1; 2; 4].

Зазначені вище заходи стануть основою відновлення цього старопромислового регіону (Луганської області), що в цілому забезпечить підвищення соціальної безпеки населення.

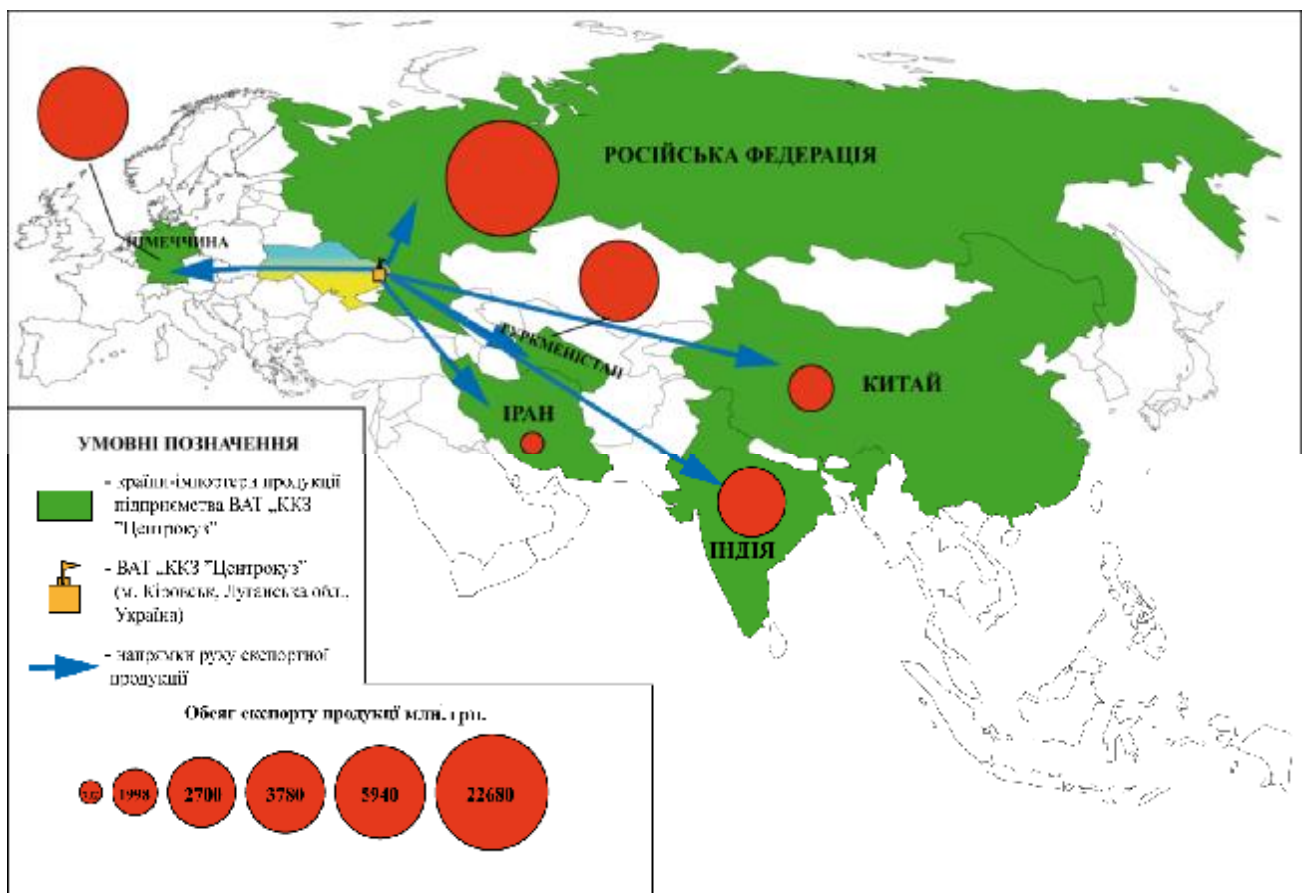

Рис. 3. Головні країни-імпортери продукції ВАТ „ККЗ „Центрокуз” у 2010 р. (побудовано авторами за даними [1; 2])

Література

1. **Аналіз** виробничо-економічної діяльності і фінансового стану підприємства ВАТ „ККЗ „Центрокуз” протягом 2007 – 2010 рр. 2. **Довідка** про виконання фінансового плану ВАТ „ККЗ „Центрокуз” протягом 2007–2010 рр. 3. **Заболоцький Б. Ф.** Розміщення продуктивних сил України : національна макроекономіка : посібник. – К. : Академвидав, 2002. – 368 с. 4. **Іщук С. І.** Розміщення продуктивних сил (теорія, методи, практика). Вид. 4-е, доп. / С. І. Іщук. – К. : Європ. ун-т фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу, 2002. – 216 с. 5. **Машинобудування** в Україні : тенденції, проблеми, перспективи. / Під заг. ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – Ніжин : ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2007 – 308 с. 6. **Михасюк І. Р.** Регіональна економіка / І. Р. Михасюк, М. Д. Янків, З. М. Залоза та ін. – К. : Українські технології, 1998. – 223 с. 7. **Пашенко Ю. Є.** Сучасний стан і розвиток транспортного машинобудування в Україні / Ю. Є. Пашенко, О.В. Шулькевич / НАН України Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 2003. – 52 с. 8. **Соціально-економічна географія** / За ред. О. І. Шаблія. – Львів : Світ, 1994. – 640 с. 9. **Соціально-економічна географія** / За ред. О. І. Шаблія. – Львів : Світ, 1994. – 640 с. 10. **Стеченко Д. М.** Розміщення продуктивних сил і регіонал істика : Підручник / Д. М. Стеченко. – К. : Вікар, 2006. – 396 с. 11. **Ткаченко В. Г.** Історія міст і сіл Луганської області. – К., 1968. – 939 с. 12. **Чернюк Л. Г.** Економіка та розвиток регіонів (областей) України: навч. посіб. / Л. Г. Чернюк, Д. В. Клиновий. – К.: ЦУЛ, 2002. – 644 с. 13. **Шилепницький П. І.** Управління виробничим потенціалом машинобудування в перехідній економіці / П. І. Шилепницький – Чернівці, 2001. – 108 с.

УДК 911.3(477.52/.6):316.7

*Г. Є. Дудкіна, асист.
Луганській національній університет
імені Тараса Шевченка*

ДО ПИТАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

У сучасних умовах інвестиції виступають важливим засобом модернізації і реконструкції діючої структури господарства, активізації соціально-економічних перетворень, структурно-технологічних змін на основі інновацій, а також фактором територіального розвитку в умовах формування ринкової економіки.

Саме інвестиціям належить важлива роль у вирішенні проблемних питань, що віддзеркалюють закономірності соціально-економічного розвитку старопромислових регіонів. Завдяки залученню інвестицій, зокрема на регіональному рівні, відбуваються структурні зміни в територіальному розрізі, а також поживляються процеси економічного зростання.

Інвестиції лежать в основі функціонування сучасної економіки, інтегруючи інтереси і ресурси громадян, фірм та держави з метою ефективного соціально-економічного розвитку регіонів.

Старопромисловий район – це територія із відносно низьким рівнем технологічного розвитку промислового комплексу, який розміщений в її межах. Головною особливістю цих районів є надлишок виробничих потужностей, які представлені великими та середніми підприємствами із застарілим обладнанням та технологіями [1].

Для вирішення головних проблем старопромислових регіонів необхідно не тільки залучення іноземних інвестицій, а також створення діючої управлінсько-територіальної, організаційно-економічної, інформаційної системи на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Регіонам належить важлива роль по залученню інвестицій. На регіональному рівні легше відновити довіру інвесторів до партнерів та органів державного управління на основі чинного законодавства в рамках сприяння поліпшенню інвестиційного клімату в регіоні [2].

Метою статті є виявлення головних проблем інвестиційного розвитку старопромислових районів та шляхів їх вирішення.

Економічний спад у старих промислових регіонах часто пов'язують з високим ступенем спеціалізації на „застарілих” галузях з низьким потенціалом зростання, таких, як текстильна, металургійна, суднобудування та інші. Теорія експортної бази пояснює спад у старопромислових регіонах з точки зору зниження експортного попиту у секторах, які були задумані як двигуни регіонального зростання [4].

У цих регіонах спеціалізація на конкретних застарілих галузях призвела до втрати регіональних конкурентних переваг та інноваційного потенціалу. Інноваційна діяльність у старопромислових районах дуже часто йде по вузькій траєкторії, крім цього інноваційний процес домінує над впровадженням нових продуктів на ринок [5].

Глонті К. М. виділяє п'ять ознак старопромислових районів: історична спеціалізація району у

територіально-виробничому поділі праці, що характеризується домінуванням індустріальних галузей; використання застарілих технологій і засобів виробництва; виробництво промислової продукції низького рівня наукоємності; локалізація ринків збуту власної продукції; низький рівень інновацій у виробництві [1].

Старопромислові райони, одними з перших вступили у стадію індустріального розвитку і мали слабо диверсифіковану структуру господарства, а також специфічні особливості внутрішньої територіальної структури, за зміни економіко-технологічних укладів виробництва закономірно входили у стадію депресії.

У старопромислових регіонах Європи депресія призвела до руйнування традиційних структур та зв'язків, втрати регіональних переваг, які вони набули у період першої промислової революції і пов'язаних із їх домінуванням в економіці, валовому продукті, зайнятості населення та схемі розміщення продуктивних сил. З часом господарювання цих галузей стало замінюватися високотехнологічними галузями, а також розвитком сфери послуг та фінансового сектору.

Глонті К. М. пропонує таке визначення поняттю „Старопромисловий регіон – це територія, на якій історично склалася концентрація індустріальних галузей з потенціалом для збільшення виробництва наукоємної продукції, шляхом інноваційної трансформації власного виробничого комплексу у рамках нових економічних відносин” [1].

Еволюція старопромислових регіонів показала, що в їх трансформації визначальну роль грає система інвестування, яка, в одному випадку, може привести до інерційного сценарію розвитку, тобто „консервації” технологічної відсталості території, а у іншому – ефективному заміщенню чи, як мінімум, ефективній реструктуризації галузей старої індустрії [1].

Найкращій засіб реструктуризації – це залучення прямих іноземних інвестицій. Але, це обумовлено регіональною структурою, тобто здібністю окремих регіонів адаптуватися до фундаментальних змін. Завдання адаптації значно різняться в залежності від рівня розвитку регіону, соціально-економічної структури, рівня освіти робочої сили та географічного положення [6].

Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) відносять до категорії інвестицій, які найбільш сприятливо впливають на регіон. Звичайно вони викликають ряд позитивних наслідків. Так, у фінансовій сфері відбувається поповнення нестачі вітчизняних інвестицій, репатріація раніше вивезеного вітчизняного капіталу, збільшення податкових надходжень; в соціальній сфері – зростання зайнятості та зарплат; в науково-технічній сфері – перенесення у регіон-реципієнт частини дослідницьких робіт, технологій, ноу-хау тощо. Але, якщо ПІІ спрямовані у старі матеріалоємні, фондоємні галузі, відбувається закріплення традиційної структури господарського комплексу, і навіть, може посилитись моногалузева спеціалізація господарства регіону. В умовах становлення ринкової економіки, важливим завданням є диверсифікація залучення ПІІ за галузями та видами економічної діяльності, тому що завдяки інвестиціям повинна відбуватися перебудова господарського комплексу, розвиток нових наукоємних, працемістких галузей тощо.

Важлива роль у безпосередньому залученні інвестицій у регіони належить самим регіонам. Їхня інвестиційна привабливість визначається дією системи чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До об'єктивних можна віднести соціально-економічні особливості інвестиційної привабливості регіонів [2]. При цьому береться до уваги структура і стартовий рівень господарства, ступень економічного розвитку регіону та інші фактори. Не менш важливим є урахування суспільно-географічних особливостей самої території регіону – економіко-географічного положення, природно-ресурсного потенціалу, геодемографічного потенціалу, галузевої та територіальної структури господарства [3]. Суб'єктивні чинники безпосередньо пов'язані з характером дій місцевої влади, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення іноземних інвестицій в економіку регіону. Окрім того, на регіональному рівні місцева влада повинна визначити пріоритетні сфери та галузі інвестування, сприяти зменшенню зовнішніх ризиків та бюрократичних перепон для розвитку спільного підприємництва. Дуже важливим є забезпечення іноземних інвесторів достовірною інформацією про підприємницькі можливості і ризики в регіонах [2].

Інвестор (як зовнішній, так і внутрішній) намагається зменшити свої витрати та збільшити прибуток, використовуючи власні переваги (особливості технологічного процесу, здібність до впровадження інновацій) та переваги регіону (низьку вартість сировини, трудових ресурсів, вигідне ЕГП, особливості екологічного законодавства) [3].

Головним завданням регіональної інвестиційної діяльності є збалансованість дій регіону та інвестора для максимальної ефективності обох сторін. Для цього регіональна влада повинна дійсно бути господарем своєї території та захищати інтереси населення свого регіону. Так, Себенцов О.Б., запропонував принципи співвідношення як інтересів території, так і інвестора, зокрема, віддавати

перевагу тим інвесторам, які пропонують об'єкти, які вписуються в структуру економіки регіону; при розміщенні нових та реконструкції діючих підприємств віддавати перевагу екологічно чистим підприємствам; брати до уваги соціальну, економічну та екологічну ефективність функціонування нових підприємств; залучати підприємства різних обсягів та форм власності з урахуванням можливості створення технополісів, полюсів зростання, коридорів комунікацій та зон вільного підприємництва .

Висновок. Головними проблемами старопромислових районів є слабо диверсифікована структура господарства, високий ступінь зносу основних засобів, велика енерго- та матеріалоемність виробництва, технологічний занепад виробництва тощо. Для вирішення цих проблем необхідно використовувати певні принципи розміщення інвестицій в регіоні, а також пріоритет надавати тим інвесторам, які пропонують нові технології, інновації та соціально ефективні підприємства, що підвищать конкурентоздатність регіону на міжрегіональному та міждержавному рівнях. Таким чином, для старопромислових регіонів повинен підбиратися свій сценарій становлення ринкової економіки на основі інвестиційно-інноваційних механізмів розвитку.

Література

1. Глонти К. М. Старопромышленные регионы: проблемы и перспективы развития Проблемы федерализма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://regionsar.ru> 2. Музиченко А. С. Інвестиційна діяльність в Україні : навч. посібник / А. С. Музиченко. – К. : Кондор, 2000. – 406 с. 3. Себенцов А. Б. Географические проблемы инвестиций в хозяйственное развитие регионов Российской Севера: диссертация ... кандидата географических наук: 25.00.24 / Александр Борисович Себенцов; [Место защиты: Моск. пед. гос. ун-т]. – Москва, 2007. – 253 с. 4. Boschma Ron & Lambooy Jan Why do old industrial regions decline? An exploration of potential adjustment strategies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sre.wu-wien.ac.at> 5. Tödtling Franz and Trippel Michaela One size fits all? Towards a differentiated policy approach with respect to regional innovation systems [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diw.de> 6. Wisniewski Anna The Impact of Foreign Direct Investment on Regional Development in Poland [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zei.de>

УДК 911.3 [339.94 (477.61:470.61)]

*В. В. Базай, м. н. с.
ДУ НДІ соціально-трудових відносин
Міністерства соціальної політики України*

РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ПОЕТАПНОГО РОЗВИТКУ ЄВРОРЕГІОНУ „ДОНБАС”

Розв'язання широкого кола проблем підприємств забезпечується процесом реструктуризації, яка є необхідною умовою для розвитку в конкурентних умовах ринку. Поняття „реструктуризація” розглядається як складна система, що схильна до ураження чинників як зовнішнього впливу, так і внутрішнього середовища. У перекладі з англійської мови „реструктуризація” (restructuring) – перебудова структури чого-небудь. Латинське слово структура (structura) означає порядок, розташування, будову.

Так, метою цієї статті є дослідження технології реструктуризації у відповідності до завдань створення Євро регіону „Донбас”.

Завдання можна сформулювати наступним чином: визначити сутність поняття „реструктуризація”; обґрунтувати основні причини реструктуризації; виділити етапи реструктуризації, яких треба дотримуватися задля успішної розбудови Євро регіону „Донбас”; визначити мету створення євро регіонів; зробити історичний екскурс щодо виникнення та поширення сучасної форми транскордонного співробітництва – євро регіон.

Реструктуризація компанії – це зміна структури компанії (іншими словами, порядку, розташування елементів), а також елементів, що формують її бізнес, під впливом факторів або зовнішнього, або внутрішнього середовища. Реструктуризація включає: удосконалення системи управління, фінансово-економічної політики компанії, її операційної діяльності, системи маркетингу та збуту, управління персоналом [1].

Основною причиною, яка змушує компанії вдаватися до реструктуризації, зазвичай, є низька ефективність, яка виражається в незадовільних фінансових показниках, браку обігового капіталу, високому рівні дебіторської чи кредиторської заборгованості.

Утім, й успішні компанії часто проводять структурні перетворення, оскільки будь-яка модифікація масштабів бізнесу або ринкових умов потребує адекватної зміни системи управління та проведення реструктуризаційних програм. Переходячи безпосередньо до проблем старопромислового регіону Луганщини слід зазначити, що деякі підприємства успішно реструктуризувалися і працюють на досить високому рівні, використовуючи сучасні технології, але більшість підприємств Луганської області і до сьогодні залишилися на рівні розвитку минулого століття, маючи в арсеналі стару технічну базу та використовуючи застаріле обладнання. Природнім шляхом розвитку як для неуспішних, збиткових підприємств, так і для тих, що прагнуть до оновлення, виступає проведення реструктуризаційних змін, адже Єврорегіон „Донбас”, який було створено 30 серпня 2010 р., підписана Угода та прийнятий Устав проекту, відкривають нові можливості співпраці з сусідньою Ростовською областю як для влади, представників бізнесу, так і для територіальної громади у вирішенні їхніх соціально-побутових питань [2].

У зв'язку із цим доцільно перелічити, які саме етапи реструктуризації необхідно впровадити задля успішної розбудови Єврорегіону „Донбас”:

1. Визначення цілей реструктуризації. Керівники повинні визначити, що саме їх не влаштовує у поточній діяльності компанії, і чого вони врешті хочуть досягти в результаті структурних перетворень;

2. Діагностика компанії. Її проводять для того, щоби виявити проблеми компанії, визначити її слабкі та сильні сторони, зрозуміти перспективи розвитку та рентабельність подальшого інвестування в цей бізнес. При проведенні діагностики, як правило, здійснюється правовий, податковий аналіз, аналіз операційної діяльності, ринку та інвестиційної привабливості компанії. Також вивчається її фінансове становище, стратегія й діяльність керівництва;

3. Розробка стратегії і програми реструктуризації. На цьому етапі згідно з даними, отриманими в результаті діагностики, складається декілька альтернативних сценаріїв розвитку компанії. Для кожного варіанта визначаються методи реструктуризації, розраховуються прогностичні показники, оцінюються можливі ризики, обсяги задіяних ресурсів. На основі різних критеріїв власниками компанії та менеджментом проводиться оцінка ефективності тієї чи іншої альтернативи та відбувається вибір, згідно з яким розробляється програма реструктуризації;

4. Здійснюється реструктуризація згідно з розробленою стратегією. Формується команда спеціалістів, задіяних у роботі. потім проробляються й послідовно реалізуються усі етапи програми. В ході проведення четвертого етапу реструктуризації уточнюються цільові показники, і якщо відбувається відхилення від запланованих значень, компанія здійснює корегування програми;

5. Супроводження програми реструктуризації та оцінка її результатів. На останньому етапі команда, відповідальна за реалізацію програми, здійснює контроль за виконанням цільових показників, аналізує отримані результати й готує підсумковий звіт про виконану роботу [1].

Таким чином, реструктуризація підприємств як процес пристосування до мінливих умов зовнішнього середовища властива ринковій економіці. Вона розглядається як комплекс заходів, спрямованих на „виживання” підприємств в умовах кризи або викликаних потребою реалізації їх нової стратегії незалежно від того, породжена вона загальною макроекономічною ситуацією, зміною загальної кон'юнктури чи дією внутрішніх для підприємств чинників [3].

Однією із сучасних форм реструктуризації є транскордонне співробітництво, яке виступає як форма міждержавної інтеграції за допомогою інтенсифікації зв'язків прикордонних регіонів, що сприяє вільному переміщенню товарів, послуг, капіталів і людей. Найбільше поширення таке співробітництво отримало в Європі у вигляді єврорегіонів – транскордонних регіонів, що охоплюють суміжні прикордонні території держав. Метою таких утворень є зміцнення добросусідських відносин, культурних і господарчих контактів, спільні інвестиції, боротьба з наслідками стихійних лих, охорона історично-культурної спадщини тощо. Найважливішими правовими документами, що регулюють співпрацю в рамках єврорегіонів, є ухвалені Радою Європи Мадридська конвенція про прикордонне співробітництво (1980) та Європейська хартія про місцеве самоврядування (1985) [2]. Концепція єврорегіонів є наслідком політики Європейського союзу, спрямованої на децентралізацію політичної та економічної влади, створення своєрідних екстериторіальних утворень. Існуючі єврорегіони об'єднанні в Асоціацію європейських прикордонних регіонів ([англ. Association of European Border Regions, AEBR](#)), створену в 1971 р. Членами АЕВР у наш час є 90 з 115 реально діючих єврорегіонів. З 1985 р. діє Асамблея європейських регіонів ([англ. Assembly of European Regions, AER](#)), яка також

бере участь в координації діяльності єврорегіональних утворень. На мікрорівні під міжнародним регіоном ми будемо розуміти територіальні утворення всередині двох або трьох країн, які володіють необхідним набором цілісноутворюючих характеристик, що складаються з одного або декількох адміністративних й інших районів, мають домінуючу ступінь однорідності в загальному (природному, культурному, економічному, демографічному та ін.) ландшафті. До таких утворень можливо віднесення, наприклад, категорії „єврорегіон”, який виступає організаційною формою транскордонного співробітництва.

Перший єврорегіон *Euregio* було утворено у 1958 р. на німецько-нідерландському прикордонні із центром у м. Гронау (Німеччина).

На даний час в Європі існує майже 200 регіональних трансграничних утворень. Створено Європейський фонд регіонального розвитку, з якого фінансуються програми підтримки єврорегіонів [3]. Починаючи з 1993 р., за участю областей України створено 8 єврорегіонів: „Карпатський єврорегіон”, „Буг”, „Нижній Дунай”, „Верхній Прут”, „Дніпро”, „Слобожанщина”, „Ярославна” та „Донбас”. З боку України в них увійшли: Волинська, Чернівецька, Закарпатська, Одеська, Івано-Франківська, Луганська, Донецька, Львівська, Чернігівська, Харківська та Сумська області, а від прикордонних іноземних держав – адміністративно-територіальні одиниці Білорусі, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини та Угорщини.

Таким чином, можна зробити **висновок** про необхідність проведення реструктуризації як для успішного підприємства, так і для такого, яке працює на старому обладнанні. Наведені етапи реструктуризації підприємства слугуватимуть надійним інструментом у досягненні оновлення будь-якого підприємства та виведення його на якісно інший рівень розвитку. Створення Єврорегіону „Донбас” неможливе без реструктуризації підприємств, які запізнюються із нововведеннями чи перебувають у стані стагнації як під впливом зовнішніх чинників, так і з боку внутрішнього середовища. Продуктивне використання етапів реструктуризації в якості дороговказу та невтрачання цілеспрямованості на шляху до мети неминуче призведе до успіху.

Література

1. **Реструктуризация** предприятий и компаний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.raexpert.ru/researches/restructuring/part1/>
2. **В Луганске** подписали соглашение о Еврорегионе „Донбас” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.lugansk.info/2010/lugansk/10/002562.shtml>
3. **Черномаз П. О.** Еврорегион «Слобожанщина» и перспективы украинско-российского трансграничного сотрудничества / П. О. Черномаз // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – № 7 (2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euroregion.ru>

УДК 911.9:913.1/913.8

Є. А. Іванов, к. г. н., доц.,

Т. І. Козак, асп.

*Львівський національний університет
імені Івана Франка*

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ОСВОЄННЯ МІНЕРАЛЬНИХ РЕСУРСІВ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ В 1919–1939 РОКАХ

Актуальність поставленої проблеми. Мінерально-сировинні ресурси Карпатського регіону України є цікавими з точки зору їхнього господарського освоєння, яке було як ефективним, так і безгосподарним. Старі родовища корисних копалин закривали ще до остаточного вичерпання покладів, а нові розробляли за принципом досягнення максимального прибутку, незважаючи на стан природного середовища, що негативно впливало на екологічну ситуацію в досліджуваному регіоні.

У роботі розглянуто історико-географічні аспекти освоєння мінеральних ресурсів Карпатського регіону України за часів панування Польщі, Румунії й Чехословаччини (1919–1939 рр.). Гірничопромислові об'єкти цього часового зрізу являють значну цікавість для дослідників, оскільки, незважаючи на руйнівний вплив Другої світової війни, більшість із них збереглися або належать до частково втрачених об'єктів [1], що являють собою напівзасипані й затоплені старі кар'єри, напівзруйновані копальні тощо. Облік постмайнінгових територій сприятиме покращенню стану навколишнього природного середовища, збереженню й популяризації унікальних гірничопромислових об'єктів.

Мета й вихідні матеріали історико-географічного дослідження. Метою роботи є локалізація місцеположення гірничовидобувних районів та об'єктів, що існували в межах Карпатського регіону України за часів панування Польщі, Румунії і Чехословаччини (1919–1939). Локалізацію районів розроблення корисних копалин проведено на основі топографічних карт масштабу 1 : 75 000, 1 : 100 000 і 1 : 300 000. Топографічне знімання здійснено в 1925–1935 роках. Топооснови повністю охоплюють територію Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської і Чернівецької областей й частково Закарпатської області. У процесі виконання роботи використано досвід історико-географічного аналізу освоєння мінерально-сировинних ресурсів Львівської області [2].

Виклад основного матеріалу. Згідно з домовленостями Паризької мирної конференції 1919 р. та Ризького договору 1921 р. Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина й Полісся ввійшли до складу Польщі; Буковина – до складу Румунії; Закарпаття – до складу Чехословаччини.

Українські етнічні землі у складі Польщі, що становили чверть території держави, залишилися в таких самих соціально-економічних умовах, що й у складі Австро-Угорщини. Вони залишалися слаборозвинутими аграрними окраїнами, які поставляли центральним регіонам Польщі дешеву сировину, натомість купуючи дорогі готові товари. Ще гіршим, ніж у Польщі, було становище українського населення в Румунії. Буковинська промисловість мала напівкустарний вигляд. Корінне населення Закарпаття не відчувало такої сильної дискримінації, як у складі Румунії та Польщі. Прагнучи модернізувати всі регіони своєї держави, центральний уряд намагався підняти рівень життя в Закарпатті. Але цих інвестицій було недостатньо, щоб поліпшити життя в регіоні. Він за своїм економічним характером залишався суто аграрним і слаборозвинутим у промисловому відношенні.

Період панування Польщі, Румунії й Чехословаччини на західноукраїнських землях припадає на час між Першою й Другою світовими війнами і належить до мануфактурного періоду освоєння корисних копалин, як і Австро-Угорський, але він має свої особливості. На цей період значний вплив мала Перша світова війна, яка спричинила кризу багатьох гірничодобувних галузей. Скоротилися видобутки практично всіх видів корисних копалин.

Аналіз топографічних карт дав змогу виявити 732 гірничих об'єкти, які внесені до банку геоданих „Історико-географічні гірничовидобувні об'єкти Карпатського регіону України” у середовищі МО Access і Excel. Це практично в два рази більше в порівнянні з Австро-Угорським періодом освоєння корисних копалин (367 гірничих об'єктів). Велика „заслуга” в цьому будівельних корисних копалин, оскільки після Першої світової війни активно розпочали розбудовувати міста, відновлювати транспортні мережі й комунікації, розвивати окремі галузі промисловості.

Таблиця 1

Розподіл об'єктів видобування й збагачення основних видів корисних копалин

Адміністративні області	Нафта	Нафтопереробні підприємства	Нафтові резервуари	Озокерит	Газ	Кухонна сіль	Калійна сіль	Буре вугілля	Будівельний пісковик	Будівельна глина	Будівельний вапняк	Будівельний гіпс	Мінеральні джерела	Будівельний камінь
Львівська	141	10	17	2	14	3	1	1	1	151	13	0	6	32
Івано-Франківська	102	2	14	4	0	3	1	0	0	53	1	1	6	6
Тернопільська	0	0	0	0	0	1	0	0	2	36	1	1	0	45
Чернівецька	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	0	4
Закарпатська	0	0	0	0	0	1	0	0	1	11	0	0	2	10
Разом	243	12	31	6	14	8	2	1	4	251	16	5	13	97

При цьому, нафту продовжували видобувати в межах Передкарпатського прогину (рис. 1). Розпочали видобувати газ у межах Львівської області (Дашавське родовище). У центри видобутку калійних солей перетворилися Калуш (Івано-Франківська обл.) і Стебник (Львівська обл.). Кухонну сіль у меншому обсязі видобували в межах Передкарпаття й Закарпаття. Буре вугілля відновили видобувати вздовж контакту Подільської височини й Малого Полісся. Будівельні матеріали поширені

в межах всього Карпатського регіону України, однак гірські райони забезпечені будівельною сировиною слабкіше.

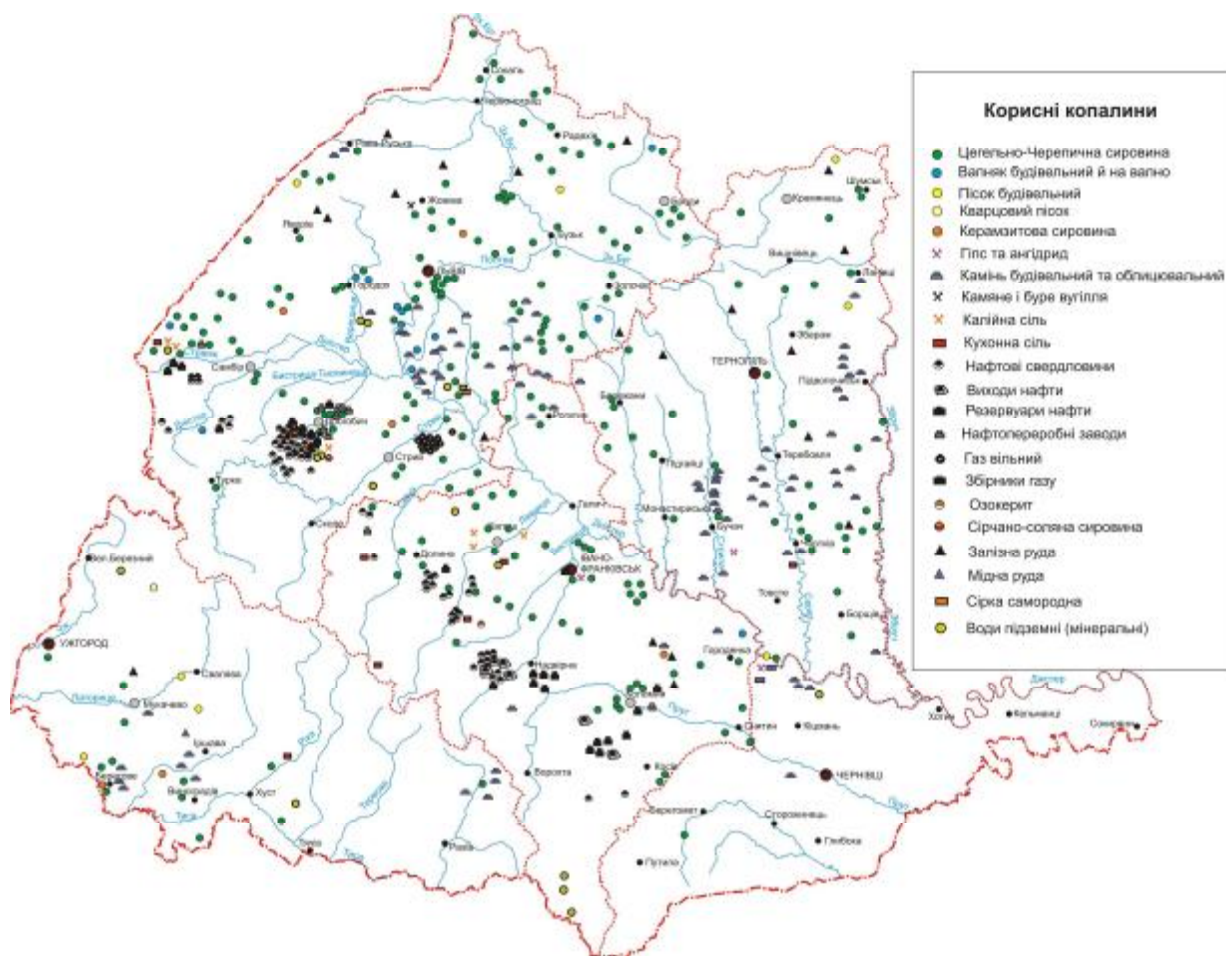

Рис. 1. Розміщення об'єктів видобутку корисних копалин Карпатського регіону України в 1919–1939 рр.

Досліджуваний часовий зріз володіє власними особливостями щодо й інтенсивності розроблення покладів корисних копалин. Якщо говорити про розвиток нафтової промисловості, то потрібно відзначити ряд відмінностей у порівнянні з періодом панування Австро-Угорської імперії [3]. Після Першої світової війни виробництво заліза й руд кольорових металів на Галичині закінчилося. Водночас, цей період відзначається практично повною відмовою від ручної праці й переходом на машинне виробництво, яка проілюстрована на прикладі нафтових промислів (табл. 2).

Таблиця 2

Ріст технічного оснащення нафтових промислів Галичини [4]

Роки	Кількість свердловин, що експлуатуються		Кількість пробурених свердловин	
	ручним способом	за допомогою машин	ручним способом	за допомогою машин
1985	194	916	28	383
1900	186	1573	21	386
1910	23	1816	–	510
1913	11	1827	–	566

Практично всю нафтову промисловість Передкарпаття продовжували контролювати іноземні фірми. Частка французького капіталу становила 50,3 %, австрійського – 7,2 %, американського – 4,8 %, а на інші іноземні компанії (німецькі, англійські, голландські, бельгійські) припадало 26,2 % капіталу [4].

Обсяги видобутку нафти зменшуються. Якщо в 1909 р. видобували 2 053,1 тис. т нафти, у 1913 р. – 1 071 тис. т, то в 1920 р. – 765 тис. т, 1930 р. – 662,8 тис. т. У цей час у Галичині діяло близько 40 нафтопромислів й 4100 свердловин [4]. На цей процес вплинула Перша світова війна, економічна криза 1928–1932 рр., а особливо вичерпування доступних на той час нафтових запасів. Основними районами нафтовидобування залишаються Борислав, Східниця, Долина й Надвірна.

Після Першої світової війни поряд з нафтою розпочали видобувати вільний (земний) газ. Газ почали використовувати для освітлення, як пальне чи для вироблення фарб, газоліну, амонійних сполук тощо. Газова суміш, що складається практично з чистого метану (93 %), виходила на поверхню разом з нафтою (мокрий газ) або була непов'язана з нафтою (сухий газ). Перші газові родовища в регіоні відкрито лише в 20–30-х роках ХХ ст. Найшвидше почалася експлуатація Дашавського родовища [4].

В цей період впав попит на озокерит, а відповідно й кількість дрібних мануфактур з його видобутку постійно зменшувалася. Якщо, у межах Бориславському родовищі озокериту в 1890 р. видобуто 6 170 т, в 1900 р. – 1 727 т, в 1917 р. – 328 т і в 1936 р. – 344 т. Промислові родовища озокериту функціонували в Бориславі, Трускавці, Дзвинячі та Старуні [5].

На відміну від інших гірничопромислових галузей, саме в 20-х роках минулого століття, у промисловості калійних солей відбулися суттєві зрушення в бік зростання. Головними центрами видобування калійних солей у Галичині стали Стебник і Калуш. У 1920–30-х рр. продукція кам'яної солі в межах Передкарпаття й надалі зменшувалася (у 1930-х рр. лише 38 000 т щорічно), головню через конкуренцію дешевшої кам'яної солі в інших областях Польщі, натомість збільшилася на Закарпатті в Солотвині (до 200 000 т), яка здебільшого покривала попит Чехословаччини [4].

Всесвітньо відомими курортними центрами стають Трускавець і Моршин. Протягом досліджуваного періоду освоєння корисних копалин промислових родовищ сірки в Карпатському регіоні України не виявлено.

Висновки. Загалом, на протязі міжвоєнного періоду відчутними були наслідки Першої світової війни, яка спричинила кризу багатьох галузей гірничодобувної промисловості. Скоротилися видобутки практично всіх видів корисних копалин. До позитивних моментів слід віднести появу газової промисловості та зростання обсягів видобування калійних солей.

Література

1. **Казаків В. Л.** Історичні антропогенні ландшафти промислових територій / В. Л. Казаків // Географія в інформаційному суспільстві : Зб. наук. праць. У 4 т. – К: ВГЛ “Обрії”, 2008. – Т. III. – С. 125–127.
2. **Іванов Є.** Використання картографічних матеріалів в історико-географічному аналізі освоєння мінеральних ресурсів Карпатського регіону України / Є. Іванов, Т. Козак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Географія. – Тернопіль : СМП “Тайп”. – 2010. – № 1 (Вип. 27). – С. 411–416.
3. **Козак Т. І.** Історико-географічні аспекти освоєння мінеральних ресурсів Карпатського регіону України за часів панування Австрійського імперії / Козак Т. І., Іванов Є. А. // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серія “География”. – Т. 24 (63). – № 2. – Ч. 3. – С. 132–136.
4. **Іванов Є.** Геокадастрові дослідження гірничопромислових територій : [монографія] / Євген Іванов. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 372 с.
5. **Іванов Є.** Історико-географічні аспекти мануфактурного періоду освоєння мінеральних ресурсів Львівщини / Є. Іванов // Історія української географії : Всеукр. наук.-теорет. часопис. – Тернопіль : [б. в.], 2009. – Вип. 20. – С. 35–46.

*Н. В. Моштаківа, асп.
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна
В. І. Єфіменко, к. г. н., доц.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК СФЕРИ КУЛЬТУРИ В СТАРОПРОМИСЛОВОМУ РЕГІОНІ

Старопромисловий регіон можна визначити як територію з високою концентрацією промислових підприємств, які виробляють більший обсяг промислової продукції, мають вищі темпи зростання інвестицій, заробітної плати порівняно з іншими територіями, але в той же час для них характерні великий рівень зношеності основних фондів, низький рівень використання новітніх технологій і високий рівень забруднення навколишнього середовища [2].

З одного боку, старопромислові регіони в Україні (до них можна віднести окремі райони Донецької, Дніпропетровської, Запорізької й Луганської областей) є лідерами за темпами росту валового регіонального продукту, інвестицій, зайнятості населення, заробітної плати, з іншого – спостерігається неефективне (з макроекономічної точки зору) використання інвестиційних ресурсів, які спрямовуються в галузі нижчих технологічних укладів. Це призводить до нераціональної структури виробництва, випереджаючого розвитку добувних галузей і, як наслідок, зростання екологічної напруги в регіонах, що негативно впливає на загальну динаміку сталого розвитку. Ці та інші причини викликають необхідність реструктуризації економіки старопромислових регіонів з метою поліпшення якості життя населення, підвищення конкурентоспроможності регіональної економічної системи шляхом випереджаючого збільшення обсягів та удосконалення структури інвестицій, активізації інноваційної діяльності, переходу економіки на інноваційну модель розвитку та формування сучасних високотехнологічних виробництв [2].

В останні роки з'явилось чимало наукових праць, у яких висвітлюються різні теоретичні й практичні аспекти функціонування старопромислових регіонів світу й України – аналізуються підходи до визначення поняття, критерії віднесення територій до цієї категорії регіонів, окреслюються їх характерні риси, визначаються проблеми й перспективи розвитку тощо. У цілому, всі ці роботи зводяться до обґрунтування необхідності проведення регіональної політики реструктуризації економіки старопромислових регіонів з метою поліпшення якості життя населення, підвищення конкурентоспроможності регіональної економічної системи на основі випереджаючого збільшення обсягів та удосконалення структури інвестицій, активізації інноваційної діяльності, переходу економіки на інноваційну модель розвитку та формування сучасних високотехнологічних виробництв [2]. Проте, переважна більшість усіх цих досліджень як українських, так і зарубіжних науковців присвячена проблемам реструктуризації матеріальної сфери економіки старопромислових регіонів, у першу чергу, промисловості, у той час як питанням функціонування соціальної сфери, у т. ч. сфери культури, приділяється надзвичайно мало уваги.

Як свідчить досвід економічної реструктуризації в старопромислових регіонах Європи (в першу чергу Німеччини та Великої Британії), інтервенціоністська політика влади (шляхом фінансових вливань, переважно бюджетних), спрямована на підтримку та реанімування депресивних виробництв, не дає позитивних результатів. На сьогоднішній день європейські країни, до складу яких входять старопромислові райони, обирають стратегію створення нової економічної бази регіонів [8], яка ґрунтується на інноваційному розвитку всіх сфер господарства, у т. ч. сфери культури.

Сучасний стан сфери культури і мистецтва України та її регіонів, у т. ч. старопромислових, до яких відноситься Луганська область, не дає змоги задовольняти потреби культурного і духовного розвитку населення. Державна політика у сфері культури і мистецтва реалізується уповільненими темпами, без чітко визначених пріоритетів. Незначною залишається частка видатків, передбачених для розвитку галузі в державному та місцевих бюджетах, не створені правові та інституціональні умови для переходу на грантову систему фінансування культурних проєктів, не сформована система мотивацій для залучення недержавних джерел підтримки національного культурного процесу. Актуальними лишаються проблеми капітального ремонту, модернізації та технічного переобладнання закладів культури, передусім у сільській місцевості, якості надання послуг у сфері культури і

мистецтва з урахуванням державних соціальних стандартів [7].

Проблеми сфери культури можливо розв'язати двома варіантами. Перший варіант передбачає збільшення обсягу надання державної підтримки закладам культури і мистецтва без змін у механізмі її надання. Цей варіант не вимагає значних законодавчих та інституціональних змін, проте не забезпечує ефективного використання коштів і призведе до поглиблення проблем у галузі кінематографії та подальшої деформації структури інформаційного простору, наповненого виключно закордонним кінопродуктом.

Другий, оптимальний варіант розв'язання проблеми передбачає:

- надання державної підтримки закладам культури і мистецтва та водночас стимулювання залучення позабюджетних джерел фінансування, зокрема, коштів спонсорів, благодійників, меценатів та інвесторів, використання власних доходів зазначених закладів;
- запровадження прозорого механізму фінансування культурно-мистецьких проєктів;
- поєднання протекціонізму стосовно виробника національного культурного продукту та здійснення заходів щодо формування цілісного національного культурно-інформаційного і мовно-культурного простору [7].

Крім зазначеного вище, перспективним напрямом розвитку сфери культури України та її регіонів є активне впровадження культурних інновацій в діяльність закладів культури.

Під *інноваціями в сфері культури* розуміють сукупність нових послуг, технологій або окремих їх елементів, нової організації праці тощо, які здатні більш ефективно задовольняти культурні потреби населення. Ураховуючи досвід розвинених країн світу, можна запропонувати наступні інновації в сферу культури Луганської області [1; 9]:

1. *Технічні*, що пов'язані з впровадженням нових видів техніки, приладів, інструментів, а також техніко-технологічних прийомів праці в обслуговуванні населення. Найбільш помітна тенденція в сучасній культурній сфері пов'язана з впровадженням комп'ютерної техніки, розповсюдженням інформаційно-технологічних новинок, що модернізують та полегшують роботу з населенням і в цілому весь процес культурного обслуговування. В той же час недостатність та нерегулярність фінансування сфери культури як на державному, так і на регіональному й місцевому рівнях обумовлює слабкість матеріально-технічної бази закладів культури та обмежує можливості впровадження технічних інновацій у їх діяльність. Так, у Луганській області на 01. 01. 2010 р. з 584-х державних бібліотек тільки 57 закладів мали комп'ютери (в т. ч. у сільській місцевості – всього 3 бібліотеки), з них до мережі Інтернет було підключено всього 45 книгозбірень; в бібліотеках області працювало 158 комп'ютерів, з них 103 – було підключено до мережі Інтернет [11].

2. *Організаційно-технологічні*, пов'язані з новими видами послуг, ефективнішими формами обслуговування й організаційними нормами праці. Розглянемо можливості впровадження цього типу інновацій в окремі галузі сфери культури Луганської області – бібліотечну, музейну, паркову та деякі інші.

Культурні інновації в бібліотечній справі Луганщини пов'язані із загальнодержавною тенденцією інформатизації всіх сфер суспільного життя. Так, згідно Національної програми інформатизації [5], у бібліотечному обслуговуванні регіону впроваджуються принципи роботи в умовах інформаційної культури, тобто освоєння технологій інформаційного обслуговування, що невід'ємні від мереж зв'язку, комп'ютерної техніки та набувають надзвичайного значення в процесі створення, збірки, обробки, збереження, розповсюдження та пошуку інформації. Кожна бібліотека області (починаючи від обласної і закінчуючи сільською) повинна пройти всі етапи інформатизації, зокрема:

- становлення комп'ютеризації, початок створення електронного каталогу;
- автоматизація внутрішніх бібліотечних процесів та перехід до мережових технологій;
- підключення до Інтернету, запровадження Інтернет-технологій;
- створення власного веб-сайту, вихід бібліотеки у світовий інформаційний простір, формування єдиної корпоративної мережі (із локальними мережами у відділених приміщеннях);
- запровадження автоматизованої видачі та електронного замовлення документів, робота зі створення єдиного інформаційного простору регіону та участь у корпоративних проєктах із каталогізації [12].

Ураховуючи місцеві традиції, потреби й інтереси населення, сучасна бібліотека в умовах інформаційного суспільства може працювати як:

- муніципальний інформаційний центр;
- центр правової інформації;
- довідкова бібліотека;

- центр доступу до Інтернету;
- центр підтримки системної освіти або самоосвіти;
- центр комп'ютерної грамотності;
- центр міжособистісного спілкування;
- центр дозвілля;
- центр відродження та зберігання народної культури;
- центр підтримки незахищених верств населення;
- центр підтримки сім'ї тощо [12].

Інший приклад інновацій у сфері культури – пошук музейними закладами нових форм обслуговування, здатних збільшити відвідуваність закладів. Мова йде не тільки про оновлення експозицій чи розробку нових екскурсійно-тематичних напрямів роботи музеїв. У цьому аспекті привабливими є тісніші зв'язки музеїв з освітніми центрами (розвиток т. зв. музейної педагогіки), туристичним бізнесом (розвиток музейного туризму), а також надання відвідувачам ширшого діапазону додаткових послуг сучасного типу (продаж друкованої та сувенірної продукції, консультативна допомога фахівців, підготовка інформації за запитами громадян, організація діяльності тематичних кав'ярень на території музеїв з урахуванням музейної спеціалізації тощо). Інноваційним напрямом роботи сучасних музеїв є також створення віртуальних музеїв та проведення віртуальних екскурсій.

У мережі Інтернет *віртуальний музей* визначається як колекція цифрових зображень, звукових файлів, текстових документів та інших даних історичної, наукової чи культурної цінності, які є доступними через електронні медіа [4]. Віртуальні музеї допомагають людям з різних регіонів світу отримати інформацію про те чи інше культурне надбання людства. Не всі люди мають можливість вільно подорожувати і вивчати культуру та побут інших народів, що пов'язано з браком коштів та часу. Проте навіть ті люди, які можуть собі дозволити такі подорожі, не в змозі досягнути всієї інформації, що міститься в музеях хоча б однієї країни чи навіть одного міста. Наприклад, музейні фонди Луганської області містять близько 0,5 млн. експонатів. На перегляд у музеях виставляється лише невелика кількість експонатів, а інша, набагато більша частина зберігається в музейних сховищах.

Така ситуація зумовлена, по-перше, нестачею місця для проведення нових виставок в приміщеннях музею чи інших пристосованих для цього приміщеннях, а, по-друге, умовами зберігання експонатів, оскільки багато з них дуже чутливі до різних природних чинників, а недотримання умов зберігання може спричинити їх повну, або часткову руйнацію [4].

У віртуальному музеї можна побачити значну кількість експонатів, які з різних причин не можуть бути виставлені на показ у реальному музеї. Ще однією особливістю віртуального музею є те, що він використовується не лише як база даних для перегляду та зберігання музейних колекцій, а і як простір спілкування між відвідувачами.

З поняттям віртуального музею тісно пов'язане поняття *віртуальної галереї*, під якою розуміють частину віртуального музею, у якій зберігається та відображається вся мультимедійна інформація. Віртуальна галерея володіє функціями перегляду й (або) прослуховування мультимедійних даних (фото, аудіо, відео, анімація, 3D-зображення та ін.). За допомогою фото-, відео- та аудіоматеріалів віртуальної галереї можна переглянути експонати, прослухати їх історію та оцінити їх стан, тобто отримати вичерпну інформацію про експонати. Наприклад, якщо під експонатом розуміється сільськогосподарське чи інше знаряддя, то відеосюжет може містити інформацію про період часу та місце його побутування; ким, з якою метою та яким чином він використовувався; де і коли був знайдений. Крім того, додатковою функцією віртуальної галереї є перегляд відеоматеріалів про експонати музею з можливістю сурдоперекладу, яка, у свою чергу, дасть можливість людям із вадами слуху й мови дізнатися більше про музейні експонати. Аудіозаписи ж можуть відображати звуки деяких експонатів музею. Наприклад, такими звуками можуть бути мелодія музичної шкатулки, спів птахів і т. ін. Крім того, для підвищення свого рейтингу та авторитету віртуальна галерея має функцію віртуальної екскурсії, яку проводить віртуальний екскурсовод [4].

У парковій сфері Луганської області основні напрями інноваційного розвитку пов'язані з:

- поглибленням спеціалізації парків у наданні культурно-дозвіллевих та рекреаційних послуг з урахуванням наявності інших спеціалізованих парків;
- розширенням різних форм відпочинку та розваг для малозабезпечених та соціально незахищених верств населення;
- розвитком кооперації та створенням просторових культурно-рекреаційних і дозвіллевих центрів,

здатних ефективніше використовувати територію, обладнання, споруди для надання культурних послуг;

- впровадженням новітніх технологій та світового досвіду в створенні культурно-рекреаційних і дозвіллевих центрів із високими функціональними та естетичними якостями;
- ширшою комерціалізацією діяльності парків у використанні території, дозвіллевих споруд та пристроїв, наданні різноманітних культурних послуг з урахуванням можливостей різних соціальних груп населення;
- удосконаленням правового супроводу роботи парків як закладів культури, який забезпечить умови для їх ефективної діяльності;
- моделюванням паркової мережі та створенням інноваційних паркових комплексів (на зразок Діснейленду (США, Франція, Японія), спеціалізованих тематичних парків розваг „Фентезіленд – Країна мрій” (Німеччина), аквапарків (Туреччина, Іспанія), парків екстремальних атракціонів тощо);
- урізноманітненням існуючої типової структури парків у відповідності з кращими зразками світової паркової культури та практикою вітчизняного паркобудівництва, з урахуванням менталітету й традицій українського народу [6].

Усе більшої актуальності набуває реалізація в діяльності парків культури й відпочинку сучасних рекреаційних технологій. Найпродуктивнішими з них на сьогоднішній день вважаються теорії „естетичного поля”, „розуміння й відчуття краси”, побудовані на інтеграції мистецтва з пізнавальною діяльністю, які при цьому надають відвідувачу можливість відпочити. Найбільш поширеними технологіями в парковій діяльності є: детальне вивчення особливостей кожної пори року з метою поглиблення естетичного сприймання природи; усвідомлення колористичної гами певного сезону; впровадження нових аудіовізуальних технологій, що дозволяють створити ефект присутності серед „дикої природи” тощо. В світі набула поширення тенденція перетворення багатьох парків у великі рекреаційні центри із широким спектром послуг – уроки плавання в басейнах, гольфу, тенісу, групи спортивної ходи, різноманітні прогулянки, групи здоров'я, мандрівки для молоді тощо. Важливим доповненням до традиційних рекреаційних технологій парків стали „стежки здоров'я”, які заохочують до себе прихильників спортивної ходи, людей похилого віку, інвалідів. Значна увага приділяється рекреації неповних сімей, для чого розробляються програми сімейного дозвілля з різноманітними фізкультурно-оздоровчими заходами, пікніками, різними змаганнями і т. п.

В умовах становлення ринкової економіки все більшого поширення набувають *інноваційні заклади культури*. Прикладом таких культурних інновацій є організація творчих об'єднань закладів, установ, організацій, які ініціюють розвиток широкого спектру видів і форм культурно-дозвіллевої діяльності. У теорії дозвілля вони визначаються терміном „інноваційні культурно-дозвіллеві системи” [10]. До складу таких систем можуть входити різні клубні формування, театральні-концертні колективи, дискотеки, студії відео- і звукозапису, зали ігрових автоматів, павільйони комп'ютерних ігор, сучасні фотолабораторії, спортивно-оздоровчі школи та ін.

Багато інноваційних структур виникає серед закладів культури клубного типу, наприклад, центри культури й дозвілля, центри національних культур, народні будинки, будинки фольклору, будинки народних традицій, будинки відпочинку й народних ремесел, центри розвитку соціально-культурних ініціатив, центри духовного відродження людини, сімейні клуби, вікові клуби, культурно-спортивні та соціально-творчі об'єднання тощо. Поряд з усталеними в радянські часи культурно-спортивними комплексами та молодіжними культурними центрами стають популярними об'єднання при культурно-освітніх установах за місцем проживання, в яких учнівська молодь має можливість задовольняти свої дозвіллеві потреби в культурно-творчій та іншій суспільно-корисній діяльності. Особливістю таких установ є розширення просторових меж їх діяльності, яка не обмежується стінами приміщень, а переноситься на виробництво, в трудові колективи, проходить за місцем проживання населення. У сільській місцевості найбільш життєздатними й перспективними стають комплексні заклади культури, що поєднують у своїй діяльності різні культурні напрями (клуб-музей, бібліотека-музей, клуб-кав'ярня, парк-музей, парк-виставка тощо).

3. *Управлінські*, які орієнтовані на удосконалення внутрішніх та зовнішніх зв'язків організації, використання методів і форм менеджменту. При цьому слід ураховувати, що головною особливістю менеджменту в сфері культури є те, що кошти в цій сфері заробляються переважно не шляхом прямої комерції, а на основі залучення коштів різноманітних організацій та інстанцій: органів влади, що відповідають за бюджетні кошти, спонсорів, благодійних організацій, меценатів тощо. Серед теоретичних концепцій, присвячених особливостям менеджменту закладів культури (як некомерційних організацій) та відповідно до яких доцільно організувати управління сферою культури в Україні та її регіонах, можна назвати теорію „виробництва суспільних благ” (public goods

production theory), „невиконаного контракту” (the contract failure theory), „контролю стейкхолдерів” (the stakeholder control theory) [13].

4. *Комплекси*, що охоплюють різні аспекти й сторони культурного обслуговування.

Інноваційна культурна діяльність має забезпечити привабливість і конкурентоспроможність сфери культури, її стабільний розвиток і прогрес, підняти на якісно новий рівень процес надання послуг культурного й інформаційного призначення, урізноманітнити їх перелік тощо.

Література

1. **Аванесова Г. А.** Сервисная деятельность: историческая и современная практика, предпринимательство, менеджмент: [учеб. пособ. для студ. вузов] / Галина Алексеевна Аванесова. – [2-е изд., испр. и доп.] – М.: Аспект Пресс, 2007. – 319 с.
2. **Веселовська О. Є.** Стратегічні орієнтири інвестиційного розвитку старопромислових регіонів / О. Є. Веселовська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 5 (95). – С. 185–189.
3. **Глonti К. М.** Старопромышленный регионы: проблемы и перспективы развития. Проблемы федерализма / К. М. Глonti // Регионология. – 2008. – № 4 ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://regionsar.ru/node/197?page=0,2>).
4. **Жежнич П. І.** Структурна та формальна моделі віртуального музею / П. І. Жежнич, Ю. В. Ришковець ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/ISM/2008_631/12.pdf).
5. **Закон** України № 74/98-ВР від 04. 02. 1998 р. „Про Національну програму інформатизації”: за станом на 30. 07. 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
6. **Ковтун В. Д.** Перспективи розвитку парків культури і відпочинку України у вимірах історичного процесу [Електронний ресурс] / Віра Дмитрівна Ковтун. – К.: Український центр культурних досліджень. – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_6_6.php
7. **Концепція** Державної цільової програми інноваційного розвитку української культури на 2009-2013 рр.: проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/129791>
8. **Лях А. В.** Реструктуризация старопромышленных регионов: зарубежный опыт и возможности его применения / А. В. Лях [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/prvs/2007_4/1661.pdf
9. **Моштакoва Н. В.** Фактори розвитку комплексу культури регіону / Наталія Володимирівна Моштакoва // Регіон-2009: суспільно-географічні аспекти: 3б. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих науковців (Харків, 23–24 квіт. 2009 р.) / [гол. редколегії К. А. Немець]. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 154–157.
10. **Теоретичні** основи інноваційних процесів в галузі культури і мистецтв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/10387>
11. **Технічні** засоби державних бібліотек Луганської області на 01. 01. 2010 р. // Бібліотечна система Луганської області в 2009 р.: статистичні дані відділу наукового аналізу та розвитку бібліотек Луганської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. М. Горького / [зав. відділом Г. В. Аксьонова].
12. **Тітова Н.** Роль і місце публічних бібліотек у побудові інформаційного суспільства: окремі аспекти, досвід та першочергові завдання / Н. Тітова // Бібліотечна планета. – 2008. – № 2 (40). – С. 3–6;
13. **Тульчинський Г. Л.** Менеджмент в сфері культури: [учеб. пособ.] / Г. Л. Тульчинский, Е. Л. Шекова. – [4-е изд., испр. и доп.]. – Санкт-Петербург: Издательство „Лань”; Издательство «„ПЛАНЕТА МУЗЫКИ”, 2009. – 528 с.

УДК [911.375.62:37] (477)

*П. А. Вірченко, к. з. н., вчит.-метод.
Кремінська ЗОШ № 2, Луганська обл..*

*Т. І. Слоньова, к. з. н., доц.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ОСВІТНІЙ КОМПЛЕКС ЛУГАНЩИНИ: ОСОБЛИВОСТІ ГАЛУЗЕВОЇ, ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

Регіональний освітній комплекс є однією з важливих ланок усього суспільно-географічного комплексу будь-якої території. Розвиток суспільства потребує постійного розширення та урізноманітнення видів і форм освітньої діяльності, а це, у свою чергу, призводить до всебічного урахування місцевих чинників, трансформацій їх галузевої, функціональної та територіальної структур.

Бурхливий індустріальний розвиток на території сучасної Луганщини, особливо у 20-30-і та 50-80-і роки ХХ ст., обумовили і формування тут специфічного освітнього комплексу, головним завданням якого було не лише надання можливості отримати певний рівень освіти, а і конкретну фахову підготовку, професію, особливо з тих спеціальностей, які були вкрай необхідні для

задоволення потреб власного регіону.

Географічні дослідження освітянської галузі в попередні роки на Луганщині практично не проводилися. Слід також відзначити, що за умов значних соціально-економічних перетворень в Україні останніх двох десятиліть в усіх галузях освіти відбулися значні зміни. Отже, саме це і обумовлює актуальність нашого дослідження. Його мету ми вбачаємо в тому, щоб зробити аналіз галузевої, функціональної та територіальної структури сучасного освітнього комплексу та виявити особливості його формування.

За роки існування Луганщини, як адміністративної області на карті України, тут утворився не лише потужний промисловий, а й освітній комплекс (ОК). Сьогодні він один з найбільших на Україні. При питомій вазі Луганської області в загальній чисельності населення України 5,0 %, тут навчаються 4,1 % учнів загальноосвітніх навчальних закладів (ЗОШ), 7,0 % – учнів професійно-технічних закладів (ПТНЗ), 4,7 % студентів вищих навчальних закладів (ВНЗ) I-II рівнів акредитації (р. а.) та 4,1 % студентів ВНЗ III-IV р. а. [5, с. 441–456].

Основи сучасного освітнього комплексу були закладені ще в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме у той час і були засновані перші школи, які давали початковий рівень освіти. В основному, це були церковно-парафіяльні та початкові школи, які відкривали земства [1, с. 287]. У кінці цього періоду з'являються такі навчальні заклади, як гімназії, училища. У 1914 році з 983 шкіл на території нинішньої Луганської області було лише 14 закладів, які можна було б порівняти з семирічними чи середніми школами [1, с. 187].

Професійно-технічна освіта регіону розпочалася з часів відкриття гірничих шкіл при Луганському чавуноливарному заводі та Лисичанському руднику. Пізніше, для задоволення потреб зростаючого промислового виробництва, було відкрито ремісничі училища, робітничі школи. На підприємствах існувала система профтехучнівства. Таким чином, професійно-технічне навчання існувало до революції у невеликих масштабах і практично не готувало фахівців середньої та вищої ланок.

Другий період розвитку ОК Луганської області розпочинається з 1920 р. і тривав до початку Великої Вітчизняної війни. Це були часи відбудови порушеного революційними подіями та громадською війною господарства, бурхливого індустріального розвитку краю, формування і розширення мережі освітніх закладів. Перші роки цього етапу були дуже складними і напруженими для розвитку освітнього комплексу: розруха, відсутність коштів, приміщень, необхідних підручників, нестача вчителів. Спочатку функціонування шкільної освіти відбувалося за рахунок коштів територіальних громад, батьків дітей. З 1924 р. шкільну освіту в повному обсязі було переведено на бюджетне фінансування. Шкільна мережа зростає дуже високими темпами. До 1929 р. вона збільшилася більш, ніж у 2 рази. Але тільки половина випускників початкової школи на той час могли продовжити навчання в семирічних школах. У 30-і роки продовжувався подальший бурхливий розвиток шкільної освіти на території області. На початок 1940-1941 навч. р. кількість учнів у порівнянні з 1927 р. збільшилася майже в 3 рази, а чисельність учнів у середніх школах перевищила їх кількість у початкових та семирічних. Це свідчило про те, що основним типом загальноосвітніх навчальних закладів у Луганській області стають середні школи. Усього за 1921–1940 рр. кількість шкіл зросла в 4,6 рази, а чисельність учнів у них – в 11,2 р. [2, с. 188].

Починаючи з 20-х рр. XX ст. значно зростає увага держави до професійно-технічної освіти. Індустріалізація краю вимагала прискореного розвитку мережі професійно-технічних закладів. Створювалися школи фабрично-заводського учнівства, професійно-технічні курси, професійні, у т. ч. сільськогосподарські школи. Уже на кінець 20-х рр. у регіоні функціонує розгалужена мережа закладів професійно-технічної освіти. Так, у 1927–1928 навч. р. на Луганщині працювали 56 таких закладів, з яких було: 10 профшкіл, 4 вечірніх профшколи, фабзавучі, 11 гірпромучів, індивідуальні бригади учнівства (4), заводські довготермінові курси (4), гірничі довготермінові курси (3), короткотермінові курси бухгалтерів та машинопису (5), гірничі курси (9). Загальна кількість учнів цих шкіл становила близько 6 тис. осіб [1, с. 304].

У цей же період на Луганщині починає формуватися мережа середніх спеціальних навчальних закладів. Уже в середині 20-х рр. в області працювали 6 таких закладів: 2 вечірніх робітничих технікуми (Лисичанськ, Луганськ), педагогічний (Старобільськ), будівельний, сільськогосподарський та кооперативний (усі в Луганську) технікуми. Ці заклади мали невелику кількість учнів (близько 880), але більшість з них (4/5) навчалися в таких, що мали промисловий профіль.

Поява професійної та вищої освіти на Луганщині безпосередньо пов'язана з розвитком промислового виробництва, та його специфікою (вуглевидобуток, чорна металургія). Разом з тим, як і будь-який індустріальний регіон, Луганщина відчувала потребу в спеціалістах галузеві освіти,

сільського господарства. У березні 1921 р. було відкрито Робітничий факультет (пізніше Університет), який готував кваліфікованих робітників за трьома напрямками: суспільствознавчим, індустріальним та хіміко-біологічним. На його базі із залученням кадрового потенціалу Старобільського учительського технікуму було відкрито (1923 р.) перший вищий педагогічний заклад Донбасу – Донецький інститут народної освіти (ДІНО). У 1929 р. сільськогосподарський технікум було перетворено в державний сільськогосподарський інститут. Прискорений розвиток машинобудування та вугільної промисловості обумовили створення в Луганську машинобудівного, а в Алчевську гірничо-металургійного інститутів.

Отже, за період з 1920 по 1941 рр. на Луганщині була сформована широка мережа загальноосвітніх шкільних закладів, яка в цілому відповідала існуючій системі розселення населення регіону. Відповідно до його промислової спеціалізації та потреби в кваліфікованих працівниках була створена значна кількість професійно-технічних закладів. Освітній комплекс доповнила ще одна ланка, а саме. – середня спеціальна та вища освіта, яка була націлена як на фахову підготовку інженерів, учителів, спеціалістів сільського господарства, так і на формування значного заgonу нової радянської інтелігенції.

У післявоєнний період ОК Луганщини продовжував розвиватися й зміцнюватися. У ньому відбувалися значні динамічні та структурні зміни. Розширювалася мережа навчальних закладів, зміцнювалася їх матеріально-технічна база, збільшувалася чисельність учнів, слухачів, студентів. У середині 80-х років освітню діяльність в області здійснювали 852 школи усіх типів, у яких навчалися 370,3 тис. учнів, і працювали 20,4 тис. вчителів. Значною була мережа вечірніх (39) та заочних (18) шкіл.

У цей же час значно розширювалася мережа професійно-технічних закладів. Так, у 1985-86 навч. році підготовку кваліфікованих робітників у Луганській області здійснювали 101 середнє ПТУ, 32 з яких були будівельні, 25 гірничі, 9 –забезпечували підготовку металістів та робітників машинобудівної галузі, 5 – хімічних торгівельно-кулінарних, 2 – легкої промисловості, 3 побутових, 1 – електротехнічне, 1 – промислового зв'язку, 1 – залізничного транспорту, 1 –радіомонтажне, 1 – металургійне, 10 – сільського господарства. Крім того, у цей час в області працювали 9 ПТУ при виправничо-трудоxих установах і 1 спеціальне ПТУ. У професійно-технічних училищах здійснювалася підготовка робітників за 168 професіями для 22 міністерств і відомств. Загальний контингент учнів у системі профтехосвіти становив близько 50 тис. осіб. За кількістю професійно-технічних закладів Луганщина знаходилася на другому місці після Донецької області й мала їх в 2 рази більше, ніж такі індустріальні області, як Запорізька та Харківська [1, с. 331–332].

Значні зміни відбувалися в сфері середньої спеціальної освіти. Тільки за 1960-1985 рр. мережа цих закладів збільшилася з 22 до 38. Чисельність учнів у них також збільшилася у 2,4 рази і становила у 1985 р. 45 тис. осіб. Індустріальний профіль області обумовлював те, що близько 61 % учнів навчалися в закладах, які відносилися до галузей промисловості та будівництва [2, с. 185].

У цей же період розширювалася мережа ВНЗ. У 1956 р. в Луганську було відкрито медичний інститут, який тільки за перші 10 років існування випустив 1500 лікарів. З кінця 60-х років у Луганську почав працювати філіал Донецького інституту радянської торгівлі. У місті Рубіжне почав діяти філіал Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту. У 60-80-і рр. у Луганську функціонувало Вище авіаційне училище штурманів імені пролетаріату Донбасу. Значно збільшується в цей період і чисельність студентів та учнів середніх спеціальних навчальних закладів. Так, якщо на початку 50-х рр. в останніх навчалася 18,5 тис. учнів та 8,2 тис. студентів, то на середину 60-х рр. їх чисельність відповідно зросла у 1,9 та у 3,6 рази [2, с. 191]. На кінець 80-х рр. середню спеціальну освіту в області вже отримували майже 40 тис., а вищу – 32,6 тис. осіб [5, с. 454–456].

Проте, незважаючи на значні успіхи розвитку вищої освіти в регіоні, за деякими показниками Луганщина поступалася іншим областям України. Так, наприклад, за чисельністю фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою область посідала лише 5 місце в Україні, а їх питомі вага серед усіх працюючих становила 4–6 %. У розрахунку на 1000 осіб населення вищу освіту в Україні в 1970 р. мали 40 осіб, а в Луганській області – лише 32 особи, що було значно менше, ніж у таких індустріальних областях як Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, а також ніж у Вінницькій області [1, с. 361]. Для галузевої структури вищої освіти була притаманна незбалансованість між гуманітарними та технічними спеціальностями. Так, наприклад, у 1971 р. серед студентів, що вступили на перший курс ВНЗ, більше 70 % обрали спеціальності галузей промисловості та будівництва [1, с. 365].

Однак слід зазначити, що в кінці 80-х рр. ОК Луганщини досягнув свого максимального розвитку за усі післявоєнні роки. Тут діяли 5 ВНЗ, 38 технікумів, 119 ПТУ, 795 середніх шкіл та

численна мережа позашкільних освітньо-виховних закладів.

Часом значних випробувань для освітнього комплексу Луганщини стають 90-і роки ХХ – перші роки ХХІ ст. Він зазнає масштабних кількісних та якісних змін. Ускладнюється функціональна, змінюються галузева та територіальна структури окремих складових ОК Луганщини. Відбувається реорганізація інститутів в університети, впроваджуються нові спеціальності, відкриваються нові ВНЗ. Так, машинобудівний інститут було реорганізовано в Східноукраїнський національний університет імені В. Даля (1993 р.), державний педагогічний інститут – у національний педагогічний університет (2003 р.), а пізніше (2008 р.) – у національний (класичний). Сільськогосподарський інститут став національним аграрним університетом (2002 р.). У Луганську було відкрито нові ВНЗ: державний університет внутрішніх справ МВС України, державний інститут культури та мистецтв, державний заклад „Луганський інститут праці і технологій”. В Алчевську було створено Вищу школу бізнесу – інститут економіки та бізнесу.

Таким чином, ОК Луганщини сьогодні – це складне поліструктурне утворення, у якому можна виділити декілька ланок: управлінську, загальноосвітню, професійно-технічну та вищу освіту. Функції управління в межах Луганської області виконують управління освіти і науки Луганської облдержадміністрації та відповідні районні (17) та міські (14) відділи освіти.

Найбільш чисельною ланкою за кількістю закладів є загальноосвітня. До неї входять: 522 дитячих дошкільних закладів (ДДЗ), 780 загальноосвітніх шкіл (ЗОНІ) І-ІІІ ступенів, такі нові типи навчальних закладів як гімназії (44), ліцеї (12), 1 колегіум, 33 навчально-виховних комплексів (НВК) та 108 позашкільних закладів спеціалізовані школи-інтернати та мережа позашкільних закладів. В області також працюють 5 загальноосвітніх, 3 санаторних, 7 спеціальних, 7 допоміжних шкіл-інтернатів, 2 дитячих будинки [3, с. 26]. Територіальна мережа цих закладів найбільш розгалужена, відповідає розселенню населення й розміщена в переважній більшості населених пунктів області.

Демографічні процеси, які відбуваються на Луганщині упродовж останніх 20 років, безумовно, вплинули на зміни чисельності учнів ЗОШ та дошкільнят. Так, на початок 2009-2010 навч. р. в області було 186 тис. учнів ЗОШ, що в 2 р. менше, ніж у 1990-1991 навч. р. [5, с. 446]. Їх питома вага в загальній чисельності учнів країни помітно знизилася (з 5,3 % до 4,1 %).

Професійно-технічну освіту молоді забезпечують професійно-технічні заклади. Станом на 1 січня 2007 року вона була представлена 78 навчальними закладами, які мають загальний контингент 32,6 тис. учнів і складається з 9 ПТУ, 11 ВПУ, 1 училище-агрофірми, 52 професійних ліцеїв, 6 філій, 5 навчальних центрів при виправних колоніях [3, с. 85]. На початок 2010 р. чисельність учнів ПТНЗ 29,5 тис. осіб, що значно менше, ніж у 1990 р. (47,9 тис. осіб). Питома вага чисельності учнів професійно-технічної освіти Луганщини в Україні залишається досить значною (7 %), хоча в порівнянні з 1990 р. (7,3 %) вона дещо зменшилася [4, с. 29, с. 437].

Останніми роками в Україні склалася багаторівнева вища освіта, яка має такі освітньо-кваліфікаційні рівні: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, та магістр. У Луганській області вона представлена 29 ВНЗ І-ІІ рівнів акредитації, з яких 8 мають медичний, 4 – гірничий, 5 – машинобудівельний, 2 – індустріально-педагогічний, 4 – економічний, 2 – естетично-культурний, 2 – будівельний профілі, а також 9 ВНЗ ІІІ-ІV рівнів акредитації.

Контингент студентів ВНЗ І-ІV рівнів акредитації за 1999-2006 рр. в Луганській області зріс на 72,6 % і становив 121,1 тис. осіб. Це збільшення контингенту відбувалося за рахунок ВНЗ ІІІ-ІV рівнів акредитації (у 2,1 рази). У ВНЗ І-ІІ рівнів акредитації у 2006 р. у порівнянні з 1999 р. відбулося невелике зменшення чисельності студентів (на 5,7 %). Серед форм навчання переважає денна (55,8% від загального контингенту), але останніми роками питома вага студентів, що навчаються на заочних відділеннях помітно збільшувалася (з 28,9 % у 1999 р. до 43,7% у 2007 р.) [3, с. 89]. За останні 20 років помітно змінилося співвідношення між чисельністю студентів ВНЗ І-ІІ та ІІІ-ІV р. а. Так, з 1990 р. по 2010 р. загальна чисельність студентів ВНЗ І-ІІ р. а. значно скоротилася з 40,0 до 16,8 тис. осіб, а у ВНЗ ІІІ-ІV р. а. – навпаки, майже в 3 рази (з 32,6 до 92,4 тис. осіб) збільшилася [5, с. 454-456].

Відбулися зміни також у структурі освітніх послуг Луганщини, яка довгий час готувала фахівців, головним чином, з урахуванням потреб тільки власного регіону (гірників, металургів, машинобудівників, лікарів, учителів, спеціалістів сільського господарства). Зараз, за умов реструктуризації господарського комплексу, ОК Луганщини має забезпечити отримання якісної освіти нових для регіону спеціальностей (менеджери, дизайнери, юристи, екологи, журналісти, фахівці галузях туризму, готельного бізнесу, теле- та кіномистецтва, садово-паркового господарства тощо. Але збільшення кількості спеціальностей у ВНЗ відбувається, на жаль, без реального урахування можливостей працевлаштування і не завжди дозволяє їх випускникам отримати перше

робоче місце за фахом. Впровадження нових спеціальностей не завжди узгоджується на регіональному рівні, деякі спеціальності дублюються. Наприклад, спеціальності „Екологія” та „Туризм” було відкрито в трьох ВНЗ Луганської області. Отже, певні кількісні зміни в окремих ланках ОК обумовили появу якісно нових проблем.

Динамічні та структурні зміни, які відбувалися в ОК Луганської області, особливо останніми десятиліттями, безумовно, змінювали і його територіальну структуру. Особливо це стосується чотирьох найбільших університетів області. Наприклад, до ЛНУ імені Тараса Шевченка увійшли Брянківський технологічно-економічний технікум, Лисичанський та Стаханівський педагогічні коледжі, Рубіжанський політехнічний коледж, Ровеньківська філія. До складу Східноукраїнського національного університету імені В. Даля входять Луганський коледж СНУ, Технологічний інститут з хіміко-механічним технікумом у м. Северодонецьк і Рубіжанською філією СНУ. До складу Луганського національного аграрного університету входять політехнічний коледж ЛНАУ, Слов'янсько-сербський сільськогосподарський технікум та Старобільський державний технікум [3, с. 126]. Усього на території Луганської області в 17 населених пунктах діють 44 структурні підрозділи ВНЗ III-IV рівнів акредитації, з яких 26 підпорядковані ВНЗ Луганської області, а 18 – ВНЗ інших областей. Майже половина останніх підрозділів функціонує в Луганську (10), крім цього, вони є у Свердловську (2), у Стаханові, Старобільську, Первомайську, Краснодоні, Красному Лучі, Антрациті [3, с. 126].

Усі зміни, що відбувалися в ОК Луганської області за роки його існування свідчать про те, що його розвиток перейшов на якісно новий рівень, а його значення і роль, як обслуговуючого потреби населення в освіті, значно змінилися в умовах формування суверенної національної держави з ринковою економікою. Тому усі подальші трансформації структури ОК та зміни його впливу на суспільний розвиток в умовах старопромислового регіону, що відбуваються у наш час, безумовно, потребують його подальшого глибокого та всебічного вивчення.

Література

1. **Курило В. С.** Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону в ХХ ст. / В. С. Курило. – Луганськ : ЛДПУ, 2000. - 460 с.
2. **Луганская область за 50 лет.** Сборник статистических материалов. – Донецк : Статистика, 1967. – С. 186–197.
3. **Освіта Луганщини.** Статистичний збірник, 2006. – Луганськ : управління освіти і науки Луганської обласної державної адміністрації, 2007. – 127 с.
4. **Статистичний щорічник Луганської області за 2009 р.** – Луганськ : Головне управління статистики в Луганській області, 2010. – С. 428–460.
5. **Статистичний щорічник України за 2009 р.** – К. : Державний Комітет статистики, 2010. – С. 441–456.

УДК 911.3(477.82):63

*В. Й. Лажнік, к. з. н., доц.,
А. А. Майстер, студ.*

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ РІВНЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВОЄНОСТІ ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Постановка наукової проблеми та її значення. Важливим елементом аналізу особливостей розвитку сільськогосподарського виробництва будь-якого регіону є аналіз параметрів сільськогосподарської освоєності території. Волинська область належить до ареалів історичного розвитку агровиробництва на території України. Значні зміни у структурі сільськогосподарського землекористування Волинської області відбулися у другій половині ХХ ст., коли на значних площах заболочених і малопродуктивних угідь проводився комплекс різнопланових меліоративних заходів із метою покращення родючості земель та залучення їх до сільськогосподарського обігу, що вплинуло на рівень сільськогосподарської освоєності території області й збільшення частки сільськогосподарських угідь у загальній площі території. Зміни в аграрному виробництві, які пройшли за роки незалежності, зумовили спад обсягів сільськогосподарського виробництва та ефективності використання земельних ресурсів. Тому певний інтерес викликають результати дослідження рівнів сільськогосподарської освоєності районів області, оскільки він відображає ступінь використання умовного природно-ресурсного простору, ступінь насиченості певної території видами й об'єктами сільськогосподарської діяльності суспільства і виступає одним із аспектів процесу господарського освоєння будь-якої території. До сьогодні дослідженням оцінки рівня сільськогосподарської

освоєності території окремих регіонів України, зокрема й Волинської області, як у теоретичному, так і практичному аспектах у вітчизняній суспільно-географічній науці приділялася недостатня увага. Тому питання дослідження особливостей територіальної диференціації сільськогосподарської освоєності території Волинської області є актуальним завданням, на вирішення якого й спрямоване наше дослідження.

Метою дослідження є аналіз особливостей територіальної диференціації рівнів сільськогосподарської освоєності території районів Волинської області. Виходячи з мети, вирішувалися такі **завдання**:

- визначити інтегральний індекс рівня сільськогосподарської освоєності території районів області;
- проаналізувати особливості територіальної нерівномірності сільськогосподарської освоєності області;
- провести групування районів за інтегральним індексом рівня сільськогосподарської освоєності території;
- провести кореляційний аналіз між показниками рівня сільськогосподарської освоєності території і земельно-ресурсного потенціалу районів;
- виділити основні чинники просторової диференціації сільськогосподарського освоєння території області.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Агропромисловий комплекс Волинської області нині є провідною галуззю економіки регіону. В останні роки в сільському господарстві створювалася третина валової доданої вартості усіх галузей економіки області. Цьому сприяли відповідні природні умови та ресурси: рівнинний рельєф території, теплий помірно-континентальний клімат із достатньою кількістю тепла і вологи, порівняно родючі ґрунти (чорноземи на півдні та дерново-підзолисті в північній частині). Значна частина території Волині піддається інтенсивному сільськогосподарському обробітку. Розораність території складає близько 34 % [1]. У 2010 р. обсяг виробленої продукції сільського господарства становив 3003,7 млн грн. У сільському господарстві Волинської області зайнято 3 % економічно активного населення [1, с. 79]. Пітома вага області в обсязі сільськогосподарського виробництва України становить 3 %. За темпами розвитку сільського господарства (1,5 %) Волинська область у 2010 р. посідала 10-те місце в Україні.

Основними напрямками спеціалізації сільськогосподарського виробництва області є вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, льону-довгунця, овочів, а також м'ясо-молочне та молочно-м'ясне тваринництво. На території області виділяють три основні типи зональної спеціалізації сільського господарства. Так, у північній частині регіону (Камінь-Каширський, Любешівський, Любомльський, Маневицький, Ратнівський, Старовижівський та Шацький райони) розміщена тваринницько-льонарсько-картоплярська сільськогосподарська зона, у центральній частині (Ківерцівський, Ковельський, Рожищенський та Турійський райони) – тваринницько-льонарсько-бурякосіюча зона, а в південній частині (Володимир-Волинський, Горохівський, Іваничівський, Локачинський та Луцький райони) – зерново-тваринницько-бурякосіюча. Окрім того, на Волині значного поширення набув приміський тип розвитку сільського господарства, особливо навколо обласного центру (Луцьк) і міст обласного значення (Ковель, Нововолинськ, Володимир-Волинський). У приміських зонах найбільш розвинутими є овочівництво, м'ясо-молочне тваринництво, птахівництво та садівництво [2, с. 80].

Станом на 1 січня 2011 р. у Волинській області сільськогосподарські угіддя займали 1050,3 тис. га або 52 % загальної площі території, з них рілля займала 674,3 тис. га (33 %), пасовища – 204,8 тис. га (10,2 %), сіножаті – 160,1 тис. га (8 %), багаторічні насадження – 11,5 тис. га (0,6 %), що свідчить загалом про порівняно високий рівень сільськогосподарської освоєності території [3, с. 21].

Порівняно з 2009 р., площа сільськогосподарських угідь у 2010 р. загалом по Волинській області зменшилася на 0,5 тис. га. Зміни відбулися за рахунок збільшення площі ріллі на 0,2 тис. га, зменшення площ під пасовищами на 0,7 тис. га, також за рахунок переводу в інші сільськогосподарські угіддя 0,6 тис. га та несільськогосподарські угіддя 0,3 тис. га земель.

Площа сільськогосподарських земель загалом змінилась в зв'язку з проведенням робіт із видачі Державних актів на право власності на землю взамін сертифікатів на земельну частку (пай) та затвердженням матеріалів інвентаризації земель, проектів землеустрою та уточнення грошової оцінки сільськогосподарських угідь, які підлягають паюванню [4].

Аналіз особливостей розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва в районах Волинської області показав значну територіальну диференціацію рівня сільськогосподарської освоєності території. Під рівнем сільськогосподарської освоєності території в найбільш загальному вигляді розуміється розподіл продуктивних сил на сільській території відповідно до природних,

соціальних та економічних умов, що відбиває ступінь її насиченості основними економічними та інфраструктурними елементами. За своєю суттю – це базис, на тлі якого протікають процеси росту і розвитку аграрного сектора економіки будь-якого регіону [5, с. 98]. Для оцінки рівня сільськогосподарської освоєності території нами було використано усереднений синтетичний показник, отриманий за агломеративно-ієрархічною процедурою стандартизації, який часто використовується під час класифікації різноманітних географічних об'єктів. Методика його застосування в географічних науках добре розроблена В. С. Тікуновим [6, с. 57]. Процедура стандартизації показників виконувалася за формулою:

$$\bar{X}_{ij} = \frac{|x_{ij} - \tilde{x}_j|}{|\max/\min x_j - \tilde{x}_j|}; \quad \begin{matrix} i = 1, 2, \dots, n; \\ j = 1, 2, \dots, m, \end{matrix}$$

де $\bar{X}_{ij}$ – стандартизований інтегральний показник (індекс); x_{ij} – часткові показники сільськогосподарського розвитку території i ; $\tilde{x}_j$ – найгірші значення (по кожному показнику із усіх узятих для розрахунків); $\max/\min x_j$ – найбільш відмінні від $\tilde{x}_j$ значення показників; n – кількість досліджуваних територіальних одиниць; m – число показників, узятих для розрахунків. Шляхом порівняння часткових показників усіх територіальних одиниць з умовною, яка характеризується значеннями $\tilde{x}_j$, виконано їх стандартизацію та ранжування. Ранжування здійснювалося на основі таксономічного методу з використанням евклідових відстаней (d^0) як міри близькості усіх територіальних одиниць (земель) до умовної, що має найгірші значення з усього комплексу показників.

На основі сумування отриманих стандартизованих значень вихідних показників $\bar{X}_{ij}$ та визначення їхнього середньозваженого значення отримано інтегральний параметр $I_{осв}$, який може бути оцінений як індекс рівня сільськогосподарської освоєності території окремої адміністративної одиниці. Величина $I_{осв}$ коливається від 0 до 1 і є безрозмірною величиною, яка виражає кумулятивний ефект врахування різноманітних часткових показників.

Для розрахунку інтегрального (синтетичного) індексу рівня сільськогосподарської освоєності території $I_{осв}$ була використана така формула:

$$I_{осв} = \frac{\sum \bar{X}_{ij}}{n},$$

де $I_{осв}$ – інтегральний індекс освоєності; $\bar{X}_{ij}$ – стандартизований показник; n – кількість стандартизованих показників.

Для оцінювання величини індексів рівня сільськогосподарської освоєності територій адміністративних районів Волинської області використовувалися вихідні часткові показники, які відображали як абсолютні параметри сільськогосподарської діяльності, так і відносні, розраховані на одного сільського жителя й на 1 га території. Для розрахунків було залучено 52 абсолютних і відносних показників, які відображають різноманітні види сільськогосподарської діяльності (показники площі сільськогосподарських угідь, ріллі, пасовищ, сіножатей, багаторічних насаджень, обсяги виробленої продукції сільського господарства у вартісному виразі, показники виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, зокрема, обсяги посівних площ, валових зборів й урожайності сільськогосподарських культур, обсяги поголів'я сільськогосподарських тварин та виробництва тваринницької продукції тощо), а також показники заселеності сільської місцевості (кількість і густота сільських поселень, чисельність сільського населення тощо).

Статистичні дані в розрізі адміністративних одиниць області бралися за 2009 р. із загальнодоступної статистичної бази Головного управління статистики у Волинській області [7] та Головного управління Держкомзему у Волинській області. У результаті проведених розрахунків із використанням вищенаведеного алгоритму для кожної адміністративної одиниці отримано середньозважений стандартизований інтегральний показник рівня освоєності території $I_{осв}$, який формалізується як індекс рівня сільськогосподарської освоєності території.

Аналіз розрахованих показників інтегрального індексу $I_{осв}$ показав, що для Волинської області

характерна значна територіальна диференціація за рівнем сільськогосподарської освоєності території районів. За інтегральним індексом рівня сільськогосподарської освоєності території $I_{осв}$ адміністративні райони Волинської області було згруповано в п'ять груп: із дуже низьким, низьким, середнім, вище середнього й високим рівнем (табл. 1).

Найвищий рівень сільськогосподарської освоєності території мають Горохівський (0,627), Луцький (0,593) та Володимир-Волинський (0,547) райони. Це зумовлено передусім потужним потенціалом їхніх земельних ресурсів. Для цих районів характерні чорноземи опідзолені та типові і темно-сірі опідзолені ґрунти, які відзначаються більш високою родючістю і забезпечують порівняно високу врожайність сільськогосподарських культур. Так, наприклад, урожайність зернових культур у Горохівському, Луцькому та Володимир-Волинському районах є вищою від середньообласного показника в 2009 р. (25,2 ц/га) і становить 28,2, 31,4 і 34,6 ц/га відповідно. Середня розораність території цих районів становить понад 60 % і є найвищою в області.

До другої групи належать райони, які мають рівень сільськогосподарської освоєності території вищий за середній. Це Ковельський (0,505), Рожищенський (0,501), Турійський (0,497), Локачинський (0,493) та Іваничівський (0,486) райони. Райони цієї групи розміщені в межах Поліської й частково Лісостепової фізико-географічних зон. Розміщення районів на межі двох фізико-географічних зон зумовило наявність у цих районах ґрунтів перехідних типів – характерних для Полісся і Лісостепу й відповідну спеціалізацію сільськогосподарського виробництва перехідного типу. Ці райони відзначаються загалом потужним потенціалом земельних ресурсів, що й вплинуло на рівень сільськогосподарської освоєності території.

Третя група – це райони із середнім рівнем сільськогосподарської освоєності території. До цієї групи входять Ратнівський (0,359) і Ківерцівський (0,340) райони. Ратнівський район міститься в Поліській фізико-географічній зоні, для району характерними є дернові та дерново-слабопідзолисті супіщані ґрунти, а Ківерцівський район розміщений на межі Полісся й Лісостепу. Невисокий рівень сільськогосподарської освоєності Ківерцівського району зумовлений високою лісистістю території (44,2 %), що має обернено-пропорційний вплив на рівень сільськогосподарської освоєності території.

Таблиця 1

Групування районів Волинської області за інтегральним індексом рівня сільськогосподарської освоєності території

Рівень сільськогосподарської освоєності території	Інтегральний індекс рівня освоєності території, $I_{осв}$	Райони
Дуже низький	0,15 – 0,24	Шацький, Любешівський
Низький	0,25 – 0,30	Старовижівський, Любомльський, Маневицький, Камінь-Каширський
Середній	0,31 – 0,40	Ківерцівський, Ратнівський
Вище середнього	0,41 – 0,50	Іваничівський, Локачинський, Турійський, Рожищенський, Ковельський
Високий	понад 0,51	Володимир-Волинський, Луцький, Горохівський

Низький рівень сільськогосподарської освоєності території мають Камінь-Каширський (0,279), Маневицький (0,277), Любомльський (0,268) та Старовижівський (0,247) райони. Райони розміщені в Поліській фізико-географічній зоні. Для них характерна висока лісистість території (понад 50 %), болотиста місцевість, велика кількість річок та озер, що затрудняє сільськогосподарське освоєння території. Ці райони мають невисокий потенціал земельних ресурсів, оскільки переважають бідні на гумус дерново-підзолисті супіщані та дернові ґрунти, які після інтенсивних екологічно нераціональних меліоративних робіт стали ще менш родючішими.

До п'ятої групи з дуже низьким рівнем сільськогосподарської освоєності території належать Любешівський (0,225) і Шацький (0,156) райони, які є типовими поліськими районами із розгалуженою річковою й озерною мережею, особливо в Шацькому районі, на території якого розміщено 22 озера, найбільше з яких Світязь, яке вважають перлиною України. Тут великі площі займають також ліси й болота. Любешівський і Шацький райони мають малородючі ґрунти (дерново-підзолисті супіщані та дернові). Це все й зумовило низький рівень сільськогосподарської освоєності території цих районів.

Аналіз показників рівня сільськогосподарської освоєності районів області показує, що на процес освоєння їхніх територій значний вплив мають природно-географічні чинники. Територія Волинської області розміщена в межах двох фізико-географічних зон – на півночі – Поліська зона, на півдні – Лісостепова зона. Територія області має рівнинний рельєф із переходом із півночі на південь у височинно-горбистий. Клімат Волинської області помірно-континентальний із рівномірним зволоженням протягом усього вегетативного періоду, що позитивно впливає на розвиток сільського господарства. Потенціал земельних ресурсів має значні просторові відмінності. Так, на півночі області переважають малородючі ґрунти, тоді як на півдні – більш родючі ґрунти. Потенціал земельних ресурсів має дуже важливе значення для розвитку окремих галузей сільського господарства й загалом для сільськогосподарської освоєності території. Нами розраховано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена між показниками рівня сільськогосподарської освоєності території й величиною основних показників природно-ресурсного потенціалу земельних ресурсів районів області (табл. 2). Оціночні показники природно-ресурсного потенціалу земельних ресурсів районів області бралися з довідкової бази, наведеної в роботах В. П. Руденка [8].

Проведений кореляційний аналіз показав пряму пропорційну взаємозалежність між показниками рівня господарської освоєності території й сумарного потенціалу земельних ресурсів (коефіцієнт кореляції $r = +0,88$), частки потенціалу земельних ресурсів у сумарному природно-ресурсному потенціалі ($r = +0,78$), забезпеченістю земельними ресурсами населення ($r = +0,17$), а також із продуктивністю земельних ресурсів ($r = +0,83$). Водночас спостерігається висока обернена залежність між рівнем сільськогосподарської освоєності й територіальною різноманітністю земельно-ресурсного потенціалу ($r = -0,80$). Отже, високий або середній рівень господарської освоєності території характерний для районів із потужнішим потенціалом земельних ресурсів. Це пояснюється тим, що якість земельних ресурсів для розвитку сільського господарства має дуже важливе значення, хоча на сьогодні ця взаємозалежність нівелюється за рахунок науково-технічного прогресу, що пояснюється застосуванням новітніх технологій (внесення мінеральних та органічних добрив, нові види рослин, виведення нових порід тварин) у сільському господарстві. Але, так чи інакше, родючість і якість земельних ресурсів є одним із фундаментів розвитку сільського господарства будь-якої території. З давніх-давен люди заселяли й освоювали землі із родючими ґрунтами, тому не випадково найдавніші цивілізації зародилися в долинах великих річок, де ґрунти були родючими й добре зволеними.

В різні історичні епохи на розміщення сільських поселень і рівень сільськогосподарського освоєння території Волині впливала низка чинників: характер рельєфу, малюнок гідромережі, транспортна мережа, розміщення родовищ корисних копалин, наявність ділянок території, придатних для землеробства тощо. На території північних районів області, де великі площі зайняті лісовими і заболоченими масивами, характерний долинно-річковий та приозерний типи розміщення населених пунктів із невеликими ділянками оброблювальних земель на вододільних територіях [9, с. 564]. У південних районах області основні площі орних земель розміщені на вододільних і долинно-прирічкових ділянках суцільними й великими масивами. Тут домінує долинно-прирічковий тип заселеності сільської місцевості.

Висновки. Аналіз особливостей територіальної диференціації сільськогосподарської освоєності території районів Волинської області показує, що Волинська область має високий рівень сільськогосподарської освоєності території й значну його внутрішньообласну територіальну диференціацію. Значення інтегрального індексу сільськогосподарської освоєності збільшується із півночі на південь. Така просторова відмінність у рівнях освоєності території зумовлена природно-географічними чинниками, особливо нерівномірним розподілом якісних земельних ресурсів, а також соціально-економічними чинниками, які визначають ступінь ефективності використання наявного земельно-ресурсного потенціалу, що потребує поглибленого наукового аналізу.

Література

1. Сухий П. О. Динаміка сільськогосподарського землекористування та землезабезпеченості в Західному регіоні України / П. О. Сухий // Наук. зап. Вінн. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія : Географія. – 2007. – Вип. 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nzvdpu_geogr/2007_14/PART3/dunamika%20silskogospodarskogo%20zemlekorustvannya.pdf. 2. Сек Н. С. Розвиток сільського господарства Волинської області та його вплив на використання земельних ресурсів / Н. С. Сек [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU/geogr/2009_1/79.pdf. 3. Сек Н. С. Особливості компонентної структури земельно-ресурсного потенціалу Волинської області / Н. С. Сек // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Географічні науки. – 2010. – № 15. – С. 20–25. 4. Біляновська О. І. Пояснювальна записка до річного звіту про наявність земель та розподіл їх по землекористувачам, власникам землі, угіддях та видах економічної діяльності станом на 1 січня 2011 року по Волинській області / О. І. Біляновська [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://volynkzr.org.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=40&Itemid=59. 5. Смагин Б. И. Освоенность территории региона: теоретические и практические аспекты / Б. И. Смагин, Неуймин С. К. – Мичуринск : Изд-во Мичуринского гос. аграрн. ун-та, 2007. – 124 с. 6. Тикунов В. С. Разработка алгоритмов распознавания, классификации и картографирования географических комплексов с помощью ЭОМ / В. С. Тикунов // Новые методы в математической картографии (математическо-картографическое моделирование и автоматизация). – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 52–69. 7. Статистичний щорічник Волинь–2009 / за ред. М. І. Мотиль. – Луцьк : Голов. упр. статистики у Волин. обл., 2010. – 552 с. 8. Руденко В. П. Довідник з географії природно-ресурсного потенціалу України. – К. : Вища шк., 1993. – 180 с. 9. Лажнік В. Й. Типологія населених пунктів Волинської області за топографічним положенням / В. Й. Лажнік // Велика Волинь : минуле й сучасне : Матеріали міжнар. наук. краснав. конф., жовтень 1994 р. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка : Виконком Хмельницької обл. Ради народ. депутатів, 1994. – С. 563–565.

УДК [(911.3:33):332.3](477.83)

*М. Р. Влах, к. з. н., доц.,
Н. Р. Ментух, маг.
Львівський національний університет
імені Івана Франка*

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ АГРАРНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Актуальність проблеми. Останніми роками проблеми аграрного землекористування в Україні були висвітлені в працях В. М. Будзяка, Г. Д. Гуцуляка, А. Я. Сохничя, В. М. Трегобчука, В. Г. Чабана та інших учених [1; 3; 6; 8; 9], однак дослідження на рівні обласного регіону практично не проводилися. Недостатньо вивченими є також суспільно-географічні аспекти аграрного землекористування.

Мета дослідження – аналіз територіальної організації аграрного землекористування Львівської області.

Завдання дослідження. Здійснити типізацію районів Львівської області за ефективністю аграрного землекористування всіх категорій господарств, використовуючи метод багатовимірного аналізу.

Результати дослідження. Під поняттям „ефективність” розуміють економічну категорію, яка відображає співвідношення між одержаними результатами і витраченими на їх досягнення ресурсами [4]. В аграрному землекористуванні економічна ефективність передбачає одержання максимальної кількості продукції з одного гектара земельної площі при найменших витратах праці і коштів на виробництво одиниці продукції [4].

Для з'ясування територіальних відмінностей аграрного землекористування Львівської області було застосовано метод багатовимірного аналізу з використанням таких показників економічної ефективності:

- валова продукція рослинництва на 100 га сільськогосподарських угідь, на 1 га посівних площ, на одного зайнятого у сільському господарстві (грн.);
- валова продукція тваринництва на 100 га сільськогосподарських угідь, на одного зайнятого у сільському господарстві (грн.);
- валова продукція основних сільськогосподарських культур (зернових, технічних, картоплі, овочів, кормових) на 100 га посівних площ (грн.), урожайність сільськогосподарських культур (ц/га);
- рентабельність продукції сільського господарства (рослинництва й тваринництва) (%);
- питома вага адміністративного району в загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції (%).

У результаті було складено матрицю головних показників економічної ефективності аграрного землекористування адміністративних районів Львівської області (20×20). У пакеті *MS Excel* було здійснено розрахунки для отримання матриці таксономічних відстаней між адміністративними районами в багатовимірному просторі. За допомогою програмного пакета *STATISTICA 6.0*, було отримано граф „дерево поєднань” адміністративних районів Львівської області за ефективністю аграрного землекористування (рис. 1.). На графі чітко виділяється п'ять груп адміністративних районів Львівської області за особливостями аграрного землекористування.

На основі методу багатовимірного аналізу було виявлено п'ять територіальних типів адміністративних районів Львівської області: Приміський, Поліський, Передкарпатський, Центральний і Гірський (рис. 2.).

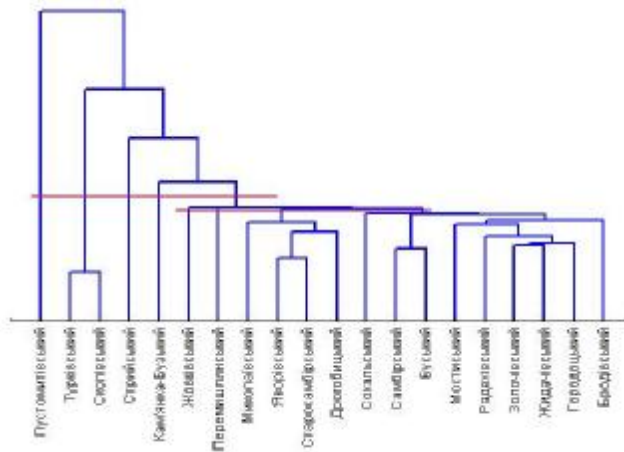

Рис. 1. Граф „дерево поєднань” адміністративних районів Львівської області за ефективністю аграрного землекористування, 2009 р.

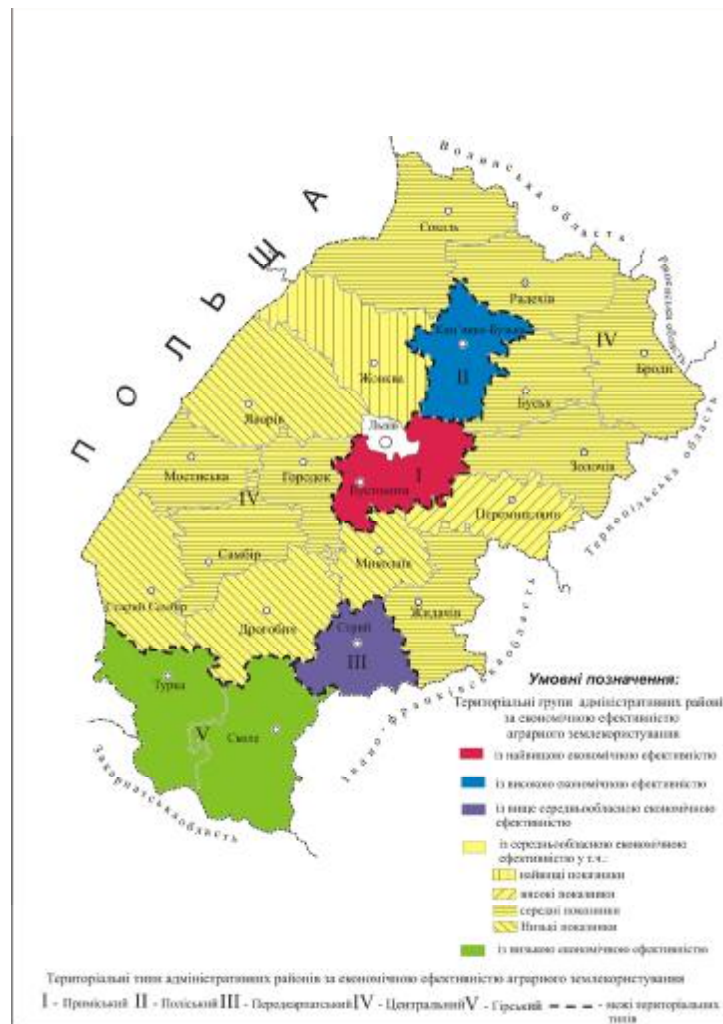

Рис. 2. Територіальні типи адміністративних районів Львівської області за економічною ефективністю аграрного землекористування, 2009 р.

Приміський територіальний тип включає Пустомитівський район і характеризується найвищими показниками економічної ефективності аграрного землекористування за рахунок впливу суспільно-географічних чинників, зокрема, близького розташування до м. Львова, що створює можливість реалізації тут рослинницької й тваринницької продукції (валова продукція рослинництва на 100 га сільськогосподарських угідь – 278 тис. грн., тваринництва – 193 тис. грн.).

Поліський територіальний тип, що утворений Кам'янка-Бузьким районом, має сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для вирощування картоплі, технічних і кормових культур, тому в районі спостерігаються високі показники валової продукції цих сільськогосподарських культур на 100 га відповідних посівних площ, а також високі показники урожайності цукрових буряків (506 ц/га) і картоплі (224 ц/га).

Передкарпатський територіальний тип формує Стрийський район, для якого характерна вища середньообласного значення економічна ефективність аграрного землекористування. На виділення цього району в окрему групу впливає історико-географічний чинник, що зумовив високий рівень агрокультури, який проявляється в показниках валової продукції тваринництва в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь (345 тис. грн.) і на одного зайнятого в сільському господарстві (2772 грн.).

У групу із середньообласною економічною ефективністю аграрного землекористування входить 15 районів, які утворюють Центральний територіальний тип. У цих районах є великі можливості для розвитку аграрного землекористування, проте на сьогоднішній день у них спостерігається недостатнє використання наявного тут природно-ресурсного потенціалу.

Найнижчі показники економічної ефективності аграрного землекористування характерні для Гірського територіального типу (Турківський і Сколівський райони) у зв'язку із малою часткою тут земель сільськогосподарського призначення, наявністю бурих гірсько-лісових щебенюватих ґрунтів, а також надмірною кількістю опадів.

Висновки. Виділені в результаті проведеного дослідження територіальні типи аграрного землекористування Львівської області можуть стати основою для раціональної організації аграрного менеджменту, зокрема, обґрунтування економічних, екологічних параметрів сільськогосподарського виробництва в розрізі окремих адміністративних районів.

Література

1. **Будзьяк В. М.** Сільськогосподарське землекористування (економіко-екологічні та управлінські аспекти) / В. М. Будзьяк. – К. : Оріяна, 2006. – 386 с.
2. **Валова** продукція сільського господарства у 2009 р.: Бюлетень. – Львів : Головне управління статистики у Львівській області, 2010.
3. **Гуцуляк Г. Д.** Земельно-ресурсний потенціал Карпатського регіону / Г. Д. Гуцуляк. – Львів : Світ, 1991. – 152 с.
4. **Романів О. Я.** Інтегральне оцінювання еколого-економічної ефективності аграрного землекористування регіону / О. Я. Романів, Н. А. Степанюк // Вісник Нац. ун-ту водного господарства та природокористування. Секція ЕКОНОМІКА. – Рівне, 2009. – Вип. 4 (48). – Ч. I. – С. 305–314.
5. **Сільське** господарство Львівщини у 2009 р.: Статистичний збірник. – Львів : Головне управління статистики у Львівській області, 2010.
6. **Сохнич А. Я.** Використання і охорона земель в Західному регіоні України / А. Я. Сохнич: Автореф. дис. ... д-ра економ. наук. – Львів: Укр. ДДТУ, 2002.
7. **Статистичний** щорічник Львівської області за 2009 р. – Львів : Головне управління статистики у Львівській області, 2010.
8. **Трегобчук В. М.** Відтворення та ефективність використання ресурсного потенціалу АПК (теоретичні та практичні аспекти) / В. М. Трегобчук / Відп. редактор акад. УААН В. М. Трегобчук. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2003. – 259 с.
9. **Чабан В. Г.** Еколого-економічна ефективність застосування добрив / В. Г. Чабан // Економіка АПК. – 1999. – № 9. – С. 61–63.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕКІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

УДК 331.5(477)

*К. А. Нємець, д. г. н., проф.,
О. О. Яновська, маг.
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна*

ПРОБЛЕМИ РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Актуальність. На сучасному етапі посилюються процеси інтеграції нашої держави зі світовою економічною системою. Так, 16 травня 2008 року Україна стала 152-м членом Світової організації торгівлі. Зараз одним із векторів зовнішньої політики нашої держави являється співробітництво її з Європейський Союзом. Проте, аби бути повноцінним партнером, нашій державі необхідно підвищити конкурентоспроможність вітчизняної економіки. Однією з головних умов досягнення цього є вирішення питання формування національного соціально-інституційного ринку праці. Вони пов'язані в першу чергу із забезпеченням належного рівня економічної активності та зайнятості населення, соціальним захистом маргінальних верств населення, формуванням високої кваліфікації робочої сили для забезпечення її конкурентоздатності, підвищення рівня заробітної плати і доходів населення з метою наближення їх до стандартів економічно розвинених країн світу. Таким чином, ми бачимо, що однією з головних умов для повноправного партнерства України у світовому економічному просторі є вирішення головних проблем ринку праці [1].

Мета роботи – виявлення основних груп проблем ринку праці України (на прикладі старопромислових районів) та визначення шляхів їх вирішення.

Викладення основного матеріалу. На основі аналізу літературних джерел [2; 3; 4; 5] нами були виділені наступні групи проблем ринку праці України: демографічні, міграційні, економічні, соціальні, політичні та законодавчі, ментальні. Далі коротко охарактеризуємо кожну зі вказаних вище груп.

Демографічні проблеми ринку праці полягають у зменшенні кількості населення працездатного віку. Це у свою чергу обумовлено процесами природного руху населення в державі. Внаслідок останніх зменшується кількість населення в Україні, у тому числі й чисельність трудових ресурсів. Так, у нашій державі з 2001 до 2009 року народжуваність зростала проте вже починаючи з 2009 року вона почала зменшуватися. З 2005 року в порівнянні з 2001 р. почала зменшуватися й смертність населення, а темпи її перевищують темпи народжуваності. Ситуація, що складається на ринку праці може призвести в майбутньому до збільшення навантаження на одного працюючого громадянина. Аби запобігти цьому, владою України було прийнято рішення про поступове підвищення пенсійного віку. На наш погляд, з одного боку, це дійсно змогло б зменшити навантаження на одного працюючого громадянина, проте, але призводить до виникнення іншої проблеми. Так, планується підвищити пенсійний вік чоловіків до 65 років, у той час як середня тривалість життя останніх у 2010 році становила 63,79 років. На наш погляд, перш, ніж підвищувати пенсійний вік, владі необхідно підвищити середню тривалість життя населення (особливо чоловіків), яка в 2010 році становила 69,29 років. Це можна зробити шляхом розвитку страхової медицини, профілактики захворювань особливо системи органів кровообігу, через які і відбувається більшість смертей в Україні [6].

Іншим шляхом вирішення демографічної групи проблем є підвищення народжуваності в країні, з метою збільшення кількості трудових ресурсів у майбутньому. Проте, тут також виникають певні труднощі, адже неконтрольоване збільшення народжуваності за відсутності вільних робочих місць для майбутнього покоління може дати зворотний ефект і замість збільшення кількості зайнятих можна одержати збільшення кількості безробітних у тому числі й зростання соціально небезпечних груп населення.

Міграційні проблеми ринку праці полягають у трьох аспектах. По-перше, це внутрішньо-регіональна та міжрегіональна міграція типу „село-місто”, по-друге, це еміграція українців у пошуках кращого життя, одним із видів якої є так званий „відплив умів”, по-третє, це імміграція в Україну некваліфікованої робочої сили (в основному з країн Азії). Зупинимося більш детально на описі

кожної з них [7; 8; 9].

Негативною для ринку праці є внутрішньо-регіональна міграція типу „село – місто”. Причому найбільше до такого типу міграції схильна молодь. Ця вікова група характеризується високим ступенем адаптації до умов життя, активності, опори на власні сили і складає наймобільнішу частку робочої сили, що володіє новітніми знаннями і здатна забезпечити складний процес прогресивного розвитку суспільства. Основними причинами міграцій типу „село-місто” є низькі показники якості життя населення сільської місцевості. Найнебезпечнішим є те, що статистична інформація з питання міграції молоді недостовірна, так як вона не відображає приховану міграцію, що проявляється у вибутті трудових ресурсів на постійне чи тимчасове працевлаштування до обласних центрів, інших областей тощо. Цей вид міграції в Україні є досить поширеним. Так, за даними на 2010 р. від’ємне сальдо міграції спостерігалось в Херсонській (-1,3 на 1000 осіб), Луганській (-1,1), Кіровоградській (-1,0), Рівненській (-1,0), Тернопільській (-1,0), Сумській (-0,9), Вінницькій (-0,6), Закарпатській (-0,6), Миколаївській (-0,6), Хмельницькій (-0,6), Черкаській (-0,6), Донецькій (-0,5), Житомирській (-0,5), Дніпропетровській (-0,3), Запорізькій (-0,3), Львівській (-0,3), Чернігівській (-0,3), Полтавській (-0,2), Волинській (-0,1) областях. В інших регіонах спостерігається позитивне сальдо міграції в межах України [6].

До шляхів регулювання соціально-економічних процесів у селі, з метою подолання зазначеної вище проблеми, належать фінансове та інвестиційне забезпечення, поліпшення умов життя, відновлення роботи існуючих закладів соціальної сфери та створення нових, розробка і реалізація спеціальних програм для безробітних, регулювання впливу молоді із сільської місцевості тощо. Реалізація описаних вище заходів має покращити стан ринку праці України (у тому числі й молодіжного) у сільській місцевості. Якщо ж терміново не вжити відповідних заходів, то стан ринку праці у сільській місцевості суттєво загостриться [9].

Інший бік міграційної групи проблем ринку праці України – еміграція населення до більш розвинених країн. Так, станом на 2010 р. від’ємне сальдо зовнішньої міграції спостерігалось в Закарпатській (-0,1 на 1000 осіб), Львівській та Рівненській (відповідно більше, ніж -0,1 на 1000 осіб) областях. Даний вид міграції небезпечний для ринку праці України, тим що більшість трудових мігрантів втрачають свою кваліфікацію, набуті навички потрібні для майбутньої продуктивної діяльності на батьківщині. Також значною залишається проблема правового захисту трудових мігрантів від роботодавців та посередників, так як реальною є загроза опинитися в чужій країні в складних умовах існування та праці або навіть потрапити в трудове рабство. До того ж тривала відсутність трудових мігрантів на батьківщині призводить до послаблення родинних зв’язків. З одного боку це веде до погіршення демографічної ситуації в країні, а, з іншого – до зростання кількості підлітків з девіантною поведінкою. Останні ж саме і будуть формувати ринок праці в майбутньому [7].

За дослідженнями Українського центру соціальної політики спільно з Державним комітетом статистики України в 2005-2008 роках серед трудових мігрантів переважали чоловіки, які становлять дві третини від загальної кількості. Серед трудових мігрантів 54,4 % були міськими мешканцями. Проте рівень участі сільського населення у трудових міграціях майже вдвічі вищий, ніж міського і становить 8,0 % від населення працездатного віку у порівнянні з 4,0 %. Це можна пояснити тим, що сільське населення має менше перспектив працевлаштуватися за місцем проживання, до того ж у міській місцевості якість життя вища, а інфраструктура розвинена краще [7]. Серед чоловіків-трудомих мігрантів переважають особи у віці до 30 років, у той час як для жінок цей показник значно нижчий. Це з одного боку, можна пояснити тим, що молоді жінки займаються народженням та вихованням дітей, а з іншого кращими можливостями працевлаштування за кордоном для жінок старшого віку [7].

Щодо гендерних особливостей трудової міграції, то можна виявити наступні з них. Найбільше трудових мігрантів чоловічої статі працюють у Російській Федерації (57,0 %) та Чеській Республіці (12,5 %). Натомість жінки їдуть працювати переважно до Російської Федерації (30,0 %), Італії (25,1 %), Чеської Республіки (11,0 %) та Польщі (11,0 %). Жінки становлять переважну більшість українських трудових мігрантів в Італії, близько половини в Польщі та Португалії. Жителі сільської місцевості порівняно з населенням міст частіше виїздили на роботи до Чеської Республіки та Польщі, натомість міські мешканці в пошуках роботи мігрували в основному до Російської Федерації та Іспанії.

Що стосується освітнього рівня трудових мігрантів-українців, то 59,0 % мали повну загальну середню освіту, 17,3 % базову або неповну вищу освіту, 13,9 % повну вищу освіту, 9,8 % базову загальну середню або початкову загальну освіту. Таким чином, ми бачимо, що за досліджуваний

період серед трудових мігрантів спостерігалася досить значна частка людей, що мають повну вищу освіту, хоча їх частка менша, ніж серед усього зайнятого населення в Україні (23,2 % на 2007 р.). Це у свою чергу породжує нову проблему – так званий „відплив умів”. Причинами його можуть бути малопrestiжність певних професій, недосконала політика стосовно заробітної платні, низький рівень життя, неможливість самореалізації тощо [10]. Для подолання цього явища необхідна особистісна орієнтація освіти, забезпечення економічних та соціальних умов професійної самореалізації молодих науковців, національний моніторинг якості освіти, покращення комп'ютерного облаштування вищих навчальних закладів та наукових установ, інтеграція української освіти в міжнародний освітній простір [7].

Зовнішня трудова міграція має також і позитивні риси. Серед останніх можна назвати зменшення напруги на місцевому ринку праці та підвищення добробуту домогосподарств мігрантів. До того ж тривале перебування в розвинених країнах сприяє розвитку ринкової свідомості, засвоєнню цінностей і норм цивілізованого суспільства.

Іншою стороною міграційної групи проблем являється імміграція до нашої держави некваліфікованої робочої сили (в основному з країн Азії). Нажаль, значне місце на сьогодні належить нелегальній імміграції. У нашій державі статистика нелегальних міграцій не відповідає дійсності, так як на даний час дуже складно визначити справжню кількість нелегальних мігрантів на території нашої держави. Аналіз міграційних процесів свідчить про те, що першопричинами нелегальної міграції в Україні є: а) падіння «залізної завіси» після розпаду СРСР, б) недостатня охорона державного кордону України; в) миролюбний характер українців; г) недосконалість міграційного законодавства України; д) безпосереднє сусідство України з країнами ЄС, куди направлений основний потік нелегальної міграції з країн Азії тощо [8]. Згідно з даними Міністерства освіти і науки України у 2006 році на навчання в нашу країну прибуло 1200 осіб, з яких 256 громадян Китаю [8; 11]. При цьому багато хто з них, отримавши студентські візи, працювали на ринках у великих містах. Це є однією з проблем міграційного законодавства України. В Україні вона майже не вирішується. Зокрема, наша держава не має договору про реадмісію з Російською Федерацією. При цьому згідно з офіційними даними, понад 80% затриманих нелегальних мігрантів потрапляють в нашу країну саме через українсько-російський кордон. У той же час Україна підписала договір про реадмісію з усіма західними сусідами, зокрема, з Польщею і Словаччиною, через кордони з якими проходять основні потоки нелегальних мігрантів в ЄС [7]. Однак цілеспрямована міграційна політика України в деякій мірі могла б зменшити дефіцит трудових ресурсів, пов'язаний з депопуляцією населення в нашій країні.

Економічні проблеми ринку праці полягають у тому, що рівень заробітної плати в Україні значно нижчий, ніж її рівень у розвинених країнах світу в перерахунку в єдиний еквівалент. Так, наприклад, за Законом України „Про Державний бюджет України на 2009 рік” на 01.01.2009 р. мінімальна заробітна плата в нашій державі становить 605 грн. У цей же час середня заробітна плата в розрахунку на одного штатного працівника на січень 2009 року становила 1665 грн. Для порівняння зазначимо розмір мінімальної заробітної плати на початок 2009 року в деяких країнах Європейського Союзу. Так, для Люксембурга він становив 1642 Євро, для Ірландії 1462 Євро, для Польщі, Угорщини, Румунії коливався в межах 153-123 Євро, а для Данії, Швеції, Німеччини був узагалі невизначений. Якщо врахувати курс Євро на 01.01.2009 р. Національного банку України (1Євро = 10,987 грн.) і перевести розмір мінімальної заробітної плати України та країн ЄС в єдиний еквівалент, то ми отримуємо, що мінімальна заробітна плата в країнах ЄС приблизно дорівнює середній заробітній платі по Україні, в той же час у такій країні як Люксембург мінімальна заробітна плата більша, ніж у нашій країні майже у 30 разів [6].

Даний аспект економічної групи проблем ринку праці породжує проблему нелегальної зайнятості населення (особливо молоді) та отримання нефіксованих доходів. Останню ми відносимо до соціальної групи проблем ринку праці, тому опишемо її далі.

Іншим проявом економічної проблеми на ринку праці України є, на наш погляд, прийняття нового податкового кодексу. На думку авторів, у майбутньому це призведе до того, що мале підприємництво не витримає конкуренції з великим та середнім, а тому повністю чи частково припинить своє існування. Таким чином, зростатимуть показники безробіття в Україні, а це у свою чергу може призвести до росту рівня злочинності та інших соціальних негараздів. Владі необхідно детальніше проаналізувати вплив нового податкового кодексу на розвиток малого підприємництва в Україні на основі проведення відповідних досліджень.

Соціальні проблеми ринку праці проявляються, на наш погляд, у наступних аспектах: проблеми соціальної незахищеності маргінальних груп населення та молоді, гендерної рівності, попиту і

пропозиції на ринку праці, кваліфікації кадрів, безробіття, нелегальної зайнятості [12; 13].

Проблема незахищеності маргінальних груп населення та молоді полягає в тому, що останні не отримують достатньої допомоги від держави, необхідної для повноцінної реалізації свого потенціалу на ринку праці. Так, молоді люди з вищою освітою не мають реальних гарантій працевлаштування після закінчення вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації. Це провокує, у свою чергу, проблему зростання молодіжного безробіття, нелегальної зайнятості молоді, втрати кваліфікації молодими спеціалістами й т. ін. Причиною відсутності ефективного механізму залучення молоді до виробництва та закріплення її в сфері економічної діяльності є недостатність теоретичних розробок проблем зайнятості молоді. На конкурентоспроможність молоді на ринку праці негативно впливають наступні чинники: недостатність практичної підготовки, відсутність практичного досвіду роботи, погіршення здоров'я, низький рівень доходів, більша схильність до соціально обумовлених хвороб та антисоціальної поведінки. Проблема незахищеності маргінальних груп населення полягає наприклад, у тому, що вагітні жінки, особи по догляду за хворими родичами мають труднощі з працевлаштуванням [12].

Проблема гендерної нерівності полягає в тому, що чоловіки та жінки за пророблений однаковий об'єм роботи отримують різну заробітну плату. До того ж в Україні існує дисбаланс у рівні зайнятості чоловіків та жінок у певних професіях.

Проблема попиту і пропозиції на ринку праці полягає, у першу чергу, у тому, що в Україні пропозиція значно перевищує попит. Проте, рівень кваліфікації працівників, на яких існує попит, та які готові працювати не завжди відповідають один одному. Проблема попиту і пропозиції призводить до проблеми зайнятості та безробіття, а також до проблеми міграцій.

Проблема кваліфікації кадрів полягає в тому, що рівень кваліфікації населення не завжди відповідає необхідному рівню для успішного працевлаштування. Причинами цього можуть бути як небажання значної когорти молодих людей вчитися, так і набуттям останнім часом „масовості вищої освіти”. Складність питання полягає також у тому, що кваліфікація, яку здобувають випускники ВНЗ різних рівнів акредитації не завжди відповідає попиту на ринку праці [13].

Проблема безробіття (особливо молоді) досить небезпечна, адже вона тягне за собою ряд інших – проблему злочинності, соціальної нестабільності, захворюваності.

Проблема нелегальної зайнятості полягає в тому, що значна кількість людей, особливо молоді змушені працевлаштуватися неофіційно та отримувати заробітну плату „в конвертах”. Це призводить до погіршення стану здоров'я молоді, зниження народжуваності, відсутності трудового стажу, неможливості регулювання ринку праці державою тощо [4].

Політичні та законодавчі проблеми ринку праці полягають у недосконалому трудовому законодавстві України. На наш погляд, для подолання кризових явищ на ринку праці потрібно внести зміни до низки законів України, а саме „Про професійний розвиток працівників”, „Про Загальнодержавну програму розвитку трудового потенціалу України на 2009-2017 роки”, „Про Концепцію державної міграційної політики України” [1; 12].

Ментальні проблеми ринку праці пов'язані з тим, що значна частина населення України, яка має певний рівень освіти та професійних навичок свідомо погоджується змінити місце роботи в межах своєї держави на закордонне. При цьому останнє як правило не потребує особливої кваліфікації. Таким чином, працівник втрачає свій соціальний статус, можливості зробити кар'єру за спеціальністю тощо, натомість отримує вищу заробітну плату, ніж на батьківщині. Особливо складною розглянута проблема є в старопромислових регіонах (Донецька, Луганська, Дніпропетровська області).

Висновки. Таким чином, можна зробити висновки, що всі проблеми, характерні для ринку праці України в цілому є актуальними й для старопромислових районів. Їх можна розділити на наступні групи: демографічні, міграційні, економічні, соціальні, політичні, ментальні тощо. Демографічні проблеми полягають у зменшенні трудових ресурсів у країні. Міграційні проблеми проявляються в переїзді людей (особливо молоді) із сільської місцевості в міські населені пункти, у виїзді населення за кордон та імміграції в Україну некваліфікованої робочої сили особливо з країн Азії. Економічні проблеми полягають у низькому рівні заробітної плати в Україні та несвоєчасній її виплаті. Соціальні проблеми ринку праці проявляються в незахищеності маргінальних груп населення та молоді, гендерній нерівності чоловіків та жінок, невідповідності наявної кваліфікації робочої сили необхідній на ринку праці, різкому перевищенні пропозиції робочої сили над попитом на неї, безробітті населення, нелегальній зайнятості тощо. Політичні та законодавчі проблеми ринку праці полягають у недосконалому трудовому законодавстві. Ментальні проблеми ринку праці проявляються у бажанні населення маючи певний рівень кваліфікації в Україні, працювати за кордоном навіть як некваліфікована робоча сила, отримуючи при цьому вищу заробітну плату, ніж на батьківщині. Щоб

зменшити негативний вплив від цих проблем органам регіональної та державної влади слід провести ряд заходів. Необхідно посилити функції державного регулювання процесів трансформації територіально-галузевої структури ринку праці на основі підтримки його оптимальної місткості та посилення соціальних гарантій зайнятості населення, а також функції органів місцевого самоврядування в реалізації завдань ефективного використання праці населення через розгалуження інфраструктури ринку праці, стимулювання роботодавців до працевлаштування населення шляхом надання їм пільгових кредитів, дотацій. Як уже зазначалося раніше, вирішення основних проблем ринку праці потребує вдалої соціальної, демографічної, економічної політики як від органів державної влади, так і від органів місцевого самоврядування.

Література

1. **Волкова О. В.** Ринок праці / Олена Валеріївна Волкова. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 624 с.
2. **Близнюк В.** Ринок праці та соціальна інфраструктура на селі: можливі перспективи розвитку / В. Близнюк // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 1. – С. 121 – 135.
3. **Ворона М.** Надання рівних можливостей жінкам та чоловікам у сфері праці / М. Ворона // Україна : аспекти праці. – 2009. – №6. – С. 38 – 41.
4. **Заволока Ю.** Проблеми і перспективи використання трудового потенціалу Харківської області. / Ю. Заволока, І. Решетов // Часопис соціально-економічної географії. Випуск 4 (1) – Харків, 2008. – С.66-70.
5. **Ким М. Н.** Трудовой потенциал: формирование, использование, управление: Учебное пособие / Матвей Николаевич Ким. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2003. – 250 с.
6. **Офіційний сайт** Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. **Зовнішня** трудова міграція населення України. – Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України. Звіт про результати обстеження трудової міграції. – Київ, 2009. – 120 с.
8. **Мокій А.** Міграційні процеси як чинник впливу на стан людського капіталу України / А. Мокій, І. Чекан, І. Куревіна // Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006. – К., 2006. – С. 267 – 274.
9. **Рынок** труда. Учебник. [под ред. проф. В. С. Буланова и проф. Н. А. Волгина]. – М., 2000. – 365 с.
10. **Рудакова С.** Сценарні альтернативи розвитку та регулювання ринку праці в нестабільній економіці / С. Рудакова // Український соціум. – 2009. – №3. – С. 83 – 91.
11. **Онiкiєнко В. В.** Державне регулювання трудових міграцій: механізм і інформаційне забезпечення / В. В. Онiкiєнко, Т. П. Петрова, О. Г. Пазюк – К. : НЦ ЗРП НАН України і Мінпраці України, 1996. – 245 с.
12. **Гнибiденко І. Ф.** Ринок праці та соціальна інфраструктура на селі : можливі перспективи розвитку / І. Ф. Гнибiденко // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 2. – С. 79 – 89.
13. **Шевчук В.** Ринок праці як інструмент регулювання освітньої галузі у сфері підготовки висококваліфікованої робочої сили / В. Шевчук // Україна : аспекти праці. – 2010. – № 2. – С. 20 – 25.

УДК [911.3:331.5](477.52/.6)

*С. Л. Петрук, к. г. н.
Інститут географії НАН України*

РИНОК ПРАЦІ УКРАЇНИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

Перехід на ринкову систему господарювання, розширення форм власності, інтеграція України у світогосподарські структури, прикордонне положення ряду областей зумовили трансформаційні процеси в економіці держави. У результаті політичної та економічної нестабільності відбулося зниження конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, занепад сільського господарства та містоформуючої бази промисловості. Ці процеси посилювали негативні демографічні тенденції в суспільстві, зумовили активізацію міграційних процесів, вплинули на підвищення ролі якісних характеристик трудових ресурсів та їх перерозподіл між сферами зайнятості, необхідність ефективного використання трудових ресурсів країни і її регіонів.

Проблема раціонального використання трудових ресурсів в Україні, незважаючи на певні позитивні соціально-економічні зміни останніх років, залишається актуальною. Складна демографічна ситуація в Україні, що проявляється в зниженні народжуваності, збільшенні смертності, скороченні середньої очікуваної тривалості життя, погіршенні статеві-вікової структури, у бік збільшення осіб похилого віку негативно впливає на кількісний склад трудових ресурсів. Це призводить до зменшення трудового потенціалу країни і є загальнодержавною проблемою. Це підтверджує Указ Президента „Про Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року” (від 03.08.1999 р. № 958/99), і хоча термін виконання програми пройшов, ряд положень, що задекларовані в указі не виконані і залишаються актуальними [7].

Нині кількісні показники трудових ресурсів (чисельність, статево-вікова структура, місце проживання) становлять їх екстенсивну складову. За умов швидкого розвитку науки і техніки, зростання ролі людського потенціалу все більшого значення набувають якісні характеристики трудових ресурсів (освітній рівень, професійно-кваліфікаційна структура, професійні знання, практичний досвід), що є інтенсивною складовою [4].

Зміни, що сталися за роки незалежності в соціальному і політичному становищі України, макроекономічні показники держави, спотворене співвідношення між працею спеціаліста й заробітною платою, збільшення безробіття та погіршення соціального пакету працівника вплинули на перерозподіл трудових ресурсів у межах регіонів України. Регіональні ринки праці, що сформувалися в межах певних територій (областей), мають забезпечувати взаємодію робочої сили з економічною системою. Однак нині більшість з них характеризуються втратою трудових ресурсів. Для кращого функціонування ринку праці важливе значення має географічне та геополітичне розміщення регіону. Вигідне геополітичне положення, яке характерне й для старопромислових районів, створює додаткові конкурентні переваги для пожвавлення виробництва. У цих районах більш активно й цілеспрямовано можна залучати до виробничого процесу високі технології, кваліфіковані трудові ресурси з традиційними навичками та знаннями. Регіональний ринок праці відображає структуру економіки даного регіону і має бути спрямований передусім на підвищення рівня зайнятості, задоволення вимог і споживчого попиту даного регіону [5]. Однак, при відсутності місць прикладання праці, низькому рівні оплати та незадовільних умов праці вигідність положення буде сприяти відтоку трудових ресурсів з регіону.

Зміни в економіці держави вплинули на формування регіональних особливостей ринку праці старопромислових районів. З одного боку, це області, які є лідерами за темпами росту валового регіонального продукту, інвестицій, території з високою концентрацією промислових підприємств, які виробляють більший обсяг промислової продукції. З іншого – це райони, для яких характерний високий рівень зношеності основних фондів, випереджаючий розвиток добувних галузей, низький рівень використання новітніх технологій і високий рівень забруднення навколишнього середовища [2].

Важливими показниками, що характеризують ринок праці держави і старопромислових регіонів є рівень забезпеченості трудовими ресурсами, зайнятість, рівень безробіття населення, навантаження на одне вільне робоче місце (табл. 1).

Таблиця 1

Основні показники ринку праці старопромислових районів

Показник	Україна	Донецька область	Луганська область
Економічно активне населення, %	63,3	63,2	61,5
Зайняте населення, %	57,7	57,3	56,7
Безробіття населення за методикою МОП, %	8,8	9,4	7,7
Рівень зареєстрованого безробіття, % до населення працездатного віку	1,9	1,5	1,3
Навантаження на одне вільне робоче місце, осіб	8	13	14

*складено за стат.[9]

Використання трудових ресурсів в Україні має значні територіальні відмінності. Зокрема, найвищий рівень зайнятості населення спостерігається в старопромислових районах. У Донецькій, Дніпропетровській та Луганській областях у 2009 р. він становив понад 1 млн. осіб. Достатньо високий рівень зайнятості населення в інших східних (Харківська), південних (АР Крим, Запорізька, Одеська), а також у Київській та Львівській областях. Натомість у більшості західних областей (Волинська, Тернопільська, Чернівецька) низький рівень зайнятості населення, що в 2009 р. становив усього 350-500 тис. осіб. Отже, західні регіони є праценадлишковими, що зумовлює внутрішні та зовнішні міграції з метою працевлаштування. Значними є відмінності у використанні трудових ресурсів у селах і містах. В усіх найбільших та великих містах висока частка зайнятих припадає на промисловість (машинобудування, легка, харчова), транспорт, соціальну сферу. В областях переважно аграрно-промислової спеціалізації вищою є питома вага працюючих у сільському господарстві. У високоіндустріальних старопромислових областях значно переважає кількість зайнятих у промисловості. У приморських та карпатських областях збільшується частка зайнятих у сфері обслуговування населення, зокрема, у рекреації [6].

За роки економічних реформ у старопромислових районах відбулося часткове скорочення зайнятих в основних галузях матеріального виробництва. Навпаки в невиробничих галузях – торгівля, громадське харчування, освіта, охорона здоров'я, сфера кредитування, фінансів та страхування, органи державного управління – спостерігається поступове збільшення зайнятого населення. Не дивлячись на це, промисловість залишається одним з основних місць прикладання праці трудових ресурсів старопромислових районів. Особливо це характерно для малих та середніх міст Донецької та Луганської областей, які є спеціалізованими центрами видобутку і переробки мінеральної сировини. У цих населених пунктах містоформуючою базою є одне або декілька підприємств добувної промисловості [8].

Розвиток промисловості протягом 2009-2010 рр. засвідчив динамічне післякризове відновлення „регіонів-локомотивів”. За означений період частка старопромислових районів (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька області) у загальному обсязі реалізованої промислової продукції зростає з 50 до 54 % [11]. Незважаючи на збільшення кількості підприємств, розширення галузевої структури виробництва рівень безробіття продовжує зростати. Однією з головних причин є якісна невідповідність між попитом на робочу силу та її пропозицією. У 2009 році кількість безробітних за методикою МОП становила в Донецькій області 205,6 тис. осіб, що відповідає 9,4 % економічно активного населення, що є одним з найбільших показників в Україні. У Луганській області 85,4 тис. осіб є безробітними, що становить 7,7 % економічно активного населення. Серед причин звільнення працівників здебільшого в зв'язку з реструктуризацією виробництва, закриття нерентабельних підприємств, зменшення обсягів виробництва і скорочення штату. В Україні це 45 % всіх безробітних. Нині значну частку (14,1 %) безробітних держави становлять молоді спеціалісти, не працевлаштовані після закінчення навчання.

Інший показник, що характеризує ринок праці України, – рівень безробіття населення, тобто відсоток безробітного населення до всього населення працездатного віку. Найвищий він у північно-східних (Сумській, Полтавській, Чернігівській), центральних (Черкаській, Кіровоградській), подільських (Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській) та північно-західних (Волинська, Рівненська, Житомирська) областях України. Для старопромислових районів, що мають значний промисловий потенціал характерний найнижчий відсоток безробітного населення.

Індикативним показником стану ринку праці є вивільнення працівників та навантаження на одне вільне робоче місце. У 2009 р. Донецька і Луганська області входили до трійки областей, де відбулося найбільше вивільнення працівників (більше 10 тис. осіб). Враховуючи ситуацію у добувній галузі, зокрема, закриття аварійних та нерентабельних шахт, численні аварії та подальше закриття шахт найбільше вивільнення працівників спостерігається саме в промисловості (табл. 2). Серед інших видів економічної діяльності значне вивільнення працівників у 2009 р. було в сфері фінансової діяльності, операціях з нерухомим майном та наданні послуг підприємствам. У той же час попит на робочу силу найбільший також у промисловості, хоча порівняно з 2008 роком показник різко зменшився (2008 р. – 3697 осіб, 2009 р. – 1139 осіб у Донецькій області, відповідно 1078 і 620 у Луганській області). Повільними темпами зростає забезпечення роботою незайнятих громадян, вивільнених у зв'язку з реорганізацією та ліквідацією підприємств, організацій і установ області. Зменшення попиту на робочу силу спостерігається майже в усіх видах економічної діяльності, що зумовлює меншу зайнятість населення та загострення ситуації на регіональному ринку праці. При появі незайнятих працівників зростає навантаження на одне вільне робоче місце. За 2005-2008 рр. цей показник зріс у 14 областях України, у тому числі й у старопромислових районах. При чому, після останньої економічної кризи в 2009 р. цей показник різко зріс у більшості областей. Зокрема, у Донецькій області в 2010 р. навантаження на одне вільне робоче місце зросло більше ніж удвічі з 6 до 13 осіб, у Луганській збільшення відбулося ще в 2008 р. та залишається на такому ж рівні нині – 14 осіб на одне вільне робоче місце [9; 10].

Проблема безробіття в майбутньому може загострюватися. Причиною цього може бути не тільки реорганізація економіки держави, а й збільшення молодіжного безробіття. Нині все більше постає проблема невідповідності кількості та професійної спрямованості кадрів, що готуються в навчальних закладах, потребам ринку праці. Це простежується ще з 90-х років, коли відбувся фактичний розподіл професій на престижні (юрист, економіст, менеджер тощо), які вважалися успішними та прибутковими, та непрестижні (інженер, науковець, вчитель, робітник тощо).

Саме тоді, у зв'язку зі зменшенням попиту на робітничі спеціальності, провели переорієнтацію професійно-технічних навчальних закладів на „модні” спеціальності, що зовсім не узгоджувалося з потребами сучасного ринку праці.

**Окремі показники ринку праці старопромислових районів
за видами економічної діяльності, 2009 р.**

	Зайнятість населення, тис. осіб		Вивільнення працівників, осіб		Попит на робочу силу, осіб	
	Донецька область	Луганська область	Донецька область	Луганська область	Донецька область	Луганська область
С/г, лісове господарство, рибальство, мисливство	172,3	127,6	327	187	86	29
Промисловість	566,3	261,5	14220	6615	1139	620
Будівництво	109,5	48,2	1629	470	154	29
Торгівля, ремонт, діяльність ресторанів	463,3	264,0	737	779	264	157
Транспорт, зв'язок	147,9	68,6	566	243	179	110
Фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, оренда, інжиниринг, надання послуг підприємствам	126	50,3	2091	914	242	84
Державне управління	75,0	49,1	512	437	441	82
Освіта, охорона здоров'я, надання соціальної допомоги	245,9	128,5	842	290	650	177
Надання комунальних та індивідуальних послуг, культура, спорт	75,1	28,4	329	120	99	37

У результаті в Україні кількість професійно-технічних закладів скоротилася з 1251 у 1991 р. до 1022 у 2007 р., а кількість учнів у них знизилася з 648,4 тис. до 454,4 тис. осіб. Як наслідок, дефіцит у спеціалістах робітничих спеціальностей, зокрема, у регіонах з високою концентрацією промислових центрів, якими є старопромислові райони [4]. Ринок праці переповнений спеціалістами з менеджменту, правознавства, підприємництва тощо, часто з незадовільним рівнем професійної підготовки. За даними офіційної статистики, у промисловому виробництві держави молодь становить лише 31,3 % всіх працівників. На робітничих спеціальностях значну частку становлять спеціалісти старшого покоління, їх вихід на пенсію значною мірою посилює вже існуючу проблему.

За даними соціологічних опитувань населення старопромислових районів одними з основних проблем регіону визначили бідність (на це вказали більше 75 % опитаних у Луганській області й більше 70 % у Донецькій області); безробіття (близько 60 та 70 % відповідно), а також незайнятість та відсутність перспектив для молоді (близько 80 та 70 % відповідно). У результаті для молоді привабливими та перспективними є сфера фінансової діяльності, торгівля, діяльність готелів і ресторанів. Тобто галузі „швидкого заробітку”, часто з коротким терміном навчання (торгівля, готелі, ресторани) [1].

Незважаючи на незадовільний соціально-економічний стан, відсутність перспектив, складні умови праці та високу аварійність у основних галузях старопромислових районів, працездатне населення має слабку мотивацію до перекваліфікації та зміни місця проживання [1]. Одним з основних чинників цього є рівень заробітної плати. За даними Держкомстату, серед галузей промисловості найвища заробітна плата саме у добувній (2894 грн.), нафтопереробній (2974) галузях та у металургійному виробництві (2429 грн.). Відтак, серед регіонів України працівники у Донецькій області отримують одні з найбільших середніх зарплат (2116 грн.), у Луганській – 1873 грн.

Загалом в Україні в 2009 р. відбулося зростання середньої заробітної плати у всіх видах економічної діяльності. Середня заробітна плата штатних працівників у 2009 р. становила 1906 грн., що у 2 рази перевищує рівень мінімальної заробітної плати (985 грн. на 1.10.2011) та в 2 рази - рівень прожиткового мінімуму для працездатної особи (934 грн. на 1.10.2011). Найбільше отримують працівники, що працюють у авіаційному транспорті (5106 грн.), у сфері фінансової діяльності (4038 грн.), державному управлінні, здійснюють операції з нерухомим майном та у інших видах транспорту (2500 грн.) [3, 10].

Отже, ринкові відносини спричинили поживлення підприємницької діяльності, розвиток малого й середнього бізнесу, розвиток нових видів економічної діяльності. Відбулося здрібнення

великих підприємств, на їх базі створено декілька приватних фірм, часто спільного профілю. Однак через економічну та фінансову кризу практично в усіх галузях промисловості спостерігається скорочення обсягів виробництва, часткове закриття підприємств, часто галузей спеціалізації, відбувається скорочення працівників. Це зумовлює негативні тенденції на регіональних ринках праці, посилює несприятливі демографічні процеси, знижує рівень життя населення та не сприяє загальному соціально-економічному розвитку держави. Для старопромислових районів, де переважають добувні та металургійні галузі, важливим є диверсифікація економіки регіону, створення умов для залучення нових технологій у галузі спеціалізації. Це буде сприяти ефективному використанню трудового потенціалу.

Література

1. **Снігова О.** Адаптація європейського досвіду вирішення соціальних проблем старопромислових регіонів до умов України / О. Снігова / [Електронний ресурс] / Інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: www.niss.gov.ua
2. **Веселовская О. С.** Стратегічні орієнтири інвестиційного розвитку старопромислових районів / О. С. Веселовская // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – №5. – С. 185–189.
3. **Інформація** по заробітній платі за 2008 р. [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.
4. **Лавриненко С. І.** Сучасний стан та перспективи розвитку трудових ресурсів України / С. І. Лавриненко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №1 (10). – С.115–127.
5. **Нагірна В. П.** Кластерний підхід до формування ринку праці і принципи його удосконалення (суспільно-географічний аспект) / В. П. Нагірна, К. О. Буткалюк // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – 2009. – № 21. – С. 53–61.
6. **Олійник Я. Б.** Регіональна економіка: навч. посібник / Я. Б. Олійник, С. П. Запотоцький, О. Ю. Кононенко, А. Л. Мельничук, В. Ф. Пасько / За ред. Я. Б. Олійника. – К.: КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2007. – С. 78–90
7. **Про основні** напрямки розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року: Указ Президента України (чинний від 03.08.1999 р.). – К., 1999. – № 958/99.
8. **Регіональне** розселення в Україні: стан і прогноз / [А. І. Доценко, В. Т. Зінич, О. Т. Великохатсько та ін.]. – К.: РВПС України НАН України, видавництво „Фенікс”, 2007. – 376 с.
9. **Статистичний** збірник „Регіони України” 2010. – Ч. 1. / [ред. О. Г. Осауленко]; Держкомстат. – К.: Консультант, 2010. – 362 с.
10. **Статистичний** щорічник України за 2009. / [ред. О. Г. Осауленко]; Держкомстат. – К.: Консультант, 2009. – 566 с.
11. **Хаджинов І.В.** Регіональні дисбаланси соціально-економічного розвитку в Україні / І.В. Хаджинов, В. І. Хаджинов // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. – 2011. – №1. – С. 294–298.

УДК 911.3[364.124:338.45:622.45]

С. В. Мельник, к. е. н.,

П. М. Коронець, м. н. с.

*ДУ НДІ соціально-трудових відносин
Мінсоцполітики України, м. Луганськ*

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ ВУГІЛЬНОЇ ГАЛУЗІ

Актуальність теми дослідження. Беззаперечним фактом є те, що більшість промислово розвинених країн світу в сучасних умовах глобалізації, розбудови інноваційно- та сервісноорієнтованої економіки, пройшли (проходять) в обов'язковому порядку перезавантаження та реструктуризацію індустріального сектору. У цьому контексті характерною особливістю сучасного етапу розвитку вугледобувних держав світу є проведення структурної перебудови вугільної промисловості, головна мета якої полягає, з одного боку, у підвищенні ефективності роботи вугледобувних підприємств за рахунок скорочення витрат на виробництво і підвищення продуктивності праці, а з іншого, ліквідація „старої” галузі та розбудова нових інноваційних виробництв, формування висококваліфікованої робочої сили, еколого- й соціально безпечний та комфортний розвиток територій.

Постановка завдання. Метою публікації є аналіз зарубіжного досвіду соціального захисту населення під час реструктуризації вугільної промисловості. Вивчення зарубіжного досвіду з цього питання сприятиме визначенню пріоритетних напрямів державної та регіональної політики для соціального захисту населення депресивних старопромислових шахтарських регіонів України.

Виклад основного матеріалу. Шахтоліквідаційні процеси в країнах Західної Європи (Велика Британія, Франція, Німеччина, Іспанія, Бельгія та ін.), як відомо, відбувалися в 70-ті та 80-ті роки

XX ст. Досвід цих країн свідчить про те, що соціальні наслідки реструктуризації вугільних підприємств мають пряму залежність від організації ефективності її проведення. Незважаючи на суттєву різницю в організації структурної перебудови вугільної промисловості в західноєвропейських країнах, їм притаманні й спільні риси. Це, перш за все, планування заходів щодо вирішення соціальних проблем, які виникли внаслідок шахтоліквідаційних процесів.

В усіх цих країнах вугільні компанії (державні та приватні) позбавилися примусових звільнень як методу скорочення чисельності робочої сили. Натомість вони поклалися на добровільні звільнення і намагалися пом'якшити соціальні наслідки. Типовим інструментом пом'якшення соціальних наслідків структурних перетворень вугільного сектора виступали такі підходи, як:

- виплата „звільнювальної” допомоги та переведення вивільнених шахтарів на діючі підприємства;
- дострокова пенсія для шахтарів старшого віку;
- перенавчання й працевлаштування колишніх шахтарів до інших галузей промисловості (секторів економіки), а також переселення їх до інших міст і районів;
- розробка програм регіонального розвитку, в тому числі підтримка малих і середніх підприємств;
- рекультивация й освоєння колишніх шахтних територій та будов [1, с. 58].

Шахтарям підприємств, що підлягали закриттю, пропонували вибір між переведенням на іншу роботу у вугільній промисловості та виплатою „звільнювальної” допомоги за сприянням у пошуку нової роботи. Так, у Великій Британії процес скорочення чисельності зайнятих у галузі здійснювався за рахунок держави (у середньому 18 тис. фунтів стерлінгів на одного вивільненого працівника), яка передбачала виплату „звільнювальної” допомоги усім вивільненим працівникам, а в разі звільнення за власним бажанням – її підвищення. Виплати, як правило, сягали рівня річного заробітку [2]. Річному заробітку дорівнювала й „звільнювальна” допомога в Бельгії. У Німеччині вивільненим шахтарям, які переводилися на діючі шахти, вугільні компанії доплачували різницю на оплату проїзду в разі збільшення відстані до нової роботи.

У міру закриття шахт виникали проблеми з переведенням шахтарів на діючі підприємства. Тому більшість вугільних компаній західноєвропейських країн пропонували своїм працівникам можливість одержання повної пенсії раніше від установленого пенсійного віку. Так, у Німеччині згідно із законодавством достроковий вихід на пенсію було передбачено для „підземних” робітників з 48 років, для „поверхневих” – з 53 років, у Великій Британії було розроблено фінансові заходи, які заохочували достроковий вихід на пенсію у віці до 50 років, а у Франції була навіть надана можливість дострокового виходу на пенсію у віці 45 років.

Досвід західноєвропейських вугледобувних країн свідчить про те, що одним з основних заходів, спрямованих на мінімізацію негативних соціальних наслідків, виступає швидке працевлаштування шахтарів молодшого віку на альтернативні робочі місця інших галузей. Для стимулювання переходу вивільнених із шахт працівників на підприємства інших галузей вони звільнялися в цих країнах від прибуткового податку [3].

З метою працевлаштування вивільнених шахтарів на інші підприємства в Бельгії, Великій Британії та Франції державна влада спільно із вугільними компаніями створювала спеціальні агенції з працевлаштування, які консультували вивільнених шахтарів з приводу пошуку роботи й перенавчання. Діяльністю зі створення нових робочих місць у західноєвропейських країнах, поряд з державними структурами, займалися приватні компанії та регіональні органи влади. Так, наприклад, у Великій Британії поряд з державною корпорацією „British Coal Enterprise” (філіал вугільної корпорації „British Coal”), утвореною з метою надання соціальної допомоги колишнім шахтарям, у тому числі й для створення нових продуктивних робочих місць, активну участь у створенні нових робочих місць, брало „Британське вугільне підприємство”, яке в 1995 році стало приватною компанією. Ця компанія, окрім іншого, здійснювала фінансування процесу перенавчання вивільнених шахтарів. З метою створення нових робочих місць компанія стимулювала створення невеликих приватних фірм (транспортних, будівельних, зв'язку тощо) на базі закритих шахт, здаючи в оренду за низьку орендну плату приміщення ліквідованих шахт. Бізнесменам, які створювали нові робочі місця для колишніх шахтарів, надавалися пільгові кредити та пайові інвестиції. Роботи зі створення нових робочих місць проводилися в повній взаємодії з місцевою владою та керівництвом вугільних підприємств [4].

У Німеччині вирішенням питань створення нових робочих місць для вивільнених шахтарів займався державний концерн „Рурколе”. У розробленій ним основній програмі дій щодо оздоровлення вугільної промисловості передбачалося:

- урахування регіональних особливостей при визначенні нових робочих місць та перенавчанні персоналу вугільних підприємств;
- розосередження виробничо-технічних, організаційних і структурних заходів у виробництві та часі з метою узгодженого скорочення штатів вугільних підприємств та переміщення їх персоналу на підприємства інших галузей.

Для більш ефективного працевлаштування колишніх шахтарів на підприємства інших галузей керівниками вугільної галузі окремих західноєвропейських країн було розроблено заходи щодо стимулювання їх працевлаштування за межами шахтарських регіонів. До таких заходів належали:

- підтримка трудової міграції робочої сили. Так, у Франції регіонально мобільним шахтарям для зміни постійного місця проживання надавалися „підйомні” за умови зниження „звільнювальної” допомоги;
- будівництво та ремонт шляхів, які проходять через шахтарські мономіста та селища.

Так, наприклад, керівництво вугільної галузі Іспанії використало саме із цією метою більшість державних коштів, виділених на вирішення соціальних проблем, безпосередньо пов'язаних із ліквідацією шахт.

Основним підходом щодо вирішення проблем старопромислових регіонів, пов'язаних із шахтоліквідаційними процесами, у вугледобувних країнах Західної Європи була розробка програм регіонального розвитку, у тому числі й підтримка малого та середнього підприємництва, реалізація яких здійснювалася різними шляхами. Так, у Великій Британії питання щодо конверсії та розвитку економік депресивних старопромислових вугільних регіонів вирішувало галузеве керівництво (державна корпорація „British Coal Enterprise”) у тісному взаємозв'язку з територіальними органами влади, між якими погоджувалася комплексна стратегія конверсії шахтарського регіону за участю профспілок і представників місцевих підприємств [1, с. 59]. Відповідна діяльність цієї корпорації здійснювалася в таких напрямках, як:

- введення стимулів для розміщення або розширення підприємств у депресивних районах вугледобутку;
- створення інкубаторів малих фірм-центрів, які надавали б бажаним відкрити власну справу, обладнані приміщення для офісів, консультативні та маркетингові послуги тощо.

У Німеччині розробку програм регіонального розвитку шахтарських та металургійних старопромислових регіонів здійснював уряд. Основними заходами цієї програми були: залучення до депресивного Рурського басейну нових галузей промисловості (автомобільної – створення концерну „Опель”, електронної та електротехнічної); організація центрів перенавчання вивільнених шахтарів; стимулювання наукових досліджень та розвиток невиробничої сфери. Реалізація цих заходів здійснювалася виключно за кошти держави. Для заохочення процесів територіально-галузевої перебудови федеральний уряд установив „інвестиційні премії за поліпшення структури старопромислового Рурського району”.

Широку підтримку в деяких західноєвропейських вугледобувних країнах знайшла концепція розвитку в депресивних старопромислових регіонах особливих структур: „Вільна зона”, „Зона допомоги” (Великобританія) та „Центр розвитку промислової діяльності” (Франція). Органи місцевої влади цих територій, поряд з пільговим оподаткуванням, здійснювали заходи щодо поліпшення комунікаційного забезпечення – створення якісної транспортної інфраструктури, спорудження котеджів для колишніх гірників та формування мережі рекламних агенцій.

Поряд з економічними і соціальними проблемами старопромислових вугільних регіонів у високорозвинених країнах Західної Європи активно вирішувалися й екологічні проблеми цих територій. Так, у Великій Британії значну увагу приділяли „зняттю” екологічних проблем шахтарських міст і селищ і рекультивациі та освоєнню колишніх шахтних територій. На площах колишніх шахт було побудовано торгові центри та супермаркети, а в місцях виходу ґрунтових вод на поверхню засновано парки, заповідники та водоймища для водоплавних птахів. У Франції колишні шахтні території було перетворено на туристичні зони, у межах яких розбудували музеї та культурно-розважальні комплекси.

Слід зазначити, що організації заходів щодо соціального захисту вивільнених працівників вугледобувних підприємств є відмінності в країнах з ринковою економікою (західноєвропейські країни) і в постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. У Польщі заходи щодо соціального захисту вивільнених працівників вугільних підприємств було передбачено в урядовій програмі реструктуризації. Щоб отримати підтримку шахтарів і забезпечити соціальну злагоду уряд запропонував широку програму соціального захисту вивільнених працівників, у якій були передбачені такі заходи, як:

- надання п'ятирічної шахтарської відпустки шахтарям, яким до виходу на пенсію залишилося не більше 5 років;
- надання гарантії зайнятості на діючих підприємствах шахтарям, яким до призначення пенсії залишилося до 2 років.

Гірники, яким до пенсії залишалося більше 5 років, мали право на декілька варіантів соціального захисту, а саме:

- отримання впродовж двох років грошової допомоги (65,0% від заробітної плати за умови звільнення за власним бажанням);
- отримання вихідної допомоги в розмірі 44,4 тис. злотих за умови звільнення в разі ліквідації чи реорганізації вугільного підприємства [5].

Усі ці види допомоги в разі ліквідації шахт поширювалися й на робітників, що здійснюють додаткові підземні роботи, а також будівельників шахтних стволів. Програма соціального захисту шахтарів передбачала жорстке економічне примушення: якщо шахтарю загрожувало безробіття, він був зобов'язаний скористатися соціальним захистом.

У Румунії на початку структурної перебудови вугільної галузі в період її масового скорочення (1997 р.) програмою реструктуризації взагалі не було передбачено соціального захисту вивільнених із шахт працівників. Уряд запропонував шахтарям умови добровільного звільнення, не маючи жодних підготовлених механізмів поглинання вивільненої робочої сили та створення для неї нових робочих місць. У подальшому процесі структурної перебудови галузі з метою організації самозайнятості вивільнених шахтарів їм було надано вихідну допомогу, як початковий капітал для започаткування власної справи. Незважаючи на її значний розмір (за національними стандартами), вона не призвела до створення нових приватних підприємств, тому що існувала невідповідність між змістом вихідної допомоги (сума, яка виплачується всім працівникам під час звільнення) та потребами програми розвитку малого бізнесу, до яких належать: наявність допоміжної інфраструктури та певного процесу добору осіб, здатних досягти успіху в малому бізнесі. Для адаптації та розвитку місцевого господарства депресивних вугільних регіонів у Румунії набула розвитку ідея статусу потерпілого регіону як засобу залучення інвестицій. Але ця політика також не призвела до очікуваного зростання інвестицій тому, що шахтарські старопромислові регіони виявились непривабливими для інвесторів.

У Російській Федерації (далі – РФ) питання щодо соціального захисту вивільнених гірників вирішувала державна організація „Соцвугілля”, створена на початку реформування вугільної галузі. Діяльність цієї організації на першому етапі масових звільнень робочої сили внаслідок закриття шахт характеризується відсутністю організованих заходів щодо соціального захисту вивільнених працівників вугільних підприємства подальшого розвитку старопромислових регіонів. У ході подальшої структурної перебудови галузі з метою поліпшення ситуації на місцевих ринках праці організацією „Соцвугілля” було розроблено програми місцевого розвитку (далі – ПМР), які містили заходи щодо консультацій вивільнених шахтарів, їх перенавчання, створення для них нових робочих місць та інфраструктури для малого бізнесу. Програми розроблювалися місцевими держадміністраціями [1, с. 62].

У деяких постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи, як і в західноєвропейських вугледобувних країнах, з метою ефективного працевлаштування колишніх гірників та членів їх родин за межами депресивних старопромислових шахтарських регіонів було організовано підтримку міграції робочої сили. Так, у РФ питання щодо переселення вивільненої з шахт робочої сили до інших міст і районів вирішувала організація „Соцвугілля”, яка займалася організацією також будівництва населених пунктів у Центральних районах РФ для вивільнених працівників з депресивних старопромислових шахтарських регіонів Далекої Півночі та Сибіру. Румунія також запровадила „скромну” підтримку мобільності робочої сили. Але для більшості шахтарських родин цих 2 країн такий переїзд виявився нездійсненим через обмежені ресурси.

Таким чином, розглянувши зарубіжний досвід соціального захисту населення та реформування старопромислових шахтарських регіонів при реструктуризації вугільної галузі, можна зробити такий узагальнюючий **висновок** – найбільш показовим для шахтарських регіонів України, де відбуваються шахтоліквідаційні роботи, є досвід високорозвинених вугледобувних країн Західної Європи. Головною його позитивною рисою було розроблення програм соціального захисту населення вугільних регіонів, у першу чергу, вивільнених із шахт працівників. До найбільш ефективних заходів, передбачених у цих програмах, належать:

- виплата вивільненим шахтарям „звільнювальної” допомоги в розмірі річного заробітку та підвищення її в разі звільнення за власним бажанням (Велика Британія, Бельгія);
- доплата різниці на оплату проїзду до нової роботи при переході вивільнених шахтарів на діючі вугільні підприємства (Німеччина);

- достроковий вихід на пенсію (Велика Британія, Німеччина, Франція);
- звільнення працівників вугільної галузі від прибуткового податку при їх переході на підприємства інших галузей;
- створення „інкубаторів” малих фірм – центрів, які надають бажаним можливість відкрити власну справу, обладнані приміщення для офісів, консультативні та маркетингові послуги;
- здавання в оренду за низьку орендну плату приміщення ліквідованих шахт з метою створення невеликих приватних компаній інноваційного спрямування;
- урахування регіональних особливостей при визначенні обсягів та професійно-галузевої приналежності нових продуктивних робочих місць та перенавчання персоналу вугільних підприємств;
- створення нових робочих місць у повній взаємодії з місцевою владою та керівництвом вугільних компаній;
- підтримка трудової міграції робочої сили (Франція, Іспанія);
- будівництво та ремонт шляхів, які проходять через депресивні шахтарські мономіста й селища (Іспанія);
- рекультивація та освоєння колишніх шахтних територій (Велика Британія, Франція).

Література

1. **Проблеми** бідності у вугільних регіонах, де відбуваються шахтоліквідаційні роботи : Звіт про науково-дослідну роботу / Відп. вик. **П. М. Коронець** ДУ НДІ СТВ: Луганськ, 2004. – 70 с., С. 57 – 63. 2. Диалог Великобританія-Україна : перспективи угольної отрасли // Энергетическая политика Украины. – 2003. – № 7 – 8. 3. **Підгайна О.** Політика стратегії подолання соціальних наслідків закриття вугільних шахт / **О. Підгайна** // Вісник УАДУ. – 2003. – № 2. – С.167-178. 4. **Дубовик С.** Міжнародний досвід реформування вугільної промисловості / **С. Дубовик** // Вісник УАДУ. – 1999. – вип. № 1. 5. **Пташек Я.** О реструктуризации угольной промышленности Польши / **Я. Пташек** // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 5. 6. **Мельник С. В.** Зіставлення європейського і вітчизняного досвіду реконверсії вугільних басейнів : соціальний аспект. – **С. В. Мельник** // Україна : аспекти праці. – 1999. – № 1. – С. 42–45. 7. **Мельник С. В.** Реструктуризація вугільної галузі : проблеми зайнятості. Аналіз та оцінка трудових намірів шахтарів та пропозиції щодо усунення негативних наслідків шахтоліквідаційних процесів / **С. В. Мельник, В. І. Крютченко** // Соціальний захист. – 2004. – № 1 (89) – С. 34 – 38. 8. **Мельник С. В.** Вплив шахтоліквідаційних процесів на соціально-трудова сфера шахтарських поселень / **С. В. Мельник** // Матеріали міжнародної конференції: „Форум гірників-2005” (Дніпропетровськ, 12 – 14 жовт., 2005 р.). – 2005. – Т. 3 (К-П). – С. 136 – 146. 9. **Мельник С. В.** Реформування вугільної промисловості, приватизація, чинники конфліктності, дії соціальних партнерів, соціально-трудова наслідки, тенденції розвитку / [**С. В. Мельник, В. В. Гуляев, В. Д. Матросов та Ю. В. Рубченко**] // Бюлетень НСПП. – 2006. – № 2. – С. 40 – 53. 10. **Мельник С. В.** Стан та перспективи розвитку соціально-трудова конфліктності на вугільних підприємствах, що діють у так званих депресивних регіонах / [**С. В. Мельник, В. С. Зарвовський, В. Д. Матросов та М. М. Мартиненко**] // Бюлетень НСПП. – 2006. – № 10. – С. 33 – 47.

УДК [331.101.262:325.54](477.61)

*І. Г. Мельник, к. г. н., доц.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка
М. Г. Шевченко, м. н. с.
ДУ НДІ соціально-трудова відносин
Міністерства соціальної політики України, м. Луганськ*

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ НА ФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Успіх реструктуризації старопромислових районів, їх інноваційний розвиток значною мірою залежать від якості трудового потенціалу як головної продуктивної сили суспільства. Професійно-кваліфікаційна структура, наявні знання, уміння та навички, мобільність, креативність мислення працездатної частини населення набувають в умовах ринкової економіки значення капіталу. Усі ці характеристики формуються під впливом багатьох чинників, серед яких особливе місце посідає міграція. Саме міграційний рух населення здатний за короткий термін економічно оживити території або, навпаки, прискорити їх деградацію, впливаючи на структуру працездатної частини населення.

Старопромислові райони, спеціалізацію яких формують традиційні, „зрілі”, „старі” (і фізично, і морально) галузі, мають певні, сформовані їх спеціалізацією, характеристики робочої сили. Серед таких дослідники називають відносно низький рівень освіти, мобільності, підприємницьку пасивність працездатного населення тощо. Отже, питання якості трудового потенціалу в районах давнього промислового освоєння, особливо за умов значних міграційних втрат населення, набуває актуальності та потребує вивчення.

Прикладом старопромислового регіону є Луганська область. За період з 2001 по 2010 рр. включно чисельність населення у віці 15-69 років скоротилась тут на 191,5 тис. осіб, або на 10,0 %. Тобто, якщо перевести ці цифри на середні величини, то отримаємо щорічне скорочення працездатних контингентів у приблизно 19 тис. осіб, що дорівнює чисельності населення малого міста. Значну частку цих втрат забезпечує міграція населення, з якою пов'язані не лише кількісні, а й якісні, не завжди позитивні зміни в населенні.

Проблемам, пов'язаним з міграційними процесами та їх впливом на формування і розвиток трудового потенціалу, присвятили багато наукових праць вітчизняні вчені: І. Гнибіденко, Ф. Заставний, Л. Курій, О. Левцун, С. Прохоровська, О. Хомра, К. Якуба та інші науковці. Вагомий внесок у дослідження трудового потенціалу зробили й російські дослідники: В. Боженко, Ю. Бойко, О. Воробйова, І. Плавунів, Л. Рибаківський, Н. Римашевська, С. Рязанцев, С. Сурков та багато інших. Здебільшого це роботи економістів. Зауважимо, що за наявності значної кількості суспільно-географічних досліджень міграцій, недостатньо проаналізованою залишаються питання взаємозв'язку розвитку трудового потенціалу з міграційними процесами в різних типах регіонів, зокрема, старопромислових.

Виходячи з цього, **метою нашого** дослідження став аналіз динаміки й територіальних особливостей міграції населення, зокрема, його працездатної частини, як фактору формування трудового потенціалу Луганської області.

Викладення основного матеріалу дослідження. Як відомо, у наукових публікаціях міграція розглядається у вузькому (як „переселення за межі поселення, регіону”) та широкому розумінні цього слова. Останній підхід трактує міграцію як переміщення людей з одного місця до іншого (як правило, з перетинанням кордонів держави, області, населеного пункту й т. ін.) зі зміною місця проживання на більш чи менш тривалий час, або назавжди [1, с. 183]. Віддаючи перевагу другому підходу, зазначимо статистичну його доцільність, пов'язану із труднощами виокремлення тимчасових мігрантів.

Аналіз численних наукових публікацій дозволяє зробити такий попередній висновок: міграційні процеси змінюють якісні й кількісні параметри трудового потенціалу регіону (країни), вони можуть і позитивно, і негативно впливати на трудовий потенціал через демографічну та соціальну структуру, а також – через розміщення населення (зокрема, того, яке перебуває в працездатному віці).

Так, до позитивних сторін міграції відносять накопичення нових трудових навичок мігрантами за кордоном, удосконалення трудового потенціалу шляхом формування міжнародних науково-технічних взаємозв'язків, передачі технологій, глобалізації освітньої сфери; перерахування грошових переказів до регіонів (країн) походження мігрантів, що стимулює фінансування людського розвитку, збільшення вкладень мігрантів у нерухомість і т. ін. [2, с. 41]. Інтенсивні та масштабні міграційні зв'язки між регіонами (країнами) сприяють вільному перерозподілу трудових ресурсів з „праценадлишкових регіонів” у відносно „праценедостатні”, що пом'якшує соціальне напруження в регіонах із високим рівнем безробіття, сприяє економічному розвитку як регіонів-донорів (країн), так і приймаючих регіонів (держав) [3, с. 87].

Негативними наслідками міграційних процесів є: погіршення статеві-вікової структури, а саме: зменшення чисельності школярів, студентів, призовників, інтенсивне постаріння населення, що може викликати дефіцит трудових ресурсів, посилення навантаження на пенсійну та соціальну системи регіону (країни) [4, с. 72]; обезлюднення, особливо прикордонних, територій країни (регіону), у той час як одночасно населення концентрується у великих містах, обласних центрах регіону чи в столиці країни [5, с. 10], що посилює соціально-економічні диспропорції між різними територіями. Збільшення контрастності між регіонами, у свою чергу, посилює стан стагнації господарського механізму, знижує конкурентоздатність економіки регіону (держави) на світовому ринку [6, с. 141]. Міграції можуть викликати погіршення якісного складу населення області (країни), адже від'їжджають генетично кращі верстви населення, які є джерелом нових ідей, які мають кращі особисті характеристики, добре здоров'я, більш високу кваліфікацію, досвід роботи [7, с. 14]. Усі ці негативні сторони міграції населення призводять до деградації науково-технічного потенціалу,

завдають шкоди регіональним ринкам праці та їх трудовому потенціалу, підсилюють спад виробництва в окремих секторах економіки [8, с. 81].

Той чи інший вплив міграцій на трудовий потенціал регіону залежить від інтенсивності та характеру міграційних потоків, демографічної, соціальної та етнічної структури населення, що мігрує, причин міграцій.

В основі міграційних переміщень населення лежать фактори внутрішні (обставини, негаразди, що „виштовхують” населення за межі свого регіону) та зовнішні (фактори „тяжіння”, що визначають місце спрямування мігрантів). Аналіз статистики міграцій за 1991 – 2010 рр. дозволяє встановити, що протягом усього зазначеного періоду Луганська область втрачала населення в результаті перевищення виїзних потоків мігрантів над в’їзними потоками, що є свідченням наявних соціально-економічних проблем її розвитку. Інтенсивність міграційного руху в 90-х рр. змінювалась скачкоподібно. Лише після 2001 р. намітилась позитивна тенденція скорочення міграційних втрат, що відповідає загальноукраїнським тенденціям (рис. 1). Протягом останнього десятиріччя в рейтингу регіонів, що втрачають населення, Луганщина посідає за коефіцієнтом сальдо міграції місця: 2-7 у міжрегіональних та 1-4 (за винятком 2000 року) – у міждержавних потоках. За станом на 2010 р. область залишається в групі регіонів з від’ємним значенням цього показника. Разом з тим, як позитивне явище, слід відзначити, що в уперше за багато років у міждержавних потоках Луганська область досягла позитивного значення сальдо. Це, безперечно, свідчить про стабілізацію й, навіть, певне покращення соціально-економічної ситуації в регіоні.

Більш негативні, ніж у більшості регіонів України, тенденції міграційного руху населення Луганської області в останні 20 років спричинені багатьма факторами, серед яких найважливішими, на нашу думку, є такі:

геополітичні – розпад СРСР й вимушений міждержавний (між республіками колишньої держави) обмін населенням, для здійснення якого у „двоетнічній” Луганській області (це ж стосується АР Крим та Донеччини) було значно більше підстав, ніж у багатьох інших регіонів України;

економічні – скорочення обсягів „зав’язаного” на радянській економіці виробництва, криза або ліквідація крупних підприємств (шахт) та установ, що раніше забезпечували зайнятість населення в багатьох поселеннях та адміністративних районах;

соціально-економічні – безробіття та погіршення умов праці (борги із заробітної плати, низький рівень останньої, збільшення частки робочих місць, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам), наявність вогнищ неблагополуччя в межах локальних ринків праці (колишні шахтарські міста та селища міського типу, сільська місцевість). Взаємозв’язок між інтенсивністю міграції та кількістю вивільнених працівників наочно простежується при порівнянні рис. 1 та рис. 2;

соціальні – диференціація доходів та рівнів життя людей у різних регіонах України, а також України та Росії; зростання мобільності населення за умов лібералізації інституту прописки та правил перетину міждержавних кордонів;

географічні – територіальна близькість до Російської Федерації та найбільші за протяжністю (порівняно з іншими регіонами України) кордони з нею;

етнокультурні – етнічна, культурна, мовна близькість українців та росіян, наявність тісних родинних зв’язків.

Для вивчення впливу міграцій на вікову структуру населення Луганської області було проаналізовано показник сальдо міграції для різних демографічних груп населення. Проведене дослідження дозволило встановити таке.

У міграційних втратах населення вікової категорії 15-69 років значно більше значення (порівняно з міждержавною) відіграє міжрегіональна міграція, зокрема, з такими регіонами як м. Київ, Харківська та Донецька області.

Серед населення, яке вдається до міграції, переважають жінки, про що свідчать вибіркові дані для 2001, 2005, 2009 років. На Луганщині в 2009 р. від’ємне сальдо міграції для жінок перевищило більш ніж у 2 рази аналогічний показник для чоловіків, зокрема, у міжрегіональних потоках – у 1,5 рази, у міждержавній міграції – в 45 разів. Більш високі міграційні втрати жінок можна пояснити більшою, ніж у чоловіків, соціальною активністю. З урахуванням того, що в Луганській області серед населення працездатного віку (за підходом МОП це 15 – 70 років) чисельно переважають жінки над чоловіками, міграція, таким чином, діє в бік зменшення статевої асиметрії в складі трудових ресурсів.

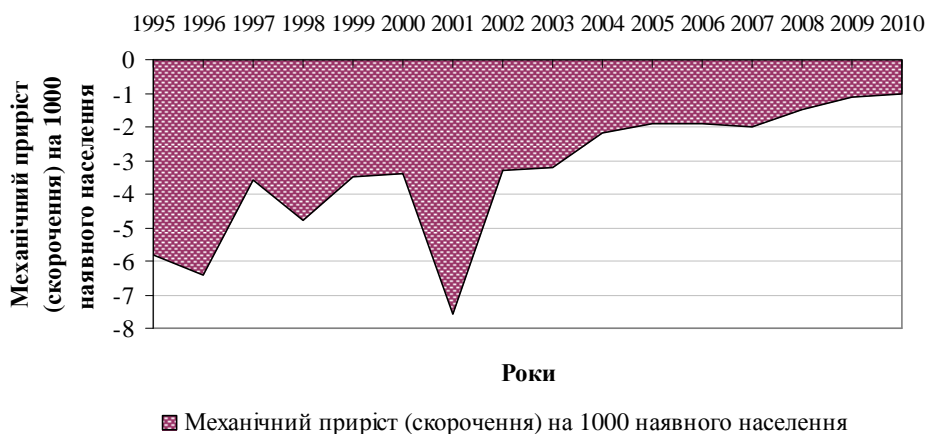

Рис. 1. Механічний приріст (скорочення) на 1000 наявного населення в Луганській області (1995 – 2010 рр.)
[Складено авторами за даними Головного управління статистики в Луганській області]

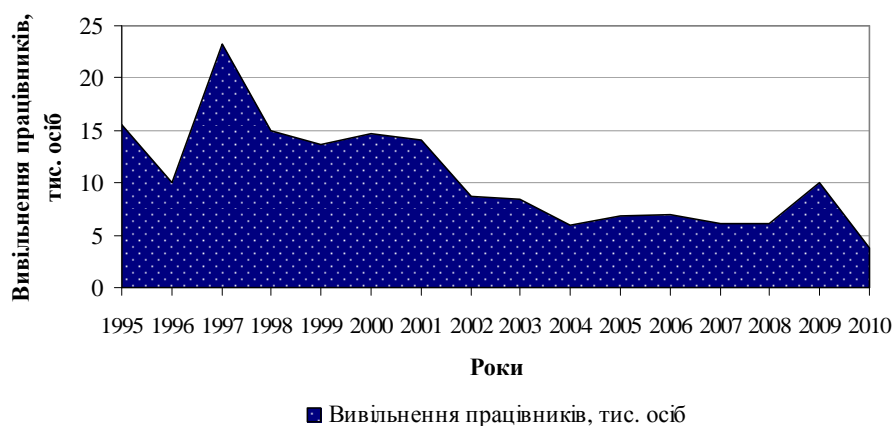

Рис. 2. Динаміка вивільнення працівників у Луганській області (1995 – 2010 рр.)
[Складено авторами за даними Головного управління статистики в Луганській області]

Серед вікових груп в інтервалі працездатності найбільш мобільною є молодь. З рис. 3 видно, що значне від’ємне сальдо міжрегіональної міграції для вікової групи 15-19 років, частково компенсується позитивним сальдо для вікової групи 30-34 роки. Різниця між показниками є суттєвою, що вказує на значні втрати молодих контингентів у результаті навчальної міграції з регіону. Загалом, у від’ємному сальдо міграції (всі потоки) 61,0 % припадає на населення у віці 15-34 роки – найбільш перспективну, дієву, мобільну частину трудового потенціалу. Приблизно кожний шостий „втрачений” для регіону мігрант належить до найбільш досвідченої, зрілої та водночас працездатної вікової групи 35 – 49 років.

Важливою складовою якісних та кількісних змін трудового потенціалу Луганської області є внутрішньорегіональна міграція, основні потоки якої спрямовані із сільської місцевості до міст, зокрема, до обласного центру. Сільська місцевість залишається трудоворесурсним „донором” для міських поселень (у 2010 р. останні мали позитивне сальдо внутрішньорегіональної міграції проти від’ємного його показника для сільських поселень).

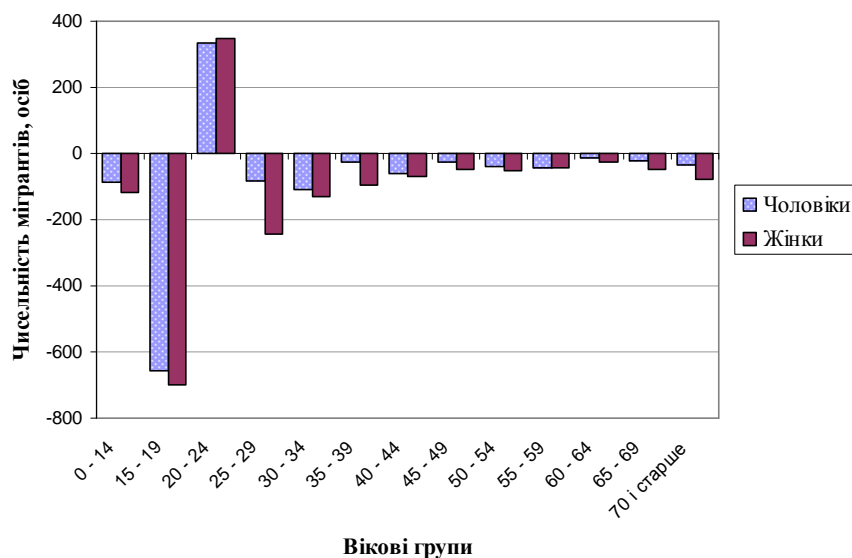

Рис. 3. Сальдо міграції населення Луганської області за статтю та віком у міжрегіональних потоках, 2009 р.

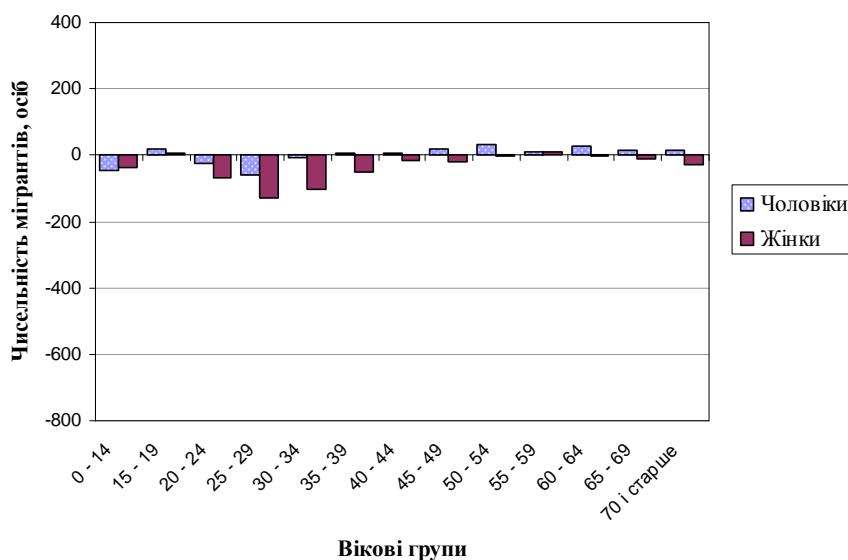

Рис. 4. Сальдо міграції населення Луганської області за статтю та віком у міждержавних потоках, 2009 р.

На фоні загального зниження інтенсивності міграцій відбувається зменшення диференціації регіонів Луганської області за показником сальдо міграції на 1000 осіб. З рис. 4-5 видно, що ситуація на півночі та півдні області в 2009 р. перестає бути дуже контрастною, як це було в 2001 р. Спостерігається (рис. 5) певне вирівнювання регіонів щодо інтенсивності міграції, зменшується кількість адміністративних одиниць із від'ємним значенням показника. У 2009 р. чітко виокремлюється ареал тяжіння мігрантів – це адміністративні райони, наближені до обласного центру (Станично-Луганський, Краснодонський, Слов'яносербський та Новоайдарський), які мають найбільше позитивне сальдо міграції на 1000 населення.

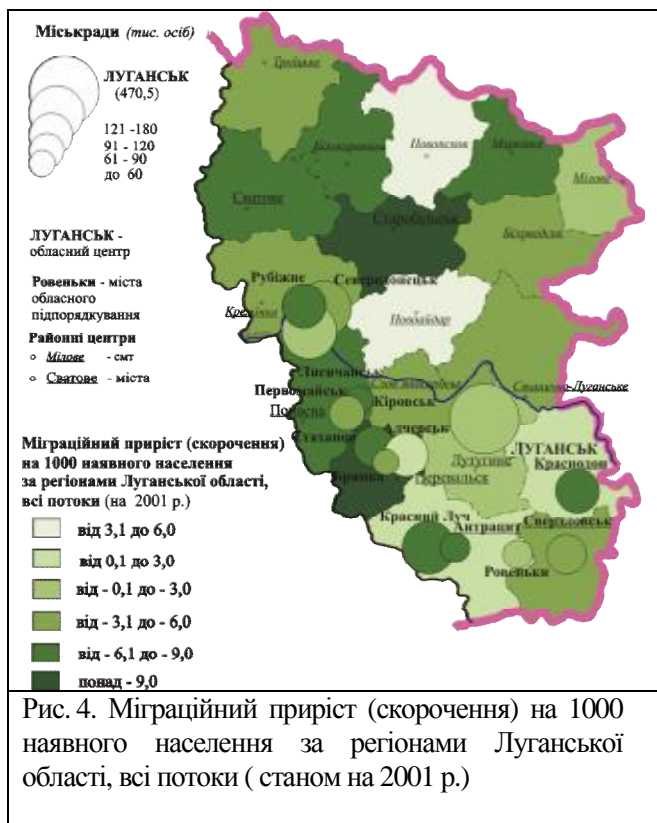

Рис. 4. Міграційний приріст (скорочення) на 1000 наявного населення за регіонами Луганської області, всі потоки (станом на 2001 р.)

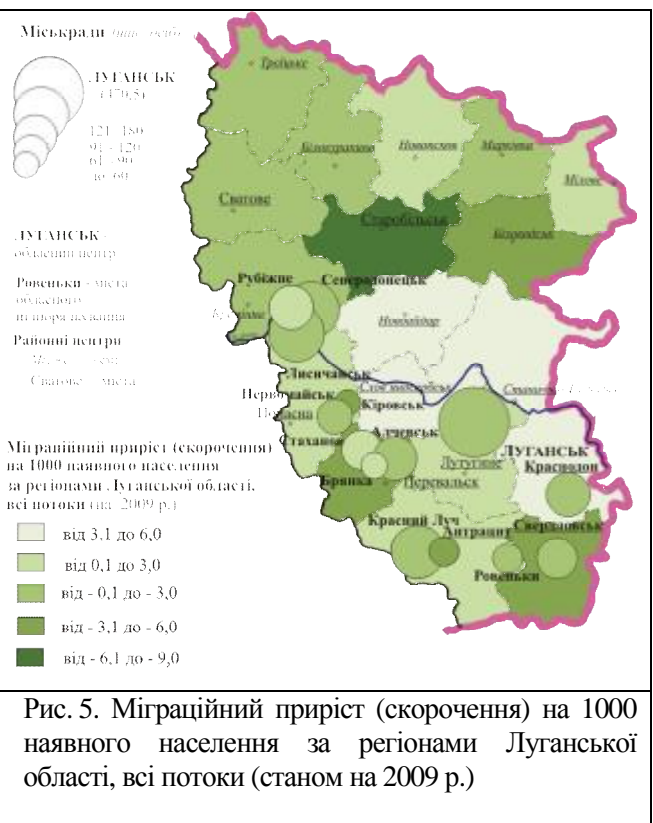

Рис. 5. Міграційний приріст (скорочення) на 1000 наявного населення за регіонами Луганської області, всі потоки (станом на 2009 р.)

Проведене дослідження дозволило зробити такі **висновки**:

Міграція населення не є визначальним фактором формування якісних характеристик трудових ресурсів Луганської області, проте значення міграції є доволі вагомим. Збереження протягом майже всього пострадянського періоду від'ємного сальдо міграції прискорює скорочення чисельності населення в працездатному віці. Демографічні, а відтоді – якісні характеристики трудового потенціалу погіршуються. Це відбувається й через інтенсивний відплив найбільш перспективної та мобільної частини населення у віці 15-34 роки, і через приплив (повернення) до регіону осіб старших вікових груп. Жінки є більш активними в міграційному відношенні, ніж чоловіки, що за умов від'ємного сальдо міграції веде до послаблення статевої асиметрії. Внутрішньорегіональний міграційний перерозподіл призводить до подальшого вимивання працездатного населення із сільських районів та ще більшої концентрації його на півдні, особливо в районах – сусідніх з обласним центром.

Інтенсивність міграційного руху населення в Луганській області має тенденцію до зменшення, що може бути свідченням як соціально-економічної стабілізації в регіоні, так і результатом поширення бідності (остання, як відомо, обмежує соціальну активність), адже економічне зростання не обов'язково супроводжується підвищенням рівня життя населення. Крім того, фактором, що уповільнює міграційну активність є зміни у віковій структурі населення, зокрема, зменшення частки молоді, й відповідне зростання частки старих людей.

Література

1. **Географический** энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А. Ф. Трешников; Ред. кол. : Э. Б. Алаев, П. М. Алампиев, А. Г. Воронов и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1988. – 432 с. 2. **Курій Л. О.** Кількісно-якісні детермінанти відтворення людського потенціалу в системі міжнародних міграційних процесів / Л. О. Курій // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 2. – С. 37–42. 3. **Воробьева О. Д.** Миграционная политика стран Содружества: необходимо и возможно / О. Д. Воробьева, А. В. Типилин // Народонаселение. – 2010. – № 2. – С. 85–99. 4. **Рязанцев С. В.** Миграция в условиях глобализации / С. В. Рязанцев, В. В. Боженко // Народонаселение. – 2010. – № 4. – С. 70–82. 5. **Рыбаковский Л. Л.** Миграционные процессы и формирование миграционной политики России / Л. Л. Рыбаковский // Народонаселение. – 2009. – № 4. – С. 4–12. 6. **Плавунов И. Н.** Роль человеческого фактора в развитии экономики регионов / И. Н. Плавунов // Народонаселение. – 2010. – № 4. – С. 139–144. 7. **Римашевская Н. М.** Эффективность человеческого потенциала в „новой” экономике / Н. М. Римашевская, В. Г. Доброхлеб // Народонаселение. – 2010. – № 2. – С. 10–17. 8. **Бойко Ю. П.** Роль миграционного фактора в обеспечении социально-экономической стабильности России / Ю. П. Бойко, С. А. Сурков // Народонаселение. – 2009. – № 3. – С. 75–84.

ОЦІНКА РІВНЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СМТ ЗАВАЛЛЯ ГАЙВОРОНСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Актуальність теми. Розвиток регіону – багатомірний та багатоаспектний процес, який розглядається з точки зору сукупності різних соціальних і економічних цілей. Навіть якщо мова йде тільки про економічний розвиток, який звичайно розглядається поряд з соціальним. Термін „розвиток” часто використовується у таких словосполученнях: „економічний розвиток”, „соціальний розвиток”, „соціально-економічний розвиток”, „розвиток економіки країни, регіону, міста”. У кожному випадку під розвитком зазвичай розуміють будь-яку прогресивну зміну. Найчастіше постає питання визначення оцінки соціально-економічного розвитку регіону і можливість порівняти результати [1, с. 63].

Мета дослідження: визначити рівень соціально-економічного розвитку селища міського типу (сmt) Завалля Гайворонського району Кіровоградської області та дослідити чинники, які впливають на нього.

Завдання дослідження: визначити критерії та рівні формування соціально-економічного розвитку сmt Завалля; дослідити стан соціально-економічного розвитку сmt Завалля на сучасному етапі.

Результати дослідження. *Завалля* – селище міського типу Гайворонського району Кіровоградської області. Розташоване на лівому березі річки Південний Буг і межує з селами: Жакчик – на сході, Салькове – на півночі (Гайворонський р-н, Кіровоградська обл.), Кам'яне – на заході та Осички – на півдні (Савранський р-н Одеська обл.). Назву селище отримало від великих провалів у землі, виявлених неподалік нього. Завалля належить до найдревніших населених пунктів Поділля і було заселене у II – V ст., про що свідчать результати розкопок черняхівської культури. Уперше Завалля згадується у справах консисторії, де зазначається, що на цій території у 1462 р. була споруджена церква.

Доля сmt Завалля яскраво відображає історію нашої країни. До 20-х років XX ст. Завалля нічим не відрізнялося від тисячі інших українських сіл, де лише у 1880 р. відкрилась церковно-парафіяльна школа.

Промисловий розвиток селища розпочався з часу розробки покладів графітової руди. Перше обстеження покладів графітовмісних порід в районі Побужжя було проведене у 1921–1924 рр., і через п'ять років розпочалося будівництво збагачувальної фабрики, яка вступила в дію у листопаді 1934 р. з проектною потужністю 4,5 тис. т. графіту на рік, а з 1937 р. вступила в дію шахта з видобутку графітової руди, будувалися під'їзні шляхи, підземні комунікації.

За роки другої п'ятирічки на підприємстві впроваджувалися нові технологічні прийоми та методи роботи, економії сировини, матеріалів, збільшення випуску продукції. У зв'язку з цим змінився й вигляд Завалля. Поруч з фабрикою та шахтою з'явилося робітниче селище, у якому налічувалося 100 двоквартирних будинків, семирічна школа, аптека, дитячий садок.

Під час другої світової війни, із загрозою окупації, у липні 1941 р. обладнання графітової фабрики та провідних фахівців було евакуйовано у глибокий тил – м. Киштим Челябінської області. На окупованій території фашисти проводили свою „політику”: вони затопили шахту, зруйнували під'їзні шляхи, підземні комунікації, промислові будівлі.

21.04.1948 р. відбудоване підприємство відновило свою роботу. До кінця року було видобуто 3 тис. т. графіту. Післявоєнний період ознаменувався розвитком провідних галузей народного господарства, що потребували графітової продукції. З 1950 р. після проведеної реконструкції на підприємстві постійно зростало виробництво продукції за рахунок розширення енергетичної бази, здійснювався перехід з підземного на відкритий (кар'єрний) спосіб видобутку графітової руди [2, с. 3]. На графіткомбінаті широко впроваджувалась механізація і автоматизація виробничих процесів. Продукція підприємства експортувалась майже в 20 країн світу. Проводилась велика науково-дослідна робота.

Рис. 1. Сміт Завалля та кар'єр із висоти 3300м

Рис. 2. Скульптура „Дівчина зі скрипкою”

У 1957 р. населеному пункту Завалля надано статус селища міського типу, що сприяло розвитку інфраструктури і будівництву нових шляхів сполучення. Не дивлячись на інтенсивний промисловий розвиток, у селищі функціонував радгосп „Радянське село”.

Удосконалення технологічних процесів збагачення графітової руди, поява нової техніки, перехід на кар'єрний видобуток дозволили за короткий термін збільшити проектну потужність більш ніж втричі та довести об'єм видобутку графіту до 29 тис. т. на рік. У 1968 р. графіткомбінат був представлений на ВДНГ у Москві. У 70-і рр. ХХ ст. підприємство виробило майже 80 % кристалічного графіту СРСР і перетворилося на центр науково-технічного прогресу галузі. Збільшення виробництва графіту супроводжувалось поліпшенням його якості (рис. 3). 70-80-і рр. ХХ ст. – період розквіту комбінату та смт Завалля.

Колектив комбінату велику допомогу надавав трудівникам сільського господарства. Заводські спеціалісти електрифікували і механізували ремонті майстерні, пилораму, кормоприготувальний пункт відділка радгоспу, Сальківського цукрокомбінату. Виробниче і житлове будівництво здійснювало півтисячний колектив пересувної механізованої будівельної колони тресту „Кіровоградсільбуд”. Працював місцевий КГП, цегельний завод, полігон залізобетонних виробів, каменеобробний цех.

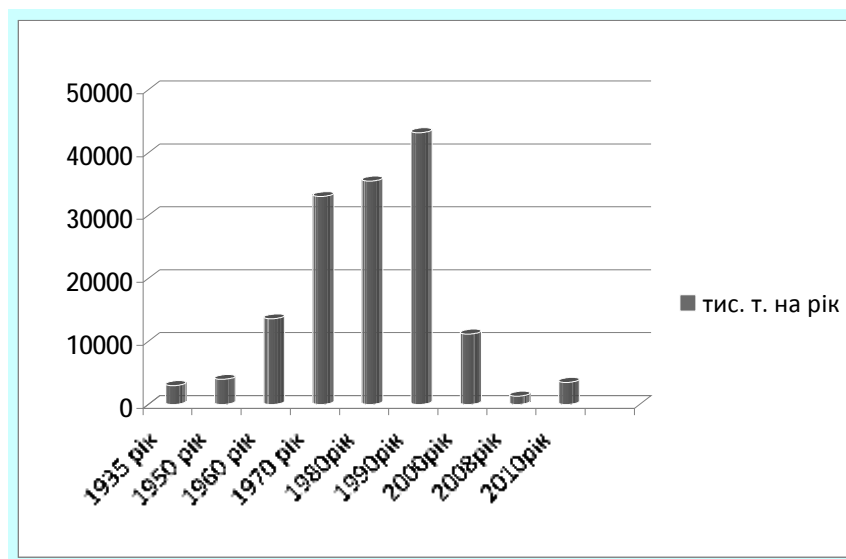

Рис. 3. Динаміка виробництва графіту

Однак переломний момент у розвитку графіткомбінату та селища загалом настав у 90-і рр. ХХ ст. З розпадом Радянського Союзу різко знизився попит на заваллівський графіт, як на внутрішньому, так і на міжнародному ринку, багато споживачів переорієнтувались на дешеву і нижчої якості китайську графітову руду, що відповідно призвело до зменшення випуску вітчизняної продукції, погіршення матеріально-технічної бази комбінату та призупинення соціально-економічного розвитку смт Завалля. Але заваллівський графіт за своєю якістю не поступається

графітам цейлонських і мадагаскарських родовищ, які вважаються найкращими у світі, і саме цей чинник вплинув на подальшу долю підприємства. Іноземні та вітчизняні інвестори надали інвестиції для розвитку графіткомбінату, було змонтовано нове обладнання і збільшено випуск продукції. Графіт експортується в країни близького та дальнього зарубіжжя [3, с. 152]. Розвіданих запасів графітової руди в кількості 95642,5 тис. т вистачить для роботи комбінату більш ніж на сто років. Заваллівський графіткомбінат випускає не лише графіт, а й супутні матеріали: щєбінь, камінь, чарнокіти, глини, суглинки, граніт та інші. Хоча на сьогодні це не достатньо для відновлення колишньої слави селища.

Збагачувальна фабрика вже більше 40 років працює по системі зворотного водокористування та за технологіям збагачення графітової руди, які суттєво не впливають на забруднення навколишнього середовища, але, незважаючи на це, спостерігається помітний вплив на атмосферу. Основним забруднювачем повітря робочої зони підприємства є графітовий пил. З метою запобігання викидів пилу в атмосферу, основні джерела забруднення устатковані 22 газоочисними та пиловловлюючими устаткуваннями. Протягом 2009 р. на ПАТ „Заваллівський графіт” встановлено аспіраційні системи, що дало можливість зменшити викиди на 3,64 – 4,25 т/рік. З метою покращення мікрокліматичних умов підприємства, на дамбі хвостосховища збагачувальної фабрики насаджено 400 дерев. Озеленення території становить близько 65 %.

Незважаючи на важкі соціально-економічні проблеми, Завалля продовжує жити та розвиватись, виходячи із наявних можливостей.

У зв'язку із зменшенням попиту на графітову продукцію та призупинення роботи комбінату в селищі спостерігається переорієнтація зайнятості населення, зростаючими темпами розвивається підприємництво. Усього в селищі відкрито близько 50 підприємств малого та середнього бізнесу, зареєстровано понад 90 підприємств та 22 магазини з реалізації продуктивних та промислових товарів. З 1995 р. працює ТОВ „Сплайн ЛТД” (62 працівники), яке спеціалізується на випуску гранітних пам'ятників, виробів з каменю, працює цех з випуску металопластикових вікон. Працюють дві хлібопекарні ТОВ „Завалля хліб”. Діє ринкова площа, де місцеві жителі можуть реалізувати свою продукцію. Банківські послуги населенню надають „Ощадбанк України” та „Приватбанк”. Працює поштове відділення. На території селища розташовані дві вежі „Київстар ДЖ.ЕС.ЕМ” та „МТС”.

На базі колишнього виділення радгоспу „Радянське село” успішно працює ПОСП „Вікторія” (92 працівники), яке обробляє майже всі орні землі громади – це складає разом з паями громадян 943 га. Це одне з небагатьох в районі підприємств, що зберегло поголів'я ВРХ (315 голів із них дійних – 111 голів). Однак цього недостатньо для повної зайнятості населення селища, у районному центрі зайнятості зареєстровано 49 безробітних смт Завалля (за неофіційними даними 1500 чоловік). Велика кількість заваллян працездатного віку емігрують по території України та країнах дальнього і близького зарубіжжя у пошуках заробітку, що відповідно впливає на демографічну ситуацію селища.

Комунальні послуги жителям надає державне підприємство Заваллівське управління комунальним господарством в якому працюють 46 працівників. Господарство обслуговує понад 20 багатопверхових будинків та 1354 будівель приватного сектора. Селище розташовано компактно, що дає можливість комунальникам завжди утримувати селище в належній чистоті. Працюють самоочисні машини, смітєвози. В селищі планується будівництво нового полігону твердих побутових відходів. За рахунок районного центру зайнятості в селищі працюють робітники на громадських роботах по благоустрою у весняно-осінній період.

На території селища працюють три школи: Заваллівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів (500 учнів), Заваллівська школа-інтернат І-ІІІ ступенів (115 дітей) та школа естетичного виховання. Навчальні заклади оснащені комп'ютерними класами та сучасним обладнанням.

У Палаці культури ім. Ю. О. Гагаріна на першому поверсі розташований громадський селищний музей історії та бібліотека, у фондї якої близько 30 000 примірників книг. Будівля Палацу культури належить ПАТ „Заваллівський графіт”.

На добровільних засадах в селищі створені театральний, танцювальний, авіамодельний гуртки, секція дзюдо, футбольна, волейбольна, баскетбольна та легкоатлетична секції. Спортивні заходи проводяться на центральному стадіоні селища „Авангард”, який знаходиться на балансі ПАТ „Заваллівський графіт”.

Завалля прикрашають пам'ятники: загиблим односельцям, Вітчизна-мати, пам'ятник Леніну, братська могила № 507, пам'ятні знаки „Жертвам голодомору”, „Учасникам ліквідації на аварії ЧАЕС, скульптури „Дівчина зі скрипкою”, „Олень”, які є відображенням культурного життя населення колишнього Радянського Союзу. У мальовничому куточку між сосновим лісом та річкою Південний Буг розташоване садово-городнє товариство „Графітчик”, яке є також пам'яткою

колишньої величі селища та комбінату. У селищі працює дільнична лікарня на 48 ліжок, відкрито Будинок для людей похилого віку.

Станом на вересень 2011 р. чисельність населення складає 4902 особи, що на 521 менше в порівнянні з 2000 р. Зменшення населення відбувається внаслідок механічного переміщення населення та в результаті депопуляції (рис. 4). Зниження народжуваності в смт Завалля викликане соціально-економічними проблемами та еколого-медичними чинниками (забруднення повітря, води та рослинності в результаті роботи комбінату).

Проведені дослідження дають змогу зробити **висновки**, що селище Завалля пройшло нелегкий шлях свого розвитку від нічим непримітного села, яких тисячі на території нашої держави, до відомого на весь світ центру з випуску графітової продукції і потребує стабілізації та поліпшення ситуації в соціально-економічній сфері. Одним із шляхів стабілізації та поліпшення ситуації в Заваллі є використання місцевих рекреаційних ресурсів, комбінація яких вдало поєднана на території селища та прилеглих територіях, але комплекси рекреаційних можливостей розташовуються нерівномірно і якість їх нерівноцінна (каньйоноподібні ділянка р. Пд. Буг, заповідне урочище „Сальківське”, орнітологічний заказник „Бандурівські ставки”, природне мінеральне джерело „Іванкова криниця” та лісові урочища).

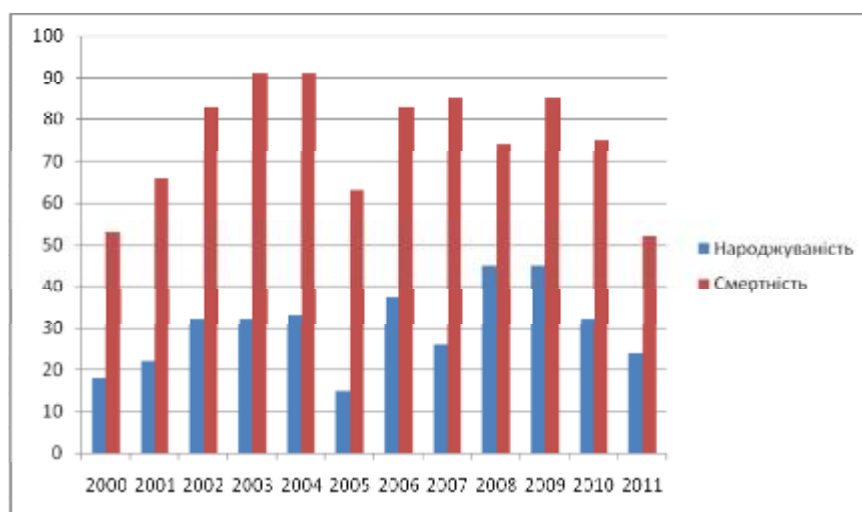

Рис. 4. Основні демографічні показники смт Завалля за 2000 – 2011рр.

Досить важливим етапом у розвитку смт Завалля стане віднесення його території до Гайворонсько-Бершадського рекреаційного району. Однак у створенні та благоустрої рекреаційних зон селища виникає ще багато проблемних питань, а саме: забруднення води та прибережної смуги, зменшення площ можливих пляжів, вирубування лісів та інші. Тому в подальшому доцільно здійснити низку науково практичних заходів, розвивати соціальну інфраструктуру та забезпечувати доступність до базових соціальних послуг, проводити політику підтримки сімей, материнства та дитинства, здійснювати заходи щодо охорони, відновлення та реставрація культурно-історичної спадщини селища, залучати інвестиційні кошти, розширювати системи закладів обслуговування, досягнути екологічної безпеки за умов зменшення різного роду викидів та ін.

Література

1. Гінзула М. Інтегральна оцінка рівня соціально-економічного розвитку адміністративних одиниць Тернопільської області методом Паттерн / М. Гінзула // Географічні засади вирішення регіональних проблем : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 18-19 лист. 2010 р.). – Кам'янець-Подільський : видавець ПП Звойленко Д.Г., 2010. – 172 с. 2. Романюха А. М. Ступени роста. К пятидесятилетию выпуска первой продукции Завальевским графитовым комбинатом Кировоградской области / А. М. Романюха. – Кировоград : Райтипография, 1984. – 12 с. 3. Кузик Б. М. Кировоградщина: історія та сучасність центру України / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – У 2 Т. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2005. – Т. 1. – 496 с.

ОСОБЛИВОСТІ ІНВАЛІДИЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ СТАРОПРОМИСЛОВОГО РАЙОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Постановка проблеми. Важливість дослідження сучасного стану та тенденцій поширення інвалідності серед населення зумовлена, перш за все, значною чисельністю громадян цієї категорії як в Україні в цілому, так і в кожному її регіоні, зокрема. Найбільш вагомою є частка осіб з інвалідністю (особливо інвалідів внаслідок нещасного випадку на виробництві та профзахворювань) у старопромислових районах. Це зумовлено, головним чином, тим, що старопромислові райони, які одними з перших увійшли до стадії індустріального розвитку, маючи слабко диверсифіковану структуру господарства та переважання галузей матеріального виробництва з незакінченим технологічним циклом, у період зміни технології виробництва закономірно входять у стадію депресії. Як правило, для цих районів стає характерним поширення таких негативних економічних, соціальних та демографічних явищ, як: використання на підприємствах застарілих та небезпечних з позиції виробничого травматизму технологій та обладнання, зниження продуктивності праці, погіршення екологічної ситуації, зниження рівня та якості життя населення, депопуляція та інвалідизація населення тощо.

Необхідно констатувати, що така соціальна група суспільства як інваліди, на відміну від інших, зазвичай характеризується високим рівнем бідності та безробіття. Підвищення частки інвалідів у структурі суспільства призводить до вагомих щорічних втрат валового внутрішнього продукту, а також до значних фінансових витрат із державного та місцевих бюджетів на організацію та забезпечення функціонування системи соціального захисту і реабілітації цієї категорії громадян. Таким чином, виходячи із зазначеного, дослідження процесів інвалідизації населення в старопромислових регіонах є вкрай важливим та своєчасним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що науковці та практики приділяють чимало уваги дослідженню проблем інвалідності. Серед них такі провідні українські вчені, як Д. Богиня, О. Грішнова, А. Колот, Я. Крушельницька, Е. Лібанова, Л. Лісогор, Ю. Маршавін, О. Новикова, В. Савченко, Т. Семигіна, а також їх російські колеги – Н. Гусева, С. Кавокін, Е. Наберушкіна, О. Старобіна, О. Ярська-Смирнова. Однак у своїх працях ці автори розглядають головним чином більш глобальні та масштабні проблеми, пов'язані із соціальним захистом інвалідів та їх професійною реабілітацією й забезпеченням зайнятості. Водночас, тенденції процесу поширення інвалідності за групами, видами, причинами інвалідності в регіональному розрізі залишаються недостатньо дослідженими, що і зумовило вибір теми цієї публікації, її мету й логіку викладення матеріалу.

Метою статті є аналіз стану інвалідності населення Луганської області як основа для виявлення першочергових заходів державної та регіональної політики щодо зниження рівня інвалідизації населення.

Викладення основного матеріалу дослідження. У 2009 р. чисельність інвалідів у Луганській області становила 101,3 тис. осіб, що майже на 20 тис. осіб, або на 16,2 %, менше у порівнянні з чисельністю інвалідів у 2004 р. (рис. 1).

Незважаючи на скорочення загальної чисельності інвалідів у цілому в області протягом останніх років, чисельність інвалідів у розрахунку на 1000 осіб населення з 2006 р. по 2009 р. продовжувала залишатися незмінною – 45 осіб (рис. 2).

Таким чином, абсолютне скорочення чисельності інвалідів не вплинуло на відносний показник, що свідчить про стійку тенденцію збереження інвалідизації населення регіону на досить високому рівні, однак цей рівень є все ж-таки нижчим, ніж у цілому по Україні (53 особи).

Значно вищий за середній по Луганській області показник чисельності інвалідів на 1000 населення в 2009 р. був характерним для таких типово промислових, „шахтарських” міст, як Красний Луч, Кіровськ, Ровеньки, Луганськ, Стаханов – 50; 48; 48; 47; 46 осіб [1, с. 432–433]. Серед районів області найвищим цей показник був у Білокуракинському, Кременському та Станично-Луганському районах – 55; 54; 53 особи відповідно. Оскільки зазначені адміністративні райони мають сільськогосподарську, а не промислову спеціалізацію, висока частка інвалідів у них може бути пояснена значною чисельністю в загальній структурі

населення осіб похилого віку. Ці особи з об'єктивних причин (загальне погіршення стану здоров'я, складнощі в пересуванні, самообслуговуванні через похилий вік) найчастіше за інші категорії громадян звертаються за оформленням інвалідності.

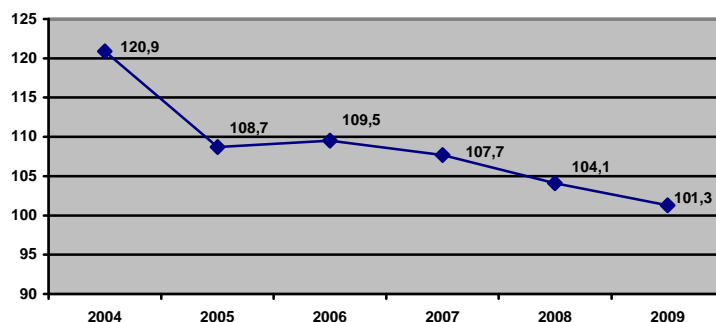

Рис. 1. Динаміка загальної чисельності інвалідів у Луганській області в 2004 – 2009 рр.

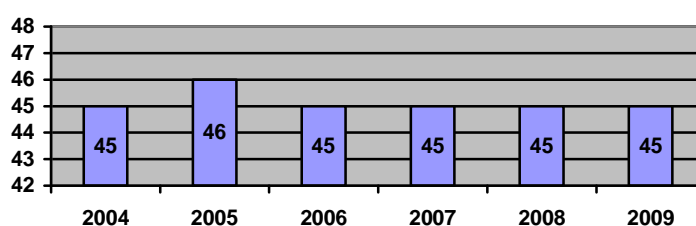

Рис. 2. Чисельність інвалідів у Луганській області з розрахунку на 1000 осіб населення

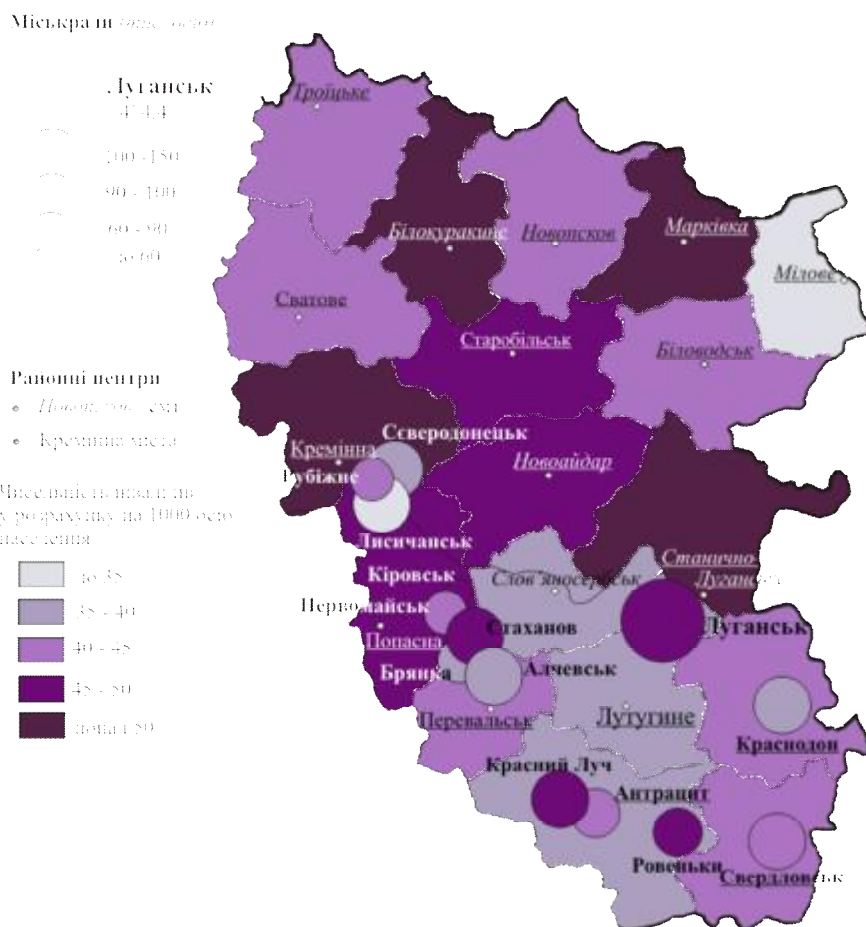

Рис. 3. Чисельність інвалідів за містами і районами Луганської області за станом на початок 2010 р.

У загальній чисельності інвалідів у Луганській області за станом на 01.01.2010 р. питома вага осіб, які мають I групу інвалідності, складала 9,7 % (9834 особи), II групу – 44,0 % (44614 осіб), III групу – 44,8 % (45393 особи). Частка дітей-інвалідів віком до 18 років становила 1,5 % (1515 осіб) [2]. Таким чином, частка інвалідів II групи є досить високою, тобто наявна стійка тенденція до акумуляції в регіоні середніх форм втрати загального рівня здоров'я та, як наслідок, – працездатності.

Варто наголосити, що в офіційній державній статистиці відсутня інформація (як у цілому по Україні, так і в розрізі регіонів) щодо таких соціально-демографічних характеристик інвалідів, як: чисельність інвалідів за віковими групами; чисельність працездатних інвалідів у працездатному віці; освітньо-кваліфікаційний рівень інвалідів. Це не лише перешкоджає здійсненню повноцінного аналізу стану інвалідності, але й утруднює формування та реалізацію адресної державної та регіональної соціальної політики щодо цієї категорії громадян, перешкоджає розробленню ефективних заходів, спрямованих на підвищення рівня зайнятості інвалідів, робить неможливим здійснення достовірних розрахунків фінансових витрат, необхідних для забезпечення соціального захисту інвалідів, проведення їх соціальної та професійної реабілітації тощо.

Щорічно в Луганській області вперше визнаються інвалідами близько 9000 осіб. Серед осіб, яких було визнано інвалідами вперше, у 2009 р. більшість – 7333 особи, або 84,1%, – становили особи працездатного віку. Із загальної чисельності вперше визнаних інвалідами в 2009 р. 7410 осіб, або 85,0 %, мешкали в міських поселеннях, 1312 осіб, або 15,0 %, – у сільській місцевості [2]. Частка вперше визнаних інвалідами, які мешкали в міській місцевості, є в Луганській області значно вищою, ніж у цілому по Україні (64,9 %), та однією із найвищих серед усіх регіонів країни, зокрема. Це є наслідком високого рівня урбанізації регіону та, безумовно, позитивним фактором для інвалідів, бо міські поселення, на відміну від сільської місцевості, характеризуються найбільш розгалуженою та пристосованою для інвалідів соціальною й виробничою інфраструктурою.

Із загальної чисельності вперше визнаних інвалідами 72 особи, або 0,8 %, – інваліди внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції (далі – ЧАЕС) [2]. Слід зазначити, що частка вперше визнаних інвалідами внаслідок аварії на ЧАЕС має тенденцію до зниження (із максимального значення – 1,2 % у 2006 р. до 0,8 % у 2009 р.). Можна припустити, що це є наслідком систематичного впровадження на державному та регіональному рівнях великої кількості заходів щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, особливо в частині зниження рівня захворюваності та інвалідизації населення.

Аналіз розподілу вперше визнаних інвалідами в Луганській області за окремими класами хвороб свідчить, що найпоширенішими хворобами, які призводять до інвалідності, є: хвороби системи кровообігу (22,7 %); новоутворення (18,1 %); травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх чинників (12,7 %); хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини (9,5 %) [2]. Такий ранговий розподіл за окремими класами хвороб є характерним для усіх старопромислових районів України. У середньому по Луганській області близько 300 осіб щорічно вперше визнаються інвалідами внаслідок нещасного випадку на виробництві та профзахворювання, із них понад 95,0 % – у працездатному віці. Рівень травматизму, пов'язаного з виробництвом, у 2009 р. у Луганській області становив 3,2 особи на 1000 працюючих, тоді як у таких „низькоіндустріальних” областях, як Івано-Франківська, Тернопільська, Полтавська, Рівненська, Херсонська – 0,4; 0,5; 0,7; 0,7; 0,7 осіб відповідно.

Як свідчать проведені автором статті дослідження, висока питома вага інвалідів у загальній чисельності населення Луганської області зумовлена комплексним впливом багатьох чинників, які в цілому є характерними для усіх старопромислових районів країни. Серед цих чинників найбільш значущими є: забруднення навколишнього середовища, екологічні катастрофи, у першу чергу, наслідки аварії на ЧАЕС; інтенсивний розвиток техніки, транспортних технологій та урбаністичних процесів, що призводить до зростання техногенного травматизму; ослаблення механізму державного регулювання в сфері охорони праці та вкрай незадовільне фінансування цих заходів упродовж багатьох років (особливо на підприємствах недержавної форми власності), що спричиняє зростання виробничого травматизму та професійних захворювань; дефіцит бюджетних асигнувань на лікувально-профілактичні заходи; нестача медичних кадрів та недостатня кількість сучасного лікувального обладнання, особливо в сільській місцевості. Відсутність навичок здорового способу життя, незадовільні стандарти харчування, споживання сурогатів спиртних напоїв також патогенно впливають на стан здоров'я мешканців регіону, призводячи цілі прошарки населення до інвалідності.

Отже, наведений вище аналіз стану інвалідності дає підстави стверджувати, що рівень інвалідизації населення в Луганській області є достатньо високим, але має тенденцію до зниження. Крім того, слід констатувати, що люди з інвалідністю є дуже неоднорідною соціальною групою: вони

значно різняться між собою за видами, причинами захворювання, тяжкістю (групою) інвалідності, місцем мешкання (сільська чи міська місцевість) тощо. Серед осіб, уперше визнаних інвалідами, більшість становлять особи працездатного віку. Таким чином, значна частка інвалідів потребує залучення до реабілітаційних заходів, у т.ч. в із професійної реабілітації. Однак вони мають бути диференційовані в залежності від індивідуальних потреб кожної конкретної особи з інвалідністю, надаватися своєчасно та в повному обсязі. Такий підхід є не лише основою повноцінної інтеграції інвалідів до суспільного життя, але й найбільш ефективно сприяє збереженню та відновленню їх людського капіталу.

Висновки. З метою зниження рівня інвалідизації населення в старопромислових регіонах, а також удосконалення управління системою соціального захисту та реабілітації інвалідів, пропонуємо прийняти ряд першочергових заходів:

на державному рівні:

- Міністерству охорони здоров'я України виробити та запровадити на практиці принципово нові підходи до охорони здоров'я нації, які базуватимуться на пріоритетах не лікувального, а профілактичного характеру (зміцнення здоров'я здорових, запобігання захворюванням та травматизму, зменшення прогресування хвороб, усунення ускладнень та запобігання інвалідності, подовження тривалості життя людей, проведення широкомасштабної просвітницької роботи серед населення з питань формування здорового способу життя тощо).

- Державній службі статистики України удосконалити інформаційне забезпечення системи соціального захисту та реабілітації інвалідів шляхом доповнення наявної статистичної звітності такими показниками, як „чисельність інвалідів за віковими групами”, „чисельність працездатних інвалідів у працездатному віці”, „освітньо-кваліфікаційний рівень осіб, визнаних інвалідами вперше”. Зазначену статистичну інформацію необхідно формувати як по Україні в цілому, так і в розрізі регіонів та адміністративних районів;

- Міністерству соціальної політики України, Міністерству економічного розвитку і торгівлі України підвищити адміністративну та економічну відповідальність роботодавців за порушення вимог законодавства з охорони праці; розробити механізм економічної зацікавленості роботодавців у підвищенні безпеки праці своїх працівників;

на регіональному рівні місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, соціальним партнерам:

- здійснювати на виробництві поступову заміну застарілих технологій та обладнання на більш нові та прогресивні;

- відновлювати на підприємствах медичні пункти, посади цехових лікарів, які могли б виявити професійні захворювання на ранніх стадіях;

- сприяти залученню державних, підприємницьких, громадських інституцій до спільної діяльності, спрямованої на удосконалення профілактики інвалідності.

Література

1. **Статистичний** щорічник Луганської області за 2009 рік: [ред.С.Г. Пілієв]. – Луганськ : Головне управління статистики України у Луганській області, 2010. – 514 с. 2. **Соціальний** захист населення за 2009 рік : [ред. О.Г. Осауленко] – К. : Державний комітет статистики України, 2010. – 119 с. 3. **Закон України** від 06.10.2005 р. №2961-IV „Про реабілітацію інвалідів в Україні” // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2961-15>. 4. **Закон України** від 21.03.1991 р. №875-12 „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”// Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=875-12>. 5. **Кавокин С.** Нужны ли государству инвалиды? / С. Кавокин // Человек и труд. – 2008. – №5. – С. 17–22. 6. **Красномовець В. А.** Розширення можливостей осіб з інвалідністю в контексті концепції людського розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.07 „Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика” / В. А. Красномовець. – К., 2011. – 20 с. 7. **Крушельницька Я. В.** Фізіологія і психологія праці : [Підручник] / Я. В. Крушельницька. – К. : КНЕУ, 2003. – 367 с. 8. **Мельник С.** Законодавчо-нормативне забезпечення державної соціальної політики щодо інвалідів / С. Мельник, Г. Гаврюшенко // Україна : аспекти праці. – 2010. – № 6. – С. 16–20. 9. **Мельник С. В.** Механізм регулювання соціально-трудова сфери України / С. В. Мельник. – К. : „Соцінформ”, 2009. – 786 с.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ ЯК ФАКТОР ПОШИРЕННЯ БІДНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Актуальність теми дослідження. Загальновідомо, що більша частка економічного потенціалу України зосереджена у старопромислових районах, де сконцентровані основні виробничі фонди, значні природно-ресурсні запаси, трудові ресурси тощо. Поряд з цим, як зазначає англійський учений Р. Хадсон, старопромислові райони, так звані „майстерні світу”, втрачають свою значимість [1]. Спеціалізація старопромислових регіонів на традиційних індустріальних видах економічної діяльності при зміні економіко-технологічних укладів виробництва зумовила їх закономірне входження в стадію депресії. Депресивний стан старопромислових територій призводить до відторгнення цілих регіональних груп населення від процесів соціально-економічного розвитку суспільства [1], що є ознакою поширення бідності. До основних проявів бідності традиційно відносять зниження тривалості життя та професійно-освітнього рівня [2], поглиблення демографічної кризи, погіршення стану здоров'я населення, зниження якості людських ресурсів, посилення соціальної напруги в суспільстві тощо. Поширення бідності призводить до ускладнення соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема, регіонів старого освоєння в „нових” умовах ринкової економіки.

Політика, спрямована на подолання збідніння та зубожіння населення, базується на аксіомі „заходи подолання бідності визначаються причинами її виникнення”. Саме тому, вивчення проблеми бідності населення та, передусім, факторів поширення цього соціально-економічного явища у старопромислових районах на теперішній час набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Територіально-просторова неоднорідність існування бідності привертає увагу до дослідження регіональних особливостей поширення цього негативного явища не лише суспільно-географів (серед них – Т. Ю. Богомоллова, О. О. Лаптева, І. Г. Мельник, В. С. Тапіліна, О. О. Черкашина, О. У. Хомра), але й економістів, соціологів, демографів (серед них – В. І. Добреньков, І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, Е. М. Лібанова, В. О. Мандибуря, С. В. Мельник, Л. Н. Овчарова, Н. М. Рімашевська, М. П. Соколик та ін.), чий розробки є навіть більш численними, ніж науковців географічного профілю. Водночас, бідність населення старопромислових районів є маловивченою. У наукових працях вітчизняних і зарубіжних вчених вона розглядається в широкому контексті проблематики старопромислових районів (засвідчується, що на певному етапі їх розвитку бідність стає однією серед типових ознак їх проблемності).

Постановка завдання. Геопросторові відмінності бідності пов'язані з неоднорідністю дії факторів її поширення в тому або іншому регіоні (суспільно-територіальному утворенні). Старопромислові райони, порівняно з усіма іншими типами проблемних районів (регіонів), виділяються специфікою щодо набору та інтенсивності прояву факторів бідності. Виходячи з цього, **метою** нашої статті є дослідження на прикладі Луганської області деяких соціальних проблем старопромислового регіону, які виступають факторами поширення бідності. Луганщина – це класичний представник регіонів України старопромислового типу, де протягом тривалого часу спостерігалися найвищі в Україні показники рівня бідності населення (2001 – 2008 рр.), а суттєве покращення цього рейтингу відбулося лише у 2009 р. на фоні зниження рівня добробуту населення інших регіонів.

Виклад основного матеріалу. Серед сукупності факторів формування й поширення бідності в старопромислових районах особливе місце посідають соціальні фактори, а серед останніх – ті, що стосуються стану здоров'я населення. За одним з визначень, здоров'я – це функціональний стан організму людини, який забезпечує тривалість життя, фізичну та розумову працездатність, достатньо високий рівень самопочуття, а також відтворення здорового потомства. Для оцінки стану здоров'я населення, що проживає в межах певного суспільно-територіального утворення, використовують різні показники, серед яких: рівень захворюваності, структура захворюваності, статеві вікові її особливості та ін. Вплив стану здоров'я населення на бідність слід розглядати, по-перше, з погляду фізіологічної та професійної здатності громадян не відволікатися на лікарняні, забезпечувати високий

рівень продуктивності праці, займатися підробітками й т. ін. (тобто, з позиції формування трудових доходів); по-друге, як важливу складову в структурі витрат населення.

Головна проблема регіонів старопромислового типу, зокрема Луганської області, є надлишок виробничих потужностей, які відрізняються високим ступенем зносу та невідповідністю світовим стандартам за технічними характеристиками. В Україні переважна більшість підприємств старопромислових галузей експлуатуються без реконструювання понад 20 років [3, с. 141]. На Луганщині, порівняно з іншими регіонами, найбільша частка штатних працівників працює в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. За станом на 31.12.2009 р. питома вага працівників у обліковій чисельності штатних працівників, які працювали в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам на Луганщині складала 46,8 %, тоді як середнє значення цього показника по Україні дорівнювало 27,8 %, відповідно.

Незадовільне техніко-технологічне оснащення підприємств важкої промисловості Луганщини спричиняє високий рівень виробничого травматизму. Так, за даними офіційної статистики, Луганська область (разом із Донецькою областю) протягом 1990 – 2009 рр. стабільно посідала „лідуючі” позиції в рейтингу регіонів України за чисельністю потерпілих від травматизму, пов'язаного з виробництвом (Рис. 1). Рівень виробничого травматизму в Луганській області за станом на 2009 р. складав 32 особи на 10 тис. працюючих, тоді як середнє значення цього показника в Україні було 12 потерпілих на 10 тис. працюючих, тобто в 2,7 рази вище. При цьому, внаслідок високого рівня травматизму на виробництві через незадовільний стан здоров'я з числа зайнятих вилучається значна частка працівників, знижується їх здатність до праці та можливість отримання доходу від трудової діяльності, що свідчить про зростання ризику поширення бідності. Аргументом на користь цього твердження є наявність зв'язку між показниками рівня виробничого травматизму та рівнем тимчасової непрацездатності працівників в Луганській області, виявленого шляхом кореляційного аналізу (для двох рядів чисел кореляційний зв'язок складає 0,610 для 2009 р.).

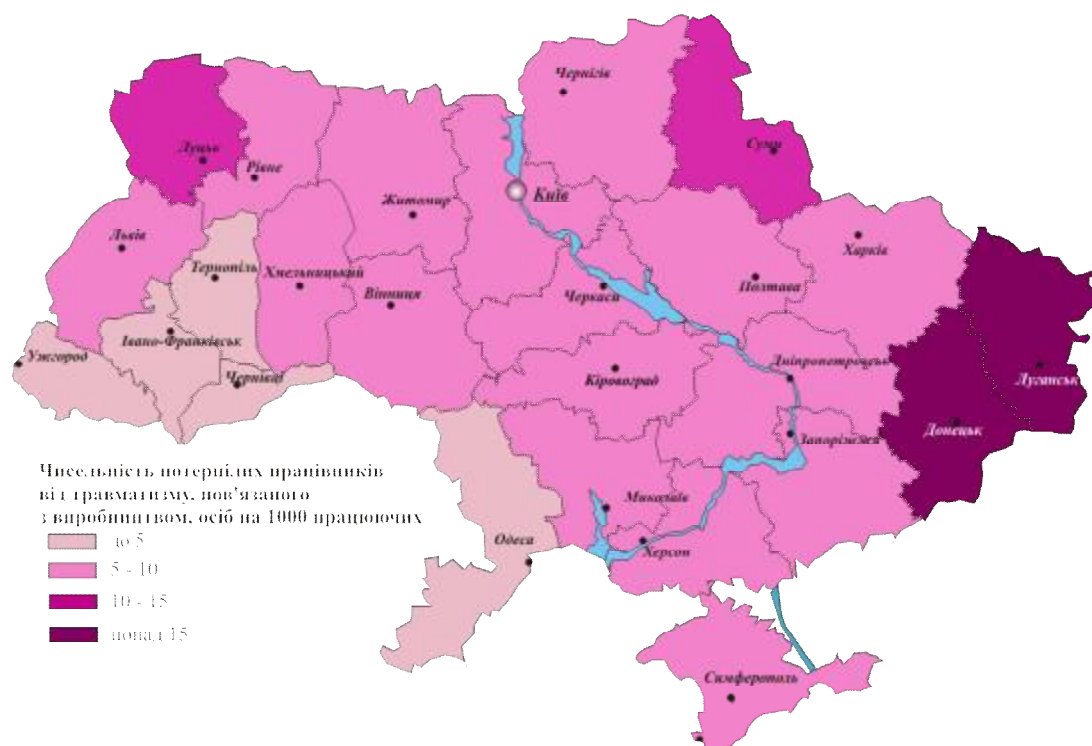

Рис. 1. Рівень виробничого травматизму за регіонами України за станом на 2009 р.

Слід також зазначити, що соціальні виплати-компенсації, які призначаються потерпілим від травматизму на виробництві працівникам, для лікування та матеріальної підтримки їх членів сімей сплачуються невчасно. За таких умов у домогосподарстві потерпілого працівника статті витрат зростають, грошова частка сукупних доходів – знижується, що сприяє бідності. У 2010 р. в Україні потерпілим від травматизму, членам сімей та утриманцям померлих заборговано 328,7 тис. грн., при цьому 15,8 % (51,7 тис. грн.) боргів припадало на Луганську область.

Науковцями доведено, що стан здоров'я населення прямим чином залежить від стану довкілля. Старопромислові райони мають вкрай незадовільну екологічну ситуацію. У 2009 р. у рейтингу регіонів України за складовою частиною індексу людського розвитку „Екологічна ситуація” останні місця належали саме високоурбанізованим та старопромисловим регіонам України, серед яких Луганська область посіла 22 місце, увійшовши в останню шістку загального рейтингу. Луганщина стабільно входить до групи регіонів зі значними обсягами різних видів екологічно небезпечних викидів у навколишнє середовище. Так, за даними Державного комітету статистики України протягом 2005 – 2009 рр. найбільше викидів шкідливих речовин у атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел приходилося на одного мешканця Донецької, Дніпропетровської та Луганської областей. Такий стан справ в Луганській області є наслідком високого рівня урбанізації в поєднанні з високою концентрацією підприємств традиційних галузей важкої промисловості з екологічно шкідливими умовами виробництва.

Офіційна статистика демонструє зростання захворюваності в Луганській області за більшістю класів хвороб протягом 1990 – 2000 рр., після чого спостерігається суттєве покращення цих показників. Такі тенденції пов'язані з тим, що в умовах „комерціалізації” медичних послуг значна частка населення перестала звертатися до закладів охорони здоров'я. Зменшення чисельності осіб, які потребують медичної допомоги, скоріше є свідченням матеріальних нестатків, через які отримання навіть таких основних соціальних послуг є недоступним. Аналіз структури сукупних витрат домогосподарств за регіонами України свідчить про те, що луганчани витрачають на послуги охорони здоров'я всього 63,7 грн. на місяць у розрахунку на одне домогосподарство. Це є значно меншим показником порівняно із такими регіонами України, як м. Київ (121,2 грн.) та Севастополь (91,4 грн.), Київська (93,7 грн.), Івано-Франківська (82,4 грн.), Дніпропетровська (74,0 грн.) області тощо.

Разом із цим, рівень захворюваності населення Луганщини на такі смертельно небезпечні хвороби, як туберкульоз, онкологічні хвороби, ВІЛ-інфекції, лікування яких є неможливим без звернення до закладів охорони здоров'я, залишається вищим по відношенню до більшості інших регіонів України. Слід зазначити, що захворюваність населення Луганської області на активний туберкульоз – „хворобу бідних” (як її називають медичні працівники) – є вкрай високою. Так, за даними Державної служби статистики України, чисельність хворих на активний туберкульоз, що встановлений уперше в житті, була вище ніж у Луганській області в 2009 р. тільки в Херсонській (1104 осіб на 1 млн. населення), Дніпропетровській (979 осіб на 1 млн. населення) та Миколаївській (979 осіб на 1 млн. населення) областях, та становила 914 осіб на 1 млн. населення.

Проведене дослідження дозволило зробити такі **висновки**:

1. Важливість районів старопромислового типу в забезпеченні стратегічних економічних інтересів України актуалізує вивчення та розроблення ефективних заходів із вирішення основних проблем цих територій.

2. Луганська область – це старопромисловий регіон, де внаслідок технічної та технологічної застарілості виробництва галузей „старих” промислових укладів, екологічного забруднення зростає рівень виробничого травматизму працівників, підвищується рівень захворюваності та погіршується самопочуття населення, що виступає одним із головних факторів поширення бідності.

3. Без розробки системної, регіонально виваженої політики, яка міститиме комплексні заходи щодо вирішення соціальних, екологічних, демографічних, проблем, старопромислові райони, зокрема й розміщені в Луганській області, приречені на депресію та „вимирання”.

Література

1. **Нейденова Р. И.** Государственное регулирование экономики в старопрмышленных районах Германии / **Р. И. Нейденова** // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2007. – № 2. – Режим доступа: <http://www.jurnal.org/articles/2007/ekon7.htm>.
2. **Хомра О. У.** Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах / **О. У. Хомра.** – Режим доступа: <http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections.php?conference=3&section =17>.
3. **Снеговая Е. Ю.** Формирование стратегии диверсификации экономики старопрмышленных регионов: проблемы и направления / **Е. Ю. Снеговая** // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 3. (Т. 2.) – С. 141–144. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2010_3_2/141-144.pdf

*Л. М. Немець, д. з. н., проф.,
Ю. Ю. Заволока, к. з. н., доц.,
К. Ю. Сегіда, ст. викл.
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна*

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Демографічні проблеми є визначальним чинником побудови соціальної держави та формування нової національної стратегії розвитку суспільства. Соціально-економічні перебудови в країні створюють територіальну диференціацію соціального розвитку регіонів, що призводить до механічного руху населення. У Харківському регіоні основні показники міграційної ситуації відрізняються від середніх по Україні, міграційне сальдо є позитивним, за рахунок міграційного приросту регіон компенсує певну частку втрат від природного відтворення населення. Міграційний рух є одним із основних чинників кількісних та якісних характеристик населення, а також впливає на соціальну, економічну та політичну сфери регіону, що і визначає актуальність дослідження. Метою статті є суспільно-географічна характеристика міграційної активності населення Харківського регіону. Основним завданням є виявлення територіальних відмінностей та особливостей міграційних процесів.

Харківська область виділяється високою інтенсивністю міграції, переважанням обсягів зовнішньої міграції над внутрішньою (від 12,9 ‰ до 8,7 ‰ у 2009 р. відповідно). Високий показник зовнішньої міграції є наслідком сприятливого суспільного розвитку регіону порівняно з іншими областями України, до того ж позитивне сальдо формує й прикордонне положення Харківської області [1]. Проаналізувавши територіальні особливості міграційної активності, зазначимо, що на її формування має вплив не тільки зовнішня міграція, а й внутрішня – у якості перерозподілу населення по адміністративних районах області.

Найбільш активно за рахунок міграційного руху в 2009 р. поповнилось населення Люботинської (8,0 ‰) та Первомайської (4,7 ‰) міських рад, Дергачівського (5,7 ‰) та Шевченківського (4,5 ‰) районів. Найбільших втрат населення за рахунок міграційного вибуття зазнає Барвінківський (-12,0 ‰) район, а також Золочівський (-6,6 ‰), Близнюківський (-6,0 ‰), Великобурлуцький (-5,2 ‰) та Первомайський (-4,5 ‰) райони. Відзначимо, що найбільш інтенсивний міграційний обіг зафіксовано в м. Харкові, Куп'янській та Лозівській міських радах, Харківському, Дергачівському, Балаклійському, Красноградському районах, найменший – у Печенізькому, Золочівському, Зачепилівському, Барвінківському районах [4]. Сукупний показник міграційної рухливості є відображенням ряду соціально-економічних перетворень в регіоні та окремих його частинах, оскільки основними є потоки трудових мігрантів.

Динаміка коефіцієнтів міграційного обігу міського і сільського населення окреслює надзвичайно чітко виражену тенденцію до їх згладжування: в 1990 р. коефіцієнт міграційного обігу сільського населення перевищив відповідний показник для міського населення [3]. Причинами цього стала чітка диспропорція економічного та соціального розвитку міських та сільських територій. У подальшому інтенсивність міграційної активності сільського населення зменшилась та набула маятникового прояву, особливо в місто Харків, переважно за рахунок стабілізації соціально-економічних процесів, розвитку фермерських та підсобних господарств.

Аналізуючи зовнішню міграцію, слід відмітити додатне сальдо та поживлення міграційної рухливості населення за період з 2002 по 2009 рр. (максимальний показник зафіксований у 2004 р. – 2,0 ‰). Серед зовнішніх мігрантів переважають особи працездатного, здебільшого молодого віку. Зазначимо, що найбільша чисельність прибулих осіб фіксується у віці від 15 до 19 років, основною метою яких є приїзд на навчання. Позитивним аспектом такої тенденції є поповнення населення області особами фертильного віку, що створює передумови для підвищення показників шлюбності, народжуваності, трудової активності тощо. Міграційна активність інших вікових груп не визначається інтенсивністю. Слід відзначити, що найбільший показник вибулих зафіксований серед чоловіків у віковій групі 25-29 років.

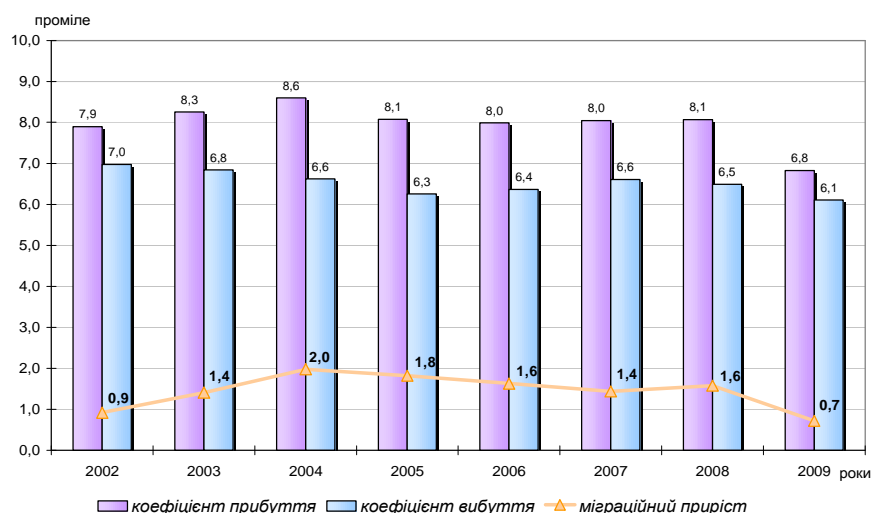

Рис. 1. Динаміка міграційного руху населення Харківської області за період 2002–2009 рр.

У зовнішній міграції ситуація з кількістю прибулих (8,1 ‰) та вибулих (6,5 ‰) з області цілком позитивна, так як міграційний приріст має показник 1,6 ‰. Високим є показник прибулих у м. Харкові (11,5 ‰) та Борівському районі (8,4 ‰), вибулих – Барвінківському (14,2 ‰), Борівському (9,1 ‰) районах.

Основними причинами міжрегіональної міграції населення області є родинні обставини, навчання, зміна місця роботи. У структурі вибуття переважною є одна причина, а саме – родинні обставини. Серед інших причин розподіл такий: зміна місця роботи, діти батьків-мігрантів, навчання, зокрема, досить поширеною причиною є необхідність лікування та догляд за хворими. Така відмінність у структурі причин пов'язана з освітньою спеціалізацією м. Харкова, який у структурі прибуття „притягує” студентів, а потім „виштовхує” їх у пошуках роботи, що часто супроводжується зміною місця проживання.

Населення окремих районів області не однаковою мірою залучено в міграційні процеси, зокрема, із наведеної кількості мігрантів 1658 осіб поповнили чисельність населення м. Харкова й тільки 350 – райони області. Міграційний приріст чисельності населення за рахунок зовнішньої міграції також є позитивним для більшості районів, він спостерігається в 24 адміністративно-територіальних одиницях із 34.

Існують значні відмінності в показниках міграції населення по окремих районах. Зокрема, відзначається централізованість та формування полів впливу від обласного центра. Більшість прибулих оселяються в м. Харкові та у районах, які до нього прилягають або знаходяться близько, це Харківський, Дергачівський, Печенізький. Навколо виявленого ядра з найвищими показниками міграційного приросту формується наступне коло – райони, які є граничними з ними, тобто бачимо, що поблизу обласного центру число прибулих переважає над вибулими. Також привертають увагу райони, які мають промислову спеціалізацію – потужні промислові підприємства в м. Балаклії (виробництво цементу та будівельних матеріалів), у м. Первомайському (хімічна промисловість), м. Ізюмі (приладобудування, оптика), м. Зміїві (виробництво електроенергії), м. Лозовій, м. Куп'янську, м. Чугуєві (машинобудування та металообробка) (рис. 2.).

Внутрішня міграція населення не змінює загальну чисельність населення, проте значно впливає на кількість населення за місцем проживання. Інтенсивність внутрішньоміграційних переміщень, як і в цілому міграційних рухів в області, зменшується: на кожну 1000 населення припадало 11,7 у 2002 р. та 8,7 мігрантів у 2009 р. [4]. За рахунок внутрішньої міграції в межах області в 2009 р. скорочення чисельності населення відбувалось в 18 із 34 адміністративно-територіальних одиниць різного рангу.

Внутрішньорегіональна міграція не впливає на зміну чисельності населення області в цілому, а має вплив лише на формування чисельності міських та сільських поселень та окремих адміністративно-територіальних одиниць. Вона характеризує рух населення в межах області в напрямках „місто–село”, „село–місто”, а також „село–село” і „місто–місто”. Основними причинами цієї міграції є економічні чинники. Більшість сільського населення в пошуках роботи виїжджає до міста [1].

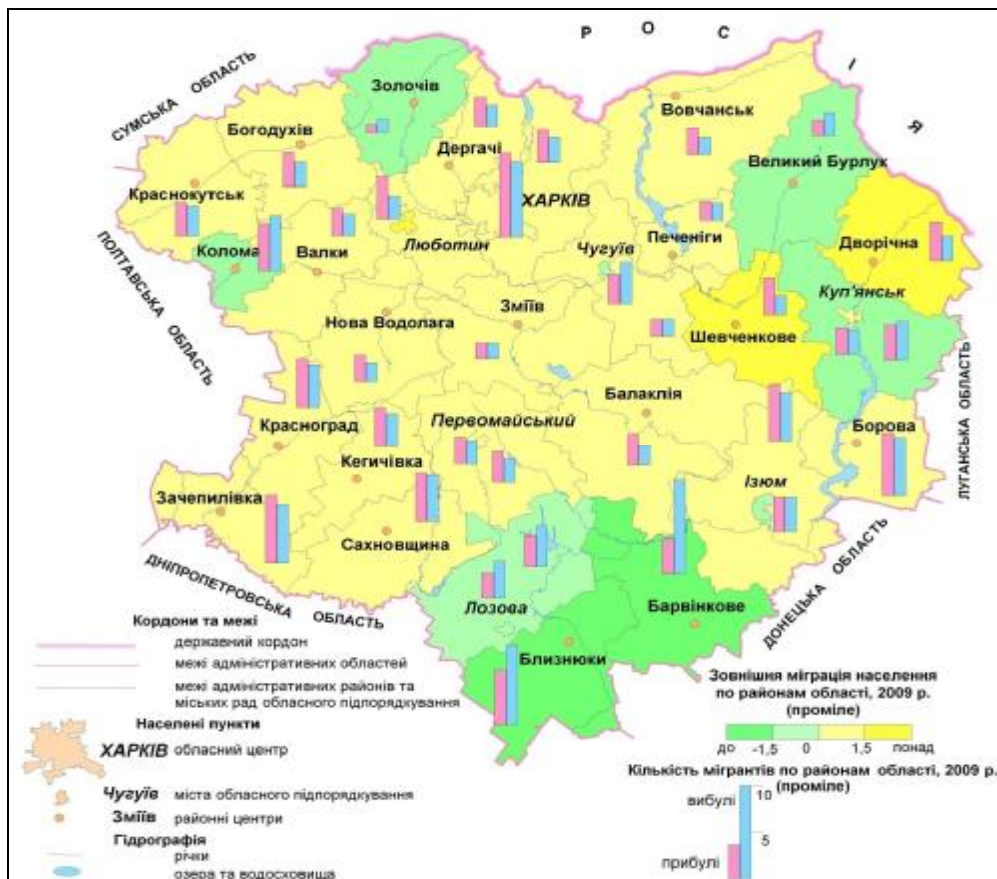

Рис. 2. Зовнішня міграція населення по адміністративних районах Харківської області на 2009 р.

Найбільший міграційний приріст зафіксовано в Люботинській (5,6 %) та Первомайській (4,0 %) міських радах, Дергачівському (4,9 %) та Валківському (3,1 %) районах. Втрачають населення за рахунок внутрішньої міграції такі райони, як Близнюківський, Барвінківський, Великобурлуцький, Первомайський, Золочівський; тобто здебільшого периферійні райони. Варто зазначити, що за обсягом внутрішньорегіонального міграційного обігу переважають Куп'янський та Шевченківський райони та Куп'янська міська рада. Розглядаючи зміни просторового розподілу сальдо внутрішньої міграції, відзначимо стабільність розподілу й незначні коливання в значеннях показника й загальну тенденцію на пряму внутрішньої міграції до більш розвинених регіонів області та районних центрів.

Отже, виявлені суспільно-географічні особливості міграційних процесів Харківської області прямо корелюють зі стабілізацією політичної ситуації та деяким поліпшенням соціально-економічних умов, підтвердженням цього є міграційний притік населення в область. Простежується зменшення обсягів внутрішньої міграції, що також свідчить про стабілізацію соціально-економічної ситуації в районах області.

Література

1. Височин М. Ю. Міграційні процеси Харківської області: загальнорегіональні тенденції та характеристики основних потоків / М. Ю. Височин // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ВЦ ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006. – Вип. 1. – С. 117–127.
2. Зовнішні трудові міграції населення України / За наук. ред. Е. Лібанової, О. Позняка // К.: РВПС України. – 2002.
3. Трець В. Тенденції депопуляції в Україні, її регіональні особливості і соціально-економічні наслідки / В. Трець // Україна: аспекти праці. – № 3. – 2009. – С. 27–313.
4. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kharkivoda.gov.ua>

ТРАНСФОРМАЦІЇ ГРОМАДСЬКИХ ЦЕНТРІВ В УРБАНІЗОВАНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Урбанізовані регіони в Україні зазнають трансформацій просторової структури господарства та формування нових громадських центрів у ядрах. Традиційно громадські центри в містах України формувалися внаслідок історичної зумовленості та реалізації планувальних заходів. Протягом останнього десятиліття ці процеси відбуваються дещо хаотично і визначаються рядом передумов. Це потребує суспільно-географічного дослідження даної проблеми.

Завданнями наукового пошуку є аналіз розміщення торгово-розважальних центрів та 4-5* готелів в окремих ядрах урбанізованих регіонів України, як чинників формування громадських центрів міст, а **метою** – визначення передумов формування центрів громадського життя в містах урбанізованих регіонів України.

Результати наукового дослідження. Головними передумовами формування громадських центрів у містах-ядрах урбанізованих регіонів України на даному етапі розвитку є:

- а) концентрація значної кількості постійних мешканців („нічного” населення) та значних потоків населення („денного” населення);
- б) наявність регіональних торгово-розважальних центрів (ТРЦ) / молів (закритих просторів з розвинутою мережею закладів харчування, розваг, спорту);
- в) транспортна доступність.

Важливим індикатором є наявність готелів 4-5*, які потенційно тяжіють до громадських центрів.

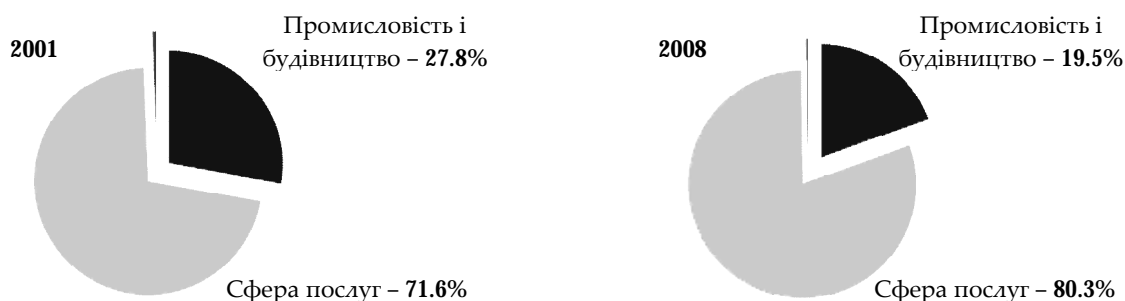

Рис. 1. Динаміка змін у структурі зайнятості населення Києва

У 2001-2008 роках частка зайнятих у сфері послуг у Києві зросла з 71,6% до 80,3%. Найсуттєвіше скорочення частки зайнятих характерне для галузей промисловості (-6,1%) (рис. 1, рис. 2). Тобто максимальний приріст зайнятості в торгівлі, готельному та ресторанному господарстві є аргументом на користь того, що саме розміщення закладів цієї сфери є визначальним у формуванні громадських центрів міста.

Певною мірою сформованою можна вважати просторову структуру громадських центрів Києва, яка в цілому відповідає європейським тенденціям. Розміщення молів у Києві характеризується наступними просторово-часовими рисами:

- перші моли в Києві виникли в 2001 році в центрі міста в процесі реконструкції окремих його об'єктів (площ, вулиць). Це були перші ТРЦ в Україні;
- згодом ряд молів було побудовано й відкрито на окраїнах міста та в місті-супутнику Броварах, що було пов'язане з нижчими цінами на земельні ділянки, наявністю вільних ділянок

землі тощо. Це сформувало кільцеподібну форму їх розміщення на значній відстані від центру міста;

- кільцеподібна структура розміщення молів у Києві є нерівномірною. Максимум концентрації й, як наслідок, формування потужних громадських центрів відбувалося на півночі (Оболонський, Деснянський „спальні” райони).

Три або більше регіональних ТРЦ та 4-5* готелів розміщено лише в Києві, Дніпропетровську, Донецьку та Одесі.

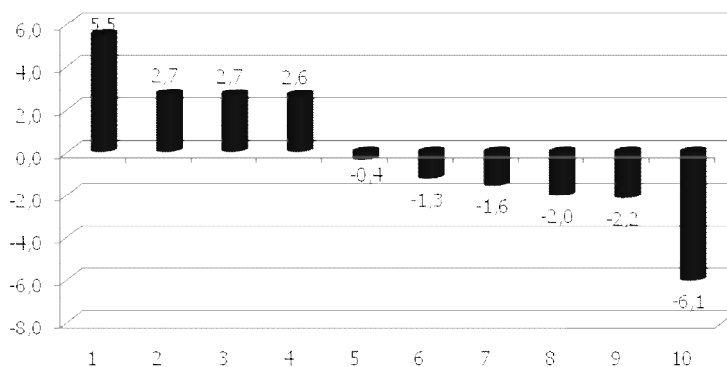

Рис. 2. Приріст (скорочення) частки зайнятих у Києві за видами економічної діяльності: 1 – торгівля, готельно-ресторанне господарство, 2 – фінансова діяльність, 3 – державне управління, 4 – оренда, інжиніринг та ін. послуги, 5 – сільське та лісове господарство, 6 – освіта, 7 – охорона здоров'я, 8 – транспорт і зв'язок, 9 – будівництво, 10 – промисловість

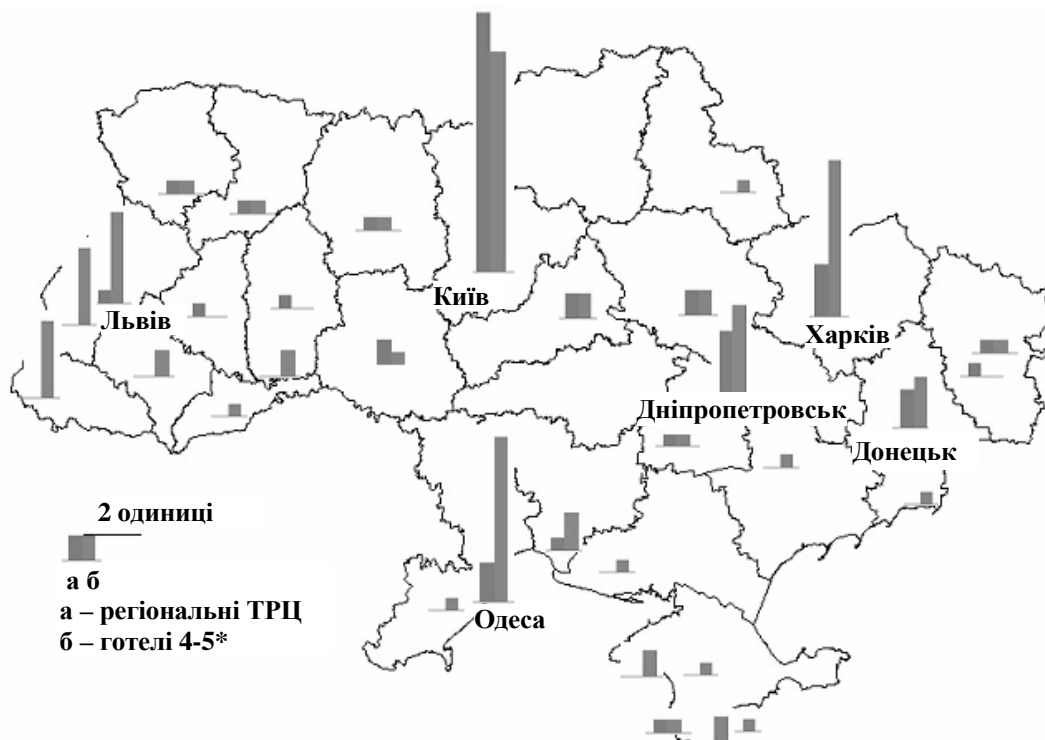

Рис. 3. Розміщення регіональних ТРЦ та 4-5* готелів у містах України

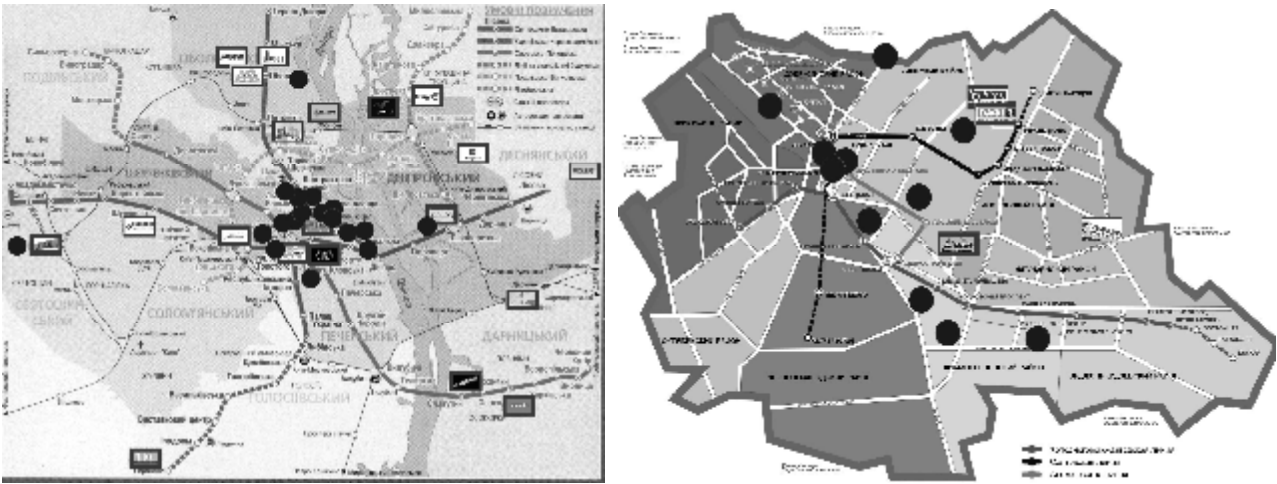

Рис. 4. Розміщення регіональних ТРЦ (прямокутники) та 4-5* готелів (кола) у Києві та Харкові

Така класична просторова структура розміщення ТРЦ характерна лише для Києва (рис. 4). У решті міжрегіональних центрів вона не є чітко сформованою.

Так, у Харкові крім історичного центру громадського життя, де відсутні регіональні моли, сформувався лише один громадський центр за рахунок транспортного вузла та молів (рис. 4). У Донецьку всі моли та готелі 4-5* сконцентровані лише в центрі, у Дніпропетровську готелі 4-5* розміщені в центрі, а ТРЦ по колу на певній відстані від центру.

Висновки. Урбанізовані регіони в Україні зазнають трансформації просторової структури господарства та формування нових громадських центрів у ядрах. Головними передумовами формування громадських центрів у містах – ядрах урбанізованих регіонів України на даному етапі розвитку є: концентрація значної кількості постійних мешканців („нічного” населення) та значних потоків населення („денного” населення); наявність регіональних торгово-розважальних центрів (ТРЦ); транспортна доступність. Просторова структура громадських центрів сформувалася лише в Києві, у решті міжрегіональних центрів вона перебуває в процесі трансформації.

УДК 911.375.3

*А. А. Мозговий, к. г. н., ст. н. с.
Інститут географії НАН України*

ОСОБЛИВОСТІ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ

Вступ. Постановка проблеми. Старопромисловий район є специфічним і ще недостатньо вивченим об'єктом дослідження у вітчизняній суспільній географії. Цей суцільно організований простір з його природними і рукотворними ресурсами та процесами останнім часом привертає все більш пильну увагу з боку наукової географічної спільноти. Пояснюється це тим, що набувши в процесі свого розвитку якісних рис складноорганізованих суспільно-територіальних систем, старопромислові райони стали, водночас, чи не найуразливішими перед обличчям суспільних трансформацій та глобальних економічних криз, що породжує цілу низку наукових проблем географічного характеру. Одна з них – проблема неузгодженості та невідповідності сучасних урбанізаційних і геодемографічних процесів у старопромислових районах їхньому теперішньому та перспективному значенню в господарській системі нашої держави.

Найбільш промислово розвиненим у нашій країні та своєрідним з урбаністичної точки зору є старопромисловий район Донецького басейну. Тут не тільки розвинулась найбільш розгалужена в межах національної системи розселення мережа міських поселень, а й сконцентрована значна частка міського населення з його демографічними та соціальними проблемами, розв'язання котрих потребує комплексного підходу. Виокремлення найбільш специфічних особливостей, позитивного й

негативного досвіду урбанізації Донбасу становить значний науковий інтерес, тому обрання старопромислового району Донбасу як регіону дослідження урбанізаційних процесів є, на нашу думку, цілком слушним та актуальним.

Метою публікації є висвітлення із суспільно-географічних позицій особливостей урбанізаційних процесів у старопромислових районах України на прикладі Донбасу.

Виклад основного матеріалу. Очевидним є те, що старопромислові райони є складовими територіальної організації суспільства, тому цілком об'єктивною є відповідність їхнього розвитку тенденціям та закономірностям суспільного поступу в цілому. Аналогічним чином, при поглибленому дослідженні, у розвитку старопромислових районів стають помітними три основних щаблі розвитку людської цивілізації, а саме: передіндустріальна, індустріальна та постіндустріальна.

Застосування економіко-географічної теорії динаміки регіонального розвитку країн Європи в порівнянні з теорією «довгих хвиль» М. Д. Кондратьєва дозволило науковцям виділити етапи формування Донбасу, а також виявити спільні риси розвитку з вуглевидобувними районами Великої Британії, Німеччини та Польщі. Згідно з їх роботами [3,6,7] стадія передіндустріального розвитку відповідає етапу першої промислової революції в Європі і нульовому циклу М. Д. Кондратьєва; стадія індустріального розвитку охоплює першу й другу промислові революції та перший, другий, третій та четвертий цикли розвитку; стадія постіндустріального розвитку відноситься до періоду третьої промислової революції та відповідає п'ятому циклу розвитку [3, с. 142]. Зокрема, було встановлено, що райони важкої промисловості басейнового типу на базі видобутку корисних копалин почали зароджуватися та розвиватися тільки на другому циклі першої промислової революції за М. Д. Кондратьєвим, що безпосередньо відбулося на процесах урбанізації в зазначених районах.

Етапи урбанізаційного освоєння промислових територій Донецького вугільного басейну свідчать, що згідно з динамікою регіонального розвитку під час „довгих хвиль” першим етапом стадії індустріального розвитку Донецького кам'яновугільного басейну, першої промислової революції, можна вважати період з кінця XIX сторіччя до 20-х років XX сторіччя.

Завдяки реформам імператора Олександра II в 1860-70-х роках, зі здійсненням промислового перевороту в підросійській Україні і формуванням монополістичних об'єднань, проведенням столипінської аграрної реформи, розвиток і розміщення продуктивних сил супроводжувалися ростом ринку праці та прискореною урбанізацією, особливо в Донецькому басейні. Завдяки міграційній політиці царизму, виник цілий ряд робітничих селищ, збільшилася концентрація промислового населення в містах.

Зі становленням промисловості регіону відбувалися серйозні якісні й кількісні зміни міського населення. Поряд із промисловими підприємствами виникали й розвивалися населені пункти, переростаючи в робітничі селища, а з часом отримуючи статус міста. Подальший розвиток започаткованих у дореволюційній Росії процесів і призвів до суперечностей між потребами розміщення продуктивних сил і становищем населення в районах сформованої системи розселення в процесі міграції [4, с. 45].

З 1925 року було розпочато активне будівництво Катеринославської залізниці, яка пов'язала головні промислові центри регіону, перші металургійні заводи із шахтами, забезпечивши формування єдиного промислового комплексу Донбасу. Активно створювалися та формувалися перші промислові райони Донбасу. В 1923 році в Донбасі вже функціонувало 15 металургійних заводів та 22 коксові печі. Головним завданням стало формування на окремій території єдиного промислового комплексу.

Прискорення темпів розвитку металургії, яка була головним споживачем кам'яного вугілля й вимагала збільшення обсягу його видобутку, а також розширення мережі залізничного зв'язку, що розширювало експортні можливості краю, стало підґрунтям бурхливого розвитку вуглевидобувних підприємств, формування робітничих селищ та міст.

На другому етапі (1930-1950 роки) у період другої промислової революції та стійкого зростання виробництва, побудовані перші великі коксові заводи, брикетні фабрики, металургійні заводи та завершилося формування єдиного промислового комплексу Донбасу. Функціонувало 324 шахти та 24 металургійні заводи. Спостерігалось значне зростання чисельності міського населення Донбасу, виникнення значної кількості селищ міського типу і малих міст.

Широкомасштабне промислове й залізничне будівництво зумовило урбанізацію Донецького краю. Поряд із формуванням багатонаціонального спадкового робітничого класу було створено новий, невідомий раніше тип поселень. Робітничі селища й міста потребували житлово-побутових зручностей, медичного обслуговування, умов для задоволення освітньо-культурних потреб, зв'язку, комунікацій. Від умов формування міського способу життя в значній мірі залежав не тільки промисловий поступ

країни, але й соціально-економічне становище, й, з рештою, міцність державної влади.

На третьому етапі розвитку (1960-1980 роки) високоіндустріальний період другої промислової революції, внаслідок стійкого зростання обсягів виробництва, гостро постала проблема упорядкування міських промислових та сельбищних територій, у межах складної планувальної структури великих міст Донбасу. У 1970-ті роки було закрито 20 шахт, почалось поступове скорочення видобутку вугілля і ліквідація старих та вироблених шахт.

На нинішньому етапі (1990-2000-х роки) внаслідок значних економічних та адміністративних перетворень Донецький кам'яновугільний басейн набув ознак депресивного регіону. В 2005 році на Донбасі функціонувало 190 шахт, а вже 2009 року – лише 164 шахти. У процесі реформування галузі було порушено єдність системи та технологічного процесу промислового комплексу, як результат, значна кількість промислових підприємств припинила свою діяльність, це вплинуло на негативний розвиток та занепад великої кількості населених пунктів Донбасу. Визначилась поступова деградація мережі міських поселень внаслідок складної екологічної ситуації та стрімкого зменшення населення.

З позицій геурбаністики, нинішній депресивний етап характеризується такими негативними тенденціями як зниження частки міського населення (зокрема, у межах Луганської субрегіональної системи розселення), зменшення кількості великих і збільшення числа малих та середніх міст, втратою окремих міськими поселеннями містоутворюючих функцій, послабленням міжпоселенських зв'язків [5, с. 42].

На сучасному етапі розвитку міст Донбасу слід також наголосити на важливості екологічних факторів – погіршення екологічної ситуації, яке обумовлено питомою вагою шкідливих викидів діючих підприємств та розміщенням промислових територій у структурі міст, скороченням площі зелених насаджень, забрудненням води, повітря, ґрунтів.

Нині в процесі оцінювання соціально-економічного потенціалу сучасних промислових міст усе більшого значення набувають так звані «асоціальні фактори», що є специфічним показником комплексного розвитку економіки міста. Під ними розуміють чинники (особливо при кризовому стані господарського комплексу), що негативно впливають і грають регресивну роль на розвиток міста [8, с. 83]. Результати оцінки показують, що асоціальні фактори формуються в результаті порушення збалансованості економіки господарського комплексу, а також зупинки містоутворюючих підприємств міст (наприклад, у Донецькій області це міста: Макіївка, Селідове, Сніжне, Дзержинськ, Шахтарськ, Торез).

Загальновідомо, що територіальна організація промисловості істотно впливає на розвиток міст. Це зокрема, підтверджує дослідження Г. П. Підгрушного [6], де здійснено поєднаний аналіз показників промислового, економічного і соціального розвитку та формування екологічної ситуації на прикладі Луганської області. Загалом, такий взаємозв'язок простежується як у містах та й в адміністративних районах області. Відповідно, „вищий рівень промислового розвитку в них зумовлює й вищі показники соціально-економічного розвитку та більш напружену екологічну ситуацію” [6, с. 103].

Також на господарський комплекс міста впливає існування довгострокових диспропорцій, обумовлених як зовнішніми, так і внутрішніми проблемами. До прикладу, усі старопромислові регіони України (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька та Луганська області) загалом освоюють 25 % загального обсягу національних інвестицій і лише 20 % іноземних інвестицій. Жоден з таких регіонів за показниками освоєння інвестицій не вийшов на рівень 1990 р., середній індекс інвестицій (до попереднього року) в них є нижчим за середній показник в економіці (за винятком 2008 р.), а частка власних коштів підприємств і організацій у структурі джерел інвестицій в основний капітал перевищує середній показник по економіці більш як на 10 відсоткових пунктів [1, с. 186]. У старопромислових регіонах найбільші обсяги інвестицій спрямовуються в розвиток промисловості, натомість вкрай недостатніми є обсяги інвестування освіти, охорони здоров'я, екологічних програм, державного управління. Внаслідок фінансової й економічної кризи в містах старопромислових регіонів сформувалися деформації в підсистемах як промислових міст, так і регіону в цілому, деградує природне середовище тощо.

Окрему проблему складає матеріальне становище населення старопромислових районів. За комплексним показником забезпеченості підраховано, що на території Луганської області масштаби бідності в середньому становлять близько 20 %, а на селі цей показник приблизно в 1,5 рази вищий. Бідна категорія населення представлена переважно жінками, людьми похилого віку, людьми з низьким рівнем освіти, пенсіонерами або робітниками, самотніми [2, с. 323].

На нашу думку, процес виявлення причин кризового стану і аналіз динамічних процесів розвитку господарського комплексу міст Донецького басейну мають здійснюватися в рамках

дослідження соціально-економічного потенціалу міст. Для цього старопромислового району історично склалося так, що основу економіки тут становлять галузі важкої промисловості, а підприємства чорної металургії й вугільної промисловості є містоутворюючими.

Таким чином, в результаті вивчення та аналізу етапів формування промислових територій міст Донбасу в порівнянні зі становленням вуглевидобувних районів Західної Європи: Рурського вугільного басейну в Німеччині, Південного Уельсу у Великій Британії, промислового району Катовіце в Польщі, були помічені схожі риси, стадії та цикли розвитку. Згідно з теорією стадійно-еволюційного розвитку та динамікою регіонального розвитку в ході довгих циклів Донбас, як і інші європейські старопромислові регіони басейнового типу на базі видобутку корисних копалин, пройшов всі етапи від зародження виробництва, його інтенсивного розвитку, а потім занепаду в результаті економічної кризи, коли вуглевидобувні райони набули ознак кризових, депресивних. Сьогодні європейські старопромислові райони, знаходяться на стадії постіндустріального розвитку.

Одним з пріоритетних напрямків відродження господарчого комплексу, згідно з програмами ООН та ЄС, у вуглевидобувних районах є процес реструктуризації вугільної та металургійної галузей промисловості. Реструктуризація, як соціальний консенсус, визначає ступінь перетворення та напрямки розвитку депресивних старопромислових регіонів у соціально-економічному, інвестиційному, адміністративному, нормативно-правовому та планувальному аспектах. Вуглевидобувні регіони Європи та Донбас пройшли схожі етапи розвитку та занепаду, набули ознак депресивних внаслідок енергетичних або економічних криз у вуглевидобувній та інших галузях. Схожість етапів промислового розвитку свідчить про те, що моделі реструктуризації підприємств вуглевидобувної та металургійної галузей промисловості можуть бути використані в Донецькому кам'яновугільному басейні, але з урахуванням регіональних особливостей розвитку. Комплексна реконструкція промислових територій є складовою частиною процесу реструктуризації виробничого комплексу країни в цілому. Вона є одним з пріоритетних методів підвищення ефективності використання промислових територій.

Вдалі приклади реконструкції промислових територій в вуглевидобувних регіонах Німеччини, Великої Британії, Польщі та інших європейських країн переконливо свідчать, що на сучасному етапі перебудови промислового комплексу Донбасу та становлення нових ринкових відносин пріоритетними завданнями реконструкції стають ефективне використання міських територій, гуманізація міського середовища та вирішення складних екологічних проблем в містах регіону. Реконструктивні заходи щодо промислових об'єктів, які зараз впроваджуються в країнах Європи, можуть бути адаптовані до регіональних особливостей розвитку планувальної структури міст Донбасу.

Впровадження процесу комплексної реструктуризації старопромислового району має передбачати: формування основних принципів комплексної реструктуризації промислових територій; комплексну оцінку промислової території (ефективності її використання і визначення ступеня значущості); визначення функціонально-планувальних задач комплексної реструктуризації промислових об'єктів; вибір напрямку комплексної реструктуризації; законодавче обґрунтування можливості впровадження комплексної реструктуризації; побудова моделі комплексної реструктуризації промислових територій міст.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Здійснене дослідження особливостей урбанізаційних процесів старопромислових районів України на прикладі Донбасу дозволяє зробити низку попередніх висновків, а саме:

1. Виявлено, що існуюча ієрархія поселень, котра є результатом чинного в Україні адміністративно-територіального устрою, не відбиває об'єктивно існуючі структурно-функціональні рівні в системах розселення й не відповідає фактичним наслідкам урбанізаційних процесів у нашій країні. Змагальність серед міських поселень й „гонитва” за адміністративно вищим рівнем підпорядкування, що спостерігається нині, є яскравою ілюстрацією і похідною цього стану територіального управління.

2. Встановлено, що саме міста та урбанізовані території як центри дифузії інновацій, мають необхідний потенціал технологічного розвитку для впровадження ресурсоощадливої міської політики – елемента національної стратегії збалансованого економічного, соціального та екологічного розвитку.

3. Виявлено, що прискорена урбанізація Донбасу мала наступні негативні наслідки: розчленованість структури урбанізованих територій; „хаотичне” розміщення функціональних зон міст; значна площа промислових територій, розташованих у міських межах; значні території контактано-стиківих зон між промисловою й селітебною зонами, хаотичність їх використання без

дотримання санітарно-захисних зон; наявність значної кількості забруднених територій (звалищ, відстійників, породних відвалів); пересіченість і розділення території міст на окремі частини залізничними шляхами.

4. Доведено, що схожість етапів промислового розвитку вуглевидобувних регіонів Західної Європи та Донбасу свідчить про те, що європейські моделі реструктуризації вуглевидобувної та металургійної галузей промисловості можуть бути використані в Донецькому кам'яновугільному басейні. Це стосується процесу реструктуризації, який визначає ступінь перетворення та напрями розвитку депресивних старопромислових районів в економічному, інвестиційному, демографічному, адміністративному та нормативно-правовому аспектах. Сучасні реконструктивні заходи, які активно впроваджуються в країнах Європи, можуть бути адаптовані до регіональних особливостей міст Донбасу.

5. З'ясовано, що на сучасному етапі урбанізації Донбасу пріоритетними завданнями міської політики є: ефективне використання міських територій, гуманізація міського середовища та вирішення складних екологічних та соціальних проблем у містах краю.

Література

1. **Веселовська О. Є.** Стратегічні орієнтири інвестиційного розвитку старопромислових регіонів / Олена Євгенівна Веселовська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 5. – С. 185–189. 2. **Лебідь Л. І.** Матеріальне становище населення Луганщини (за даними соціологічних опитувань) / Лілія Іванівна Лебідь // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Х., 2007. – С. 321–327. 3. **Лубенченко Ю. В.** Шляхи відновлення і напрями розвитку Донбасу – одного з великих старопромислових районів Європи / Юлія В'ячеславівна Лубенченко // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Науково-технічний збірник – К., КНУБА, 2007. – №18. – С. 142–148. 4. **Маргулов А. Х.** Урбанізація Донбасу в 1861–1917 рр. / Артур Худувич Маргулов // Наукові праці: Науково-методологічний журнал. Т. 26. Вип. 13. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – С.43–47. 5. **Мельник І. Г.** Історико-географічні аспекти формування і розвитку мережі міських поселень Луганської області / Ірина Геннадіївна Мельник // Наука на рубежі століть : матер. науч. конф. – Луганськ : Изд-во ЛГПУ, 2000. – С. 40–42. 6. **Підгрушний Г. П.** Сучасні особливості територіальної організації та напрями перспективного розвитку промисловості Луганської області / Григорій Петрович Підгрушний // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія географічна. – 2006. – Вип.11. – С. 101–107. 7. **Руденко Л. Г.** Старопромислові регіони України: пошук стратегії збалансованого розвитку / Л. Г. Руденко, Г. П. Підгрушний, І. В. Гукалова // Український географічний журнал, 2002. – № 1. – С.4–13. 8. **Тимарцев А. Ю.** Старопромышленный регион как объект социально-экономического исследования / Алексей Юрьевич Тимарцев // Економічний вісник Донбасу. – Луганськ, 2008. – № 4 (14). – С. 81–87.

УДК 911.372

*Г. М. Заваріка, к. г. н.
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля*

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЛУГАНСЬКОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ

Актуальність дослідження. Аналіз процесів формування систем розселення, їх функціонально-структурна типологія, дослідження взаємопов'язаного розвитку територіальних систем розселення і виробництва, зокрема, малих і середніх міст, промислових та сільськогосподарських поселень, їх еволюції, регіональних відмінностей, є необхідними передумовами організації управління розвитком регіонів.

Мета статті: дослідити стратегічні напрями удосконалення Луганської регіональної системи розселення внаслідок її трансформації.

Виклад основного матеріалу. Луганська регіональна система розселення, що сформувалася за радянської доби, у кінці ХХ та на початку ХХІ ст. зазнала значних трансформаційних змін, що триватимуть і в майбутньому, відповідно до напрямів соціально-економічних трансформацій. Реалізація пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку, визначених Стратегією розвитку Луганської області на перспективу до 2015 року, – перехід до інноваційного розвитку економіки, її реструктуризація та диверсифікація, створення ринкового середовища – сприятимуть зміцненню

економічної бази міських поселень та посиленню міжселенних соціально-економічних зв'язків. Це створить сприятливі передумови для удосконалення розвитку структури Луганської регіональної системи розселення, що передбачає пріоритетний розвиток територіальних систем розселення нижчих ієрархічних рівнів: локальних, місцевих (районно-міських), кушових та низових. Це потребує прискорення темпів розвитку центрів цих систем розселення: міст, селищ міського типу та сільських поселень.

Перш за все потрібно приділити значну увагу зміцненню економічного та соціального потенціалів міст – центрів локальних систем розселення (Лисичанська, Стаханова, Красного Луча, Свердловська, Старобільська, Сватового та Біловодська). Останній рекомендуємо перевести до категорії міст. Ці міста відіграватимуть роль ядер опорного каркасу розселення, що сформується на території області. У процесі децентралізації управління ці міста візьмуть на себе функції управління локальними системами розселення, які зараз виконує обласний центр. Ці міста мають виконувати не лише промислові функції, але й соціальні, адміністративні, фінансові тощо. Усе це зумовить посилення внутрішньо-системних зв'язків між ядром локальної системи та центрами систем нижчих ієрархічних рівнів. Цьому сприятиме розвиток промисловості в центрах локальних систем розселення. Зокрема, у містах Лисичанськ, Стаханов, Красний Луч та Свердловськ, у яких закриті шахти, необхідне створення робочих місць шляхом розміщення нових промислових підприємств, що відповідають новітнім вимогам виробництва та науково-технічного прогресу. Ми пропонуємо побудувати в м. Стаханові спільно із західноєвропейською автомобільною компанією потужний автомобільний завод по виробництву легкових автомобілів, що матимуть попит на світовому ринку. Для цього тут є сприятливі передумови: велика кількість незайнятого населення, поблизу в Алчевську виготовляється чорний метал, у Лисичанську виробляється гума та пальне. Не менш важливим напрямом має бути модернізація діючих у цих містах підприємств шляхом впровадження високих сучасних технологій, диверсифікації виробництва та розширення спеціалізації промисловості. Дещо інший напрям економічного розвитку матимуть Старобільськ, Сватове та Біловодськ, у яких зараз розвинена лише харчова промисловість. У перспективі в них необхідне створення підприємств машинобудівної (сільськогосподарське, для харчової промисловості тощо) та легкої промисловості, розвиток малого підприємництва.

Не менш важливим напрямом удосконалення Луганської регіональної системи розселення в процесі її трансформації має стати пріоритетний розвиток місцевих систем розселення, що сформувалися в межах адміністративних районів та територій, підпорядкованих міським радам міст обласного значення. Щодо останніх, то чотири міста (Брянка, Кіровськ, Первомайськ та Ровеньки) через закриття шахт опинилися в стані економічної та соціальної депресії. Для вирішення цих проблем необхідна державна підтримка в створенні нових промислових підприємств. Якщо в Стаханові буде побудований автомобільний завод, то в сусідніх з ним колишніх шахтарських містах (Брянка, Кіровськ та Первомайськ) доцільно розмістити допоміжні підприємства як невід'ємні складові автомобільного комплексу.

Окремого розгляду потребують місцеві системи розселення, центрами яких є 6 міст та 6 селищ міського типу. Економічний розвиток їх повинен вирішуватися диференційовано. Шляхи розвитку малих міст – районних центрів буде визначено у новій програмі державної підтримки соціально-економічного розвитку малих міст України та регіонів на період до 2011-2015 рр., в якій передбачається надання трансфертів малим депресивним містам. Окрім загальнодержавної програми по кожній області будуть розроблені регіональні програми. Зокрема, у програмі розвитку малих міст Луганської області Попасна й надалі буде розвиватися як великий залізничний вузол, Лутугіне – як машинобудівний центр по виробництву прокатних валків для металургійних заводів, Кременна має перспективи для розвитку як рекреаційний центр.

Центрами шести місцевих систем розселення є селища міського типу, розташовані в основному в північній агропромисловій зоні Луганщини. Розвиток їх у перспективі буде пов'язаний з розширенням підприємств по переробці сільськогосподарської продукції. Не менш важливим буде розвиток у цих райцентрах малого підприємництва та зміцнення соціальної інфраструктури, призначеної для забезпечення соціальними потребами всього міського та сільського населення своїх районів.

Окремої уваги потребує шість селищ міського типу, розташованих у північній зоні області, які виконують функції центрів кушових систем розселення. У перспективі ці селища повинні одержати пріоритетний розвиток з метою підвищення їх економічного та соціального потенціалів для забезпечення потреб мешканців своїх систем у праці та соціальних послугах. Це буде більш ефективно, ніж одержувати ці послуги у віддаленому райцентрові. Отже, частину соціальних функцій, які зараз виконує райцентр, у перспективі доцільно передати кушовим центрам, що буде важливим чинником активізації їх розвитку.

Важливим напрямом удосконалення розвитку Луганської регіональної системи розселення, на нашу думку, має стати впровадження синергетичної методології з метою регулювання її розвитку.

Термін „синергетика” в перекладі з латинської означає „спільно діючий”. Засновники цього нового напрямку в сучасній науці Г. Хакен та І. Пригожин розглядали синергетику як теорію самоорганізації нелінійних диссипативних систем. Системи розселення належать власне до цього класу складних відкритих систем.

Процес формування систем розселення в Луганській області відбувався значною мірою суб’єктивно, хаотично та неупорядковано. У процесі їх розвитку деякі властивості та зв’язки відпали, зате з’явилися нові, що було зумовлено кардинальними змінами в розвитку і розміщенні промислового виробництва, транспортної мережі та переходом до ринкової економіки. Ці зміни зумовили трансформацію територіальних систем розселення, у процесі якої посилилася самоорганізація цих систем, які зі стану хаосу перейшли до впорядкованості, а стихійність заміщена на урегульованість. Як зазначив Г. Хакен, „самоорганізація – процес упорядкування (просторового, часового, або просторово-часового) у відкритій системі за рахунок узгодженої взаємодії множин елементів, що її складають” [3, с. 15].

У результаті самоорганізації територіальних систем розселення в Луганській області в прогнозованій перспективі очікується їх просторово-часове упорядкування та підвищення рівня їх сформованості. Причинами цих процесів стане зміцнення економічної бази центрів цих систем, розширення їх участі в територіальному поділі праці, інтенсифікація системоформуючих зв’язків. Найбільш активно відбуватимуться процеси локальної, місцевої та кушкової упорядкованості систем розселення. Отже, подальший розвиток систем розселення в Луганщині на синергетичній основі дасть новий поштовх процесові удосконалення цих систем.

Значний вплив на трансформацію розселення в перспективі та напрями удосконалення територіальних систем розселення в Луганській області матиме реформування сучасного адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування в Україні. Розроблено проекти концепції та декілька варіантів Закону про новий адміністративно-територіальний устрій України. Роботи над удосконаленням законопроектів тривають у Мінрегіонбуді України. Який варіант закону не прийме Верховна Рада України істотно зміниться територіальна основа адміністративно-територіального устрою, а це означає, що зміниться й територіально-ієрархічна класифікація Луганської регіональної системи розселення.

У зв’язку з розробкою проекту нового закону „Про місцеве самоврядування в Україні”, який значно відрізнятиметься від чинного закону, прийнятому у 1997 р., будуть створені більш сприятливі умови для розвитку міст, селищ та сіл [4]. Передбачається розширення повноважень міських, селищних та сільських громад у вирішенні місцевих проблем, нові умови оподаткування та формування місцевих бюджетів, новий порядок взаємовідносин між органами місцевої виконавчої влади та місцевого самоврядування. Очікувані зміни безпосередньо будуть стосуватися розвитку і структури регіонального розселення.

Перспективи розвитку поселень залежать не лише від їх місця в територіальних системах розселення, а й від багатьох інших чинників. Ми вважаємо, що при визначенні напрямів їх розвитку поряд з економічними та демографічними чинниками повинні враховуватися соціальні [5]. Для прикладу ми провели вибіркове соціологічне обстеження жителів малого шахтарського міста Зоринська та двох селищ міського типу: шахтарського Фрунзе та райцентру в північній агропромисловій зоні області Біловодська. Жителям цих поселень були задані такі питання:

1. Яким Ви бачите своє місто в майбутньому? Більшість респондентів Біловодська та Фрунзе відмітили такі позиції: з робочими місцями, відремонтованими дорогами та процвітаючим. Респонденти Зоринська відмітили інші позиції: чистим, зеленим та естетично привабливим.

2. Які основні ресурси та можливості є у Вашому місті (селищі) ? Близькі відповіді були в жителів Біловодська та Фрунзе. Серед пріоритетів відмічено: земельні та сільськогосподарські ресурси. Жителі Зоринська відмітили як пріоритет наявність промислових ресурсів (43 %).

3. Які найважливіші проблеми є у Вашому місті (селищі)? Відповіді респондентів склались, таким чином: всі три групи опитуваних відмітили соціальні та транспортні проблеми поселень, далі йдуть санітарно-гігієнічні проблеми та інженерної інфраструктури.

4. Що потрібно зробити у першу чергу, для розвитку Вашого міста (селища)? На перше місце всі опитувані поставили працевлаштування та розвиток інфраструктури.

5. Що заважає зробити Ваше місто (селище) таким, яким би Ви бажали? Всі групи відмітили відсутність необхідних коштів у міському бюджеті, байдужість населення та відсутність ініціативи керівних органів.

Проведене соціологічне опитування дало важливу інформацію для органів місцевого самоврядування, яку потрібно доповнити системою соціальних показників, необхідних для розробки програм соціально-економічного розвитку обстежених міських поселень. Подібні обстеження

пропонуємо провести й в інших функціональних типах міст та селищ міського типу Луганщини.

Більш глибоке дослідження ми провели по місту Зоринську, застосовуючи метод СВОТ – аналізу, першим етапом якого стало визначення стратегічних цілей розвитку міста (табл. 1).

Таблиця 1

Стратегічний план розвитку міста Зоринська

Напрямок розвитку	Стратегічні цілі розвитку
Покращення демографічної ситуації	Розробити та реалізувати програму заохочення людей молодого віку поселятися та працювати в Зоринську.
Розвиток економіки	Розробити та реалізувати програму розвитку інфраструктури вугільних підприємств. Активізувати зовнішньоекономічну діяльність шляхом реалізації програми залучення інвестицій в економіку міста. Постійно проводити інформаційно – рекламну кампанію для висвітлення позитивних сторін міста.
Містобудування	Зробити місто комфортним для проживання городян, містом стабільних та якісних соціальних послуг.
Забезпечення екологічної чистоти довкілля	Перетворити місто в екологічно чисте завдяки використанню новітніх технологій утилізації відходів підприємств. Розробити програму екологічної чистоти околиць міста. Розробити та реалізувати програму екологічної освіти мешканців міста.
Розвиток культурно-освітнього потенціалу	Розробити та реалізувати програму відродження та розвитку української мови, культури, духовності та християнської віри, збереження народних звичаїв та традицій.

На другому етапі СВОТ – аналізу були визначені сильні та слабкі сторони розвитку Зоринська, можливості та переваги його розвитку, а також імовірно можливі загрози та ризики, що гальмуватимуть соціально-економічний розвиток міста у визначених напрямках (табл. 2).

Таблиця 2

СВОТ – аналіз стану та перспектив соціально-економічного розвитку міста Зоринська

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Вигідне транспортно-географічне положення на магістральних шляхах. 2. Близькість до великого міста з розвинутою соціальною інфраструктурою. 3. Великі запаси кам'яного вугілля. 4. Вільні площі для будівництва промислових об'єктів. 5. Значна місткість міського ринку послуг. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Монофункціональність міста. 2. Високий рівень безробіття, особливо серед жінок. 3. Відсутність надійних джерел водозабезпечення. 4. Низька інвестиційна привабливість міста. 5. Слабкий розвиток малого підприємництва. 6. Незадовільний стан житлово-комунального господарства. 7. Недостатній розвиток соціальної інфраструктури.
Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Тривала експлуатація шахти „Никанор-Нова”. 2. Будівництво високотехнологічних промислових підприємств. 3. Прискорений розвиток малого підприємництва. 4. Створення допоміжних підприємств для комплексного використання паливних ресурсів та відходів виробництва. 5. Підвищення рівня розвитку соціальної інфраструктури. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аварії в шахті. 2. Погіршення якості питних вод через забруднення шахтними водами. 3. Погіршення атмосферного басейну в межах міста через димлячі терикони. 4. Недосконалість Податкового кодексу та Закону про місцеве самоврядування. 5. Підвищення рівня захворюваності та смертності міського населення. 6. Міграційний вплив міського населення, особливо молоді.

Висновки. Проведене дослідження показало, що з метою удосконалення регіональної системи розселення необхідно зміцнити економічний та соціальний потенціал міст шляхом розвитку промисловості, яка б відповідала новим вимогам та модернізації діючих підприємств. Важливим має стати пріоритетний розвиток місцевих систем розселення, що сформувалися в межах адміністративних районів та територій, підпорядкованим міським радам міст обласного значення.

Велике значення для визначення стратегічних напрямів удосконалення регіональної системи розселення матиме застосування соціологічних методів дослідження, які зараз рідко використовуються в соціально-економічній географії.

Література

1. Доценко **Анатолій**, Заваріка **Галина**. Напрями трансформації систем розселення у гіперурбанізованому регіоні / Анатолій Доценко, Галина Заваріка // Часопис соціально-економічної географії. – Харків : ХНУ, 2009. – Вип. 7(2). – С. 15–21. 2. **Заставецька Л. Б.** Трансформація системи розселення регіону в умовах удосконалення адміністративно-територіального устрою України (на прикладі Тернопільської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук. : спец. 11.00.02 „Економічна та соціальна географія” / Л. Б. Заставецька. – Чернівці, 2008. – 21 с. 3. **Хакен Г.** Синергетика / Герман Хакен; пер. с англ. В. И. Емельянова; под ред Ю. Л. Климонтовича, С. М. Осовца. – М. : Мир, 1980. – 404 с. 4. **Закон** України „Про місцеве самоврядування в Україні”. Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170. 5. Соціологія міста : Курс лекцій / За ред. **Ю. О. Тарабукіна**. – К. : Держ. акад. кер. кадр. культ. і мистец., 2004. – 279 с.

УКД 911.373

А. І. Доценко, *д. г. н., проф.*
Відкритий міжнародний університет
розвитку людини „Україна”

СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ В ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Актуальність теми. Розвиток агропромислового комплексу та підвищення його ефективності потребують вирішення актуальних проблем соціально-демографічного розвитку сільських територій, серед яких надзвичайно важливою є проблема удосконалення сільського розселення. Вона потребує регіонального підходу до її дослідження, тому що має враховувати специфіку кожного регіону та розробляти конкретні рекомендації щодо її вирішення.

Аналіз досліджень та публікацій. Географічні дослідження сільського розселення в Луганській області започаткував у 70-х роках ХХ ст. Олександр Корж, який виявив територіальні відмінності розвитку структури сільського розселення, розробив функціонально-ієрархічну класифікацію сільських поселень, обґрунтував формування систем сільського розселення в Луганському регіоні та розробив методику економіко-географічної оцінки сільського розселення на прикладі Старобільської зони розселення [1].

За 40 років відбулися значні зміни сільського розселення в області, що потребує дослідження його на новому рівні розвитку науки та в нових суспільних умовах. Г. Заваріка визначила пріоритетні напрями трансформації сільського розселення та шляхи вирішення проблем удосконалення сільського розселення в Луганській області [2].

У колективній монографії про розселення в регіонах України нами виявлено тенденції динаміки та зміни структури сільського розселення в Луганській області протягом 1996 – 2005 рр. та розроблено у двох варіантах прогноз сільського розселення на перспективу до 2015 року [3, с. 282-288].

Мета та завдання. Метою наукової праці було виявити новітні тенденції розвитку та структури сільського розселення в області, географічні відмінності сільського розселення на початку ХХІ ст. Для досягнення мети сформульовано ряд наукових завдань, а саме дати оцінку впливу нових чинників на сільське розселення та на її основі провести районування розселення в Луганщині.

Виклад основного матеріалу. Луганщину називають старопромисловим, гірничопромисловим, індустріальним, або високоурбанізованим регіоном України. У специфічних умовах протягом ХХ ст. тут сформувалася інтегральна система розселення, органічною складовою якої є система сільського розселення, що має низку особливостей.

У сільській місцевості темпи депопуляції були значно меншими, ніж у міській. Протягом 1993 – 2008 рр. чисельність сільського населення області зменшилася майже на 74 тис. осіб проти 480 тис. осіб

міського населення, тобто в 6,5 рази менше, що зумовлене слабкою міграційною рухомістю сільського населення. Не менш важливо зазначити, що в результаті масового закриття шахт протягом 1996 – 2005 рр. у 17 містах та 12 селищах міського типу і, як слід, значного безробіття, частина міського населення переїхала у сільську місцевість, щоб вижити та займатися сільським господарством. Проте визначити потужність цього потоку неможливо через відсутність статистичних даних.

Значний вплив на сільське розселення мала урбанізація, за рівнем якої Луганщину відносять до гіперурбанізованих регіонів світу. Питома вага міського населення як узагальнений показник рівня урбанізації на кінець 1992 р. досягла в Луганській області максимальної величини 86,6 %. Протягом 1993 - 2010 рр. чисельність міського населення безперервно зменшувалася, що свідчить про розвиток процесу дезурбанізації. Проте міська поселенська мережа за цей період не зменшилася, а рівень урбанізації зберігся на рівні 1992 р., що дає підстави зробити висновок про стабілізацію урбанізаційного процесу в області. Істотні зміни напрямів і форм урбанізації мали певний вплив на сільське розселення, що потребує спеціального дослідження.

В області існує проблема збереження демографічного потенціалу сільського розселення. Зараз у сільській місцевості проживає в 6,4 рази менше населення, ніж у міській. Кожний працездатний сільський мешканець має „прокормити” 10 міських жителів, що дуже багато. Для подолання значних диспропорцій між сільським та міським людським потенціалом необхідно, з одного боку, забезпечити виконання „Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року”, затвердженої Кабінетом Міністрів України 19 вересня 2007 р., а, з іншого, навести лад у міській поселенській мережі області, яка потребує упорядкування. Для цього органи місцевого самоврядування повинні здійснити такі невідкладні заходи:

- перевести 19 селищ міського типу – центри птахофабрик та колишніх радгоспів, які виконують сільськогосподарські функції, у сільські поселення;
- перевести 15 селищ міського типу, у яких були закриті шахти й не створені нові робочі місця, у сільські поселення, що виконуватимуть сільськогосподарські функції;
- відновити слободи як ефективну історичну форму територіальної організації сільського розселення, перевівши в слободи 5 селищ міського типу та 15 сіл, розташованих у північній зоні Луганщини.

При вирішенні суспільно-географічних проблем сільського розселення необхідно враховувати особливості його динаміки та структури.

У кінці ХХ та на початку ХХІ ст. сільська поселенська мережа Луганщини відрізнялася відносною стабільністю. На кінець 2009 р. в області було 782 сільських поселення. Протягом 1991 – 2009 рр. зміни поселенської мережі були незначними: 14 сіл, розташованих у північній зоні, через обезлюднення виключені з облікових даних, Воеводівка включена в місто Северодонецьк, виникло нове село Калинник у Свердловському районі. Такі трансформаційні зміни можливі й у майбутньому.

Густота сільської поселенської мережі Луганської області значно менша ніж у середньому по Україні (30 поселень на 1000 км² проти 47), що зумовлено особливостями природних умов, заселення території області, рівнем урбанізації.

Певні особливості має структура сільського розселення. Для області характерна тенденція здрібнення поселенської мережі, що проявилася в зменшенні на 21 % середньої людності сільського населення (з 500 осіб у 1989 р. до 395 осіб у 2009 р.). Слід відзначити, що цей показник на 23 % менший порівняно із середньоукраїнським (511 осіб).

Однак середні показники дають лише загальне уявлення про структуру сільського розселення. Як показав розподіл поселень за групами людності, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., майже 41 % сільських поселень області належало до групи середніх за людністю (101 – 500 осіб). Протягом 1990 – 2001 рр. кількість та питома вага їх трохи зменшилася. Друге місце посідали малі поселення людністю менше 100 осіб, кількість яких за цей період збільшилася на 14 %, а питома вага в поселенській мережі підвищилася з 25 % у 1989 р. до 29 % у 2001 р. Це зумовлено зменшенням людності в усіх групах поселень внаслідок негативних демографічних процесів, що зумовило перехід поселень з груп вищої людності до нижчої та акумулювання поселенського потенціалу в групі малих сіл. Цей процес, який ми називаємо „скиданням” поселень по групах людності, призводить до здрібнення сільської поселенської мережі області та негативних соціально-демографічних наслідків. Останнім етапом цього процесу є обезлюднення малих сіл та селищ. Хоча в сучасний період цей процес слабо виражений (у 2001 р. було 11 безлюдних поселень), у перспективі темпи його значно прискоряться.

Що стосується великих сіл (людністю понад 1000 осіб), то кількість їх протягом 1990 – 2001 рр. зменшилася на 11 %, а питома вага в поселенській мережі області знизилася з 13,7 % у 1989 р. до 12 % у 2001 р. Найбільшим в області селом є Розкішне, людністю 6,4 тис. осіб у 2001 р., розташоване поблизу

Луганська, яке за Генпланом передбачається включити у межі обласного центру. Проте за кількістю населення великі поселення відіграють значну роль. Якщо в 1989 р. у великих селах проживало 49 % сільського населення області, то в 2001 р. – 46 %, що зумовлене зменшенням на 8 % людності великих сіл.

Якщо порівняємо структуру сільського розселення в Луганщині із середньою в Україні, то побачимо, що в області більш поширена мережа малих поселень (29 проти 22 %) і менш – великих (12 проти 15 %). Частка населення, яке проживає у великих селах, у Луганській області нижча ніж у середньому в Україні (46 проти 52 %). Зазначені особливості структури сільського розселення в Луганщині необхідно враховувати при розробці прогнозів соціально-економічного розвитку області. Необхідно також ураховувати значні територіальні відмінності структури сільського розселення.

На території Луганської області сформувалися дві зони сільського розселення: Північна, розташована на північ від р. Сіверський Донець, та Південна. На Північну зону, яка має низький рівень урбанізації (42 %) та агропромисловий напрям економічного розвитку, припадає 55 % сільського населення області. Для цієї зони характерні менша густота поселенської мережі порівняно з Південною (28 поселень на 1000 км² території проти 33) та більша середня людність сільського поселення (424 особи проти 361).

Південна індустріальна зона, яка займає одну третину території області, є гіперурбанізованою (частка міського населення 93 %). У ній зосереджено 90 % міської та 40 % сільської поселенських мереж, 94 % – міського та 45 % сільського людських потенціалів області. Сільська поселенська мережа в цій зоні доповнює міську й тісно пов'язана з нею як невід'ємна складова інтегральної субрегіональної системи розселення.

У межах цих зон спостерігаються значні територіальні відмінності сільського розселення, відображені на вперше зробленій нами картосхемі сільського розселення в Луганській області, за даними перепису населення 2001 р.

Рис. 1. Сільське розселення в Луганській області

Як видно з картосхеми, у Північній зоні більшість сільських поселень розташована в долинах річок – лівих приток Сіверського Дінця. З півночі на південь села ніби „намісто” нанизані на головні річки зони – Красну, Айдар, Деркул та Комишну. Між ними вздовж невеликих річок Жеребця, Борової та Євсуга розташовані менші „наміста” поселень. Ці поселення утворили особливий опорний каркас розселення в Північній зоні, вісью якого є густа мережа переважно великих та крупних сіл, розташованих уздовж р. Айдар з притокою Білою. В умовах посушливого клімату в степовій зоні села розташовувалися в долинах річок, де була питна вода та родючі гранти.

Степове межиріччя заселене значно менше, поселенська мережа його рідка, переважають малі та дрібні села. Така територіальна диференціація структури сільського розселення в Північній зоні, що склалася історично, відповідно до її природних умов у майбутньому посилиться через прискорення процесу обезлюднення поселень, розташованих у степових межиріччя місцевостях.

Як видно з картосхеми, у Південній зоні територіальна структура сільського розселення має істотні відмінності. Надзвичайно густа міська поселенська мережа поєднується з доповнюючою її сільською мережею. Крупноселенне сільське розселення поширене в двох ареалах:

- північному, що включає Луганську приміську зону, правобережжя Сіверського Дінця та долину р. Лугань (сприятливі природні умови та близькість обласного центру зумовили розвиток тут великих та крупних сіл);

- східному, розташованому в Краснодонському районі.

У цілому в Південній зоні переважають малі та середні сільські поселення, тісно пов'язані із містами та селищами міського типу як місцями прикладання праці. На картосхемі виражено два ареали дрібноселенного сільського розселення:

- західний, що простягнувся від Лисичанська до Алчевська, де сільські поселення розташувалися двома ланцюгами на захід та на схід від промислової зони;

- південний, що простягається вздовж Нагольного кряжу від Красного Луча до Свердловська, сільські поселення розміщені тут на північ та на південь від промислової зони.

Висновки. Зазначені відмінності територіальної структури сільського розселення в Луганській області повинні враховуватися при розробці стратегій та напрямів соціально-економічного розвитку області на довгострокову перспективу.

Література

1. **Корж О.В.** До методики економіко-географічної оцінки сільського розселення (на прикладі Старобільської сільськогосподарської зони Ворошиловградської області) / О. В. Корж // Економічна географія. – К., 1972. – Сб. 13; 2. **Заваріка Г. М.** Суспільно-географічні аспекти трансформації сільського розселення у Луганській області / Г. М. Заваріка // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. Географія і сучасність. – К., 2007. – Вип. 18. – С. 151–159; 3. **Доценко А. І.** Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз / А. І. Доценко, В. Т. Зінич., О. Т. Великохатко, В. Л. Танцюра, Т. Г. Кравцова. – К. : Фенікс, 2007. – 376 с.

УДК 911.3:314(447)

*Л. Б. Заставецька, к. г. н., доц.
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛОКАЛЬНИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Сучасні процеси, у розселенні України, що є результатом трансформації суспільних відносин, є об'єктом дослідження суспільно-географів, позаяк вони значною мірою відображають ті зміни, які відбуваються в життєдіяльності населення та є основою для обґрунтування просторової організації суспільства. Зміна функцій поселень, напрямів та інтенсивності розселенських зв'язків робить актуальними дослідження систем розселення різних таксономічних рангів із метою оптимізації всієї розселенської мережі країни. Актуальність таких досліджень посилюється в період підготовки і здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні, яка значною мірою враховуватиме розселенський принцип у процесі формування нових одиниць адміністративно-територіального устрою.

Територіальна організація розселення – категорія складна. Різні підходи до її розуміння ми знаходимо

в О. Литовки, Б. Хорєва, А. Степаненка, А. Доценка, Ю. Пітюренка та ін. Найповніше визначення її сутності дано А. Доценком, який розуміє її як невід'ємну складову територіальної організації суспільства, як „геопросторову сукупність функціонально взаємопов'язаних та об'єднаних структурами управління поселень, в яких створюється сприятливе середовище для життєдіяльності населення” [3, с. 7].

Основними формами територіальної організації людей є територіальні системи розселення. У нашій країні вони виникли в умовах централізовано-планової системи господарювання, що наклала відбиток на структуру систем, їх функціонування.

Як відомо, основою розвитку систем розселення є виробництво, і саме форми його територіального зосередження. Особливо тісний зв'язок між цими сферами характерний для низового рівня організації розселення і виробництва, т.зв. локальних систем. Їх територіальна організація сформувалась в умовах колгоспно-радгоспної системи господарювання, організованої системи державного управління, що передбачала чітку ієрархічність виробничих та й відповідно й розселенських систем. Первинні системи розселення в такому випадку формувалися навколо центрів колективних господарств.

Унаслідок реформування сільськогосподарських підприємств і розвитку фермерського та індивідуального господарювання центри сільськогосподарських підприємств у сучасних умовах вже не є основними виробниками сільськогосподарської продукції в багатьох регіонах України. Втративши основну свою функцію – виробничу – внаслідок ліквідації бригад, тваринницьких ферм, передачі землі у власність фермерів та індивідуальних власників, такі центри поступово зменшують свій вплив на навколишні поселення.

Основні організаційно-господарські та адміністративні функції в селах тепер виконують сільські ради, які забезпечують комплексний розвиток своєї території. На цьому наголошують у своїх дослідженнях А. Доценка (1998), В. Джаман (2003) та ін.

Первинні системи мають своєрідну структуру, до їхнього складу входить центральне й периферійні поселення. Між ними встановлюються організаційно-управлінські, трудові, адміністративні, виробничі, зв'язки з обслуговування населення та ін. За напрямками й обсягами таких зв'язків можна виділити централізовані і децентралізовані системи. У централізованих системах найбільшим поселенням, що концентрує значну частину населення системи, комплекс об'єктів соціальної сфери, є село – центр сільради. Інші села таких об'єктів не мають і тісно взаємозв'язані з ядром системи різноманітними зв'язками.

Децентралізовані системи розселення формуються в тих випадках, коли функції ядра системи перерозподіляються між поселеннями внаслідок того, що в периферійних селах розміщуються певні об'єкти виробничої й соціальної сфер (підприємство з переробки сільськогосподарської сировини чи виробництва будматеріалів, об'єкти торгівлі, школа, фельдшерсько-акушерський пункт, залізнична станція тощо). У такому випадку розселенські зв'язки спрямовані не тільки до центру системи, але й у зворотному напрямі, вони також можуть встановлюватись між селами, які не є центральними в системі розселення, це переважно зв'язки з обслуговування населення.

У сучасних умовах трансформації функцій поселень і зв'язків можуть виникати біполярні системи розселення. Це буває в тому випадку, коли між двома сусідніми поселеннями – центрами сільрад, ще збереглися традиційні зв'язки (переважно з обслуговування населення).

Дослідження систем розселення різних рангів свідчать про послаблення вертикальних зв'язків між поселеннями й поступову трансформацію систем розселення в мережеві структури – т.зв. кластери. Трансформація систем розселення в кластери має багато переваг, зокрема, здатність забезпечувати на певній території комплексний соціально-економічний розвиток, забезпечувати соціальну комфортність населення через однаковий рівень і якість життя населення у всіх поселеннях територіальної громади, зменшити диспропорції між розвитком центральних і периферійних поселень громади.

Сприятиме перетворенню систем розселення у своєрідні кластери і впровадження кластерної моделі економічного розвитку – такого поєднання підприємницьких структур, які тісно співпрацюють з іншими установами та органами самоврядування на певній території з метою організації конкурентноздатної та інвестиційно привабливої економіки, що забезпечує високий рівень та якість життя населення. Кластерна модель розселення в умовах інноваційно-орієнтованої економіки забезпечить однакові стандарти життєдіяльності людей у ієрархічно різних територіальних утвореннях.

Щоб досягнути оптимальної моделі розселення, необхідно створити виробничі кластери, які будуть дієвими організаційними формами життєдіяльності населення, що зможуть забезпечити конкурентноздатність території. Навколо них формуватиметься система транспорту і зв'язку, сфера

послуг, які поступово набудуть рис логістичних структур.

Використання кластерної моделі як засобу економічних стосунків може стати основою формування кластерних форм розселення внаслідок посилення виробничих зв'язків, обміну інформацією, налагодженню тісних контактів з органами влади. Спільна праця людей над зміцненням місцевої економіки, залученням ресурсів території у виробництво, розвитком інфраструктури та ін. – це переваги кластерної організації життєдіяльності населення певної території, підвищення її ролі в територіальному поділі праці.

Література

1. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / Василь Олексійович Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392 с. 2. Доценко А. Розвиток та пріоритети суспільно-географічних досліджень розселення в Україні // Львівська суспільно-географічна школа. Матеріали міжнародного наукового семінару. – Львів, 2005. – С.60–64. 3. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія і практика): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора геогр. наук: спеціальність 11.00.02 „Економічна та соціальна географія” /Анатолій Іванович Доценко. – К., 1998. – 33 с.

УДК 911.3(477.7):316.334.55/.56

*В. В. Яворська, к. г. н., доц.
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова*

ГЕНЕТИЧНА ТИПОЛОГІЯ МАЛИХ МІСТ РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Пізнання різноманітних сторін сучасних процесів урбанізації й глобалізації світової економіки, світового господарства, зародження й дивовижно стрімке зростання й ускладнення сучасного постіндустріального й інформаційного суспільства дещо відсторонили в тінь дослідження деяких питань традиційної проблематики, зокрема, вивчення різноманітності розвитку категорії малих міст конкретних регіонів нашої країни.

Головними мотивами, що спонукали автора цієї роботи до дослідження даної непрості теми, слугували наступні причини:

- у наш час посилюється значення малих міст у стратегії розвитку окремих регіонів у контексті тих економічних і соціальних реформ, що послідовно почали проводитися в нашій країні;

- державна програма розвитку малих міст (до 2010р.), що була задекларована в 2004р., в повній мірі не виконується і це викликає, з одного боку, занепокоєність як науковців так і фахівців адміністративних інституцій місцевих органів, з іншої сторони – необхідність її (програми) удосконалення і координації в контексті нових викликів сучасності (на цьому більш детально ми зупинимось нижче);

- виникає нагальна необхідність всебічного вивчення малих міст з точки зору їх ролі і місця як „мікростолиць сільської місцевості” (за термінологією Г. М. Лаппо);

- до цього часу в суспільно-географічних дослідженнях не приділялась відчутна увага щодо генетичної типологізації малих міст (на різних рівнях). У той же час ми всі сприймаємо як аксіому, що пізнання минулого – веде до всебічного сприйняття сучасного і майбутнього, у .т.ч. і стосовно категорії малих міст.

В науковій суспільно-географічній аналітиці 70-80-х років ХХ століття переважала точка зору, що будь-яка типологія міст різного рангу людності повинна вибудовуватись так, щоб типологічна сутність міста відображалась в аспекті географічного (територіального) поділу праці, „тільки тоді вона (типологія) дійсно буде економіко-географічною і може мати конструктивне значення”. Цей вислів належить відомому російському вченому-урбаністу Г. М. Лаппо. Він при цьому називає три взаємозв'язаних ознаки, які визначають тип міського поселення: 1) величина міста за ознаками його людності; 2) поєднання функцій та розвиненість функціональної структури; територіальна система, у якій проявляються основні функції міста [3, с. 74]

Такий підхід взагалі є правильним і виправданим. У той же час, існують і інші підходи, інше бачення задач типологізації в аспекті суспільно-географічних досліджень. На наш погляд, ці підходи, ракурси визначаються перш за все цілями й завданнями конкретного суспільно-географічного дослідження.

Генетична типологія малих міст в аспекті більш широкого бачення їх майбутнього з позицій генетико-географічного підходу буде сприяти окресленню загальної траєкторії розвитку цієї категорії міст на фоні нових викликів, обумовлених особливостями трансформації економіки в постіндустріальному, інформаційному суспільстві з його інноваційними технологіями і новими вимогами у формуванні виробництва, конкуренції, якісно нових соціальних послуг тощо. Адже, і в нашій країні, у т.ч. і в Українському Причорномор'ї (УП), уже роблять перші кроки нові утворення на базі осмислення кластерної філософії, кластеризації життєдіяльності в широкому розумінні цього поняття. Центри господарювання все більше перемищуються на рівень регіонів, економічна самостійність яких на даному етапі розвитку неухильно підвищується. І в цьому аспекті, як на нашу думку, роль і місце малих міст буде підвищуватися, а пізнання їх генетичного минулого допоможе більш ґрунтовно осмислити і пізнати вектор їх майбутнього розвитку в цих складних умовах функціонування економіки і систем розселення в ХХІ столітті.

У науковій літературі можна знайти багато публікацій з проблематики, що стосується класифікації і типології міст різного рангу людності. Іноді зустрічаються критичні зауваження щодо надмірної уваги економіко-географів до цієї тематики, ставляться запитання – для чого так багато приділяти уваги саме типізації (зокрема, функціональній) міст, у той час, коли існує безліч проблем у розвитку міст, які ще мало вивчені (містобудівельні, екологічні, соціальні, демографічні, економічні тощо) і які потребують фундаментальних досліджень. Але на це питання існує досить обґрунтована відповідь: і класифікація, і типологізація міст у суспільно-географічних дослідженнях необхідні для поглибленого аналізу як окремих міських поселень так і їх територіальних систем з точки зору як оцінки існуючого стану, так і з позицій визначення стратегії їх подальшого розвитку (доцільності формування в конкретних містах нових центрів науки, наукоємних виробництв, інноваційних технологій тощо).

Щодо термінів класифікація й типологія ми будемо в цій роботі дотримуватись традиційної й загально визначеної в суспільно-географічних дослідженнях точки зору: класифікація – це угруповання об'єктів, явищ по сукупності кількісних ознак, типологія – угруповання об'єктів за сукупністю якісних ознак [1, с. 115]. Отже, типологія – це більш високий рівень узагальнень, який забезпечує осмислювання комплексної синтетичної характеристики міст та їх систем і на цій основі вибудовувати в дослідженнях більш чітку і більш якісну стратегію їх розвитку [4, с. 155].

Генетичний тип міста – поняття синтетичне. На це звертав увагу ще в кінці ХХ ст. відомий російський учений – урбаніст, фахівець із районного планування Є. Н. Перцик [4, с. 157]. Він переконливо довів, що генетичний тип міста включає в себе численні різноманітні признаки, аналіз яких дозволяє досліднику виявити як саме вони зумовлювали формування якісно визначеного типу міста.

За станом на 2010 р. у регіоні УП нараховувалось 29 малих міст, у яких проживало 534,9 тис. осіб, 5 середніх міст з загальною їх людністю 300,6 тис. осіб, і три великих міста – Одеса, Миколаїв, Херсон – сумарна чисельність їх жителів – 1816,1 тис. осіб. Серед всіх міст регіону УП на категорію малих міст приходить 24,6 % їх числа, а частина їх жителів становить лише 17,4 % від усіх регіону. (див. табл. 1). З цього видно, що спостерігається досить контрастне неспівпадання кількості міст і їх людності в загальній урбаністичній структурі регіону. Малі міста за своєю людністю можна розподілити (ця процедура необхідна й для характеристики виділених генетичних типів) на три групи – малі міста з людністю до 15 тис. осіб (13 одиниць), з людністю – від 15 до 25 тис. осіб (10 одиниць) і міста з людністю від 25 до 50 тис. осіб (6 одиниць) (див. табл. 2). Як бачимо, у регіоні УП переважають малі міста з кількістю в них жителів до 15 тис. осіб., частка яких становить 27,6 % від всієї групи малих міст.

Отже, малі міста – це з одного боку, найчисленніша категорія міст регіону, а з іншої сторони – у них концентрується лише 17,4 % жителів. Розміщені вони в регіоні УП досить нерівномірно; найбільша їх концентрація спостерігається в приморській зоні і в Придунав'ї (12 одиниць), у центральних і північних районах вони розподіляються більш рівномірно.

Логіка нашого дослідження по типологізації малих міст викликає необхідність коротко зупинитись на історико-географічних особливостях заселення й господарського освоєння регіону Українського Причорномор'я.

Урбаністична структура населення Українського Причорномор'я на 2010 рік

Категорії міських поселень	Кількість поселень	У % до підсумку	У них жителів (тис. осіб)	У % до підсумку
Великі міста (більше 100 тис. осіб)	3	2,54	181,6	59,19
Середні міста (50-100 тис. осіб)	5	4,24	300,6	9,80
Малі міста (менше 50 тис. осіб)	29	24,58	534,8	17,43
Усього по містах	37	31,36	2651,6	86,42
СМТ	81	64,64	416,7	13,58
Усього	118	100,00	3068,4	100,00

Категорії малих міст за людністю

Категорії малих міст за людністю	Кількість поселень	В % до підсумку	У них жителів (тис. осіб)	У % до підсумку
Понад 25 тис. осіб.	6	20,7	208,4	39,0
15-25 тис. осіб	10	34,5	178,8	33,4
до 15 тис. осіб	13	44,8	147,7	27,6
Усього	29	100,0	534,9	100,0

Територія цього регіону почала заселятися в давні часі – ще в епоху раннього палеоліту (І тис. до н.е.). Тут були сприятливі умови для збиральницького способу життєдіяльності (мисливство, рибальство й ін.).

На території Українського Причорномор'я нами було виділено п'ять генетичних типів

1. Портові міста, портові пункти, річкові пристані.
2. Генетичний тип – „міста – фортеці”.
3. Генетичний тип „міста іноземної поселенської колонізації”
4. Міста при новобудовах.
5. Сільськогосподарські поселення.

Література

1. **Алаєв Э.Б.** Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с. **Багалій Д. І.** Заселення Південної України – Харків, Союз, 1920. – 110 с.
- 3 **Лаппо Г. М.** Проблемы развития городов и прогнозирование сети городских поселений. В кн.: „Территориальные системы производительных сил”. Отв. ред. Т. М. Калашникова. – М. : Мысль, 1971. – С. 73 – 90.
4. **Перцик Е. Н.** География городов (геоурбанистика). – М. : Высшая школа, 1991. – 319 с.
5. **Питюрєнко Е. И.** Территориальная система городских поселений Украинской ССР. – К. : Наукова Думка, 1977. – 206 с.

*Л. М. Кушнір, к. з. н., доц.,
С. М. Шевчук, к. з. н., доц.
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка*

ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ

Географічні особливості розвитку населення регіонів України та його територіальна організація в умовах сучасних ринкових перетворень розвиваються в досить складній ситуації загальнодержавної демографічної та економічної кризи. Тому комплексне вивчення проблем, що пов'язані з особливостями розвитку населення регіонів України є досить актуальним, оскільки лише при врахуванні регіональних аспектів історії заселення регіону, формування його традиційної поселенської мережі, розвитку регіональної етнічної ситуації, геодемографічної динаміки можна запропонувати конкретні пропозиції щодо відновлення традиційних форм розселення населення та поліпшення демографічної ситуації в регіоні.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали основні положення суспільної географії про територіальну організацію народонаселення та вітчизняної історичної географії населення і розселення, викладених у працях В. Джамана, М. Дністрянського, А. Доценка, Ф. Заставного, В. Круля, Я. Олійника, М. Пістуна, А. Степаненка, О. Шаблія та інших. Окремі елементи історико-географічних студій Полтавщини представлені в працях Л. Булави [1]; Б. Года, В. Жук, О. Єрмака [7]; Л. Кушнір [2], М. Логвина, О. Федія, С. Шевчука та інших, однак вони стосуються переважно окремих етапів заселення, формування системи розселення регіону чи проблеми впливу природних умов краю на розвиток населення.

Потреба комплексного ретроспективного географічного аналізу заселення території Полтавщини зумовила необхідність даного дослідження з метою пізнання сучасних суспільно-географічних особливостей функціонування народонаселення Полтавського регіону. Дане дослідження є продовженням серії друкованих авторами статей присвячених комплексному суспільно-географічному дослідженню Полтавської області.

Заселення Полтавщини почалося в середньому палеоліті (150 – 35 тис. років тому), скоріш за все міграції відбувалися з Південної та Центральної Європи. В епоху пізнього палеоліту (35 – 9 тис. років до н.е.) відбувається формування людини сучасного типу. На Полтавщині відомо близько двох десятків поселень пізньопалеолітичної епохи, найбільш відомою серед яких є Гінцівська стоянка на річці Удай. У мезоліті (VIII – VI тис. до н.е.) відбувалося збільшення чисельності та густоти населення, у першу чергу, за рахунок його переважної осілості. Поселення раннього мезоліту на території Полтавщини представлені у вигляді стоянок та приурочені до зимівниківської культури, які розташовувалися переважно по берегах річок. Протягом другої половини VII тис. до н.е. відбувається формування мезолітичної культури, у результаті контакту місцевого населення та племен кукрецької культури, що переселялися з південних степів. Поселення цього часу виявлені в долинах Дніпра, Ворскли, Псла та Орелі. Під час неоліту (V – IV тис. до н.е.) у результаті швидкого розвитку продуктивних сил відбувається зростання чисельності населення, територія Полтавщини була заселена представниками дніпрово-донецьких неолітичних племен. Наступним етапом у заселенні території Полтавщини стало розселення на її просторах племен ямково-гребінцевої кераміки. В IV тис. до н.е. на територію Поворскля з півдня почали переселятися племена сурської неолітичної культури, у результаті чого відбулася їх асиміляція з місцевим населенням. Пізній неоліт на території Полтавщини представлений поселеннями культури ямково-гребінцевої кераміки, найбільше яких було в долинах Ворскли, Орелі, Дніпра та Хоролу. На початку мідного віку в південній частині регіону проживали племена середньостогівської культури, а північно-західні простори регіону скоріше за все були заселені представниками пізньотрипільської культури. На початку ранньої бронзи (XXIV – XIX ст. до н.е.) північну і центральну частину Полтавщини заселили племена ямної культури. У XIX ст. до н.е. південь краю був заселений індоарійськими племенами катакомбної культури [7]. Протягом II тис. до н.е. північно-західна частина Полтавщини потрапляє під сферу впливу слов'яно-балтських індоєвропейських племен. Поселення середньої бронзи представлені культурою багатоваликової кераміки, частина населення якої згодом мігрувала на південь, а інша взяла участь у формуванні нової культурно-історичної спільності регіону – зрубної

культури. У період XVI – X ст. до н.е. відбувається наступна хвиля зростання чисельності населення та збільшення кількості постійних поселень. У цей період на території Полтавщини відбувалися міграційні процеси, у різний час проживало населення зрубної, сабатинівської, білозерської, бондарихинської археологічних культур. Таким чином, за первісної доби Полтавщина була повністю освоєна людиною, а її територія була ареною великих міграційних процесів.

В епоху раннього заліза (VIII – IV ст. до н.е.) на території Полтавщини проживали фіно-угорські племена пізньобондарихинської, іранської пізньозрубної та праслов'янської чорноліської культури. Із другої половини VII ст. до н.е. поширюється вплив кочових скіфів, за яких Полтавщину заселяли в основному осілі племена хліборобів та скотарів. Населення північної та центральної Полтавщини споруджувало укріплені поселення, найбільшим серед яких було Більське городище, чисельність жителів якого в період V ст. до н.е. коливалася від 12 до 30 тис. осіб [7]. Із занепадом скіфської культури, відбувається поступове скорочення чисельності населення полтавського регіону. На початку нашої ери територія Полтавщини входила до земель розселення стародавніх слов'янських племен.

В I – III ст. з північної Європи на територію середнього Подніпров'я та Полтавщини переселяються германські племена готів, які витіснили аланське населення. Протягом певного часу край населяли різноетнічні племена черняхівської культури. Наприкінці IV ст. Полтавщина входить до арени міграційних процесів, що відбувалися під впливом вторгнення в 375 р. монголоїдних кочових племен гунів, які отримали назву Великого переселення народів.

На період V – VII ст. припадає утвердження слов'янських племен. Основними місцями розселення слов'ян по території Полтавщини були долини річок – Сули, Псла, Ворскли та їх приток. На розселення слов'ян по території Полтавщини впливали подальші міграційні та суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Східній Європі, та призвели до спільного проживання на території краю кочових племен та осілих слов'ян. Племінні союзи слов'ян – сіверяни освоїли долини річок Полтавщини, а північно-західну територію сучасної Полтавщини заселяли поляни.

На основі укріплених поселень, що існували тут раніше, уже в киево-руський час була створена система укріплень від нападів кочівників. Особливе значення мало формування укріплених поселень на Пслі та Ворсклі. З метою захисту від печенігів, за ініціативою князя Святослава, було організовано спорудження валів, з якими пов'язане виникнення нових поселень на Полтавщині. У другій половині XI ст. під впливом половецької орди в поселеннях на Ворсклі та Пслі значно зменшується чисельність населення. Уже наприкінці цього століття були зруйновані й поселення на Сулі. Відновилася мережа поселень лише на початку XII ст. Після перемоги над половцями в 1184 р. на Пслі та Ворсклі виникає ряд городищ і поселень, які розміщувалися вздовж високих правих берегів, а між ними існували неукріплені селища. Одним з найбільших поселень Переяславського князівства XII ст. стало городище Лтава на Ворсклі. У межах краю також існував великий міський центр – місто Воїнь у гирлі Сули. На початку XIII ст. слов'яно-руське населення просувається в долину Орілі. Завершенню процесу остаточного заселення давньоруським населенням території усїєї Полтавщини перешкодила монголо-татарська навала, у результаті якої понад 120 років край залежав від монголо-татарської Золотої Орди.

У XIV ст. серед найбільших поселень регіону були Сніпород, Горошин, Ромен, Городище, Нічан, Омельник та інші. Після битви на Ворсклі 1399 р. майже всі населені пункти на території Полтавщини були знищені. Заселення краю почалося за рахунок будівництва нових укріплень (Глинське, Сніпород, Говтвянське, Прилук, Кременчук). У результаті спустошливих набігів кримських татар населення Полтавщини було практично знищене, територія регіону знелюднюється та опиняється на межі з т.зв. „Диким полем”, куди відбувалися сезонні міграції населення з правого берега Дніпра, пов'язані з господарською діяльністю.

З кінця XV ст. у наслідок збільшення чисельності населення на Правобережжі поступово відбувається заселення Полтавщини. З'явилися нові поселення – Кишенька, Переволочна, Келеберда, а також відновлювалися старі поселення. На території краю розселяються нащадки місцевого населення, а також переселенці з Київщини, Брацлавщини та Поділля. Переважаючим типом розселення населення українців литовсько-польської доби на Полтавщині стає село. Середня кількість мешканців сільського поселення складала від 60 до 120 осіб. Ще швидшими темпами заселення Полтавщини відбувалося в першій половині XVII ст. У цей час в її межах нараховувалося близько 300 населених пунктів, з яких 48 були укріпленими [5]. Найбільшу густоту населення мали північні та північно-західні регіони Полтавщини, зокрема, долина Сули. Лубенська держава І. Вишневецького станом на 1647 р. мала чисельність населення близько 140 тис. осіб. Демографічні процеси на Полтавщині протягом XVII – XVIII ст. характеризувалися традиційним типом

відтворення населення (високий рівень народжуваності та високий рівень смертності). Порівняно з іншими регіонами Гетьманщини Полтавщина була густозаселеною, але розміщувалося населення вкрай нерівномірно. Традиційно найбільша густина населення спостерігалася в північних регіонах Полтавщини та долинах річок. Чисельність населення Полтавщини на початку XVIII ст. складала близько 600 тис. осіб. На цей час припадає й завершення процесу формування етнічного складу населення регіону, яке майже виключно було українським.

На час утворення Полтавської губернії в 1802 р. у ній проживало 1,343 млн. жителів. Станом на 1860 р. чисельність населення губернії складала 1,863 млн. осіб, проте після відміни кріпосного права та реформи на селі, кількість населення Полтавщини зростає швидкими темпами. Наприклад, тільки в Полтавському повіті чисельність населення за тридцять років (1866 – 1897 рр.) зросла на 68 %. За даними обліку населення в 1897 р. у Полтавській губернії проживало 2,778 млн. осіб, у тому числі міського населення – 274 тис. осіб [8].

Друга половина XIX – початок XX ст. позначилися масовими міграціями населення. До 1897 р. з губернії виселилось понад 443 тис., або 16 % усього населення. Найбільше вихідців з Полтавщини було на Кубані – 77 тис., Катеринославщині – 47 тис., Ставропольщині – 35 тис., Таврії – 33 тис., Томській губернії – 37 тис. осіб. Лише з 1897 по 1914 рр. з Полтавської губернії переселилось за Урал понад 360 тис. чол., що становило 22 % всіх переселенців з України. Міграції населення на початку XX ст. були зумовлені не лише переселенням сімей у зв'язку з отриманням нових земельних ділянок, але й переїздом робочої сили до міських поселень, економічна діяльність яких активізувалася. За період з 1906 по 1911 рр. у середньому за рік з Полтавщини переселялося понад 5 тис. сімей, або понад 38 тис. осіб. Основними районами міграцій були Турганський і Томський регіони Росії, а також українські землі в межах Таврії, Херсонщини, Катеринославщини, Курщини та Кубані, а за кількістю переселенців Полтавщина займала перше місце серед губерній Європейської Росії. У період здійснення столипінської аграрної реформи (1907 – 1913 рр.) унаслідок виділення окремих земельних наділів, у структурі розселення населення Полтавщини збільшилась кількість хуторів, які зміцнилися економічно та розвивалися як самостійні господарські одиниці.

На початок 1917 р. у Полтавській губернії проживало 3,75 млн. осіб. Протягом 1920-х рр. у зв'язку з рядом адміністративних реформ та відсутності об'єктивних статистичних даних, говорити про населення Полтавщини досить складно. Однозначно, чисельність населення краю значно скоротилася під час голоду 1921 р., а також в результаті геноциду 1932 – 1933 рр. У 1939 р. чисельність населення області складала 1,89 млн. осіб [9], з яких частка міського населення Полтавської області становила 19 %, а в 1959 р. із 1,62 млн. лише 30 % [4]. Проте, станом на 1942 р. Полтава була єдиним обласним центром у межах України де переважали (72 %) українці.

Протягом першої половини XX століття – і до 1970-х рр. територія Полтавської області належала до густозаселених регіонів УРСР. Станом на 1959 рік у ній проживало 1,630 млн. жителів, тобто густина населення складала майже 57 осіб на 1 кв. км [3]. До цього часу зберігалася нерівномірне розселення населення краю. Найбільш заселеними були центральні та північно-західні райони області, де густина населення була більша за середню по області. Рідко заселеними були південно-західні та придніпровські райони, у яких густина населення складала до 42 осіб на 1 кв. км. Отже, густина населення Полтавщини в 1950 – 70-х рр. зростала з півдня і заходу на північ і північний схід.

У силу історичних умов та природних особливостей Полтавщини в регіоні сформувався неоднорідний тип поселень. Характерною рисою розселення населення залишалася велика кількість традиційних форм – хуторів. Незважаючи на те, що за роки радянської влади та політики щодо українського села їх кількість значно скоротилася, проте ще й протягом другої половини XX ст. вони становили значну частину населених пунктів області. У найстаріших центрах поселень, у північно-західних і центральних районах, переважали великі села, які виникли ще в XVI – XVII ст. Зосереджені вони переважно в долинах річок. Оскільки заселення регіону відбувалося з півночі на південь, то села, розміщені у південній степовій частині, виникли значно пізніше і відрізняються своїм плануванням. Характерними рисами структури населення Полтавщини в другій половині XX ст. була також загальнодержавна програма освоєння цілинних земель, програма соціально-економічного розвитку села та будівництво Кременчуцького водосховища, з якими пов'язані міграції населення регіону. У зв'язку з укрупненням сільських поселень і переселенням до них хуторських садиб на Полтавщині було штучно виділено категорію т.зв. „неперспективних” малих сільських поселень. Але як показали наслідки „неперспективною” виявилася невдала регіональна політика щодо формування системи розселення Полтавщини, адже надавалася перевага економічному та соціальному розвитку поселень при створенні великих тваринницьких комплексів при недостатній

увазі до вже існуючих сіл. Це призвело до зменшення кількості хутірських та мало-сільських поселень. Водночас у 1979 – 89-х рр. відбулося механічне зростання чисельності сільського населення в приміських зонах, переселення населення з т.зв. „неперспективних” поселень. На початок 1991 р. у Полтавській області мешкало 1,756 млн. осіб. Починаючи з кінця 1980-х рр. природний приріст населення Полтавщини стає від’ємним [6]. Демографічні процеси на Полтавщині початку 1990-х рр. характеризувалися зменшенням чисельності сільського населення (в середньому на 1 % за рік), збільшенням частки людей похилого віку (13,9 % від загальної чисельності в 1989 р.). На початок 1990-х рр. Полтавська область мала помірну густоту населення (60,9 осіб на 1 кв. км.), займаючи за цим показником 16 місце серед областей України. Найбільшу густоту населення мав Полтавський район (56), а найменшу – Глобинський та Чорнухинський (27 осіб на 1 кв. км.). Однією з проблем географії населення та розселення Полтавщини 1990-х рр. стало зникнення цілого ряду сільських населених пунктів, які були традиційними формами розселення населення краю. Станом на 1991 р. у Полтавській області було зареєстровано 1910 населених пунктів. У цілому ж демографічні процеси, що відбувалися на Полтавщині протягом 1990-х рр. були характерними для більшості регіонів України.

Територія Полтавщини належить до тих територій, які були заселені ще з давніх часів, про що свідчить стоянка людини раннього кам’яного віку поблизу села Гінці Лубенського району. У силу історичних та природно-географічних умов розміщення населення по території області нерівномірне. Заселення території області йшло з півночі на південь, тому Пирятинський, Лохвицький, Гребінківський та Гадяцький райони більш густо заселені. З іншого боку, південні і південно-західні райони (Машівський, Оржицький, Глобинський, Семенівський) мають меншу густоту населення. Помірна людність області визначає оптимальні співвідношення між населенням і територією, наявними природними ресурсами та господарством.

Література

1. Булава Л. М. Географія своєї області. Полтавщина / Л. М. Булава. – Полтава : Оріяна, 2004. 2. Кушнір Л. М. Питання комплексного розвитку господарства Полтавської області. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук. – К. : ЦМО, 1998. 3. Лапоногов О. М. Полтавська область / О. М. Лапоногов, О. Д. Качанов. – К. : Радянська школа, 1959. 4. Николаев В. Матеріали по районированию Полтавщины / В. Николаев, М. Самбикин, Б. Стопневич. – Полтава, 1923. 5. Павловский И. Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1905. 6. Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис. Видання 2-е, доповнене і перероблене. За ред. К. О. Маца. – Полтава : Полтавський літератор, 1998. 7. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава : Дивосвіт, 2005. 8. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882 – 1889 годах. Вып. 1. – Полтава, 1900. 9. Статистика Украины. Сер. 1. Демография. Том 1. Вып. 2. Население Полтавской губернии. – Харьков, 1922.

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

УДК 332.36.4(477.61)

*Д. С. Сопов, асп.,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ЗМІНИ СТРУКТУРИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОЦЕСАМИ РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ ТА ПРИВАТИЗАЦІЇ ЗЕМЛІ

За роки проведення земельної реформи в Україні відбулося стрімке роздержавлення радгоспів і розпаювання земель колгоспів та закріплення землі за різними видами землекористувачів, що призвело до роздроблення, фрагментації земельного фонду за різними формами власності. Раптовість, несподіваність зазначених процесів, відсутність відповідних методик, навіть концепції взагалі щодо умов землекористування та охорони земель у нових умовах господарювання призвели до хаосу, наслідки якого будуть виправлятися впродовж тривалого часу, а це, безумовно, негативно позначиться на якісному стані земель. Тому, на наш погляд, питання пошуку методів та інструментів оптимізації землекористування та консолідації земель для їх ефективного використання не втрачає своєї актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значний інтерес науковців до проблеми оптимізації землекористування в різних аспектах. Так, питання управління земельними ресурсами та розвитку землекористування розглядали В. В. Горлачук, П. О. Мілехін, Г. Г. Комінова. Проблеми використання й охорони земель в умовах ринкової економіки досліджували А. Я. Сохнич, М. Г. Ступень, економічні проблеми сучасного землекористування – Л. Я. Новаковський та М. А. Олещенко, екологічно безпечного землекористування – В. І. Тарасов, наслідками реформування земельних відносин – В. П. Горбулін, Л. Д. Греков, А. Д. Юрченко та ін. Проблеми концентрації сільськогосподарських землекористувань в умовах завершення земельної реформи порушували Г. К. Лоїк та О. В. Кустовська. Але теоретичні розробки й практичні рекомендації науковців так і не стали в пригоді розробникам Земельного кодексу України та інших законодавчих документів нашої держави в сфері землеустрою та землекористування.

На сьогодні можна виділити такі основні проблемні завдання сучасного землеустрою, які потребують невідкладного вирішення:

- юридичне оформлення права власності на землю та визначення обсягів норм землекористування;
- установлення меж землеволодінь і землекористувань з урахуванням природних особливостей території;
- дотримання й виконання екологічних норм землекористування;
- підвищення ефективності землекористування та охорони земель, розробка відповідних методик і нормативів;
- консолідація (об'єднання) розпайованих земель, що потребує, у свою чергу, певних законодавчих актів.

Внаслідок роздержавлення та приватизації землі, за даними Головного управління Держкомзему в Луганській області, станом на 01.01.2010 року створено велику кількість землевласників та землекористувачів (табл. 1).

Аналіз нижченаведеної таблиці свідчить про значну роздробленість сільськогосподарських угідь Луганщини, зокрема, ріллі. Особливо це стосується земельних ділянок громадян для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, тобто, розподілених між приватними власниками (в тому числі розпайованих) земель колишніх колгоспів і радгоспів. Тому саме ці ділянки, що мають спільний характер використання, і потребують першочергового здійснення заходів із їх консолідації. Проведення консолідації земель є винятково необхідним з екологічного погляду, адже це уможливить більш раціональне землекористування, що встановить вагомий бар'єр для розвитку деградаційних процесів у ґрунтового покриві території, який являє собою неоціненний скарб нашої держави.

Землі у власності й користуванні громадян [за 1]

Власники землі, землекористувачі	Кількість власників землі та землекористувачів	Загальна площа у власності та користуванні, га	У т.ч. ріллі, га	Площа на одного власника, користувача, га	Площа ріллі на одного власника, користувача, га
Землі громадян (всього)	1113447	1041967,7	583257,8	0,94	0,52
Фермерські господарства	1373	256505,7	234584,5	186,82	170,86
Земельні ділянки громадян для ведення товарного с/г виробництва	88062	612821,0	244083,6	6,96	2,77
у т.ч. на земельних паях	21645	200412,9	124502,7	9,26	5,75
Особисті підсобні господарства	145897	54515,5	47232,3	0,37	0,32
Присадибні земельні ділянки	521026	74786,5	47621,0	0,14	0,09

Література

1. **Форма 6-зем** „Звіт про наявність та розподіл земельного фонду за власниками землі, землекористувачами, угіддями та видами економічної діяльності на території Луганської області за 2010 рік.

УДК 911.001.2

*О. П. Гавриленко, к. г. н., доц.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ГІРНИЧОПРОМИСЛОВІ ПРИРОДНО-ТЕХНІЧНІ ГЕОЕКОСИСТЕМИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

На протязі тривалого періоду господарського використання ландшафти України перетерпіли значної антропогенної трансформації. Найбільшого впливу зазнали рельєф, ґрунти, водний стік і особливо біота. Перетворення людиною цих компонентів призвело до появи складних та стійких антропогенних модифікацій у функціонально-динамічній і навіть морфологічній структурі ландшафтів [1]. У деяких регіонах України глибина антропогенної перебудови настільки суттєва, що природні ландшафти втрачають свою споконвічну середовищевірну функцію, стаючи природно-антропогенними модифікаціями. Ідеться про старопромислові регіони, де сконцентровані промислові підприємства, для яких характерні високий рівень зношеності основних фондів, низький рівень використання новітніх технологій і значне забруднення навколишнього середовища. З одного боку, старопромислові райони України є лідерами за темпами росту валового регіонального продукту, інвестицій, зайнятості населення, заробітної плати, а, з іншого – інвестиційні ресурси використовуються неефективно, що призводить до нераціональної структури виробництва, випереджаючого розвитку добувних галузей і, як наслідок, зростання екологічної напруги.

Старопромислові райони (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області) є сьогодні найбільшими забруднювачами природного середовища. Загальна частка їх у промисловому виробництві України становить майже 56 %. У цих регіонах викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами сягають 80 % від загального обсягу викидів в Україні, а забруднення поверхневих водних об'єктів – 71 %, у тому числі неочищеними водами – 75 %. Тут домінує екстенсивний тип господарювання; сучасне виробництво характеризується високим рівнем енергетичної залежності, а також відсутністю структурно-інноваційних зрушень, спрямованих на зменшення матеріалоємності, енергоємності продукції, її здешевлення та підвищення

конкурентоспроможності.

У цих регіонах цілеспрямовано створюються нові штучні техногенні елементи в ландшафтах, що призводить до поступової трансформації існуючих природно-антропогенних територіальних комплексів у природно-технічні геоекосистеми (ПТГЕС). Вплив гірничопромислових ПТГЕС на природне середовище дуже різноманітний і настільки значний за своїми масштабами та силою, що від його початкового імпульсу залежить функціонування інших геоекосистем. Найбільш різноманітний вплив притаманний підприємствам *добувної промисловості* (шахти, рудники з видобування корисних копалин, фабрики збагачення й первинної обробки сировини), де відбувається не тільки вилучення і порушення земель, а й забруднення відходами виробництва всіх компонентів ландшафту.

Гірничопромислові ПТГЕС, що спеціалізуються на видобуванні, збагаченні і використанні вугілля, більше за інших забруднюють атмосферу – приблизно 60 % від загального забруднення в Україні. При цьому утворюються значні кількості пилу, газів, які містять токсичні компоненти (окисли азоту, сірки, вуглецю, сірководнів, метан та ін.). Серед токсичних газів, що надходять у приземний шар атмосфери, значна кількість окису вуглецю і сірчаного ангідриду. Забруднення атмосфери „неорганізованими” джерелами вуглевидобутку практично не регулюється. Наприклад, загальне забруднення повітря в Донбасі в 8,7 разів більше, ніж загалом в Україні, а кількість шкідливих викидів на одного жителя в 2,7 разів перевищує середній показник.

В одній лише Донецькій області налічується більше 150 кар’єрів з видобутку різних корисних копалин; площа деяких з них сягає до 1 км², а глибина – до 150 м. Це, наприклад, Новотроїцькі, Докучаєвські та Комсомольські кар’єри з видобутку флюсової сировини, які сильно виснажують та інтенсивно забруднюють водоносні горизонти [2]. Шахтні води забруднюють природні водойми сірчаноокислими і залізовмісними сполуками та продуктами розмиву ґрунтів, оскільки в багатьох випадках їх скидання не упорядковане і тому викликає інтенсивну ерозію на шляху скидання.

Скидання шахтних вод після освітлення та знезаражування на очисних спорудах здійснюється в басейнах морів: Азовського – через Сіверський Донець, Міус, Кальміус; Чорного – через Дніпро, Південний Буг, Дунай; Балтійського – через Віслу. При цьому основними приймачами шахтних вод є річки Азовського моря, на частку яких доводиться біля 80 % загального об’єму скиданих шахтних вод галузі. У басейн Чорного моря вугільні підприємства України скидають 120,5 млн. м³ шахтних і кар’єрних вод.

Найбільшого техногенного навантаження зазнають Сіверський Донець, Міус, Кальміус, Дніпро. Сіверський Донець через свої притоки Казенний Торець, Бахмут, Лугань, Кам’янка приймає 465 млн. м³ шахтних вод, що становить 31 % об’єму всіх шахтних вод, що скидаються в Азовське море. У р. Міус надходить шахтна вода об’ємом 224 млн. м³, у Кальміус – 57 млн. м³. Головна водна артерія України – Дніпро – через свої притоки (Самара, Інгулець) приймає стоки шахтних і кар’єрних вод підприємств вугільної промисловості об’ємом 112,3 млн. м³ у рік, або більше 90,9 % об’єму всіх шахтних вод, що скидаються в Чорне море [2].

На сучасному етапі сформувалися гірничопромислові ПТГЕС, які повністю або частково змінюють ландшафтну структуру старопромислових регіонів України. Оскільки в силу техніко-економічних переваг в Україні переважає відкритий спосіб добування корисних копалин (вугілля, залізної руди, фосфоритів тощо), розміри територій, що зазнали впливу відкритих розробок, у 10-15 разів перевищують площі самих кар’єрів та відвалів. Унаслідок цього змінюється весь природний комплекс: порушується літогенна основа, а водним та повітряним шляхами постійно привносяться чужорідні для ландшафту речовини в підвищених для його природного стану концентраціях.

У межах гірничопромислових ПТГЕС значно зростає небезпека виникнення та активізації таких несприятливих фізико-географічних процесів, як ерозія, зсуви, карст, підтоплення земель (табл. 1). Зокрема, найбільш інтенсивна активізація карстових процесів відбувається в районі розробки флюсодоломітової сировини в Західному Донбасі; на ділянках шахторозробок і внаслідок шахтного водовідливу в Донецькій, Дніпропетровській, Луганській областях; в Артемівському районі на ділянках затоплених соляних шахт [3]. Наприклад, на Луганщині за останні 20 років було закрито 44 % шахт. Після припинення функціонування шахт вироблений простір поступово заповнюється підземними водами, їх рівень значно підвищується, внаслідок чого підтоплюються великі території, збільшується мінералізація води. На водозаборах річок утворюються депресійні лійки з максимальною амплітудою зниження рівня до 19 м, що суттєво впливає на рельєф і рельєфоутворюючі процеси.

Прояви деяких несприятливих процесів у старопромислових районах [3]

Регіон	Загальна кількість зсувів, шт.	Площа зсувів, км ²	Кількість активних зсувів, шт.	Площа підтоплення, тис. км ²	Кількість проявів карсту, шт.
Дніпропетровська обл.	382	40,50	18	1,95	3
Донецька обл.	189	9,03	93	0,23	191
Запорізька обл.	206	12,13	103	3,20	—
Луганська обл.	982	6,80	45	0,04	368
Харківська обл.	1615	40,30	25	0,12	11
Загалом в Україні	23116	2159,43	1679	76,88	26734

Геоекологічні проблеми починаються з неприпустимо низької ефективності використання первинних природних ресурсів. Застарілі технології та відсутність сфери вторинної переробки сприяють утворенню і нагромадженню величезних обсягів різноманітних відходів, зберігання яких потребує до того ж вилучення значних площ продуктивних земель. Зберігання та накопичення відходів, особливо токсичних, є джерелом тривалого негативного впливу на якість природного середовища і стан здоров'я людей.

Якщо в 1991 р. в Україні було накопичено 17 млрд. т відходів на площі 53 тис. га, то вже в 2000 р. їх обсяг перевищив 25 млрд. т, а навантаження на 1 км² території становило близько 40 тис. т. У 2009 р. обсяг накопичених відходів сягнув 30 млрд. т на площі понад 160 тис. га. Останніми роками відновилися стара практика господарювання – кількість відходів щороку зростала на 1 млрд. т. Головними виробниками відходів є гірничопромислові ПТГЕС – до 88 % всіх відходів. Така маса вторинних продуктів у перерахунку на 1 км² території України перевищує аналогічний показник для США в 6 разів і утричі – для країн Європейського Союзу.

В Україні утворено сотні великих, середніх і малих техногенних родовищ різних корисних копалин, що виникли внаслідок діяльності підприємств гірничодобувної та переробної галузей. Більшість з них придатні для промислового освоєння, проте рівень використання цих відходів не перевищує 10-12 %. Потенційна вартість техногенних родовищ обчислюється десятками мільярдів доларів США. Гірничопромислові підприємства не мають сучасного очисного обладнання, яке б нейтралізувало або використовувало окиси азоту та сірки з газових викидів. Вкрай низька плата за розміщення відходів не стимулює їхньої переробки і впровадження заходів щодо їхньої утилізації.

При розробці родовищ з горизонтальним заляганням вугільних шарів утворюються *внутрішні відвали*, а при будівництві і розширенні кар'єрів і траншей з видобутку різної сировини – *зовнішні*. Походження *хвостосховищ* пов'язане із збагаченням корисних копалин; через малий вміст в них органічної речовини, а також азоту, фосфору, калію і незадовільних водно-фізичних властивостей вони не придатні для біологічного освоєння. *Гідровідвали*, навпаки, сприятливі для рекультивації в сільськогосподарському напрямку. *Деформовані поверхні* утворюються при розробці вугільних покладів підземним (шахтним) способом і поділяються на два види: „мульди осідання”, тобто плавне прогинання поверхні до 5-6 м; розриви і тріщини поверхні шириною до 2-3 м.

У районах підземного видобутку корисних копалин формується *просадково-териконовий* тип ландшафтів [4], де порушення природних елементів менш помітні, але вони дуже негативно впливають на сусідні геоекосистеми. В їхній структурі переважають *териконники*, утворені високими (від 25-35 до 80 м) відвалами у вигляді конусів. Взагалі виникнення та існування гірничопромислових ПТГЕС серед ландшафтів з відносно збалансованою структурою і системою зв'язків, як правило, сприяє активізації обміну речовин та енергії між природними компонентами. Таким чином, утворюються складні парадинамічні системи, функціонування, динаміка та розвиток яких визначаються як особливостями динаміки самих ПТГЕС, так і особливостями динаміки і розвитку попередніх і сусідніх геоекосистем.

У такому старопромисловому регіоні, як Донбас, немаловажним чинником є старіння шахтного фонду й недостатні обсяги його реконструкції. Перехід шахт на відпрацювання тонких шарів і відсутність ефективної техніки для їхньої розробки призвели до необхідності використання механізованих комплексів у специфічних умовах. Крім цього, на відвали разом із породою

вивозиться вугілля, що призводить до їхнього горіння і забруднення навколишнього середовища. Число відвалів, що горять, досягає 180, крім того, 200 відвалів мають локальні джерела загорання. При цьому відбуваються викиди розігрітої породи на відстань до 200 м і більше. У зв'язку з цим навколо відвалів створюються додатково забруднені зони, розміри яких іноді перевищують площу самих відвалів. Шкідливий вплив таких відвалів розповсюджується на відстань, що в 10-12 разів перевищує площу безпосередньо відвалу [5].

При горінні вугілля у відвалі порода нагрівається до 150°C, що змінює її фізичні й хімічні властивості. Наприклад, пірит розкладається з утворенням SO₂; при цьому зростає кислотність порід відвалу та відбувається накопичення солей сірчаної кислоти. Легкорозчинні солі та пилоподібні частки зносяться атмосферними водами в ґрунт і засолюють його. У вугледобувних районах України породні відвали шахт і збагачувальних фабрик виділяють за тиждень у середньому: (NO + NO₂) – 70 кг; CO₂ – 0,15-0,17 т, або 76,3-86,5 м³; CO – 9,7 т, або 7760 м³; SO₂ – 1,5 т, або 525 м³; H₂S – 0,4 т, або 263,5 м³ [5].

Отже, незважаючи на значну кількість джерел шкідливого впливу гірничопромислових ПТГЕС на природне середовище, найбільшої шкоди завдають терикони, оскільки видача породи на поверхню та складування її у відвали призводить до забруднення прилеглої території пилом і газом, внаслідок чого зростають витрати на проведення природоохоронних і відновлювальних заходів. Високий рівень утворення твердих відходів визначається, насамперед, гірничо-геологічними умовами вугільних родовищ України, а також застосуванням застарілої технології видобутку й переробки вугілля. У більшості шахтарських міст і селищ щільність розміщення породних відвалів настільки велика, що зони поширення продуктів горіння і вивітрювання окремих відвалів поєднуються між собою, утворюючи постійну загазованість і запиленість атмосфери.

Якщо розглядати сукупність порушень природи в послідовності „вплив – зміна – наслідок”, стає очевидно, що кожному компоненту природного середовища відповідає визначений вид впливу і його наслідок (табл. 2). Зрозуміло, не існує однозначної залежності між, наприклад, осушенням і розвитком карстових процесів, але розвиток карсту є можливим імовірним наслідком осушення; у той же час такий наслідок, як погіршення якості вод, обов'язково з'явиться при скиданні шахтних або стічних вод.

Щодо шляхів розв'язання вищезначених проблем, одним з головних є *рекультивация територій*, порушених гірничопромисловими ПТГЕС. Найбільш поширеними є три способи рекультивации: розробка відвалів і вивіз породи за межі промислових майданчиків шахт і населених пунктів; меліорація породи відвалу з наступним використанням території під озеленення; планування, ущільнення й хімічне закріплення породної маси відвалів за спеціальною технологією з наступною забудовою промисловими і цивільними об'єктами.

Унаслідок обмеженості вільних площ для складування відходів і нестачі інвестицій, найбільш ефективними є заходи попереджувального (запобіжного) характеру, які потребують менше коштів і дають більш швидку віддачу. Тобто провідним має бути геоекологічний *принцип профілактичності* проведення природоохоронних заходів. Реалізується він через розробку та упровадження ресурсо- та середовищезберігаючих технологій, очищення та уловлювання промислових викидів та комбінування виробництва з метою комплексного використання води й багатокомпонентної сировини, сумісного очищення, запобігання синергічним ефектам забруднення, застосування мало- і безвідхідних технологій при видобуванні і переробці корисних копалин.

Висновки. Серед головних геоекологічних проблем старопромислових районів України можна окреслити наступні:

- зменшення запасів корисних копалин (вичерпання ресурсів, зниження їх якості і розмаїття);
- зміна структури земельних ресурсів через вилучення продуктивних земель під несільськогосподарські потреби і забудову, а також розвиток несприятливих процесів – ерозії, абразії, карсту, суфозії та просідання ґрунтів, підтоплення, заболочення);
- зниження родючості ґрунтів внаслідок вимивання гумусу, засолення, підтоплення, техногенного забруднення;
- зменшення запасів і забруднення поверхневих та підземних вод внаслідок посиленого водозбору, скидання забруднювальних речовин у водні об'єкти;
- забруднення атмосферного повітря і зміна його хімічного складу внаслідок промислових та інших викидів у атмосферу;
- збіднення розмаїття рослинного і тваринного світу та зміни в його генофонді;
- зменшення біологічної продуктивності ландшафтів;
- погіршення гігієнічних і санітарно-епідеміологічних умов життєдіяльності людини та існування живих організмів.

Вплив вугільного виробництва на природне середовище [6]

Компоненти природного середовища	Вид впливу		Наслідки	
	Прямий	Опосередкований	Первинні	Вторинні
Повітря	Викиди пилу й газу	Запилення й загазованість	Збільшення об'єму забрудненого повітря	Забруднення ґрунтів; зниження врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності лісового господарства; міграція і зростання захворюваності населення.
Природні води	Відкачка підземних вод; водозабір для технічних потреб	Скидання шахтних вод	Збільшення об'єму забруднених вод; порушення водного балансу поверхневих і підземних вод	Зниження продуктивності рибного господарства; порушення природного стану водойм; міграції та скорочення чисельності диких тварин.
Надра	Відкачка підземних вод; виїмка гірничої маси	Відкачка підземних вод	Забруднення надр; збіднення мінеральних ресурсів; розвиток карстових процесів; зміна рівня ґрунтових вод	Зменшення земельних площ. Заболочування, порушення природного дренажу. Погіршення якості ґрунтів.
Ґрунтово-рослинний покрив	Механічні ушкодження й знищення ґрунтів	Запилення і загазованість; скиди шахтних і стічних вод; відкачка підземних вод	Забруднення ґрунтів; зменшення й знищення трав'яного покриву, чагарникової й деревної рослинності	Порушення екологічної рівноваги.
Ландшафт у цілому	Виїмка гірничої маси	Відсіпка відвалів; будівництво споруд і комунікацій	Утворення техногенного ландшафту	Порушення, просідання земної поверхні; виснаження запасів якісних вод; зниження врожайності сільськогосподарських культур; знищення трав'яного покриву.

Інтенсивне земле- і ресурсокористування у старопромислових районах України призвело до значного антропогенного навантаження та докорінної зміни природних ландшафтів. Сучасна нерациональна структура природокористування є наслідком домінування сировинно- та енергоємних і водночас найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості – гірничо-металургійної, паливно-енергетичної, хімічної та нафтохімічної. На відміну від промислово розвинутих країн світу, в Україні освоєння нових наукоємних технологій, створення нових матеріалів зі спеціальними властивостями та нового технологічного обладнання йде дуже повільними темпами. Галузева структура української промисловості занадто обтяжена виробництвом первинних сировинних ресурсів і напівфабрикатів.

Отже, гірничопромислові ПТГЕС України потребують значних інвестицій, які дадуть можливість модернізувати технології для ефективного використання природних ресурсів і підвищення конкурентоздатності національної економіки. Оскільки гірничопромисловим ПТГЕС притаманний найбільш різноманітний вплив на природу, де відбувається не тільки вилучення і порушення земель, а й забруднення відходами виробництва всіх компонентів ландшафту, провідним геоекологічним принципом їх проектування має бути принцип профілактичності природоохоронних заходів, а основним шляхом його реалізації – розробка і впровадження ресурсо- та середовищезберігаючих технологій. Розширення діапазону природоохоронних заходів дозволить гнучко й своєчасно вирішувати складні завдання управління гірничопромисловими ПТГЕС та забезпечувати їх оптимальне функціонування.

Література

1. **Нешатаев Б.** Антропогенная трансформация лесостепных ландшафтов Сумского Приднпровья / Б. Нешатаев, Ю. Буц, А. Корнус // Антропогенні географія й ландшафтознавство в ХХ і ХХІ століттях. – Вінниця-Воронеж. – В. : Гіпаніс, 2003. – С. 75 – 81.
2. **Костенко В.** Технологические и организационные аспекты комплексного использования ресурсов угольных месторождений / В. Костенко, Е. Матлак, М. Шафоростова, Е. Завьялова. – Донецк : ДонНТУ, 2008. – 514 с.
3. **Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2010 році.** – К., 2011. – 254 с.
4. **Денисик Г.** Лісополе України / Г. Денисик. – Вінниця : Тезис, 2001. – 283 с.
5. **Воробьев Е.** Сохранение окружающей природной среды на горнодобывающих предприятиях / Е. Воробьев, С. Гребенкин, В. Костенко и др. – Донецк : ВИК, 2009. – 504 с.
6. **Адаменко О.** Екологічна геологія / О. Адаменко, Г. Рудько // Підручник. – К. : Манускрипт, 1998. – 348 с.

УДК [911.3:504](477.6)

*С. А. Покляцький, асп.
Інститут географії НАН України*

ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ У ВЕЛИКИХ МІСТАХ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ

Актуальність. За станом екологічної ситуації Україна на сьогодні входить до числа найбільш неблагополучних країн Європи. Перенасиченість хімічними, металургійними і гірничорудними виробництвами із застарілими технологіями має нищівний ефект на навколишнє середовище. Особливо гостро це питання звучить для старопромислових регіонів. Виходячи із того, що старопромисловий регіон – це територія давнього освоєння, з високою концентрацією підприємств, які водночас виробляють великий обсяг промислової продукції, то до таких регіонів на території України вочевидь відносяться Донецька, Дніпропетровська, Запорізька та Луганська області [1]. Високий рівень антропогенного навантаження та забруднення зумовив те, що саме екологічна ситуація виступає чи не найпершим компонентом в оцінці умов життя населення даних регіонів.

Метою даної статті є оцінка екологічної ситуації у великих містах регіонів України з особливим виділенням старопромислових регіонів, як основних полюсів їх росту.

Основні завдання ми вбачаємо в:

- розробці методики дослідження екологічної ситуації з позиції умов життя населення у великих містах України;
- порівняльній оцінці екологічної ситуації у великих містах з акцентом на старопромислових регіонах;
- укладанні картосхеми полів екологічного впливу великих міст України на основі індексу сприятливості екологічної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Екологічну ситуацію можна оцінювати за допомогою різних показників, перелік яких дуже великий, а водночас між собою вони дуже взаємопов'язані та взаємозалежні. Тому нами було вирішено звести їх до єдиного інтегрального показника-індикатора, виходячи із можливостей акумулювання різних і доступних статистичних даних. Ми зосередили свою увагу на синтезі тих статистичних показників, які, на нашу думку, мають найбільш вагомий вплив на умови життя населення великих міст та на тих показниках, які ми реально можемо отримати для нашого дослідження. Таким чином, нами було сформовано інтегральний індекс екологічний ситуації з трьох основних складових: *індексу стану атмосфери, індексу стану поводження з відходами та індексу забруднення води*, кожен з яких у свою чергу складався із первинних статистичних показників-індикаторів (в цілому це 10 показників, які отримані на основі 12 статистичних даних).

Спробувавши різні методики математичних обчислень трьох проміжних індексів та відповідно інтегрального індексу екологічної ситуації у великих містах, ми дійшли висновку, що найбільш чітким і яскравим як для представлення, так і для розуміння матиме місце присвоєння від 1 до 45 балів кожному місту, відповідно виходячи із кількості великих міст України. При цьому проміжні індекси не просто підсумовуються, а розраховуються за допомогою середнього арифметичного, цим самим підкреслюючи важливість кожного із відібраних показників для нашого дослідження.

Перш ніж робити певні висновки в цілому щодо екологічного індексу умов життя населення великих міст України, необхідно звернути увагу на кожен з трьох складових та взяті для їх обчислення статистичні показники. Наперед зазначимо, що статистичні показники бралися в

розрахунку на кількість населення та площі міст, оскільки питомі показники завжди більш коректні по відношенню оцінки. Таким чином, *бальний індекс стану атмосфери*, як один із трьох складових екологічного індексу, формується із чотирьох показників-індикаторів:

- індексу щільності викидів від стаціонарних джерел (кг/км²),
- індексу обсягу викидів від стаціонарних джерел на 1 особу (кг),
- індексу щільності викидів від транспортних джерел (кг/км²)
- індексу обсягів викидів від транспортних джерел (кг).

За даними показниками, одні з найкращих умов ми маємо в приморських містах України: Бердянську, Євпаторію, Севастополі та Керчі. До цієї ж групи, яка включає міста, що набрали індекс понад 30 балів, за зрозумілими причинами потрапили й Івано-Франківськ, Чернівці та Кам'янець-Подільський. А ось на перший погляд за незрозумілими причинами до цієї ж групи потрапили відразу два міста з Донецької області – Слов'янськ та Краматорськ. Проте всі питання відразу ж зникають після того, коли ми звертаємо увагу на індекс цих міст за забрудненням атмосфери від транспортних джерел, де ці статистичні показники є одними з найменших, відповідно чи не найкращими серед решти міст, при цьому індекс по забрудненню від стаціонарних джерел цих міст є приблизно середніми для великих міст України. До того ж не слід знімати з рахунків ті тенденції, які простежуються в розвитку нашої країни в цілому – де потужніший економічний потенціал, там гірша екологічна ситуація й відповідно навпаки, де невисокий рівень розвитку економіки, там краща екологічна ситуація, що в даному випадку останні два міста яскраво підтверджують. Найбільш гостра ситуація з атмосферними викидами наявна в місті Кривий Ріг (Криворізька ТЕС ВАТ „Дніпроенерго”, ВАТ „АрселорМіттал”, ВАТ „Південний ГЗК”, ВАТ „Північний ГЗК”, ВАТ „Центральний ГЗК”) та як би це не дивно звучало в місті Черкасах (ВАТ „Азот”, ВАТ „Черкаське хімволокно”), які не подолали індексу в десять балів. Не набагато кращі результати у таких промислових містах як Маріуполь, Дніпродзержинськ, Нікополь та Кременчук, також слід відмітити міста з яскраво вираженою транспортною функцією, а саме Ужгород, Сімферополь та Білу Церкву. До цієї ж групи входять міста із людністю понад 500 тис. осіб, де відповідний синтез промислової та транспортної функцій є досить болючим для екології та населення в цілому: Дніпропетровськ, Донецьк, Київ, Одеса. Виключенням є м. Львів та Харків, де показники забруднення від стаціонарних джерел є досить не поганими порівняно із більшістю великих міст України. Саме завдяки цим показникам ці два міста не потрапляють до списку одних з найгірших, оскільки суттєво перебивають показники забруднення від транспортних джерел.

Якщо сконцентрувати увагу саме на великих містах старопромислових регіонів, то ми чітко зможемо побачити, що загальний бальний індекс по атмосфері лише у 9 містах вищий за середній по Україні. Слід відмітити, що м. Кривий Ріг, має взагалі найнижчий результат серед всіх великих міст по Україні. Високими індексами при цьому відзначались Краматорськ та Слов'янськ. А найкращим по Україні індексом відзначився Бердянськ, екологічна ситуація в якому виявилась нехарактерною для означеного старопромислового регіону. Отже, якщо виділяти старопромислові регіони з урахуванням екологічного критерію, то тут слід більш глибоко підійти до цього процесу.

Вагомими є також показники наявності та утворення відходів I – III класу (т/1 особу), які разом утворюють *бальний індекс по відходах*. Найкращі бали в даному випадку в міст Мелітополь, Євпаторія та Чернівці, які мають мінімальні статистичні показники з утворення та відповідно наявності відходів I – III класу. При цьому найгірші результати мають яскраво виражені промислові міста, а саме Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Макіївка, Маріуполь, Северодонецьк та Кременчук. До цієї ж групи потрапили Суми та Харків завдяки специфічним підприємствам („Сумхімпром”, „ВАТ СМНВО ім. Фрунзе”, ВАТ „Турбоатом”, ВАТ „Харківський підшипниковий”, ВАТ „Автрамат”), які знаходяться на території цих міст. Слід зауважити, що ситуація серед великих міст старопромислових регіонів є досить кричущою, оскільки відразу 6 міст не набрали індексу навіть у 8 балів. При цьому цікавим є той факт, що і в цьому бальному індексі перший рядок серед усіх великих міст має черговий представник Запорізької області – м. Мелітополь, при цьому м. Бердянськ і Запоріжжя теж мають високі бальні індекси.

Для розрахунків *бального індексу по воді* нами було залучено чотири статистичні показники, які б могли відобразити екологічну ситуацію в місті:

- використання (споживання) води (м³/1 особу);
- скиди вод у поверхневі водойми (м³/1 особу);
- скиди забруднених вод у поверхневі водойми (м³/1 особу);
- потужність очисних споруд (м³/1 особу).

Найбільш несприятливий індекс води в м. Запоріжжя та Чернігів. Ці міста мають одні з

найгірших показників відразу за чотирма показниками. Розуміючи, що позиція м. Чернігів викликає певні сумніви, спробуємо пояснити такий низький антип'єдестал. Місто Чернігів посідає четверту сходинку знизу за використанням (споживанням) води та за скидами вод у поверхневі водойми, при цьому ще за потужністю очисних споруд ситуація на одну сходинку гірша. Не вражає ситуація у таких містах як Сімферополь, Севастополь, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Краматорськ, Маріуполь, Ужгород, Лисичанськ, Северодонецьк та Одеса, кожне із цих міст не набирає індексу більше 20 балів.

Досить високі показники спостерігаються відразу в десяти містах (Євпаторія, Луцьк, Бердянськ, Мелітополь, Полтава, Тернопіль, Херсон, Хмельницький, Кам'янець-Подільський та Чернівці), хоча більше 35 балів, а тим паче більше 40 не змогло набрати жодне місто, що ще раз підтверджує складну ситуації із водним питанням у великих містах.

Щодо великих міст старопромислових регіонів, то ситуація із бальним індексом води є досить проблемною, оскільки 11 міст не набирають середньої позначки по Україні. При цьому решта великих міст старопромислових регіонів навряд чи можуть потішити своїх мешканців, виключенням є добре відомі Запорізькі міста – Бердянськ та Мелітополь з індексами понад 30 балів.

Ураховуючи вище перераховані індекси нами було підраховано загальний екологічний індекс, за яким ми побудували картографічну модель – полів екологічних „впливів” міст. На рис. 1- 2 можна побачити, що найбільш сприятливий *екологічний індекс* характерний відразу для семи міст, які перейшли поріг індексу в 30 балів: Євпаторія, Бердянськ, Мелітополь, Івано-Франківськ, Тернопіль, Кам'янець-Подільський та Чернівці. При цьому найбільш збалансованим у сенсі екологічних умов життя виступає місто Кам'янець-Подільський, у якого всі три складові (індекс атмосфери повітря, індекс відходів та індекс води) складають приблизно по 35 балів. Серед міст, які опинились посередині таблиці, слід виділити місто Вінниця, яке теж має чіткий збалансований малюнок, із показником у районі 29 балів. У цілому до міст, які набрали від 20 до 30 балів, входить відразу 21 представник. До міст із найгіршими екологічними умовами потрапили відразу 17 міст, це ті, що набрали не більше 20 балів. Серед них найбільш проблематичними є Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Маріуполь та Кременчук. Дещо кращі результати мають Донецьк, Краматорськ, Макіївка, Запоріжжя, Біла Церква, Алчевськ, Северодонецьк, Одеса, Суми, Черкаси та Чернігів.

Що стосується ситуації у старопромислових регіонах, то тут загальний екологічний індекс відверто загрозливий, оскільки відразу 13 міст зі старопромислових регіонів характеризуються дуже несприятливою екологічною ситуацією. Середні показники мають такі міста, як Павлоград, Слов'янськ та Луганськ. Високі ж показники, при цьому вони й найвищі по Україні, мають Мелітополь та Бердянськ, випадаючи з переліку міст із традиційно високим рівнем забруднення навколишнього середовища.

Підсумовуючи загальну картинку по *індексу сприятливості екологічної ситуації* слід зауважити, що стан навколишнього середовища для населення стає все більш вагомим фактором, проте аж ніяк не визначальним. Сприятлива екологічна ситуація в містах зможе призупинити дезурбанізаційні процеси, які семимильними західними кроками наступають на великі міста України. Зрозуміло, що дані статистичні показники лише вимальовують контури на загальній картині, але ці контури дуже чіткі і досить повно відображають загальний малюнок тієї ситуації, яка склалася на сьогодні у великих містах України в екологічному плані. Ця картина свідчить про помітні регіональні відмінності в екологічній ситуації. При цьому на цій картині чітко виділяються старопромислові регіони, які вкривають своїм темним полотном майже всю територію, при цьому ще і „наганяючи хвилі” на сусідні регіони, і лише поодинокі зелені островки дають шанс на „світло в кінці тунелю”.

Висновки. Навряд чи слід наголошувати на методах подолання тих чи інших екологічних проблем старопромислових регіонів, які і так є досить зрозумілими для всіх. На нашу думку, основне завдання географів якраз полягає не в простій констатації фактів типу оновлення технологій та модернізації обладнання, оскільки щоб це розуміти не обов'язково бути географом. Хотілося б підняти більш актуальну саме з точки зору географії проблему, яка до сих пір є невирішеною, а саме – на чіткому виділенні на карті України старопромислових регіонів України із достатнім ієрархічним поділом, що в свою чергу якраз таки і буде актуальним і для урядовців, і для політиків.

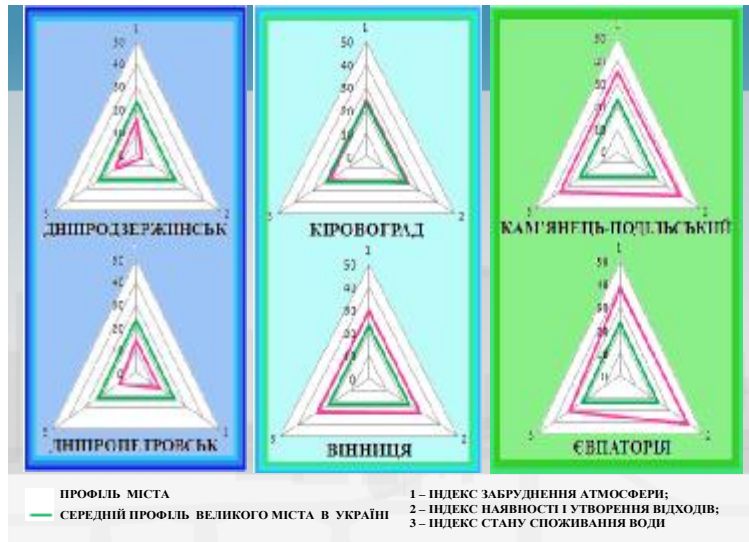

Рис. 1. Профіль екологічного індексу сприйнятливості в окремих великих містах

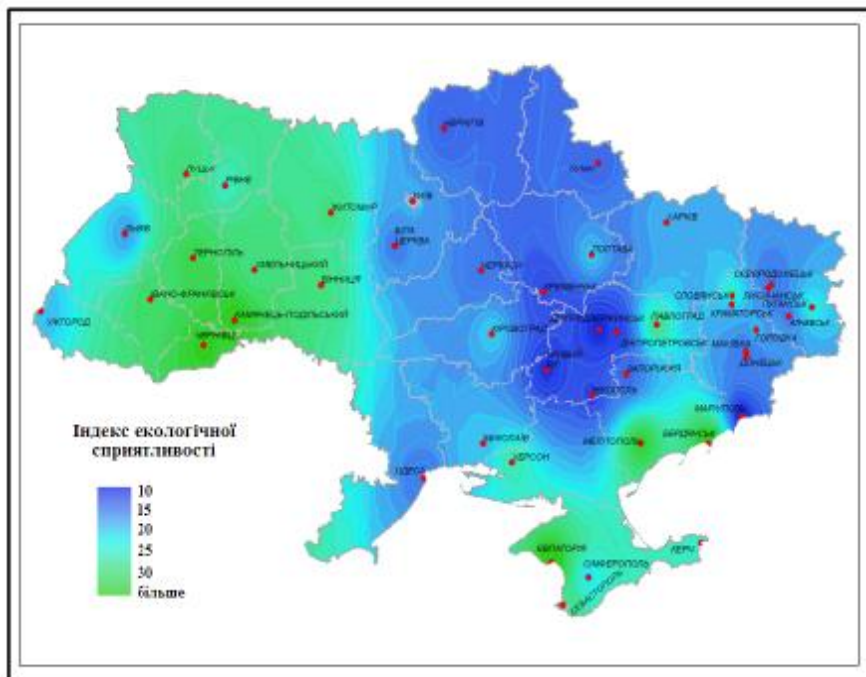

Рис. 2. Поля екологічного впливу великих міст України, 2009 р.
(на основі екологічного індексу)

Виходячи саме з цього і тих даних, які нами були отримані, враховуючи ту карту, яка нами була укладена, можна зробити декілька більш географічних висновків: навряд чи можна відносити до старопромислових регіонів всю територію регіонів, що наочно демонструють приклади Запорізької області – м. Мелітополь та Бердянськ;

- у той же час навряд чи можна погодитись із тим, що лише Дніпропетровська, Донецька, Запорізька та Луганська області мають старопромислові райони і міста, що чітко підтверджує карта; саме тут, напевно, було б доцільно думати про ієрархію старопромислових районів;

- пропонується карта є поштовхом для роздумів при виділенні старопромислових регіонів, оскільки й завдяки екологічній ситуації можна чітко зрозуміти реальні процеси, які відбуваються в цих регіонах у різних сферах життєдіяльності суспільства. Але для більш обґрунтованих висновків слід досконально підійти до вибору показників і не обмежувати себе лише великими містами.

Література

1. **Веселовська О. Є.** Проблеми стратегічного планування інвестиційного розвитку старопромислових регіонів / О. Є. Веселовська // Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стратегії інноваційно-інвестиційного розвитку в Україні: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. У 3-х частинах. – К. : РВПС України НАН України, 2008. – Ч. 3. – С. 87–90.

УДК [332.362:631.459](477.61)

*О. О. Кисельова, к. г. н., доц.,
Д. С. Сонов, асп.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ЕКОЛОГІЧНА ОЦІНКА ЕРОЗІЙНОЇ ВРАЖЕНОСТІ ЗЕМЕЛЬ ЛУГАНЩИНИ ЧЕРЕЗ ПЛОЩИННИЙ ЗМИВ

Найціннішими з природних ресурсів України завжди вважалися земельні ресурси. Родючі українські чорноземи були символом нашої держави. Та через нераціональність використання ці невичерпні, як здавалося, багатства невблаганно зубожіють.

Серед адміністративних областей України Луганська область відзначається найбільшою еродованістю земель. До причин їх деградації належить площинний змив, а, відтак, скорочення шару гумусу, та лінійний розмив, який призводить до багатьох негативних наслідків не лише в педосфері, а й у цілому в природних комплексах різного рангу.

Головними чинниками площинного змиву є не лише енергетичний потенціал рельєфу, ґрунтозахисні властивості рослинності, протиерозійна стійкість ґрунтів тощо, а й значний антропогенно-техногенний вплив (зокрема, рівень загальної еродованості, спричиненої інтенсивним сільськогосподарським використанням ерозійнонебезпечних схилів земель).

Площинний змив на території Луганської області відбувається повсюдно, але з різною інтенсивністю. Загальною закономірністю є більша враженість площинним змивом правобережної частини Луганської області (рис. 1). Максимальними величинами характеризуються Перевальський (15,7 т/га) та Лутугинський (13,2 т/га) райони, де ерозійна ситуація визначається як катастрофічна. Особливо враженими виявляються орні землі, приурочені до схилів крутизною понад 2°. Розораність таких земель сягає 63,7 % (рис. 2).

Інтенсивний площинний змив на території області провокують значні глибини місцевих базисів ерозії, а, відтак, і поширення крутосхилів (рис. 3).

Екстенсивне використання площ, приурочених до ерозійнонебезпечних схилів, призвело до великих втрат родючого шару ґрунтів. Але найбільш небезпечним є використання таких схилів у рільництві (рис. 4). Потерпають не лише землі, приурочені до ерозійно-денудаційних підвищених ділянок на Донецькому кряжі, де переважаючим є природний чинник, а й землі, розташовані на лівобережній частині Луганської області, що є історично аграрним регіоном Луганщини, та для якої характерні широкі, відносно пласкі вододільні ділянки, придатні для сільськогосподарського використання.

Екстенсивне використання вирівняних ділянок в останні десятиліття призвело до деструктуризації ґрунтів; відтак, площі орних земель на таких ділянках скорочуються, а широке використання виположених (крутизною 1 – 2°) схилів, на які припадає 58 % площі орних земель, уже потребує здійснення протиерозійних заходів. Натомість, через скорочення площі цих орних земель рілля просувається на схили з показниками крутизни понад 5°, де її площа за останні десятиліття збільшилася в 10 разів.

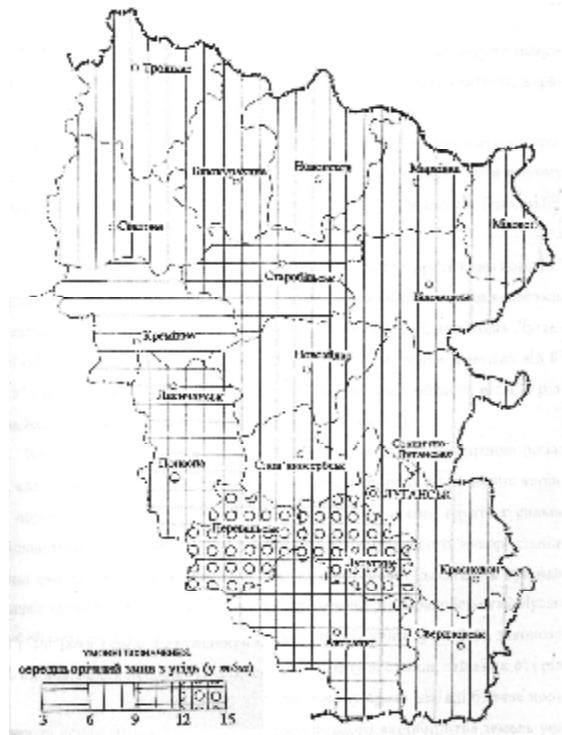

Рис. 1. Екологічна небезпека за показником площинного змиву (за даними Головного управління Держкомзему у Луганській області)

Рис. 2. Розподіл ріллі по схилах крутністю понад 2° (за даними Головного управління Держкомзему у Луганській області)

Рис. 3. Середньозважена крутизна схилів, зайнятих сільськогосподарськими угіддями (в межах адміністративних районів та річкових басейнів)

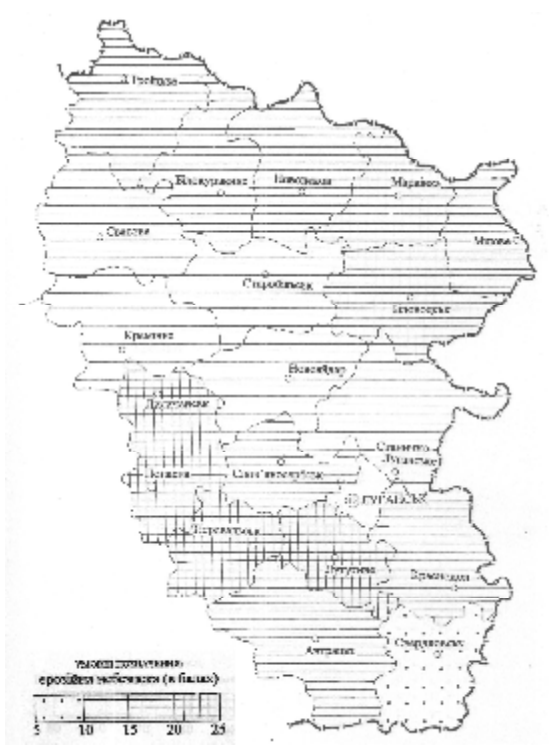

Рис. 4. Враженість орних земель Луганської області площинним змивом

Взагалі, залучені в сільськогосподарське виробництво й значно пошкоджені 94,4 % площі земель потребують значних витрат на відновлення їх екологічної безпеки.

Втрати ґрунту на схилових землях Луганщини через площинний змив сягають 10 млн. т щорічно (табл. 1). При цьому 64,1 % від цієї величини змиваються зі схилів крутизною понад 3°. Саме з цих схилів площинним змивом виноситься понад 10 т/га за рік. Якщо прийняти, що для чорноземів 10 – 12 т/га змитого ґрунту відповідає шару в 1 мм [1], то з території Луганської області щорічно змивається шар потужністю 0,54 мм. Тобто, модуль змиву в нашому регіоні вдвічі перевищує швидкість ґрунтоутворення для чорноземів, розраховану М. Є. Бельгібасвим та М. І. Долгилевичем [2]. Шар змитого ґрунту сягає найбільших величин на смузі від крайнього північного заходу до південного сходу Луганської області, а також на північному макросхилі Донецького кряжа (рис. 5), що збігається з поширенням тут ерозійно небезпечних схилів, залучених під рілля (рис. 2).

Таблиця 1

Втрати ґрунту через площинний змив на схилових землях Луганської області

Крутизна схилів, град.	Площа схилів, га	Втрати ґрунту з 1 га площі схилу, т/рік	Втрати ґрунту (т/рік) із загальної площі схилів	Потужність змитого шару ґрунту, см
0 – 1	553.342	1,07	592.077	0,08
1 – 3	356.564	8,2	2.923.825	0,66
3 – 5	327.275	10,01	3.276.023	0,81
5 – 7	63.156	22,1	1.395.748	1,77
7 – 10	27.640	30,8	851.312	2,46
> 10	19.357	39,1	756.859	3,13
Разом			9.795.844	

Невеликі значення шару змитого ґрунту, якими характеризуються землі Марківського (0,1 мм), Сватівського (0,38 мм), Новоайдарського (0,41 мм) та Свердловського (0,29 мм) районів, пояснюються відносно низькими показниками загальної еродованості земель.

Одержані високі показники модулів змиву ґрунту відображають не лише дію природних чинників, але й вплив господарської діяльності людини та її екологічні наслідки. За останні десятиліття в Луганській області втрачено 6,7 см горизонту А, а коефіцієнт реалізації ерозійної небезпеки становить 0,95; в Україні більший показник має лише Донецька область – 1,57 [3].

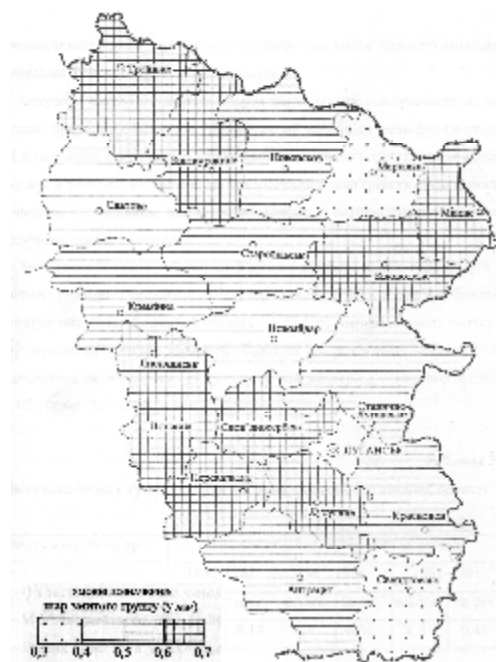

Рис. 5. Середньорічний шар змитого ґрунту

Рис. 6. Відсоток реалізації втрат ґрунтового покриву від теоретично розрахованих (від ступеня еродованості – 1 шар за 5 років)

Порівняння теоретично розрахованих значень площинного змиву [3] з реальними втратами (рис. 6) свідчить про найбільш катастрофічний стан на північному макросхилі Донецького кряжа, де антропогенний вплив є найпотужнішим через нераціональне використання земель

Про екологічну катастрофу свідчить той факт, що середній вміст гумусу в орних ґрунтах на території Луганщини за 100 років зменшився на 1,1 %, середньорічне зниження вмісту гумусу за той же період становило від 0,18 до 0,45 % (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка вмісту гумусу в ґрунтах орних земель Луганської області
(за даними фондових матеріалів Головного управління Держкомзему у Луганській області [4])**

Вміст гумусу, % за роки				Зниження вмісту гумусу, % за період					
				1882 – 1961 рр.		1961 – 1981 рр.		1981 – 1991 рр.	
1882 р.	1961 р.	1981 р.	1996 р.	всього	за рік	всього	за рік	всього	за рік
5,5	4,7	4,4	4,2	14,5	0,18	6,4	0,32	4,5	0,45

Таким чином, наші дослідження свідчать про негативний вплив інтенсивного залучення до сільськогосподарського використання й, зокрема, під рільництво схилів крутизою понад 2°. Саме з цих крутосхилів щорічний змив ґрунту перевищує швидкість ґрунтоутворення, що призводить до зубожіння ґрунтів і деградації земель у цілому.

Література

1. Добродеев О. П. Ископаемые почвы – летопись природы / О.П. Добродеев // Природа. – 1972. – №10. – С. 70 – 76.
2. Бельгибаев М. Е. О предельно допустимой величине эрозии почв / М. Е. Бельгибаев, М. И. Долгилевич // Труды ВНИИ агролесомелиорации. – 1970. – Вып. 1 (61). – С. 239 – 258.
3. Булыгин С. Ю. Стратегия борьбы с эрозией почв / С. Ю. Булыгин // Земледелие. – 1991. – № 3. – С. 27 – 30.
4. Фондові матеріали Головного управління Держкомзему у Луганській області.

УДК 504.3.091

*Н. В. Белоусова, к. г. н., доц.,
І. А. Прядка, асп.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

**АГРОЕКОЛОГІЧНА ОЦІНКА ҐРУНТІВ
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Актуальність теми. Особливості рельєфу Луганської області, значне освоєння земельного фонду, порушення якості ґрунтового покриву, інтенсифікація розвитку промисловості та сільського господарства – сприяють розвитку ерозійних процесів та значним змінам загального стану ґрунтів. Щорічно, внаслідок водної ерозії, перетворюються більше 63% ріллі.

Вплив різних галузей промисловості Луганської області докорінно змінює якість денного шару ґрунту, насичуючи його важкими металами та іншими токсичними речовинами, і є причиною деградації ґрунтового покриву, що приводить до зниження продуктивності земель.

Тому, головною **метою** науковців, спеціалістів даної галузі стало отримання кількісно-якісних показників земель, які входять до складу земельного фонду Луганської області.

Основними **завданнями** в процесі дослідження є визначення ступеня деградації земель Луганської області; оцінка реального стану ґрунтів; прогнозування використання земель регіону на майбутнє.

Результати досліджень. У 2003 році Держуправлінням екології та природних ресурсів у Луганській області проведені дослідження з моніторингу навколишнього середовища окремих територій області. Метою моніторингу обраних об'єктів була оцінка впливу забруднювачів на екосистеми, у тому числі й на ґрунт, та визначення серед них основних забруднювачів. Результати проведеного аналізу свідчать, що середній вміст важких металів у ґрунтах об'єктів дослідження, у залежності від місця розташування, має такі показники (мг/кг) (табл. 1).

Середній вміст важких металів

№ з/п	Об'єкт	Cd	Pb	Cu	Ni	Cr	Zn
<i>Південний регіон Луганської області</i>							
1.	Заказник „Боково-Платово”	0,145	22,5	29,0	63,0	96,4	86,8
<i>Центральний регіон Луганської області</i>							
2.	Заказник „Кондрашевський”	0,101	17,1	15,4	26,4	58,1	73,6
<i>Північний регіон Луганської області</i>							
3.	Заказник „Юницький”	0,124	12,1	24,6	36,9	75,1	87,3
4.	Заповідник „Стрілецький степ”	0,125	14,6	21,8	33,0	88,9	84,2
<i>Північно-західний регіон Луганської області</i>							
5.	Заповідні урочища:						
	Кремінського району	0,045	8,4	9,3	4,8	10,2	80,7
	Кларк по Донбасу	0,3	18,0	20,4	54,0	55,0	55,0

Якщо порівняти наведені результати проведеного аналізу з фоновим вмістом важких металів по Донбасу (Кларк по Донбасу), то стає очевидним, що в ґрунтах південного регіону області вміст свинцю перевищує фоновий на 4,5 мг/кг, міді – на 8,6 мг/кг, нікелю – на 9 мг/кг, хрому – на 40,6 мг/кг, цинку – 30,2 мг/кг.

У ґрунтах центрального регіону спостерігається перевищення вмісту хрому на 2,9 мг/кг і по цинку – на 17,4 мг/кг.

Ґрунти північного регіону забруднені міддю (перевищення вмісту на 4,2 мг/кг), хромом (перевищення на 20,1 мг/кг), цинком (перевищення на 32,3 мг/кг).

У північно-західному регіоні області ґрунти забруднені цинком, перевищення вмісту якого становить на 24,3 мг/кг.

За ступенем кислотності (рН) ґрунти обраних територій Луганської області, обстежених у 2010 р., відносяться, в основному, до слабкокислих і нейтральних, рідше слабколужних [1, с. 49].

В останні роки, через відсутність фінансування, значно зменшилися обсяги робіт по впровадженню агротехнічних, лісомеліоративних і гідротехнічних заходів. Недостатня кількість внесення мінеральних і органічних добрив відбилася на стані якості земель, і, в першу чергу, на тих ділянках, які мають значний розвиток ерозії та інші види деградації.

Реформування земельних відносин та реконструкція КСП на засадах приватної власності на землю, у значній мірі зруйнувало систему запропонованих раніше заходів з охорони та підвищення родючості ґрунтів, яке сформувалося на початку 90-х років ХХ ст.

За даними наукових досліджень, які проводились в Луганській області впродовж 1991-1998 років, внесення мінеральних добрив зменшилось. При цьому, разом з урожаєм сільськогосподарських культур з ґрунту вилучається до 100-200 кг/га поживних речовин. Так, якщо вміст гумусу в 1981 році був 4,4%, то за період до 2000 р. він зменшився на 0,27 % і становить 4,13 %. Якщо врахувати, що останнім часом майже не вносяться органічні добрива на поля сільгоспдприємств, то неважко передбачити перспективу різкого зниження родючості ґрунтів у майбутньому.

За даними Луганського обласного державного проектно-технологічного центру охорони родючості ґрунтів і якості продукції (далі Центру) у 2010 році в області для захисту рослин використано 318,1 тонн пестицидів, у т.ч.: інсектицидів – 22,4 т., гербіцидів – 206,8 т., фунгіцидів – 25,2 т., протравників – 62,9 т., десікантів – 0,8 т. Оброблена засобами захисту рослин площа становить 202 тис. га. Середнє навантаження на гектар обробленої площі впродовж останніх років постійно знижується й станом на 2010 р. склало 0,8 кг, тоді як у 1996 р. досягало 2,3 кг.

Середнє навантаження на гектар ріллі по області складає 0,3 кг, у т.ч. озимої пшениці 0,35 кг/га. За останні 10 років кількість засобів боротьби зі шкідниками, хворобами та бур'янами значно знизилася. Якщо в 80-х роках в області застосовувалося від 2,2 кг до 5,8 кг на гектар ріллі, то в 2010 році – лише 0,3 кг (табл. 2).

Пестицидне забруднення ґрунту

Показники	1992	1994	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Використано ХЗЗР, всього тонн	1500,2	1242,2	684,9	802,5	588,6	343,8	314,7	343,9
Оброблена площа, всього тис. т.	409,0	481,6	332,3	632,3	565,9	299,6	250,8	291,5
Кількість пестицидів на 1 га площі, кг	3,7	2,6	2,1	1,3	1,0	1,2	1,3	1,2
Пестицидне навантаження, кг/га	1,1	1,0	0,6	0,7	0,5	0,3	0,3	0,3

Наведені дані свідчать про значне послаблення пестицидного навантаження на ґрунти області за останні 10 років майже в 4 рази – з 1,1 до 0,3 кг/га.

За результатами виконаних робіт Держуправлінням екоресурсів за програмою моніторингу ґрунтів, найбільш забрудненими є зразки, відібрані в Попаснянському – 78,0 % від загальної кількості, Свердловському – 10,0 %, Станично – Луганському – 16,0 %, Сватівському – 13,8 %, Лутугинському – 9,2 % районах області. В інших районах кількість зразків з перевищенням ГДК незначна (0,7 – 3,7 %).

З метою поліпшення стану земель розроблена „Програма еколого-ландшафтної системи землеробства в Луганській області на період до 2015 року”. Одним з напрямків цієї програми є моніторинг стану ґрунтів.

Моніторинг ґрунтів є складовою частиною Державної системи моніторингу довкілля. Проте, якщо в галузі контролю й охорони атмосферного повітря та природних вод побудована мережа спеціальних лабораторій, розроблені методи аналізу й гранично – допустимі концентрації для досить великої кількості речовин і елементів, то в галузі моніторингу й охорони ґрунтів успіхи поки що незначні. Між тим саме ґрунти в кінцевому підсумку приймають на себе натиск потоку промислових і комунальних викидів і відходів, виконуючи важливу роль буфера й детоксиканта. Ґрунти акумулюють важкі метали, солі, пестициди, вуглеводні, інші хімічні забруднюючі речовини, попереджуючи, тим самим, їх надходженню в природні води й очищуючи від них атмосферне повітря.

Ураховуючи значення та повноту отриманих матеріалів досліджень, була розроблена довгострокова програма моніторингу ґрунтів Луганської області на період 2008 – 2015 рр.

При підготовці програми визначились пріоритетні території, які потребують першочергового дослідження за рахунок відбіркової перевірки на забрудненість шкідливими речовинами.

Для оцінки стану ґрунтів області неможливе використання понять і класифікаторів, які широко застосовуються для оцінки стану інших середовищ довкілля – води та повітря, як наприклад, гранично допустима концентрація (ГДК) чи інших забруднюючих речовин. У числі головних причин – велика кількість форм сполук елементів і речовин у ґрунтах, від яких залежить доступність цих компонентів рослинам і, отже, їх можливий токсичний ефект. Тому, при розробці принципів і організації ґрунтово-хімічного моніторингу доводиться враховувати склад ґрунтів, всі їх складові частини, вплив умов на рухомість і доступність хімічних речовин рослинам. Найбільш значний вплив на рослин справляє кислотність ґрунтів, вміст гумусу, легкорозчинних солей, нітратів.

У цілому, вміст гумусу по обстеженим територіям Луганської області коливається від 0,51% (дуже низький) до 12,1% (дуже високий) у залежності від типу ґрунту. Варіювання вмісту гумусу дуже велике, і кількість його, навіть у межах ґрунтів одного типу, може змінюватись в 1,5 – 2 рази. У цих умовах важливим є організація постійних режимних спостережень за змінами вмісту гумусу на землях сільськогосподарського призначення.

Сільськогосподарське використання ґрунтів при низькій культурі землеробства звичайно, приводить до втрат гумусу. Збагачування ґрунтів гумусом – дорогокоштуючий і довготривалий захід. Неприпустимо допускати негативний баланс гумусу на орних землях.

У природних умовах засолення ґрунтів відбувається за рахунок поглинання солей із засолених ґрунтових вод, а в Луганській області за відсутності солоних ґрунтових вод природного походження, засолення є показником накопичення в ґрунтах легкорозчинних солей (у тому числі хлоридів). На зрошуваних масивах основним джерелом засолення ґрунтів є зрошувальні води.

Несприятливий вплив засолення ґрунтів на розвиток сільськогосподарських культур пов'язаний з підвищеним осмотичним тиском ґрунтового розчину, погіршенням водно-фізичних властивостей ґрунтів, несприятливим сольовим вмістом, накопиченням токсичних речовин. По ступеню засолення ґрунти, обстежених у 2000 р. земель природоохоронного призначення, відносяться до незасолених (щільний залишок <0,1%) і слабозасолених (щільний залишок дорівнює 0,1-0,2%). У природних умовах ступінь засолення верхнього шару землі може незначно змінюватись в залежності від сезону року, кількості атмосферних опадів. Накопичення в ґрунтах легкорозчинених солей відбувається внаслідок штучної зміни водно-сольового режиму, частіше всього – при неправильному зрошуванні, рідше – при непомірному регулюванні паводків, неправильному осушенні територій. Тому на цих землях питання моніторингу ґрунтів щодо засолення стоїть дуже гостро і є першочерговим.

Збагачення ґрунтів сполуками азоту супроводжується складним комплексом позитивних (зростання врожаю, збільшення частки білка) і негативних (підвищення кислотності ґрунтів, виникнення різноманітних захворювань людей і тварин) наслідків. Збільшення лише концентрації амонійного і нітратного азоту до токсичних рівнів призводить до негативних моментів. Перетворення природного біологічного циклу азоту в агрогеохімічний призводить до поліпшення азотного режиму різних компонентів ландшафтів. На природних землях не застосовуються органічні і мінеральні добрива, вміст нітратів не перевищує ГДК і складає 0,93 – 96,7 мг/кг в залежності від типу ґрунтів. Для амонію обмінного відсутні нормативи гранично допустимого вмісту, тому фонові значення цього показника в ґрунтах важливі для класифікації і визначення можливого забруднення ґрунтів сполуками амонію (найчастіше підвищені концентрації показника свідчать про свіже забруднення скидами тваринницьких ферм).

На сьогоднішній день викиди підприємств металургійної та інших галузей промисловості є основним і значним джерелом забруднення ґрунтів сіркою. Форми надходження сірки в ґрунти залежать від різноманіття її сполук в атмосфері, складу газових викидів підприємств, погодних умов, часу перебування в аерозольному стані. Головним чином, сполуки надходять в ґрунти з пилом і кислотними дощами, причому з пиловою фракцією сірки надходить в десять разів більше, ніж з атмосферними опадами. У ґрунтах сірка знаходиться у вигляді органічних та неорганічних сполук, співвідношення яких залежить від типу ґрунтів і глибини залягання генетичного шару. Найбільш доступна рослинам сульфатна форма, вміст якої не більше 10-25% від загальної кількості. Вміст рухомої форми сірки на обстежених у 2002 р. території значно нижче граничнодопустимих концентрацій і складає в приповерхневих шарах (0 -5 і 1-10 см) – 2,49 – 8,71 мг/кг у залежності від типу ґрунту.

Нафтопродукти також є одним з основних компонентів антропогенного забруднення довкілля й потрапляють у навколишнє середовище виключно внаслідок порушення технологічних процесів, аварійних ситуацій та втрат при транспортуванні. На території угідь, обстежених в 2003 році, при аналізі відібраних проб ґрунту нафтопродукти виявлені не були, що вказує на відсутність такого забруднення і їх задовільний екологічний стан.

Результати виконаних токсикологічних досліджень свідчать наступне:

- сучасні пестициди представлені складними органічними сполуками різних хімічних класів і відносяться до чужорідних речовин, що забруднюють навколишнє середовище;
- потенційна небезпека застосування пестицидів зумовлена їх токсичністю для людей і фауни, а в деяких випадках і для рослин. При довгостроковому систематичному застосуванні хімічних засобів існує реальна небезпека й можливість накопичення їх залишків передусім у ґрунті, продукції рослинництва, продуктах харчування та навколишньому природному середовищі.

Висновки. На жаль, природний опір ґрунту, їх буферність не безмежні. На сьогоднішній день мають місце значні втрати гумусу, від якого залежать практично всі важливі властивості ґрунту та їх стійкість до несприятливих ситуацій. Оцінити тимчасову тенденцію зміни рівнів антропогенного забруднення ґрунтів Луганської області доволі важко. Для цього необхідно проведення багаторічних спостережень з накопиченням та обробкою значних статистичних рядів значень, отриманих за результатами виконаних досліджень.

Література

1. Річний звіт Держуправління екології та природних ресурсів у Луганській області (2010): [Під ред. В. І. Кошеля]. – Луганськ, 2006. – 87 с.

*С. П. Кармазиненко, к. г. н., н. с.
Інститут географії НАН України,
В. Й. Манічев, к. геол.-мін. н., ст. н. с.
Інституту геохімії навколишнього середовища
НАН України та МНС України*

РЕЗУЛЬТАТИ МІКРОМОРФОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО ГРУНТОВОГО ПОКРИВУ В РАЙОНІ КОЛИШНІХ РОЗРОБОК ПОЛІМЕТАЛІЧНИХ РУД БІЛЯ С. НАГОЛЬНА ТАРАСІВКА

У липні 2011 року були проведені спільні (геолого-палеогеографічно-археологічні) польові рекогносцирувальні роботи на родовищах поліметалічних руд біля с. Нагольна-Тарасівка, у яких брали участь спеціалісти, що представляють різні організації: Манічев В. Й. (старший науковий співробітник к. геол.-мін. н., Інституту геохімії навколишнього середовища НАН України та МНС України, м. Київ), Кармазиненко С. П. (науковий співробітник к. геогр. н., Інституту географії НАН України, м. Київ), Малахов О.Ю. (головний геолог „ВОСТОК ГРГП”, м. Луганськ) та луганський археолог Василенко А. І.

Біля Нагольної Тарасівки пошуки велись 175 років, так, рудні жили шахти „Утренньої” виявлялися з 1800 по 1940 рр., Журавська рудна жила – у 1936 р., Березівський рудний прояв у 1979 р.[1].

Зі звіту Жуліда В. А., Жуліда А. В. по темі: „Металогенетичні основи прогнозування золото сульфідного оруденіння в Нагольному кряжі за 1983-1985 рр.” можна зробити висновок про велику древність розробок у районі Нагольної Тарасівки, про що свідчить те, що: 1) відвали древніх виробок дуже розмиті, їх залишки збереглися тільки в пониженнях древнього рельєфу; 2) відвали і самі виробки в сучасному рельєфі не відображаються, але при інтенсивних розробках у рельєфі знаходять відображення побічні явища – просадка й обвалювання порід у відпрацьованій (виробленій) зоні; 3) ґрунтово-рослинний покрив над древніми щілинами, траншеями, канавами та їх відвалами у лійках обвалювання не порушений (його потужність і структура такі ж, що і навколо на непорушених ділянках); 4) у розмитих відвалах, забутовка древніх щілин, траншей, канав і частково у зоні обвалювання порід анкерит у жильному матеріалі повністю розкладений до вохристих окислів заліза, а уламки уміщуючих порід сильно вивітрени; 5) у невиробленій частині Журавської рудної жили вздовж забою і в ціліках древньої виробки відзначається інтенсивне окислення руд і анкериту, що проникає в жилу на велику глибину (більше 10 м); 6) непрямым фактом є те, що такі крупні древні розробки, як Березівські і Журавські, були повністю забуті.

Головною ж метою наших спільних польових геолого-палеогеографічно-археологічних робіт було оцінити сучасний стан родовищ поліметалічних руд та їх вплив на сучасний ґрунтовий покрив. Тобто ми хочемо оцінити природне забруднення важкими металами (в основному свинець, цинк, мідь) ґрунтів.

Для цього були відібрані зразки на такі види аналізів: мікроморфологічний (5) для встановлення типів ґрунтів; спектральний (16) – визначення вмісту важких металів; петрографічний (16) – визначення типу порід.

Нижче будуть наведені результати детального мікроморфологічного дослідження сучасних ґрунтів рудоносною ділянкою поліметалічних руд „Журавка Ближня” (Розчистка № 1 і № 2) та польовий опис „Журавки Дальньої”, шахти „Утренньої” та Березівської ділянки.

Слід наголосити, що мікроморфологічні дослідження сучасних ґрунтів рудоносною ділянкою „Журавка Ближня” проводилися за єдиною методикою, що висвітлена в працях [2 – 4].

Досліджувані ґрунти і відклади залягають на щільних породах (пісковиках і сланцях) Башкирського ярусу, що відноситься до середнього карбону (C₂b) [5]. Згідно геоморфологічного районування [6] територія лежить в межах Донецько-Дебальцівської структурно-денудаційної горбисто-гривистої, середньо- та сильнорозчленованої височини на дислокованих карбонових відкладах, а за фізико-географічним районуванням [7] – Верхньокринсько-Нагольненському районі, Донецької височинної області, Донецького краю Північностепової підзони Степової зони.

На рудоносній ділянці поліметалічних руд „Журавка Ближня” для встановлення типу ґрунтів і відбору зразків на спектральний і петрографічний аналізи було зроблено дві розчистки.

Розчистка №1 потужністю 0,50 м була закладена на відстані 200 м від ґрунтової польової

дороги на краю шурфів №48 і 51 [1]. Сучасний ґрунт відзначається чорноземоподібним профілем, у якому зустрічаються уламки кварцу. Зверху вниз можна виділити такі генетичні горизонти.

Н – 0,0 – 0,20 м – темно-сірий з коричнюватим відтінком, у сухому стані щільний піщано-пилуватий легкий суглинок. Пронизаний корінням трав, особливо у верхній частині, де також зустрічаються уламки кварцу (2-3 см у діаметрі). За структурою грудкуватий, поодинокі зустрічаються карбонати у формі цяточок (1-2 мм), але матеріал горизонту дуже слабо кипить з 10 % розчином соляної кислоти (HCl) лише в нижній частині горизонту. Перехід до нижче лежачого горизонту поступовий за кольором і більшою насиченістю карбонатами, межа чітка, відносно рівна.

У мікробудові гумусового горизонту можна відзначити наявність складних мікроагрегатів III-IV порядку, що розділені тонкими звивистими порами (Рис. 1. а). Плазма рівномірно просочена гумусом (Рис. 1. б), поодинокі зустрічаються округлі нодульні скупчення органо-глинистої речовини (Рис. 1. б). Під мікроскопом можна також прослідкувати наявність невеликої кількості мікроділянок шліфа де гумусово-глиниста плазма просочена оксидами марганцю і заліза (Рис. 1. в), які утворюють поодинокі (2 на шліф) мікроорштейни (Рис. 1. в, з). А також невеликої кількості озалізненних мікроділянок (Рис. 1. д). Горизонт відзначається плазмово-піщаною мікробудовою (Рис. 1. е), хоча інколи крупні кварцові зерна формують піщану мікробудову (Рис. 1. е). Поодинокі зустрічаються мікроділянки (2) де плазма в незначній кількості просочена дрібно- і мікрокристалічним кальцитом (Рис. 1. ж).

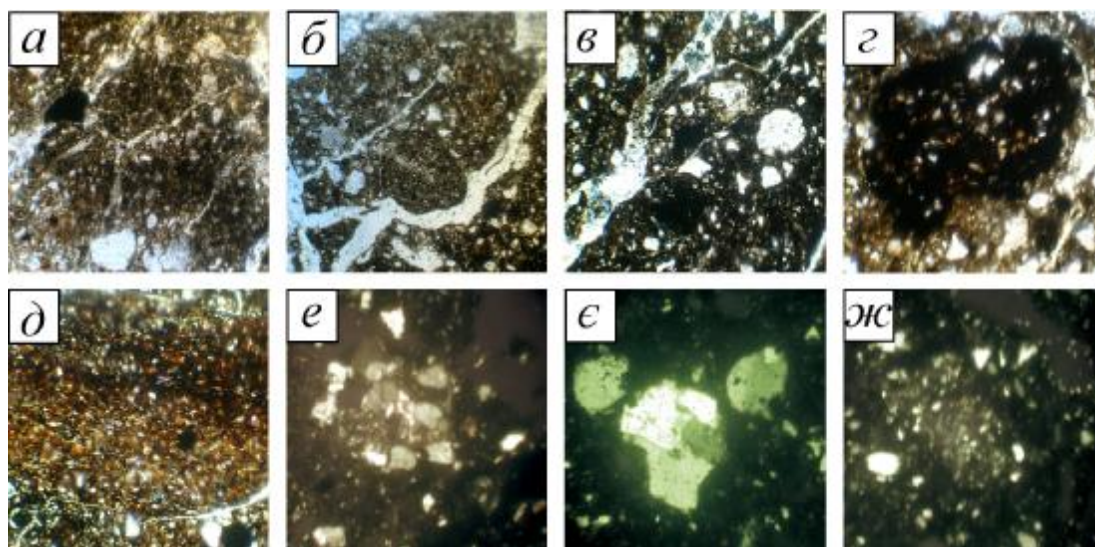

Рис. 1. Мікробудова гумусового (Н) горизонту сучасного ґрунту: а – складні мікроагрегати III-IV порядку розділені тонкими звивистими порами; б – рівномірне просочення плазми гумусом і поодинокі округлі скупчення органо-глинистої речовини; в – невеличкі округлі марганцеві мікроорштейни і гумусово-глиниста плазма просочена оксидами марганцю і заліза; з – неправильної форми залізо-марганцевий мікроорштейн; д – озалізнена мікроділянка; е – плазмово-піщана мікробудова; е – крупні кварцові зерна формують піщану мікробудову; ж – просочення плазми дрібно- і мікрокристалічним кальцитом (а – д – нік. ||, е – ж – нік. +, збільшення 100)

Нрк – 0,20 – 0,40 м – коричнювато-бурувато-сірий, грудкуватий, піщано-пилуватий легкий суглинок, щільніший за гумусовий горизонт. Просочений карбонати у формі білих цяточок (1-2 мм), але слабо кипить з 10 % розчином HCl. На глибині 0,25 м від поверхні був знайдений уламок кварцу (2 см). Перехід дуже поступовий за кольором, межа рівна.

Мікроморфологічно для гумусово-перехідного (Нрк) горизонту характерна також складна мікроагрегованість, але переважають мікроагрегати II-III порядку, що розділені тонкими звивистими порами (Рис. 2. а). Дуже часто органо-глиниста плазма просочена оксидами і гідрооксидами марганцю і заліза (Рис. 2. б, в), а зерна мінерального скелету (переважно кварцу і гематиту) щільно упаковані в органо-глинисту плазму (Рис. 2. в). Загалом горизонт відзначається більшою озалізненістю й омарганцьованістю, що проявляється в наявності озалізненних мікроділянок шліфа (Рис. 2. з), мікроорштейнів (Рис. 2. д) зерен гетиту (Рис. 2. е). Плазма просочена дрібно- і мікрокристалічним кальцитом (Рис. 2. е, ж).

Phk – 0,40 – 0,50 м (розкопано) – коричнювато-бурувато-сірий, дещо темніший за вище лежачий Нрк горизонт. Дрібно грудкуватий за структурою, піщано-пилуватий легкий суглинок, без видимих форм карбонатів, але слабо кипить з 10% розчином HCl.

Під мікроскопом видно, що для матеріалу Phk горизонту характерне чергування мікроділянок шліфа із рівномірним просоченням гумусом (Рис. 3. а) із ділянками де плазма насичена мікрокристалічним кальцитом (Рис. 3. б-г).

За макро- і мікроморфологічними особливостями ґрунт близький до чорноземів звичайних.

Розчистка № 2 розташована приблизно в 100 м на північ від розчистки № 1 в сторону с. Нагольна-Тарасівка.

Н – 0,0 – 0,20 м – коричнювато-темно-сірий, щільний піщано-пилуватий легкий суглинок. У верхній частині пронизаний корінням трав, по всій товщі горизонту зустрічаються уламки кварцу до 3 см у діаметрі. За структурою грудкуватий, без видимих форм карбонатів. Перехід до нижче лежачого горизонту поступовий за кольором, межа чітка, відносно рівна.

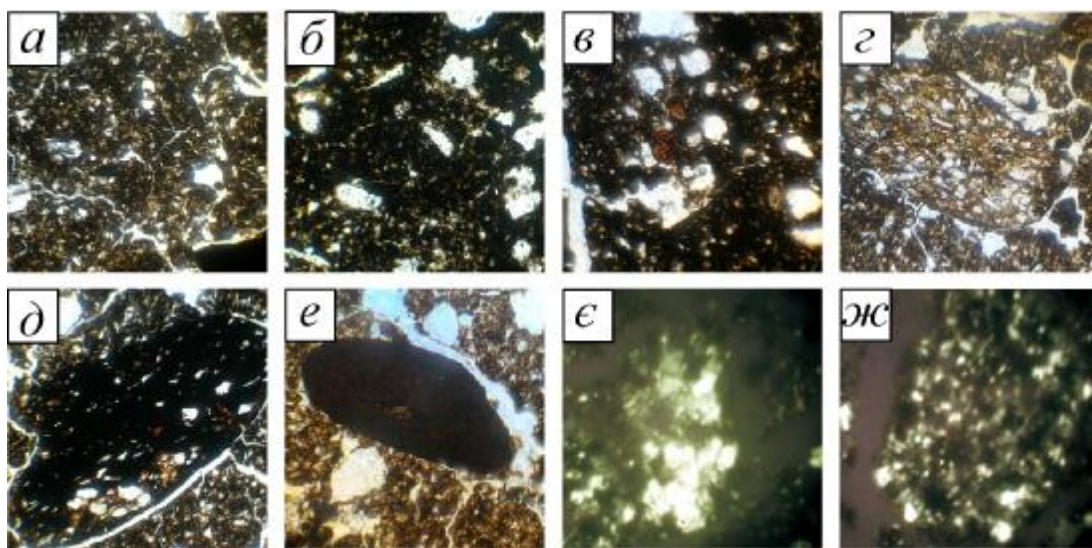

Рис. 2. Мікробудова гумусово-перехідного (Нрк) горизонту сучасного ґрунту: а – складні мікроагрегати II-III порядку розділені тонкими звивистими порами; б – орґано-глиниста плазма просочена оксидами марганцю і заліза; в – зерна мінерального скелету (переважно кварцу і гематиту) щільно упаковані в орґано-глинисту плазму, що насичена оксидами заліза і марганцю; г – озалізнена мікроділянка; д – залізо-марганцевий мікроорштейн неправильної форми; е – крупне зерно гетиту; є – зосередження дрібнокристалічного кальциту у плазмі; ж – просочення плазми мікро- і дрібнокристалічним кальцитом (а – е – нік. ||, є, ж – нік. +, збільшення 100)

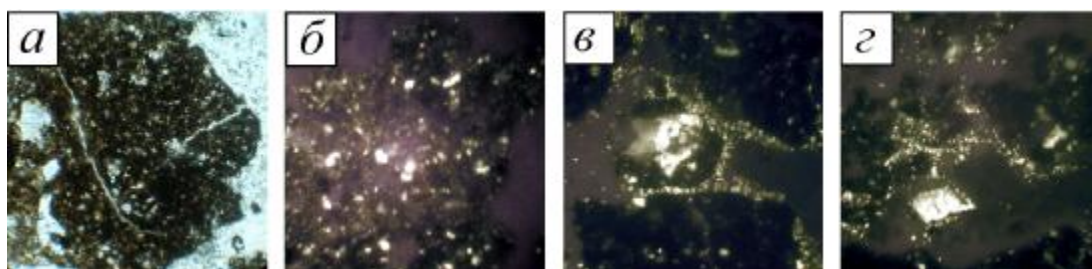

Рис. 3. Мікробудова перехідного (Phk) горизонту сучасного ґрунту: а – рівномірне просочення плазми гумусом; б – плазма насичена мікрокристалічним кальцитом; в – зосередження мікрокристалічного кальциту навколо вивіреного зерна кварцу; г – концентрація мікрокристалічного кальциту у плазмі (а – нік. ||, б – г – нік. +, збільшення 100)

За макро- і мікроморфологічними особливостями ґрунт близький до чорноземів звичайних.

Розчистка № 2 розташована приблизно в 100 м на північ від розчистки № 1 в сторону с. Нагольна-Тарасівка.

Н – 0,0 – 0,20 м – коричнево-темно-сірий, щільний піщано-пилуватий легкий суглинок. У верхній частині пронизаний корінням трав, по всій товщі горизонту зустрічаються уламки кварцу до 3 см у діаметрі. За структурою грудкуватий, без видимих форм карбонатів. Перехід до нижче лежачого горизонту поступовий за кольором, межа чітка, відносно рівна.

Мікроморфологічно для гумусового горизонту характерна наявність складних мікроагрегатів III-IV порядку, що розділені порами (Рис. 4. а). Поодинокі зустрічаються округлі (ооїдоподібні) скупчення органо-глинистої речовини (Рис. 4. б). Характерне рівномірне просочення плазми гумусом (Рис. 4. в). У порівнянні з Н горизонтом чорнозему звичайного розчистки №1 матеріал є більш озалізненим і омарганцьованим. Це підтверджується наявністю озалізнених мікроділянок (Рис. 4. г), зерен гетиту (Рис. 4. д), просоченням органо-глинистої плазми оксидами марганцю і заліза (Рис. 4. е) і крупних марганцево-залістистих мікроорштейнів (Рис. 4. є). Наявна велика кількість крупних зерен скелету (в основному кварцу), що формують піщану мікробудову (Рис. 4. ж).

Нрк – 0,20 – 0,40 м – коричнево-бурувато-сірий, піщано-пилуватий легкий суглинок, грудкуватий за структурою, щільніший за гумусовий горизонт. Без видимих форм карбонатів, але дуже слабо кипить з 10% розчином HCl. На глибині 0,30 м від поверхні був знайдений крупний валун пісковиків ованої форми (20×30 см). Перехід дуже поступовий за кольором, межа рівна.

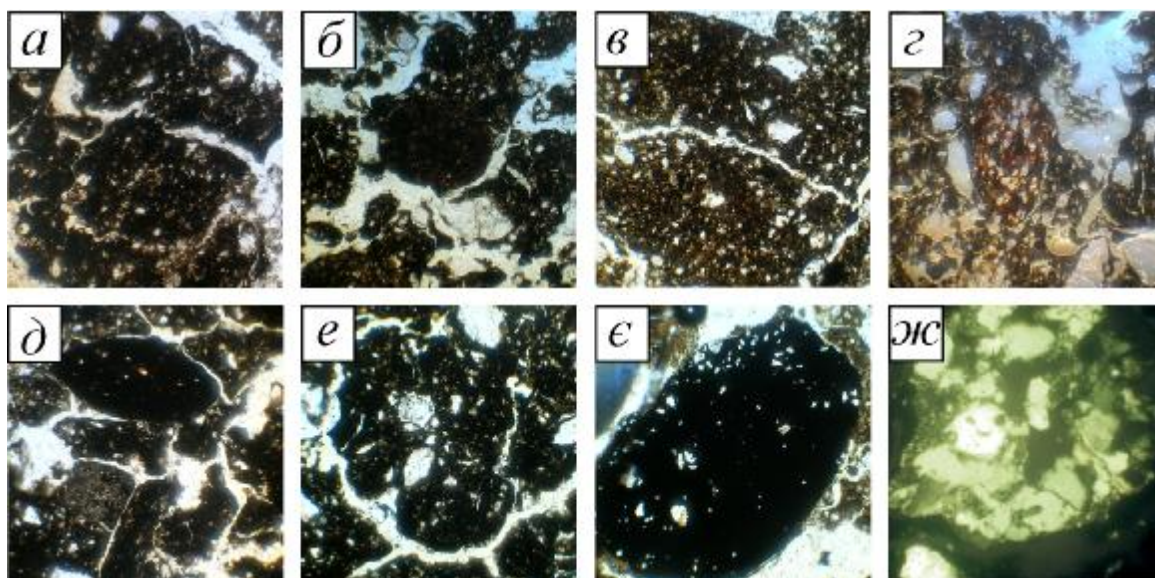

Рис. 4. Мікробудова гумусового (Н) горизонту сучасного ґрунту: а – складні мікроагрегати III-IV порядку розділені порами; б – поодинокі округлі (ооїдоподібні) скупчення органо-глинистої речовини; в – рівномірне просочення плазми гумусом; г – озалізнена мікроділянка; д – зерно гетиту; е – просочення органо-глинистої плазми оксидами марганцю і заліза; є – крупний марганцево-залістистий мікроорштейн; ж – піщана мікробудова (а – е – нік. ||, ж – нік. +, збільшення 100)

Під мікроскопом чітко видно, що для мікробудови гумусово-перехідного (Нрк) горизонту характерна наявність складних мікроагрегатів II-II порядку розділених порами (Рис. 5. а), щільне пакування зерен в органо-глинисто-залістистій плазмі (Рис. 5. б). У порівнянні з верхнім гумусовим горизонтом у шліфі менше зустрічається залістистих і марганцевих форм і зерен (Рис. 5. в, г), але плазма більш насичена оксидами і гідрооксидами заліза і марганцю (Рис. 5. д). Зустрічається багато кварцових зерен, які часто вивітрені (Рис. 5. е). Дрібнокристалічний кальцит поодинокі концентрується в порах (Рис. 5. є). Зустрічаються невеликі мікроділянки шліфа із рівномірним просочення плазми мікрокристалічним кальцитом (Рис. 5. ж).

За макро- і мікроморфологічними ознаками ґрунт близький до чорноземів, що залягає елювії щільних в основному безкарбонатних порід (пісковиків і сланців).

Також у районі с. Нагольна-Тарасівка на земній поверхні в безпосередній близькості до шахти „Утренньої” і виробкам (ділянки: Березівська, Журавка Ближня й Дальня) із відвалів гірських порід

були взяті зразки на петрографічний аналіз. У них спостерігаються уламки порід карбону (C₂b), серед яких рудні з включенням кристалів сульфідів свинцю і цинку (галеніт, сффереліт). Широко представлені фрагменти кварцових жил, уламки конгломератів з дрібними гострокутними формами включень, пісковики різної зернистості і забарвлення. На поверхні деяких пісковиків спостерігається плівка малахіту. Рідше зустрічаються уламки алевролітів, сланцевих порід, а також вапняків.

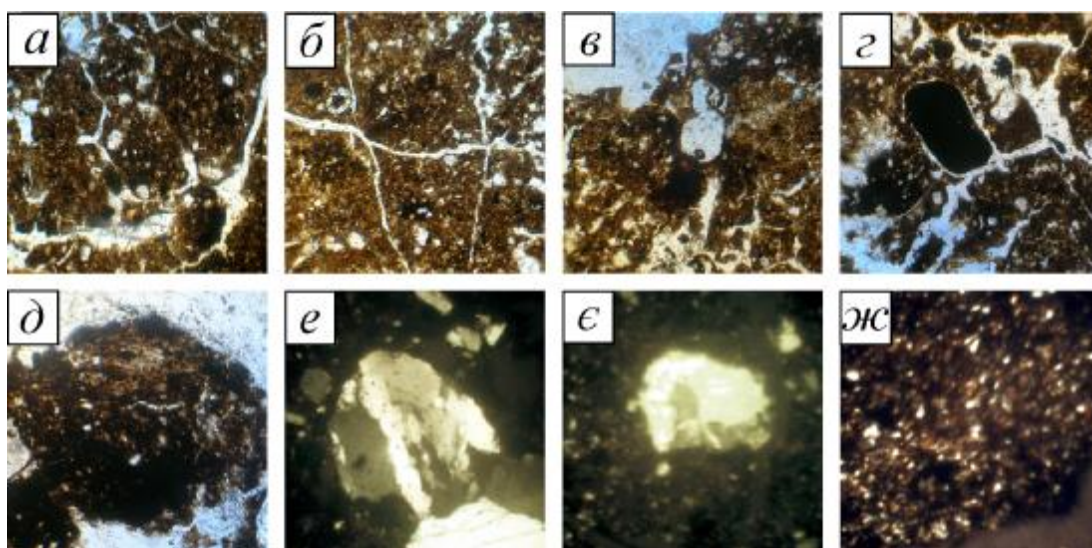

Рис. 5. Мікробудова гумусово-перехідного (Нрк) горизонту сучасного ґрунту: *а* – складні мікроагрегати II-III порядку розділені порами; *б* – зерна мінерального скелету щільно упаковані органо-глинисто-залізисту плазму; *в* – зосередження оксидів і гідроксидів заліза у формі плям; *г* – залізо-марганцевий мікроорштейн; *д* – ділянки плазми насичені оксидами і гідроксидами заліза і марганцю; *е* – крупне вивірене кварцеве зерно; *є* – зосередження дрібнокристалічного кальциту у порі; *жс* – мікроділянки із рівномірним просочення плазми мікрокристалічним кальцитом (*а* – *д* – нік. ||, *е* – *жс* – нік. +, збільшення 100)

Проведені мікроморфологічні дослідження сучасних ґрунтів в районі с. Нагольна-Тарасівка на рудоносній ділянці поліметалічних руд Журавка Ближня (Розчистка № 1, № 2) дозволили встановити їх тип. Так, за такими макро- і мікроморфологічними ознаками як темно-сіре з коричнюватим відтінком забарвлення, грудкувата структура, поступові переходи між генетичними горизонтами, наявність складних мікроагрегатів, рівномірне просочення плазми гумусом, гарна пористість ґрунту можна віднести до чорноземів.

Перший чорноземоподібний ґрунт (Розчистка №1) крім вказаних спільних ознак відзначається більшою карбонатністю профілю, тому він належить до чорноземів звичайних. У другому чорноземоподібному ґрунті (Розчистка № 2) – невеличкі мікроділянки карбонатів (дрібно-, мікрокристалічний кальцит) видимі тільки під мікроскопом, внаслідок того, що він формувався на щільних в основному безкарбонатних пісковиках і сланцях.

Література

1. Жулид В. А., Жулид А. В. Отчёт по теме: «Металлогенетические основы прогнозирования золотосульфидного оруденение на Нагольном кряже за 1983-1985 гг.».
2. Кармазиненко С. П. Мікроморфологічні дослідження викопних і сучасних ґрунтів України / С. П. Кармазиненко . – К. : Наук. думка. – 2010 – 120 с.
3. Матвишина Ж. Н. Мікроморфология плейстоценовых почв Украины / Ж. Н. Матвишина . – К. : Наук. думка, 1982. – 144 с.
4. Методика палеопедологических исследований / [М. Ф. Веклич, Ж. Н. Матвишина, В. В. Медведев и др.] – К. : Наук. думка, 1979. – 176 с.
5. Національний атлас України. Гол. ред. Руденко Л. Г. Геологічна будова (дочетвертинний зріз) / [Веліканов В. А., Гожик П. Ф., Педанюк Г. І.] – К. : ДНВП „Картографія”, – 2007. – С. 108–109. (2007 – 440 с.).
6. Національний атлас України. Гол. ред. Руденко Л. Г. Геоморфологічне районування / [Барщевський М. Є., Бортник С. Ю., Вахрушев Б. О. та ін.] – К. : ДНВП „Картографія”, 2007. – С. 162. (2007 – 440 с.).
7. Національний атлас України. Гол. ред. Руденко Л. Г. Фізико-географічне районування / [Маринич О. М., Пархоменко Г. О., Пашенко В. М. та ін.] – К. : ДНВП „Картографія”, – 2007. – С. 228–229. (2007 – 440 с.).

СУЧАСНІ ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЕРИТОРІЇ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Кіровоградська область відноситься до територій із комфортними умовами для проживання та господарської діяльності людини, тому природні ландшафти даного регіону зазнавали інтенсивного антропогенного освоєння, особливо починаючи із XVIII ст. На сьогодні територія області має найменший відсоток заповідності по Україні, і один з найвищих показників антропогенної трансформації. Метою даної статті є розгляд найбільш актуальних геоecологічних проблем регіону.

Для геоecологічного аналізу регіону дослідження важливе значення має врахування особливостей впливу на ландшафтні комплекси перетворюючих факторів – як природних, так і антропогенно зумовлених.

Усі сучасні несприятливі фізико-географічні фактори (коливання відносних висот, морфологічні особливості схилів, значна щільність яружно-балкової мережі тощо) у значній мірі обумовлені дією антропогенних факторів, які проявляються в наступному:

- 1) видобуток корисних копалин відкритим способом;
- 2) дорожнє й меліоративне будівництво;
- 3) розорювання схилів без дотримання протиерозійних заходів;
- 4) надмірне випасання худоби;
- 5) ріст крупних населених пунктів тощо.

Загалом, природні фактори мають порівняно невеликий трансформаційний вплив на території області. Більш значним є вплив на природні ландшафтні комплекси антропогенних факторів.

У межах Кіровоградської області можливо виділити такі групи впливу антропогенних факторів: промислові, сільськогосподарські, рекреаційні та побутові. Кожна з груп визначається особливостями щодо потужності впливу на ландшафтні комплекси.

Промислові фактори. Їх властивості та ступінь впливу на ландшафти загалом зумовлені функціонуванням основних промислових виробництв регіону. Ландшафти Кіровоградської області зазнають найбільшого впливу від гірничо-видобувної промисловості, енергетики. Істотним є також вплив на ландшафтні комплекси місць зберігання відходів промислового виробництва: відвалів, териконів, сховищ.

Основними джерелами антропогенного забруднення в області є промислові підприємства. Геоecологічна ситуація в області з 1992 р. загалом залишалася стабільною. Разом з тим, досягти помітного поліпшення в стані довкілля не вдалося. Це зумовлено тим, що продовжують мати місце низькотехнологічні та ресурсоемні виробництва, не здійснюються відповідні вклади на охорону навколишнього природного середовища, збільшується знос та морально старіють очисні споруди і технології, погіршується якість палива, що використовується.

Значний вплив на формування екологічної ситуації області мають такі підприємства: Петрівський рудник ЦГЗК Петрівського, КС „Олександрівська” та КС „Кіровоградська” ДК „Укртрансгаз”, відповідно, Олександрівського та Компаніївського, які були основними забруднювачами повітря в 2010 р.

Зменшення викидів шкідливих речовин у атмосферне повітря від стаціонарних джерел забруднення сталося майже в половині районів області, суттєве зменшення відбулося в Голованівському, Новгородківському, Маловисківському, Знам'янському, Олександрійському, Світловодському районах.

Помітною екологічною проблемою є загазованість повітря автомобільним транспортом, який завдає відчутної шкоди повітряному басейну. Особливо забрудненим є повітря навколо автошляхів Кіровоград – Київ, Кіровоград – Миколаїв, Кіровоград – Одеса.

Радіаційні фактори в області. У межах Кіровоградської області знаходяться основні

промислові родовища уранової руди, які в наш час забезпечують сировиною всю атомну енергетику, а в часи Радянського Союзу й частину військових потреб. Промисловий видобуток урану впливає на екологічний стан навколишнього середовища, і цей фактор заслуговує на особливу увагу, враховуючи стратегію енергетичної безпеки України.

У зоні активного видобутку урану знаходяться: м. Кіровоград, смт Смоліно, села – Первозванівка, Северинівка, Підгайці, Созонівка, Березівка, Новопетрівка, Новогригорівка. Виробничо-господарська діяльність уранових шахт значно впливає на навколишнє середовище, на ефективність сільськогосподарського виробництва, здоров'я людей – як жителів навколишніх населених пунктів, так і, опосередковано, споживачів продукції, виробленої на забрудненій території. Основний вплив спрямовується на такі компоненти навколишнього середовища: геологічне середовище, атмосферу, гідросферу, ґрунти, рослинний і тваринний світ, а також соціальне середовище.

Характерним для видобутку урану є те, що майже всі відходи – відвали шахтних порід, шахтні води, газоподібні викиди – є джерелами радіоактивного забруднення. Основну небезпеку представляють значні за об'ємами хвостосховища.

Значну трансформаційну дію на ландшафти мають *сільськогосподарські фактори* – розорювання, зрошення, пере випасання, випалювання, хімічна обробка сільськогосподарських угідь. Територія Кіровоградської області є провідним сільськогосподарським регіоном України. Тому в ландшафтному різноманітті території області значний відсоток припадає на агроландшафти. Від поєднання з природними ландшафтами та територіальної організації агроєкосистем залежить вирішення задач ефективного та екологічно обґрунтованого використання земель і природних ресурсів у сільськогосподарських цілях. Особливе значення має взаємозв'язок просторової структури агроландшафтів із конкретними ландшафтними умовами. Ігнорування або недооцінення цих взаємозв'язків може призвести не тільки до господарських втрат, але і до посилення деградації природного навколишнього середовища.

Майже суцільна розораність земель регіону сприяє розвитку ерозійних процесів, дефляції, активному розвитку яружно-балкової мережі.

Досить негативні наслідки для природних геокомплексів має спалювання стерні і зумовлені цим польові пожежі. При цьому майже суцільному знищенню, поряд з рослинним покривом, піддається зообіота ландшафтних комплексів, особливо малорухомі види, а також поверхневий шар ґрунту.

Сучасними технологіями хімічної обробки сільськогосподарських угідь передбачене внесення підвищених доз штучних добрив і пестицидів, що призводить до неповного їх засвоєння сільськогосподарськими культурами. Незасвоєні залишки добрив акумулюються в ґрунтах або мігрують поза межі сільськогосподарських угідь. Значну небезпеку для природних ландшафтних комплексів становить дія пестицидів, що зумовлено їх більшою рухливістю й активнішим впливом на біоту.

Переважно негативного значення для ландшафтних комплексів складових екомережі має дія на них *рекреаційних впливів*. Значного рекреаційного навантаження і засмічення зазнають ландшафтні комплекси, що знаходяться поряд з населеними пунктами чи в межах транспортної досяжності. Це річкові заплави, стави, лісосмуги, узбережжя водосховищ, ряд об'єктів ПЗФ, які через нестачу фінансування охороняються лише номінально.

Природні й антропогенні трансформаційні чинники, незважаючи на притаманну кожному з них специфіку, відзначаються комплексною й одночасною дією на ландшафти. Проте пріоритетного значення в цьому аспекті набуває дія чинників антропогенних, зумовлюючи значний рівень перетвореності ландшафтів. Разом із цим, важливого значення набуває взаємодія компонентів навколишнього середовища та зумовлений нею кругообіг забруднюючих речовин. Загалом, це зумовлює незначну вірогідність існування (в умовах сучасного антропогенного тиску) абсолютно незмінених ландшафтних комплексів.

КРИВОРІЖЖЯ: АНТРОПОГЕННІ ЗМІНИ ПРИРОДНИХ ЛАНДШАФТІВ ЗА СТОЛІТТЯ (1889 – 2000 рр.)

Криворіжжя – старопромисловий гірничо-видобувний регіон з кризовою екоситуацією при сучасному антропогенному господарсько-промисловому та демографічному навантаженні. Кривбас як найбільший у світі залізородний басейн з 21 млрд. т розвіданих запасів залізних руд (близько 5 % їх світових запасів) є основним центром гірничорудної та металургійної промисловості України. Басейн знаходиться в Дніпропетровській області і являє собою смугу залістистих кварцитів шириною від 2 до 7 км та протяжністю більше 100 км з рудними покладами потужністю від 10 до 100 м [1, с. 124], що простягається вздовж річок Інгулець, Саксагань та Жовта, займаючи територію до 300 кв км.

Перші відомості про залізні руди Кривого Рогу відносяться до 1784 р., а саме родовище відкрито в 1803 р. Початок гірничо-видобувних робіт відноситься до 1881 р., коли було відкрито Саксаганську рудню французьким „Товариством Криворізьких залізних руд” під керівництвом О. Поля. А в 1892 р. у басейні відкрито перший чавунно-ливарний завод. На 1897 р. у містечку Кривий Ріг проживало 17 тис. жителів, в 1939 – 189 тис. жителів, в 1992 – 729 тис. жителів, а в 1998 – 715 тис. жителів [2].

На 1889 р. уздовж р. Саксагань (в межах сучасного Кривого Рогу) існувало: власне містечко Кривий Ріг, села Покровське, Вечірній Кут, Терни, Сергіївка та близько 15 дрібних хуторів. На даний час у межі міста входить також місто Інгулець, селища міського типу Залізничне, Зелене, Калініне, Суворове, Мирівське, Рахманівка, селища Рудничне, Степове, Жданове, Гірницьке, Коломійцеве, Авангард, села Новоіванівка та Терновий Кут. Площа Кривого Рогу розташовано. Разом із тим, вплив на природні комплекси Кривбасу поширюється на 1150 км² [3]. Уздовж Кривого Рогу розташовано 5 гірничо-збагачувальних комбінатів, 11 великих кар’єрів загальною площею 50 км² та більше 100 дрібних кар’єрів, загальною площею 30 км². Глибина найбільших кар’єрів досягає 365 м, довжина – близько 4,1 км, а днище знаходиться на глибині 180-215 м нижче рівня моря. Крім того, виробничий потенціал міста складають 14 шахт, 87 промпідприємств гірничо-металургійної, машинобудівної, хімічної, поліграфічної, деревообробної, легкої, харчової промисловості та будівельних матеріалів. 88 % загальних обсягів промислового виробництва міста належить гірничо-металургійному комплексу. У місті за рік видобувається 10,1 млн. т залізної руди концентрату, 8,4 млн. т окатишів [3]. Однак, лише 34-36 % залізної руди використовується в металургії, 64-66 % накопичується у відвалах. Їх пасма – багатоярусні, висотою від 20 до 200 м простягаються в межах міста на 2,5-3 км, вміщують понад 5 млрд. тон гірських порід і займають 68 км² площі земель міста. Шахти займають близько 2 тис.га, а підземні шахтні виробки досягають 12 тис. км з об’ємом порожнин до 30 млн. м³, з них близько 1 млн. м³ незаповнених пустот формують зону провалів загальною площею 13 км² [3]. Провальний рельєф – новоутворені елементи ландшафту чашоподібної форми рихлоподібного або ж кам’янистого варіанту [3]. У межах однієї провальної зони буває по кілька лійок-провалів, розташованих групами; розміри лійок різні, їх глибина досягає 100-150 м, а діаметр – від кількох десятків метрів до 200-400 м. Зустрічається і особлива форма провального рельєфу – „колодязь”, що характеризується дуже великою (до 300 м) глибиною та крутими (60-90%) стінками, з тимчасовими або постійними невеликими водоймами на дні. Тепер більше половини площі провальних зон і котловин засипані.

Значно поширені шламосховища – обводнені піщано-глинисті відходи збагачення залізних руд та механічної очистки засолених шахтних вод, а також резервні ємкості складування шламів, циклічно функціонуючі ставки-накопичувачі. Ці форми рельєфу займають площу близько 8 тис. га, утримують до 2,5 млрд. т шламів та дають до 100 тис. т залізо-кварцевого пилу за рік.

Для промислово-господарських потреб Криворіжжя створено три крупних водосховища – Карачунівське, Макортовське та Південне, загальною площею 44 км². В останнє здійснюється подача води каналом Дніпро-Кривий Ріг. Водойми, канали, шламосховища, ставки зумовили підтоплення 27 км² території Криворіжжя. Близько 29 % території Криворіжжя знаходиться в умовах ландшафтно-техногенних комплексів – гірничо-промислового, урбаністичного, майданчиків промпідприємств,

водосховищ та ін.

Особливий вплив на ландшафти Криворізького ГПР мало сільськогосподарське землекористування, інтенсифікацію якого спричинило розширенням видобутку залізної руди, зростанням міського населення і його потреб у сільськогосподарській продукції. Розораність земель досягла 70 % сільськогосподарських угідь. На початок ХХІ ст. у досліджуваному ГПР „Криворіжжя” площею 2 тис.км² близько 29 % території знаходиться в умовах урбаністично-господарсько змінених природних ландшафтів; решта – знаходиться в межах агроландшафтних комплексів та близько 10 % – під луками, пасовищами, чагарниками та парково-деревною рослинністю. Поступово зникають степові западини, а з більше ніж 300 степових курганів (могил) висотою 1-8 м на даний час залишилось виражених у рельєфі лише близько десяти.

Техногенна завантаженість Криворіжжя втричі перевищує обласний показник. Однак навіть за наявності значної інформації про стан цих ландшафтних компонентів, скласти уявлення про просторово-часову трансформацію ландшафтних комплексів території можливо лише за проведенням її ландшафтним картографуванням – створенням ландшафтних карт на різні періоди та порівняльним аналізом визначеної структури ландшафтів території.

Для визначення змін у ландшафтній структурі Кривбасу нами вибрано два періоди: до початку інтенсивної розробки родовища корисних копалин, близько століття тому та періоду активної антропогенізації ландшафтних комплексів кінця ХХ століття.

Базовими матеріалами для дослідження стали карти трьохверстки (1889 р. видання) та топокарти м-бу 1:100 000 (1999 р. видання) разом з іншими картографічними та літературно-фондовими матеріалами.

Фрагменти цих топокарт приведені в спільний масштаб-1- 200 000 для візуального порівняння різночасової топоситуації на досліджуваній території.

Складність ретроспективного ландшафтного дослідження – визначення ландшафтної структури за століття тому зумовила необхідність складання ландшафтної карти на сучасний період, досить забезпечений необхідними матеріалами і даними. На їх основі та за авторським досвідом ландшафтного картографування на досліджену територію Криворізького залізорудного басейну складено ландшафтну карту масштабу 1:100 000, трансформовану в масштаб 1:200 000 (для порівняльного аналізу). Детальну характеристику ландшафтів цієї території на рівні місцевостей та урочищ подано в легенді карти, у якій охарактеризовано 9 ландшафтних місцевостей – межирічних, терасових, схилових (2 види), ерозійних (4 види), заплавних та два види антропогенно-техногенних форм – кар’єрів, провалів, відвалів, шламосховищ [4].

Для створення ретроспективної ландшафтної карти Кривого Рогу необхідним було вирішення можливої репрезентативності легенди сучасної ландшафтної карти для характеристики давніх ландшафтних комплексів. Правомірність такої інтерполяції підтверджується класичним визначенням змісту терміну [4]: „Ландшафт – це генетично однорідний природний територіальний комплекс, який має єдиний геологічний фундамент, один тип рельєфу, однаковий клімат і складений із властивого тільки даному ландшафту набору динамічно сполучених основних і другорядних урочищ, що закономірно повторюються в просторі”.

За минуле століття ні генезис, ні геологічний фундамент, клімат, ґрунтовий покрив не зазнали істотних змін і тому легенда сучасної ландшафтної карти цілком відповідає ландшафтам минулого, за винятком антропогенно-техногенних новоутворень. Порівняльний аналіз ландшафтних комплексів Кривого Рогу минулого віку і сучасних нами здійснено на рівні можливого: від визначення морфометричних змін однотипних ландшафтних комплексів до визначення появи ксеноелементів у природних комплексах. Як загальний висновок щодо просторово-часових змін ландшафтної структури Криворізького басейну відмічено, що межиріччя, тераси, широкі долиноподібні балки, заплави річок Інгулець і Саксагань минулого майже співпадають своїми контурами з цими ж комплексами сучасності. Максимально виположені схили западинних подоподібних знижень внаслідок сільськогосподарського використання земель. Майже незмінними залишились круті розчленовані схили та древні широкі балки, врізані до кристалічних порід. Разом з тим значно вирівняні верхні частини покатих схилів та зменшилась площа крутосхиливих балок з бічними та донними ярами, врізаними до кристалічних порід. Зрозумілі їх зміни в межах міських кварталів – знівельованість балок, забудовування терас, схилів, западин. Найбільш ці процеси відобразились на найпівденнішій території міста, старій його центральній частині. Тут практично повністю зникли всі балки лівого берега річок Інгульця й Саксагані; такі ж зміни сталися й поміж Карачунівським водосховищем, Інгульцем і Саксаганню. Практично аж до Дубової балки, де радикальні зміни балкових та схилових ландшафтних комплексів спричинила смуга провалів довжиною близько 20 км

та шириною від 0,1 км до 0,5 км. У південній частині міста на лівобережній терасі Інгульця створені 4 шламосховища, а на правобережжі – численні глибокі кар’єри. Значно спрощена система коротких балок по всьому полігону, а в північній частині міста – правобережні тераси і схили р. Саксагань майже зникли у своїх середніх та нижніх частинах через забудову та гірничні виробки. Таке спрощення балкової сітки характерне й для балок басейну р. Кам’янка. Надзвичайно масштабні зміни відбулися в аквальних комплексах Криворізького басейну. На початку визначеного сторічного часу – у його межах переважали річки Інгулець, Саксагань, постійні та тимчасові водотоки крупних балок, рідкі, поодинокі ставки. Численні колодязі, що були в селах, хуторах, колоніях та польових станах частково зникли, деякі не використовуються. На даний час, крім перерахованих раніше крупних водосховищ та каналу Дніпро – Кривий Ріг, на р. Саксагань, р. Кам’янка, їх численних притоках, у балках створена велика кількість водойм та ставків; межиріччя Саксагані й Кам’янки помережено численними осушувально-зрошувальними каналами. Близько 29% території Криворіжжя знаходиться в умовах ландшафтно-техногенних комплексів – гірничо-промислового, урбаністичного, майданчиків промпідприємств, водосховищ та ін. Наведені результати порівняльного аналізу просторово-часових змін ландшафтно-структури Криворізького басейну вважаємо експертними. Більш конкретні результати потребують як детальних вимірів у камеральних умовах, так і польових ландшафтних досліджень на полігоні, з використанням картматеріалів більш близького часу (50 років тому), аерокосмоснімків та комп’ютерного опрацювання.

Література

1. **Атлас:** Геологія і корисні копалини України. М-б 1:5000000 / гол. ред. Л. С. Галецький. – К., 2001. – С. 168. 2. **Івченко А. І.** Міста України : довідник, НВП Картографія, ”К., 1999. – С. 136. 3. **Сметана М. Г.,** До класифікації ландшафтно-техногенних систем Криворіжжя /М. Г. Сметана, С. В. Гринько // Проблеми ландшафтного різноманіття України. Збір. наук. праць. – К., 2000. – С. 101. – 104. 4. **Палієнко В. П.** Конструктивно-географічні напрями регіонального природокористування у зв’язку із розвитком мінерально-сировинної бази України. (Монографія) / В. П. Палієнко, Л. Г. Руденко, І. О. Горленко, С. А. Лісовський та ін. – К. : ІГ НАНУ. ДРНТІ.21,05.07. № 35-Ук, 2007. – 308 с.

УДК 911.2 (477.53):504.54.056

*М. О. Крижанівський, асп.
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова*

ДИНАМІЧНІ ЗМІНИ ЛАНДШАФТІВ УНАСЛІДОК ГІРНИЧО-ВИДОБУВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ М. КОМСОМОЛЬСЬКА)

Актуальність. Одним із найпотужніших джерел антропогенного перетворення є гірничо-видобувна діяльність. Внаслідок проведення гірничо-видобувних робіт неухильно змінюються ландшафтні комплекси Полтавської області. Показовим прикладом цих змін слугують ландшафтні комплекси в межах м. Комсомольська.

Мета. Головною метою дослідження було проаналізувати вплив видобутку корисних копалин на ландшафтні комплекси даної території.

Завдання. Основними завданнями є: з’ясувати наслідки гірничодобувних робіт і виконати їх опис, визначити основні зміни ландшафтних комплексів та їх характер.

Основні результати. Заснування в 1960 р. села Комсомольськ стало початком активної гірничо-видобувної діяльності на даній території. Внаслідок розвіданих покладів залізної руди і будівельних матеріалів тут активно почала розвиватися промисловість [11]. Відтоді, ландшафтні комплекси цієї території зазнали суттєвих змін і значно відрізняються від природних.

Територія дослідження знаходиться в межах зони лісостепу. За фізико-географічним районуванням відноситься до Лівобережнодніпровського краю, Південнопридніпровської терасової низовинної області, а саме Козельщинсько-Кобеляцького району. У ландшафтному відношенні належить до виду: піщані тераси, горбисті, з дерново-підзолистими ґрунтами, борами і суборами, а саме, складного урочища – перша правобережна надзаплавна тераса, складена давньоалювіальними пісками, з дерново-слабо- і середньопідзолистими піщаними і глинисто-піщаними ґрунтами, місцями чорноземами глибокими слабосолонцюватими, під сосновими лісами [6].

У межах міста розташувалися 4 родовища корисних копалин, на яких видобувають залізну руду

(Горішне-Плавнінське й Лавриківське), природний камінь, щебінь різних фракцій (Рижевський і Редутський гранітні кар'єри).

Горішне-Плавнінське і Лавриківське родовища розробляються єдиним кар'єром. Площа двох родовищ – 1293 га, довжина – 5,5 км, а ширина – 1,8 км. [3; 8; 10]. Старі відвали активно заростають деревною рослинністю і кущами. Молодий хвойний ліс, складений із самосівів сосни звичайної, поширюється на тераси відвалів [9, с. 157–159]. Унаслідок видобутку залізної руди відбулися морфографічні та морфометричні зміни рельєфу. Рельєф місцевості характеризується поступовими терасованими зниженнями і підняттями. Відносна висота даного ландшафтного комплексу до втручання антропогенної діяльності коливалася в межах 70-75 м над рівнем моря. У зв'язку з розробкою корисних копалин, у місцях безпосереднього видобутку, відбулося значне зниження на глибину – 280-300 м. Поряд з кар'єром внаслідок видобутку утворилися два відвали пустої породи – західний та східний, висота яких сягає 150 м над рівнем земної поверхні або 220-225 м над рівнем моря. Площа цих відвалів займає територію майже втричі більшу за сам кар'єр і становить – 3390,5 га. Таким чином, різниця висот у цьому місці досягає 500-525 м, що свідчить про значну перебудову ландшафтних комплексів. Разом зі зміною рельєфу відбулися зміни в ґрунтовому покриві. Гірничі роботи призвели до повного знищення дерно-слабо- і середньопідзолистих і глинисто-піщаних ґрунтів. Поряд із цим, на земну поверхню були підняті нові для ландшафтних комплексів глибинні породи з незначною мірою вивітрювання й низькою біогенністю – гнейси, мігматити, залізні кварцити та піщано-глинисті відклади. Ці породи піддаються вивітрюванню на велику глибину, схильні до обвалів, зсувів і характеризуються зниженою міцністю. Суттєво змінилася рослинність місцевості, а саме, відбулося повне знищення соснового лісу.

Зі сходу та із заходу залізрудні родовища обмежені давніми гранітоїдами дніпровських і житомирсько-кіровоградських комплексів, які у свою чергу перекриті пластами осадових порід потужністю від 20 м до 40 м. У місті в південно-західній частині розробляються два гранітних кар'єри – Рижевський і Редутський, які розташовані поруч. Площа першого гранітного кар'єру відповідно становить – 40 га, довжина – близько 1 км, а ширина – 500 м. Редутський кар'єр удвічі менший – 20,43 га, довжина його – 800 м, а ширина – 700 м [8]. Тут, зміни менш значні за площею, але повністю повторюють характер попередніх. Основними наслідками є: незначна зміна відносних висот і характеру рельєфу; заміна дернових малорозвинених піщаних і глинисто-піщаних ґрунтів на нові глибинні породи; знищення рослинності.

Слід відмітити, що відповідно до теорії антропогенного ландшафтознавства, такі ландшафтні комплекси відносяться до гірничопромислових.

Загальна площа ландшафтних комплексів, на яких відбуваються гірничо-видобувні роботи складає – 4743,93 га або 42,75 % території м. Комсомольська (загальна площа – 11096,8 га).

Ще одним наслідком видобутку корисних копалин на даній території є розвиток і будівництво промислових підприємств з відповідною для неї інженерною мережею, дорогами та іншими об'єктами. Основним результатом видобутку і переробки залізної руди є будівництво великого за площею відстійника – 2960 га. Результатом видобутку корисних копалин і, відповідно, промислового виробництва є викиди шкідливих речовин у водойми.

Статистичні дані про середньорічні концентрації забруднених речовин (мг/дм³) у воді р. Псел за 2005 р. показують, що переважна більшість показників за своєю кількістю не перевищують гранично допустимі концентрації у воді або взагалі відсутні. Але, такі шкідливі речовини, як – розчинений кисень, нітрит-іони, залізо загальне, фосфати і марганець перевищують показники ГДК (див. табл.) [1; 4; 5; 7; 8].

Згідно вчення про інваріант за В. Б. Сочавою, зміни ландшафтного комплексу, які відбулися в даному випадку під дією антропогенної діяльності людини, відносяться до еквіфінального стану, а саме – квазікорінного стану ландшафтного комплексу. Тобто, даний ПТК змінений порівняно з природним корінним станом внаслідок довготривалого видобутку корисних копалин. Але, такий висновок, щодо динамічного стану, стосується ландшафтного комплексу виключно на рівні виду – піщаних терас, горбистих, з дерново-підзолистими ґрунтами, борами і суборами. Кардинально протилежними є висновки про стан ландшафтного комплексу в межах складного урочища – першої правобережної надзаплавної тераси, складеної давньоалювіальними пісками, з дерново-слабо- і середньопідзолистими піщаними і глинисто-піщаними ґрунтами, місцями чорноземами глибокими слабосолонцюватими, під сосновими лісами. Якщо в межах даного виду ландшафтів такі зміни зумовлюють один із станів динамічних змін, то тут відбувається зміна самого інваріанту, тобто еволюційні зміни.

Середньорічні концентрації забруднених речовин (мг/дм³) у воді р. Псел за 2005 р.

Забруднююча речовина	ГДК	Місце розташування		
		500 м вище гирла р. Псел, с. Низи	Гирло р. Псел, пристань Рижівського кар'єру	500 м нижче гирла р. Псел, с. Редути
Завислі речовини	-	1,8	2,2	1,4
Сухий залишок	1000	246	446	252
Розчинений кисень	4	11,7	10,1	12,8
ХСК мгО ² /л	30	26,0	26,0	28,0
БСК мгО ² /л	-	3,0	2,6	2,6
Амоній сольовий	0,50	0,16	0,27	0,17
Нітрит-іони	0,08	0,04	0,315	0,06
Нітрат-іони	40	1,4	2,2	1,6
Залізо загальне	0,1	0,16	0,05	0,14
Хлорид-іони	300	27	39	28
Сульфат-іони	100	51	56	54
Нафтопродукти	0,05	-	-	-
Фосфат-іони	0,17	0,25	0,55	0,21
Кальцій	180	-	-	-
Магній	40	-	-	-
Хром	0,005	-	-	-
Нікель	0,01	-	-	-
Марганець	0,01	-	0,2	-

Висновки. Результатом розробки відкритим способом родовищ корисних копалин у межах м. Комсомольська Полтавської області є зміна ландшафтного комплексу. Загальна площа змінених ландшафтних комплексів під дією гірничодобувних робіт становить – 7703,93 га.

Ураховуючи площу вище зазначеного складного урочища (10052 га), то виходить, що 76,6 % даного ландшафтного комплексу зазнали суттєвих змін. Це свідчить про досить вагомий вплив даного чинника на зміни ландшафтних комплексів. Ці зміни торкнулися передусім таких компонентів – геологічного фундаменту, рельєфу, ґрунтового покриву і рослинності. Досить суттєва перебудова структури ландшафтного комплексу зумовила еволюційні зміни в межах складного урочища й квазікорінний стан динамічних змін – виду ландшафтів, сформувала антропогенно-природний ландшафтний комплекс.

Література

1. **Екологічний** паспорт про стан навколишнього природного середовища в Полтавській області в 2005 році. – Полтава, 2006. – 115 с. 2. **Загоруйко Є. А.** Способи формування постійних бортів кар'єру Горішне-Плавнинського родовища залізистих кварцитів / Є. А. Загоруйко, О. О. Фролов // Вісник Житомирського державного технічного університету. Серія: Технічні науки. – Ж., Вип. № 4 (47), 2008. 3. **Закалюжний В. М., Джурка Г. Ф.** Полтавська область. Геолого-географічний нарис / В. М. Закалюжний, Г. Ф. Джурка. – Полтава, 2000, - 136 с. 4. **Звіт** про стан навколишнього природного середовища в Полтавській області у 2006 році. – Полтава, 2007. – 109 с. 5. **Звіт** про стан навколишнього природного середовища в Полтавській області у 2007 році. – Полтава, 2008. – 121 с. 6. **Національний атлас України.** – К.: ДНВП „Картографія”, 2007. – 440 с. 7. **Регіональна доповідь** про стан навколишнього природного середовища в Полтавській області у 2008 році. – Полтава, 2009. – 140 с. 8. **Регіональна доповідь** про стан навколишнього природного середовища в Полтавській області у 2009 році. – Полтава, 2010. – 148 с. 9. **Попов А. И.** Дендроіндикация процесса развития природно-техногенного ландшафта Кременчугской магнитной аномалии / А. И. Попов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Геологія – Географія – Екологія. – Харків, № 882 (Випуск 31), 2009. 10. www.ferrexpo.poltava.ua (офіційний сайт ВАТ „Полтавський ГЗК”). 11. **Офіційний сайт** м. Комсомольська.

*О. В. Жилік, вчит.-метод.,
В. Д. Жилік, вчит.-метод.
Кіровська багатопрофільна гімназія
Луганська область*

ВПЛИВ МІНЕРАЛІЗАЦІЇ ШАХТНИХ ВОД НА СТАН ПІДЗЕМНИХ ВОД СТАРОПРОМИСЛОВИХ МІСТ

Визначення фізико-хімічного складу шахтних вод дає змогу оцінити на скільки ефективними є прийняті заходи щодо зниження рівня забруднення шахтних вод і відповідно рівня забруднення підземних та поверхневих вод в межах Голубівського вугільного комплексу в долині річки Лугань [1].

Вивчення та уточнення гідрогеологічних умов, їх деталізація відноситься до актуальних проблем, особливо у зв'язку з процесом реструктуризації вугільних старопромислових районів та погіршенням екологічного стану.

Умови формування підземних вод тісно пов'язані з потужністю обводнених порід, їх текстурою, дислокацією та поширенням по площині гірських розробок. Ділянка дослідження розташована в складних геологічних умовах: спостерігаються дрібні і великі геологічні порушення, а по пласту k_3^1 , k_6 , k_7 зафіксовані значні геологічні порушення [2; 3].

Підземні води, попадаючи до гірських виробок шахт, у результаті взаємодії з рудною атмосферою, з гірськими породами, металевим кріпленням та обладнанням, а також при змішуванні з водами різних горизонтів набувають інших властивостей і змінюють свій хімічний склад. У результаті метаморфізації підземних вод в умовах шахт формуються шахтні води, мінералізація яких зростає за рахунок збільшення вмісту сульфатів і хлоридів.

Хімічний склад шахтних вод вивчався по пробах води, що відбиралися з гірських виробок і водозбірників шахт за загально прийнятою методикою аналізу шахтних вод. Ця ж методика використовувалась при уточненні хімічного складу води у водопунктах та річці Лугань. На основі звітів хімічних аналізів з періоду 1958 по 1977 роки та останніх спостереження по шахті ім. Кірова приходимо до висновку, що на досліджуваній території формуються води двох типів.

По шахті № 77 і „Голубівська” до глибини виробок 500 м переважають сульфатно-натрієво-(натрієво-магнієві) води з величиною мінералізації від 2,7 до 6г/л. На сусідніх шахтах „Бежанівська”, № 100 і ім. Кірова, на аналогічних глибинах тип шахтних вод в основному сульфатно-хлоридно-натрієвий, а величина сухого залишку не перевищує 4г/л.

Усі шахтні води дуже жорсткі, з загальною жорсткістю 13,1-42,1 мг/екв., лужні, здатні до корозії, агресивні. Непридатні до зрошування води шахти „Голубівська” (дуже висока мінералізація), води інших шахт комплексу можна використовувати за умови проведення дренажних робіт.

За хімічним складом вода в річці Лугань сульфатно-хлоридно-натрієво-калієва. Величина мінералізації річкової води в межах досліджуваної території складає 1,4 г/л, перед скидом шахтної води – збільшується до 2,1 г/л, в 100 м нижче скиду стічних вод з колишньої шахти № 102, а потім знижується до 1,729 г/л стічних вод з шахти № 100 та № 77. Таким чином, середня величина мінералізації зростає на 0,3 г/л. Води дуже жорсткі (жорсткість від 11,40 до 19 мг/екв), слабо лужні [4; 5; 6].

Для порівняння нами були використані дані хімічного аналізу по шахті ім. Кірова, проведеного 23 червня 1966 року геологом шахти Гнутовою А. В. [4; 5; 6]. Аналіз даних вказує на деякі зміни в показниках хімічного складу (табл. 2).

Хімічний аналіз води вказує на те, що вона не завжди може використовуватись як питна. По балці Максимівська та Калинова вода розбавляється частково шахтними водами і використовується для іригації. Ґрунти потребують додаткових меліоративних заходів, оскільки вода має високий рівень мінералізації.

Аналіз води (червень 2010-2011 рік, середні показники)

Назва компоненту	Мг/дм3	Ммоль/дм3	%
K*	14,0	0,36	0,29
Na*	500,0	21,74	35,75
Ca**	477,0	23,80	39,14
Mg**	181,0	14,90	24,50
Fe	<0.1		
NH ₄	0.1	0,01	0,02
Кремнієва к-та	40		
Загальна жорсткість		38,70	
Жорст. карбонатна		3,45	
Жорст. не карбонатна		35,25	
pH	7.80		
Фтор			
Бор			
Хлориди	698,0	19,68	32,52
Сульфати	1779,0	37,06	61,25
Гідрокарбонати	210,0	3,45	5,70
Карбонати	Відсутні		
Нітрити	0,17		
Нітрати	20,0	0,32	0,53
Вільна вуглекислота			
Агресив. вуглекислота	Відсутня		
Окислюваність	3,52		
Сухий залишок експ.	3834,0		
Сухий залишок розрах	3814,0		
Сума мінеральних речовин	3919,0		

Після закриття шахт в пониженнях спостерігається заболочування території за рахунок інфільтрації атмосферних опадів. Водоносні горизонти (L₇SI₄, M₁¹SM₂, m₃^HSM₄), що знаходяться західному крилі досліджуваної території напірні і водопункти представлені джерелами. На півдні та на сході частина криниць без води.

У процесі досліджень території, були описані всі джерела, колодязі та інші водопункти, заміряні дебети і проведено уточнення водоносних горизонтів, що їх живлять. Обстеженням території проводилися переважно в знижених ділянках і балках. В результаті уточнення даних складений каталог водопунктів.

Панус хибна думка, що закриття нерентабельних шахт в старопромислових районах покращує загальний економічний стан цих районів і змінить на краще екологію території. Природні ландшафти в межах міста Кіровська порушувались вуглевидобутком протягом 200 років. Промисловий ландшафт став звичним для багатьох поколінь. Проте глибокому вивченню малих територій не приділялось належної уваги. У школах питання охорони природних ландшафтів розкривається стисло. Геологічній науці взагалі в шкільному курсі географії відводиться мало місця. Проте в основі формування сучасних ландшафтів лежить літологічна будова території.

Хімічний аналіз води 23 червня 1966 рік

Іонний склад	Мг/л	Мг/екв	%/екв
Na* K*	250,82	41,34	67,8
Ca**	216,63	10,81	17,5
Mg**	116,86	9,01	15,5
Fe** Fe***	відсутні	61,76	
NO ₂	відсутні		
NH ₄	0,4		
CO ₂ вільний	відсутні		
Al ₂ O ₃ +Fe ₂ O ₃	відсутні		
Cl*	408,33	11,50	18,6
SO ₄ **	2067,22	43,06	70,0
HCO ₃	268,4	4,4	7,0
CO ₃	84,0	2,8	4,4
pH	7,2		

Таблиця 3

Каталог водопунктів, обстежених на полях шахт Голубівського комплексу

№ п/п	Водопункт	Місце розташування виходів підземних вод на поверхню	Тип виходу	Дебет/водонос. гориз.	Примітка
1	1	Балка Больнична, правий відріг, в 1000м на південний захід від головного стволу ш-ти ім. Кірова	Джерело	$\frac{0,1}{L_7Sl_7}$	Не каптирований
2	2	Балка Кленова, верхів'я, за 1700м на схід від головного стволу ш-ти „Голубівська”	Джерело	$\frac{2,0}{M_1^1SM_2}$	Не каптирований, роз-сіяні потоки, викори-стовуються як питна вода
3	3	Балка Кленова верхів'я, за 1200м на схід від головного стволу ш-ти „Голубівська” і в 550м західніше джерела № 2	Джерело	$\frac{1,0}{M_2}$	Каптирований залізо бетонним колектором з виведенням залізної трубки, використо-вується для господарчих потреб
4	4	Балка Кленова в се-редній течії, правий берег перед дамбою, за 1250м на південний захід від головного стволу шахти 100	Джерело	$\frac{25,0}{m_3^H SM_4}$	Каптирований залізо бетонним колектором з виведенням залізної трубки, використо-вується як питна вода
5	5	Річка Лугань, правий берег, за 100м. нижче скиду вод шахти №102 і за 1800м на північний захід від головного стволу ш-ти 100	Джерело	$\frac{2,0}{m_3^H SM_4}$	Каптирований залізобетонним кільцем діаметром 1м., використовується для господарчих потреб
6	6	Річка Лугань, правий берег, за 5м нижче джерело №5	Джерело	$\frac{0,1}{m_3^H SM_4}$	Не каптирований
7	1	Поле шахти ім. Кірова, за 250м на південь свердловини № Б – 3494 і в 2100м на південь від стволу шахти	криниця	$\frac{3,0}{K_1}$	Каптирований дерев'яним зрубом, розта-шований з водокачкою, яка постачає питною водою селище Сокологорівка
8	2	Поле шахти ім. Кірова, за 700м. на південь свердловини № Б – 2291 по вулиці Ольхова і в 1750м на південний захід	криниця	$\frac{1,5}{I_4Si_3}$	Каптирований залізо-бетонним кільцем діаметром 1,5м, рівень води на глибині 3м, використовується для господарчих потреб

		стволів шахти			
9	3	Балка Максимівська, лівий відріг, за 500м на південний захід свердловини № Б – 2291	криниця	$\frac{0,5}{I_4 Si_3}$	Каптирований залізо-бетонним кільцем діаметром 1,5м, зверху закритий дерев'яною кришкою, рівень води на глибині 3м, використовується для господарчих потреб
10	4	Балка Максимівська, правий берег, за 350 м на південний захід свердловини № Б – 2291	криниця	$\frac{1}{I_4 Si_3}$	Каптирований залізо-бетонним кільцем діаметром 1,5м, зверху закритий дерев'яною кришкою, рівень води на глибині 2,5м, використовується для господарчих потреб
11	5	Балка Калинова, середня течія, за 850м на захід від свердловини №1850	криниця	$\frac{0,5}{I_4 Si_3}$	Каптирований цегляною кладкою зверху дерев'яний зруб рівень води на глибині 2,5м, використовується для господарчих потреб
12	6	Балка Калинова, середня течія, за 100м на північний захід від свердловини №1850	криниця	$\frac{0,3}{k_1 SK_2}$	Каптирований залізо-бетонним кільцем діаметром 1м рівень води на глибині 0,5м, використовується для господарчих потреб
13	1	Поле шахти ім. Кірова, за 250м на південь свердловини № Б – 3494 і в 2100м на південь від стволу шахти	Діюча водокачка	$\frac{45,0}{K_1}$	Постачає питною водою селище шахти №3-5 Сокологорівка

Зміна міських ландшафтів після закриття шахт, змусила дослідити причини виникнення заболочення в центрі міста і стан джерел та криниць. У ході роботи прийшли до висновку, що вивчення гідрогеологічних умов територій, де закриваються шахти, є проблемою актуальною, оскільки фізико-хімічний склад шахтних вод суттєво впливає на характеристику підземних вод, що живлять водонапірні горизонти та значно змінює хімічний склад поверхневих вод.

Крім того, досліджуваний район належить до вододефіцитних територій, тому детальне вивчення водоносних горизонтів і хімічних властивостей шахтних вод в перспективі відкриває можливість їх очистки з подальшим використанням як резерву питної води.

Література

1. **Ботвинкина Л. Н.** Атлас литогенетических типов угленосных отложений среднего карбона Донецкого бассейна / Л. Н. Ботвинкина, Ю. А. Жемчужников и др. – М. : Из-во АН СССР, 1956. 2. **Жемчужников Ю. А.** Строение и условия накопления основных угленосных пластов среднего карбона Донецкого бассейна // Ю. А. Жемчужников, Л. Н. Ботвинкина и др. – М. : Из-во АН СССР, 1959. 3. **Очеретенко И. А.** Тектоника Алмазно-Марьевского района : отчёт 1966 г. / И. А. Очеретенко // Фонды МУП УССР. 4. **Ракитина А. П.** Изучение химизма подземных и шахтных вод Алмазно-Марьевского района : отчёт / А. П. Ракитина // Фонды МУП УССР. 5. **Савицкая В. М.** Разработка прогнозов возможности внезапных прорывов подземных вод в шахты Донецко-Макеевского геолого-промышленных районов : отчёт / В. М. Савицкая, Л. С. Нестеренко, И. Я. Сталинская // Фонды объединения „Укруглегеология”, 1976. 6. **Севрикова С. Д.** Гидрохимическая зональность водоносного комплекса каменноугольных отложений во взаимосвязи с газоносностью и химический состав шахтных вод Донбасса. Автореферат канд. дис. Москва, 1971 г.

*Е. Н. Славгородская, к. г. н., доц.
Волгоградский государственный
социально-педагогический университет
А. Ю. Овчарова, педагог дополнительного образования,
Муниципальное образовательное учреждение
дополнительного образования детей
«Центр детского творчества»
Городищенского муниципального района
Волгоградской области*

ПРИЧИНЫ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ КРИЗИСОВ ВОЛГО-АХТУБИНСКОЙ ПОЙМЫ В СОВРЕМЕННЫХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Многолетние наблюдения за гидрологическим режимом р. Волги ведутся с 1881 года и по настоящее время. Эти наблюдения показали, что за последнее десятилетие было зарегистрировано два экологических кризиса Волго-Ахтубинской поймы: кризис 2006 и 2010 годов.

Для решения проблемы затопления и обводнения Волго-Ахтубинской поймы необходимо составить график «Экологического оптимума», который позволит: восстановить гидравлическую связь между водоемами поймы (промывной режим), сохранить уникальные интразональные ландшафты поймы, сохранить и поддержать биологическое разнообразие поймы. В настоящее время, установлено, что крайне сложно удовлетворить потребности всех, кто нуждается в воде: энергетиков, ихтиологов, экологов, сельскохозяйственных работников. На наш взгляд необходимо найти ту самую «золотую середину» между экологией и экономикой. Волжско-Камский каскад водохранилищ позволяет отрегулировать до идеального состояния обводнение Волго-Ахтубинской поймы в течение всего года. Необходим разумный и рациональный подход к данному вопросу.

В целом же о Половодье-2010 года можно сказать следующее: общий объем годового стока составил всего 209,9 км³, это можно сравнить с 2006 годом, когда на территории Волго-Ахтубинской поймы случилась экологическая катастрофа (80% от нормы). По сравнению с 2009 годом в 2010 году снизились объемы стока в январе, феврале, марте, июле, августе, сентябре, октябре, ноябре, декабре, но при этом в мае и июне были увеличены объемы стока. Так, в апреле 2010 года было отпущено на 67,5 % больше, чем в 2009 году. Снижение стока в зимний период времени положительно сказывается на экологической обстановке в пойме. «Сельскохозяйственная полка» длилась всего 7 дней (с 04.05 по 10.05), а максимальный расход воды в эти дни составил 27000 м³/с. «Рыбохозяйственная полка» продолжалась с 15 мая по 1 июня максимальные расходы воды, во время которой были снижены до 17000 м³/с. Далее можно было наблюдать постепенный спад максимальных расходов воды до рекордно низких значений – 4500 м³/с.

Экологическая катастрофа, нависшая снова над поймой в 2010 году, это результат нерационального природопользования водных ресурсов на протяжении ни одного года. Данную ситуацию необходимо проанализировать с разных позиций. Во-первых, рассмотреть количество выпавших осадков в каждый рассматриваемый нами год, и, во-вторых, объемы годового стока воды через плотину. В 2005 году общий объем годового стока составил 288,6 км³ (выше нормы – 116 %). Обильные осадки были в первой половине года, это можно наблюдать по объему стока во втором квартале (136,3 км³ – 129 % от нормы) и по максимальным расходам воды в период половодья (28180 м³/с), а уже со второго полугодия картина резко изменилась – дефицит влаги в летний и осенний период. Но водохранилище было уже опустошено, из-за вероятности переполнения. Последствием таких не обдуманных поступков стала экологическая катастрофа в Волго-Ахтубинской пойме в 2006 году, когда она была заполнена всего лишь на 30%, объемы годового стока составили 208 км³! В ответ на сложившуюся ситуацию в 2007 году было дано чуть больше нормы годового стока (281,8 км³) – попытка спасти уникальные ландшафты и водно-болотные угодья поймы, к тому же и суммарный приток воды в водохранилища Волжско-Камского каскада ГЭС в марте превысил норму в 2 раза. Затопляемость протоков, ериков, залив

лугов в 2007 году осуществился на 70 %. Уровни воды на Нижней Волге в период летней межени не опускались ниже нулевых отметок и соответствовали среднемноголетним значениям [1, с.7].

Но уже в 2008 и 2009 годах объемы годового стока были значительно ниже нормы – 241 км³ и 238 км³ соответственно. Наполняемость р.Волга и рук. Ахтуба была ниже средних многолетних значений на 50-100 см как в 2008 году, так и в 2009.

Проблемы с маловодностью начались примерно с сентября 2010 года из-за аномально высокой и продолжительной температуры воздуха и крайне малого количества выпавших осадков на территории всего Волжско-Камского каскада.

Для исследования состояния верхнего бьефа Волжской ГЭС нами были проведены выезды, это связано с крайне противоречивыми данными об уровне воды в Волгоградском водохранилище. На протяжении всего лета 2010 года систематически велось обследование и изучение гидрологических объектов Волгоградского водохранилища, производились замеры, каждый из объектов был зафиксирован.

Таким образом, информация, данная Энергетическим Сообществом России, подтвердилась. Действительно, на начало лета 2010 года уровень верхнего бьефа в Волгоградском водохранилище был значительно ниже средних многолетних показателей. К началу осени ситуация несколько стабилизировалась. Были увеличены средние расходы воды, но они были близки к минимальным значениям. Об этом также свидетельствуют данные, опубликованные Облкомприродой в «Докладе о состоянии окружающей среды Волгоградской области в 2010 году». Сбросы воды через Волгоградский гидроузел в зимний период составили 5200 – 7200 м³/с, максимальный расход воды в период половодья наблюдался 7-8 мая – 27100 м³/с, расходы в летний период были 4400 – 6000 м³/с, расходы в осенний период составляли 4200 – 4900 м³/с [2, с.7].

Что касается суммарного количества воды прибывшего в водохранилища Волжско-Камского каскада в 2010 году, то он был ниже нормы на 10-40 % (по данным ГУ «Волгоградский областной центр по гидрометеорологии и мониторингу окружающей среды»). К примеру, в период весеннего половодья (апрель-май) приток воды составил 66 % от нормы, в летнюю межень (июнь-октябрь) – 63-88 %, в осеннюю межень (октябрь-декабрь) приток был около нормы, т.е. 100-107 % [2, с.9].

Что нас ждет в 2011 году, можно только догадываться, но факты и цифры говорят сами за себя. Так, максимальные расходы воды в половодье 2011 года составили 25000 м³/с, вместо обещанных – 27000 м³/с. Уровень воды в нижнем бьефе Волги был очень низким. Об этом свидетельствуют образовавшиеся косы, отмели и новые островки в русле р.Волга, косы и отмели в русле р.Мокрая Мечетка (правый приток р.Волга, впадающий в нее ниже плотины). При этом уровень верхнего бьефа (Волгоградского водохранилища) оставался близким к норме на протяжении всего летнего периода (в отличие от 2010 года), об этом можно судить по наблюдениям и измерениям, сделанными нами летом 2011 года.

При строительстве Волжской ГЭС согласно проектной документации планировался следующий режим сброса воды в течение года: 10 % от общего стока на зимний период, 60 % - на весенний период и 30 % - на летне-осенний. Действительно, это распределение будет наиболее оптимальным для ландшафтов поймы.

Таким образом, с помощью Волгоградской ГЭС можно отрегулировать годовой сток до идеального состояния, найти ту самую «золотую середину», когда будут довольны и экологи, и энергетики, и ихтиологи, и работники сельского хозяйства. И самое главное, будет разработан и применен на практике график «Экологического оптимума», так необходимый для восстановления Волго-Ахтубинской поймы.

Литература

1. Доклад «О состоянии окружающей среды Волгоградской области в 2007 году» / Комитет природных ресурсов и охраны окружающей среды Администрации Волгоградской области. – М. : Глобус. 2008. С.7–9.
2. Доклад «О состоянии окружающей среды Волгоградской области в 2010 году» / Комитет природных ресурсов и охраны окружающей среды Администрации Волгоградской области. – Волгоград : «СМОТРИ», 2011. – С.7–9.
3. Родники и реки Волгоградской области: монография / В. А. Брылев, Н. А. Самусь, Е. Н. Славгородская; ВОКМ. – Волгоград : Михаил, 2007 (ООО «Арт линия»). – 200 с.: [32] л. илл.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ РАЗРАБОТКИ ПРИРОДООХРАННЫХ КАРТ ТЕРРИТОРИЙ

Учение и оценка природных ресурсов, естественный потенциал страны, рациональное природопользование и охрана природной среды – не могут дать полноценного материала без картографического исследования.

Тематические карты природных условий – это ничем не заменимые формы пространственной наглядной информации о результатах исследований, а затем внедрение их выводов и рекомендаций.

Исследования по картам в наше время имеют очень большое значение в природоохранной деятельности. И это очень актуально для Украины, которая в настоящее время находится на стадии переходного общества и переживает глубокий эколого-экономический кризис. Это вызвано тем, что длительное время существовал экономический принцип: получение максимальной выгоды при максимальных затратах, но без учета того, как от этого пострадает природная среда [2].

В настоящее время антропогенная нагрузка на природную среду в некоторых регионах Украины приближается к пределу ее экологической устойчивости. За ее пределами начинаются крупные катастрофические последствия в природе, которые негативно влияют на жизнедеятельность человека и общества. Поэтому на современном этапе взаимодействия общества и природы необходим другой принцип: получение максимально-возможной экономической выгоды при обязательном сохранении равновесия в природе [6].

Современное состояние использования природных ресурсов не отвечает требованиям рационального природопользования. Нарушено экологически допустимое соотношение площадей пашен, естественных кормовых угодий, что негативно влияет на устойчивость агроландшафта. Распаханность земель превышает экологически допустимую [6].

Для проведения научно обоснованной оценки природоохранного состояния территории необходимо разработать систему показателей состояния отдельных компонентов окружающей среды и определить интервалы их значений. Эти показатели должны контролироваться существующей системой государственного экологического мониторинга и быть доступными на региональном уровне. По результатам сравнительного анализа значений параметров окружающей природной среды и соответствующими интервалами их изменений проводится комплексная оценка территории и сравнительный анализ их отдельных частей.

При изучении объектов природы накапливается большое количество информации об их состоянии, месте нахождения, количестве и пр. Учитывая это, необходимо эффективно решать проблему обработки, сохранения и анализа данных, что на современном этапе развития технологий невозможно сделать без компьютерной техники и соответствующего компьютерного обеспечения. На помощь приходят геоинформационные технологии, которые позволяют не только работать с информацией, но и проводить ее пространственный анализ. Они обеспечивают сбор, сохранение, обработку, доступ, отображение и распространение пространственных данных и связанных с ними атрибутов, в связи с чем должны помогать эффективно решать проблемы, которые возникают при формировании экосистем как на региональном, так и на национальном уровне [6].

Сами по себе данные имеют малую ценность. Чтобы стать полезными, они должны быть трансформированы в информацию. Когда данные должным образом организованы, представлены, проанализированы, интерпретированы и могут быть полезными для решения каких-либо задач, они становятся информацией.

Характеристика рассматривается, как географическая, если ей может быть поставлено в соответствие определенное местоположение на поверхности Земли. Географические данные могут быть рассмотрены как разновидность пространственных данных. Они включают статистические данные, результаты наблюдений за процессами и явлениями природной среды.

Управление земельными ресурсами определяется состоянием непосредственного окружения объекта управления, расположенного в определенной точке (местоположении) на поверхности Земли, и, следовательно, требует определенной информационной поддержки. Соответствующая информация

является географической, так как с ее помощью появляется возможность отличать одно местоположение от другого и принимать решение, которое подходит именно для этого местоположения. Компьютерные сигналы с географической информацией позволяют применять общие принципы к конкретным условиям каждого местоположения, давая возможность проследить, что произошло в любом месте, и помогает понимать, что одно местоположение отличается от другого [4].

Графическая информация связывает различные свойства и характеристики с определенным географическим местоположением. Эти свойства могут быть физическими параметрами, а также характеристиками, задаваемыми согласно определенной классификации: тип почв, или землепользование, категория земель и т.д. В этот список нами были включены характеристики и частота различных антропогенных явлений, загрязнения почв, воды и т.д.

Для хранения графической информации в среде ГИС MapInfo создаются соответствующие слои электронной карты, где базовой характеристикой является послойный принцип организации информации, который очень нагляден и хорошо соотносится с приемами создания тематических карт. Этот принцип заключается в том, что многообразная информация об управляемой территории организуется в виде серии тематических слоев, отвечающих конкретным требованиям. При этом слои объединяют пространственно тематические однородные объекты, которые образуют некоторую отдельную единицу в базе данных ГИС.

Системность, последовательность, комплексность – основные принципы создания природоохранных карт территорий.

Целью работы являлось обоснование единых подходов эколого-географического анализа в природоохранной деятельности и оценки территории района (области) на основе системного картографического моделирования и создание природоохранной карты района [3].

Для этого решались такие задачи как: анализ и обогащение существующих подходов и обоснование пути решения проблемы природоохранного анализа и оценки состояния территорий; анализ развития теоретических идей и практических действий в сфере природоохранного картографирования; разработка оценка территорий на основе картографического моделирования; разработка методологических основ системных подходов природоохранного картографирования, по которым создаётся природоохранная карта.

Рис. 1. Природоохранная карта Новопсковского района Луганской области

Для создания природоохранной карты района были использованы электронные тематические карты М 1:100000 и программы MapInfo, где базовой характеристикой является послойный принцип организации информации, который очень нагляден и хорошо соотносится с приемами создания тематических карт. Этот принцип заключается в том, что много информации об управляемой территории организуется в виде серии тематических слоёв отвечающим конкретным требованиям. При этом слои объединяют пространственно тематические однородные объекты, которые образуют некоторую отдельную единицу в базе данных ГИС [5].

В систему карт входит: карта оценки загрязнённости поверхностных вод, почвенная карта, карта природно-заповедного фонда, карта загрязнения пестицидами и ядохимикатами.

Такие карты предназначены для создания системного мониторинга, разработки социально-экономических программ, могут быть использованы администрациями разного уровня — от органов самоуправления до областной госадминистрации.

Литература

1. **Барановский В. А.** Системное картографирование окружающей среды региона в целях улучшения её состояния (теория и практика работ в Украинской ССР) / В.А. Барановский, А. Н. Молочко, Г.О. Пархоменко и др. // П... докладов 14-й Международной картографической конференции (Будапешт, август 1989 г.) – Будапешт, 1989. – С. 363 – 364.
2. **Барановський В. А.** Екологічна географія і екологічна картографія / В. А. Барановський. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 252 с.
3. **Бугровский В. В.** Современные проблемы изучения природных систем. Геоинформационные центры / В. В. Бугровский, О. Б. Бутусов, Е. И. Голубева и др. // Известия ВГО. – 1990. – Т. 122 – Вып.4. – С. 315 – 323.
4. **Буравльов Є. П.** Безпека навколишнього середовища / Є. П. Буравльов. – К.: ПНБ, 2004. – 320 с.
5. **Грановська Л. М.** Рациональне природокористування в зоні еколого-економічного ризику / Л. М. Грановська. – Херсон: ХДУ, 2007. – 372 с.
6. **Закон** України „Про екологічну мережу України” за станом на 24.06.2008 № / 864–IV / Верховна Рада України. – Офіц. вид. — К.: Паралам.вид-во, 2008. – 15 с.

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА І ТУРИЗМУ В СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНАХ

УДК 373.016 : 908

*О. М. Трезубенко, к. п. н., доц.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

СУСПІЛЬНО КОРИСНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИРОДНИЧОГО КРАЄЗНАВСТВА В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ

Спрямування сучасного навчально-виховного процесу вітчизняних загальноосвітніх закладів на розкриття практичної значущості компонентів змісту освіти в житті кожної дитини, його орієнтація на формування творчо мислячої, ініціативної особистості, яка легко орієнтується в довіллі й гармонійно вибудовує свої стосунки з природою і суспільством, вимагає активного використання школою педагогічного потенціалу суспільно корисної діяльності.

Особливо актуальним це питання є в старопромислових районах, висока концентрація підприємств і нерациональне використання природних ресурсів в яких призвели до значного погіршення стану довкілля і визначили об'єктивну необхідність формування нового світогляду та екологічних установок підростаючого покоління, яке й прийматиме стратегічні рішення в напрямку забезпечення сталого розвитку цих регіонів.

Суспільно корисна діяльність, як складова природничого краєзнавства, представлена комплексом когнітивних і практично-предметних дій з пізнання, раціонального використання й охорони природи рідного краю й виступає як досить складна й суспільно значуща за змістом і організацією форма краєзнавчої роботи, яка сприяє формуванню інтелектуальної, дієво-практичної і мотиваційно-потребностної сфер особистості школярів, забезпечує розуміння учнями естетичної і практичної цінності природного середовища, формування культури природокористування учнівської молоді, виховання в неї відповідального ставлення до рідної природи.

Аналіз сучасного стану шкільного природничого краєзнавства свідчить про зниження значення суспільно корисної діяльності школярів, як форми організації краєзнавчої роботи в своєму регіоні. Відзначаючи факти формального відношення до проведення суспільно корисних заходів у рамках краєзнавчої роботи школярів, обмеження суспільно корисної діяльності в своїй місцевості рамками класного колективу, відсутності диференційованого підходу до вибору видів і способів краєзнавчої суспільно корисної діяльності, заперечення необхідності її стимуляції й оцінювання, невідповідності видів суспільно корисної діяльності пізнавальним інтересам і духовним потребам дітей, ми визначаємо за необхідне використання позитивного досвіду вітчизняної школи в цьому напрямку.

Відкинувши шаблонні стереотипи й суб'єктивні тлумачення у визначенні обов'язкової суспільно корисної діяльності як негативного прояву авторитарного тиску радянської школи, несумісного з гуманізмом сучасної шкільної політики, ми, спираючись на визначення Д. Фельдштейна про те, що суспільно корисна діяльність є спеціально організована педагогічна дія на особистість дитини, спрямована на формування в школярів певної ієрархії потреб, мотивів і цілей [1, с. 18], акцентуємо увагу на цій формі організації вивчення свого краю, як на обов'язковому компоненті структури шкільного природничого краєзнавства, стимулюючому його розвиваючу й виховну дію на особистість учня.

Проведене дослідження розвитку шкільного природничого краєзнавства в 20 – 80-ті роки ХХ століття надає можливість узагальнити досвід вітчизняної школи й визначити основні види суспільно корисної діяльності, використання яких було б найбільш доцільним у позакласній діяльності загальноосвітніх закладів Луганської області, що характеризується, з одного боку, багатим природно-ресурсним потенціалом території і, як наслідок, наявністю можливостей його подальшого освоєння і розвитку, а з іншого – комплексом екологічних проблем, що вимагають негайного рішення, в тому числі й за допомогою освітньої системи шляхом утвердження абсолютної цінності природи рідного краю для здоров'я і життя людини. Серед них:

- виконання дослідницької роботи за завданнями місцевих підприємств, наукових установ, краєзнавчих музеїв (збирання зразків мінералів, гірських порід своєї місцевості, проведення метеорологічних і фенологічних спостережень за природними компонентами краю);
- вивчення режиму, складу води місцевих гідрологічних об'єктів, розробка можливостей їх господарського використання, виявлення джерел забруднення місцевих поверхневих і підземних вод;
- вивчення ярів і участь у боротьбі з їх зростанням;
- виявлення місць зростання цінних харчових, лікарських, медоносних рослин, опис їхніх особливостей, складання календарю збирання лікарської сировини та її заготівля;
- виявлення й охорона рідкісних рослин, пам'яток природи, створення насінневого фонду та вирощування на навчально-дослідній ділянці місцевих рослин, що охороняються законом;
- догляд за лісопосадками й лісосім'яними плантаціями, озеленення населених пунктів, участь у відновленні водозахисних насаджень, лісопосадок уздовж ґрунтових і шосейних доріг;
- підгодівля диких корисних тварин, облік, розселення й охорона мурашок, боротьба із задухою риб і мальків у водоймах;
- охорона й приваблення птахів, виготовлення й розвішування в лісах, лісозахисних смугах, паркових зонах годівниць і гнізд для птахів, створення пташиних містечок;
- прибирання засмічених територій рекреаційних зон (лісових і паркових зон, узбережжя річок, водосховищ, озер, місць виходу на поверхню підземних вод);
- створення в школах лекторських груп, організація семінарів з питань вивчення, охорони та раціонального використання природних ресурсів краю, просвітницька робота серед населення.

Досягти ефективності суспільно корисної діяльності школярів не можливо без існування підтримки центральних і місцевих державних органів управління, науково-педагогічних установ, громадських організацій, місцевих підприємств. Ця підтримка може виражатися в:

а) інтеграції краєзнавчої суспільно корисної діяльності в зміст шкільної природничої освіти шляхом виділення часу в навчальних програмах природничих дисциплін і програмі навчально-виробничої практики на окремі форми роботи з вивчення, збереження, раціонального використання й охорони місцевої природи;

б) розробці науково-методичного забезпечення суспільно корисної діяльності учнів у своїй місцевості (обґрунтуванні видів і змісту суспільно корисної діяльності учнів з урахуванням програмного матеріалу природничих дисциплін, розробці науково-методичних рекомендацій з її організації і проведення);

в) проведенні національних, регіональних і місцевих краєзнавчих заходів, спрямованих на включення учнів у різні види суспільно корисної діяльності учнів;

г) визначенні, заохоченні й висвітленні в засобах масової інформації кращого досвіду організації суспільно корисної діяльності школярів у своїй місцевості;

д) організації тематичних конференцій, семінарів, конкурсів, змагань з метою вивчення й розповсюдження кращого досвіду освітніх закладів у організації краєзнавчої суспільно корисної діяльності учнівської молоді.

Враховуючи досягнення і методичні прорахунки радянської школи в використанні навчально-виховного потенціалу суспільно корисної діяльності, орієнтуючись на ключові позиції оновлення сучасної школи, вважаємо за необхідне визначити наступні основні вимоги до організації цієї форми шкільного природничого краєзнавства:

- системний підхід у плануванні й організації суспільно корисної діяльності в рамках програмної і позапрограмної краєзнавчої діяльності;

- використання різних видів індивідуальної, групової та колективної суспільно корисної діяльності в своїй місцевості на підставі принципів добровільності, свідомості, лояльності в виборі об'єкту, видів і способів діяльності;

- диференціювання видів суспільно корисної краєзнавчої діяльності в відповідності з віковими та індивідуальними особливостями учнів;

- забезпечення самостійності учнів у здійсненні різних видів суспільно корисної діяльності;

- підвищення навчально-виховного впливу суспільно корисної діяльності за рахунок активного використання особистісно орієнтованих педагогічних технологій – проблемної, проектної, ігрової.

Реалізація висунутих вимог до організації й проведення краєзнавчої суспільно корисної діяльності сприятиме підвищенню ефективності формування в учнів компонентів природничої освіти, висвітленню теоретичної і практичної значущості краєзнавчих знань і практичних дій з пізнання місцевої природи, забезпеченню розвитку соціальної активності, естетичних і моральних якостей школярів.

Комплексний підхід до використання навчально-виховного потенціалу суспільно корисної діяльності в практиці програмної та позапрограмної освітньої діяльності, адаптація цієї форми організації вивчення, раціонального використання, перетворення та охорони природи краю до умов реформування педагогічного процесу сучасної школи є стратегічним напрямом вдосконалення системи шкільного природничого краєзнавства.

Особливий акцент на організацію суспільно корисної діяльності учнівської молоді, як форми шкільного краєзнавства, на наш погляд, повинно бути зроблено загальноосвітніми закладами старопромислових районів, що обумовлено необхідністю активного формування регіонального компоненту екологічної освіти. Оптимальний вибір та поєднання різних видів суспільно корисної діяльності з урахуванням стану місцевої природи, особливостей і потреб регіону, дозволить сформувати в учнів необхідний обсяг знань і умінь в області перетворення та охорони природи рідного краю і раціонального користування місцевими природними ресурсами.

Література

1. **Фельдштейн Д. И.** Психологические основы общественно полезной деятельности подростков / Д. И. Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1982. – 224 с.

УДК 378.016 : 504

*Г. О. Сорокіна, к. г. н., доц.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ПРО КОНСТРУЮВАННЯ НОВИХ ПЕДАГОГІЧНИХ СИСТЕМ У ТУРИСТИЧНІЙ ОСВІТІ

В умовах екологічної кризи, яка вимагає суттєвих змін у всіх сферах життєдіяльності суспільства, постають нові завдання щодо професійної підготовки туристських кадрів. Особливо гострою проблемою є набуття майбутніми фахівцями готовності до екологічно безпечної діяльності та екологічного виховання туристів у процесі туристичних подорожей.

Сучасна туристична освіта вимагає конструювання нових педагогічних систем, програм, форм і методів підготовки екологокомпетентних туристських кадрів, розробки нових технологій щодо формування їхньої професійної готовності до здійснення екологічного виховання учнів, оскільки саме від молодого покоління залежить, якою буде наша планета в майбутньому.

У цьому зв'язку, на наш погляд, актуальним завданням для сучасної туристичної освіти є створення та впровадження в навчальний процес педагогічної системи формування професійної готовності фахівців галузі туризму до екологічного виховання учнів.

Отже, педагогічну систему формування професійної готовності до екологічного виховання учнів, ми розуміємо як виділену на основі суттєвих ознак упорядковану множину взаємопов'язаних компонентів (мети, змісту, педагогічних технологій, викладачів, студентів), об'єднаних спільною метою функціонування та єдністю керівництва, що вступають у взаємодію із середовищем як цілісна єдність і спрямовані на конкретний педагогічний результат.

Метою створеної педагогічної системи є: формування в студентів спрямованості на екологічно безпечну діяльність, на здійснення туристської роботи з дітьми шкільного віку, на їхнє екологічне виховання; набуття екологічних, туристичних, психологічних і педагогічних знань, що забезпечують здійснення екологічного виховання в процесі туристичних подорожей; оволодіння майбутніми фахівцями з туризму вміннями в цій професійній діяльності; формування якостей особистості, необхідних для здійснення екологічного виховання учнів (активна екологічна позиція, емпатія та ін.).

Зміст підготовки туристичних кадрів містить:

– необхідні знання для виконання вказаного виду діяльності (екологічні, туристично-екологічні, екологічно-туристично-краєзнавчі, знання з методики екологічного виховання школярів у процесі туристичних подорожей (науково-теоретична готовність);

– комплекс сформованих екологічних умінь здійснювати екологічне виховання школярів у процесі туристської діяльності (практична готовність);

– сформовані якості особистості майбутніх туристських кадрів, які є професійно важливими для здійснення екологічного виховання школярів у процесі туристичних подорожей (психофізіологічна готовність);

– сформовану в майбутніх фахівців спрямованість на екологічно безпечну діяльність, на здійснення туристської роботи з дітьми шкільного віку, на їхнє екологічне виховання, а також потребу в самовдосконаленні туристської діяльності (психологічна готовність).

Педагогічні технології формування професійної готовності фахівців галузі туризму до екологічного виховання школярів ми розглядаємо як сукупність форм і методів навчального процесу, спрямованого на формування досліджуваного виду готовності.

Критерієм їх відбору є розроблені нами вимоги, суть яких полягає в тому, що педагогічні технології мають бути спрямовані на те, щоб:

- розвивати в студентів туристичних спеціальностей продуктивне мислення й практичні навички його застосування;

- прищеплювати майбутнім працівникам туристичної галузі прагнення до здобуття нових знань, самонавчання й самовдосконалення;

- формувати в майбутніх фахівців з туризму активну екологічну позицію;

- сприяти формуванню в студентів екологічного світогляду, розумінню тісного взаємозв'язку людини і природи;

- прищеплювати майбутнім фахівцям любов до рідного краю, до дітей, сприяти формуванню в студентів усвідомлення необхідності екологічного виховання молоді.

Отже, з метою підвищення ефективності підготовки майбутніх фахівців туристичної сфери до екологічного виховання учнів нами було створено педагогічну систему, яка містить п'ять етапів та запропоновано технологічну модель її впровадження в навчальний процес. На кожному етапі здійснюється формування головних компонентів професійної готовності майбутніх фахівців, зокрема: науково-теоретичної, практичної, психологічної та психофізіологічної готовності студентів до екологічного виховання школярів у процесі туристичних подорожей.

Перший етап полягав у розробці для студентів першого курсу туристичних спеціальностей спецкурсу „Екологічна підготовка фахівців з туризму”. Основним його завданням було забезпечення майбутніх фахівців системою екологічних, еколого-туристичних знань, умінь і навичок, які становлять екологічну компетентність майбутніх туристських кадрів.

Другий етап передбачав наповнення екологічного складника знаннями з методики екологічного виховання школярів у процесі туристської діяльності під час практик з туризму (I, II курс навчання), набуття студентами реального досвіду роботи зі школярами в контексті їх екологічного виховання.

Етап третій полягав у частковій трансформації курсу „Екологічний туризм” крізь призму посилення його краєзнавчого складника та знань з проблеми екологічного виховання школярів у процесі туристичних подорожей. Цю дисципліну студенти вивчають на III курсі.

Четвертий етап передбачав вивчення студентами спецкурсів вузької спрямованості, які ми розробили й пропонуємо для студентів IV курсу, – „Екологічне виховання школярів у процесі туристської діяльності” та „Геосайтологія”. Підкреслимо, що ці дисципліни розроблено вперше для туристичних спеціальностей, вони особливо спрямовані на формування професійної готовності фахівців туристичної галузі до екологічного виховання школярів.

На п'ятому етапі ми запропонували створення при кафедрах туризму базових закладів з метою реалізації регіонального компонента в туристичній освіті, наприклад, базовим закладом кафедри туризму Луганського національного університету імені Тараса Шевченка може бути Державне геологічне підприємство „Схід ДРГП”. Вибір цього базового закладу обумовлений тим, що територія Луганщини багата такими унікальними об'єктами, як геологічні пам'ятки. Їх усебічне використання для розвитку туризму на Луганщині, безсумнівно, буде успішним в економічному, науковому, пізнавальному, екологічному та інших аспектах. Використання ж геологічних об'єктів для туристської діяльності вимагає їх вивчення, інвентаризації, оцінки екологічного стану тощо.

Спільна робота викладачів кафедри туризму та студентів туристичних спеціальностей з Державним геологічним підприємством „Схід ДРГП” уможливило:

- підвищення ефективності використання геологічних пам'яток Луганської області як туристичних об'єктів;

- проведення частини практик, у процесі яких студенти отримують можливість спільно з учнями займатися інвентаризацією, вивченням, оцінкою екологічного стану геологічних пам'яток Луганської області;

- складання нових туристичних маршрутів, які становлять інтерес для різного контингенту школярів;

- консультації фахівців-геологів з геологічної проблематики;

- спільну організацію семінарів та участь у наукових конференціях;

- проведення фотовиставок краєзнавчого характеру;
- складання картографічних матеріалів для туристичних маршрутів, виставок та ін.;
- співробітництво з краєзнавчими музеями, відкриття нових експозицій (туристичних, геологічних, ботанічних, зоологічних та ін.);
- участь у заходах державного й місцевого значення зі збереження геологічної спадщини.

Важливе значення в реалізації регіонального компонента, на нашу думку, має й створення туристично-краєзнавчих клубів (ТКК) при кафедрах туризму.

Уважаємо, що основними завданнями діяльності ТКК мають бути:

1. Організація спільних з учнями туристичних подорожей.
2. Взаємодія з учнями на засадах шефської допомоги.
3. Цілеспрямовані дослідження з інвентаризації туристичних об'єктів з детальною їх характеристикою.
4. Виявлення нових туристичних об'єктів.
5. Створення повного каталогу з коротким описом туристичних об'єктів, зокрема, його електронного варіанту.
6. Оцінка екологічного стану туристичних ресурсів.
7. Популяризація знань про туристичні об'єкти Луганщини шляхом:
  8. а) публікації статей у популярних виданнях і в мережі Інтернет для широкого кола читачів;
  9. б) організації виставок з використанням фотографій, плакатів, колекцій мінералів, гірських порід та ін.
10. Співробітництво зі школярами й активна пропаганда серед них екологічно безпечної туристської діяльності.
11. Організація екологічних турів для учнів під керівництвом викладачів ВНЗ та адміністрації шкіл.
12. Розробка агітаційного матеріалу для туристичних агентств.
13. Розробка пропозицій щодо збереження й охорони туристичних ресурсів.

Ця робота має науковий і прикладний характер і може бути базою для написання студентами наукових робіт різного рівня.

Зокрема, на кожному етапі впровадження педагогічної системи ми запропонували екологізацію дисциплін, які вивчають наявних на туристичних спеціальностях, організацію й проведення комплексу виховних заходів екологічного характеру для студентів туристичних спеціальностей, що є невід'ємною частиною формування професійної готовності майбутніх фахівців з туризму до екологічного виховання школярів. Важливим є також екологічна просвіта викладачів, які працюють на туристичних спеціальностях, упровадження комплексу заходів для педагогів, спрямованих на усвідомлення ними ідеї суспільної необхідності становлення екологічної культури студентів. Перші чотири етапи впроваджуються поступово, курс за курсом, п'ятий же – протягом усіх років навчання. Зауважимо, що тільки комплексне впровадження педагогічної системи, яке передбачає впровадження усіх без виключення охарактеризованих етапів, дозволить досягнути найвищого рівня професійної готовності майбутніх фахівців до екологічного виховання учнів.

З метою аналізу ефективності впровадження педагогічної системи професійної готовності фахівців сфери туризму до екологічного виховання учнів у практику університетської освіти нами був проведений формувальний експеримент на базі Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, Луганського факультету менеджменту і бізнесу Київського університету культури, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова та Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Результати експериментальних досліджень дозволили переконливо стверджувати, що створена педагогічна система формування професійної готовності фахівців туристичної сфери до екологічного виховання учнів є доволі ефективною. Цей факт підтверджується тим що: рівень оволодіння студентами необхідними знаннями з екологічної проблематики відповідно до екологічно когнітивного критерію в студентів контрольної та експериментальної груп після здійсненого експерименту зазнав позитивної динаміки. Суттєво зросли показники оволодіння студентами екологічним інструментарієм як сукупності практичних умінь майбутніх фахівців туристичної галузі. Результати аналізу дозволяють констатувати стійке зростання рівня сформованості гностичних, проектувальних, конструктивних, організаційних, комунікативних умінь усіх перерахованих умінь в експериментальній групі, що яскраво демонструє ефективність створеної педагогічної системи формування професійної готовності фахівців туристичної сфери до екологічного виховання учнів. Водночас, результати аналізу сформованості екологічної чутливості як показника, що характеризує

самосвідомість майбутніх туристських кадрів, ступінь сформованості системи їхніх емоційно-оцінних ставлень щодо значущості екологічної проблематики, зокрема, до реалізації екологічного виховання в туристській діяльності також демонструє позитивну динаміку стосовно відображення ставлення студентів до здійснення екологічного виховання в професійній діяльності. Кількість студентів, які ставляться з великим інтересом к просуванню питань екологічного виховання учнів і вважають їх найважливішим аспектом роботи професійно компетентного фахівця з туризму зросла з 30,1 % у контрольній групі, до – 90,3% в експериментальній групі. Як підтвердження сказаного результати експерименту показали що суттєво змінилася картина щодо кількості студентів з різним рівнем підготовки. Результати порівняння дозволяють констатувати, що кількість студентів високого рівня за визначеними критеріями в експериментальній групі (62,3 %) приблизно втричі перевищує таку кількість у контрольній групі (19,7 %). До низького рівня експерти віднесли 3,2 % студентів експериментальної групи та 7,9 % контрольної групи. Кількість студентів середнього рівня в експериментальній групі становить 34,5 %, тоді як у контрольній – 72,4 %.

Отже, конструювання педагогічної системи з метою формування професійної готовності фахівців туристичної сфери до екологічного виховання учнів та впровадження її в навчально-виховний процес на туристичних спеціальностях різних ВНЗ на теоретичному, концептуальному, практичному рівнях підтвердило гіпотезу нашого дослідження. У свою чергу гіпотеза полягала в припущенні, що формування професійної готовності фахівців галузі туризму до екологічного виховання учнів буде ефективним, якщо цей процес буде побудовано як педагогічну систему, у якій: мета акцентована на екологізацію туризму й туристичної освіти як домінанту професійної підготовки майбутніх фахівців; зміст професійної підготовки фахівців туристичної галузі орієнтований на геоекологізацію туристичної освіти, здобуття студентами екологічних, туристичних, краєзнавчих, педагогічних, психологічних знань, які необхідні для здійснення ними екологічного виховання школярів; педагогічні технології враховують сукупність соціально-економічного, культурологічного й екологічного аспектів фахової підготовки з акцентом на творче й практично орієнтоване засвоєння професійної діяльності; студенти як майбутні суб'єкти в здійсненні екологічної роботи з учням мають високий ступінь особистісно-професійної мотивації до цієї діяльності.

УДК 502.5:[37.015.31:502]

*С. О. Жерліцин, проректор з наук.-пед. роб.
Луганський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти*

ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛУГАНСЬКОГО ОІШПО ЩОДО ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ДОНБАСУ

Для індустріально-урбанізованої Луганської області проблеми охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання ресурсів не втрачали своєї актуальності як в ХХ, так і на початку ХХІ століття. Навіть зараз, незважаючи на суттєве скорочення промислового виробництва (у порівнянні з 80-роками), відмічається значне забруднення атмосферного повітря (щорічні обсяги викидів у повітряний басейн забруднюючих речовин біля 500 тис. тонн) та поверхневих вод (щорічні обсяги скиду забруднених вод біля 100 млн.м³). На території області широко розвинені екзогенні геологічні процеси: зсуви, карст, підтоплення. Гострою проблемою залишаються токсичні відходи (загальна маса накопичених в області небезпечних відходів становить біля 900 тис.тонн) та зменшення живої біомаси на промислових територіях області [1].

Традиційними причинами напруженості екологічної ситуації в регіоні є зношеність основних фондів підприємств, недосконалість технологічних процесів, недостатня забезпеченість очисними спорудами і фізична та моральна застарілість їх обладнання, несвоєчасне проведення поточних та капітальних ремонтів, недостатній рівень регіональних наукових досліджень (особливо щодо наявності та стану популяцій дикорослих рослин, не мисливських видів тварин), відсутність генеральних планів промислових міст та проектів нормативного озеленення їх територій. Сьогодні межі більшості об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення не винесені в натуру, у той час як на цих та прилеглих територіях постійно відбувається зміна власників і користувачів земельних ділянок.

Світова фінансова та економічна кризи негативно позначаються на фінансовому та

матеріальному забезпеченні державних та обласних програм щодо вирішення вищезазначених проблем і охорони навколишнього природного середовища в цілому. Отож, в умовах хронічного не вирішення регіональних екологічних проблем одним з важливих та можливих напрямів природоохоронної діяльності залишається екологічна освіта, головною метою і результатом якої є підвищення *екологічної культури* населення та формування *екологічної компетентності* робітників, службовців, педпрацівників та учнівської молоді регіону.

Метою статті є розкриття деяких напрямків інноваційної діяльності Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (ЛОППО) щодо формування екологічної компетентності учнівської молоді регіону.

Існують різноманітні підходи до розуміння поняття екологічна компетентність. У психолого-педагогічному контексті це може розглядатись як структурний компонент життєвої компетентності, який стосується широкого спектру взаємодії особистості і навколишнього середовища. В особистісному контексті – це „здатність особистості приймати рішення і діяти у життєвих ситуаціях так, щоб наносити довіллю якомога меншої шкоди” [2, с. 8].

Кожна сучасна особистість здійснює власну (професійну або повсякденно-побутову) діяльність і тому може реально впливати (позитивно/негативно) на стан відповідної частини довкілля, яку прийнято називати „*зоною відповідальності*”. Сучасна особистість повинна відчувати відповідальність за стан довкілля через усвідомлення власної причетності до його забруднення і збереження.

Основою для діяльності особистості в „зоні відповідальності” є високий рівень знань про навколишнє середовище та володіння конкретними умінями і навичками щодо оцінки впливу на довкілля.

Одним із напрямків інноваційної діяльності Луганського ОППО щодо формування екологічної компетентності учнів є *впровадження в навчально-виховний процес активних форм роботи з дітьми, а саме* – організація екологічних олімпіад, конкурсів дослідницьких проєктів, участь у міжнародних акціях, які дозволяють учням не тільки поглибити знання про екологічні закони, процеси, проблеми, а й оволодіти певними методиками спостережень та оцінки сучасного стану навколишнього природного середовища.

У 2010/2011 навчальному році Луганським ОППО було започатковано проведення шкільної *олімпіади з екологічних проєктів*. У першій обласній олімпіаді-2011 брали участь 39 учнів з 14 міст та 9 районів області. Цікаві проєкти представили учні м. Луганська, Алчевська, Ровеньки, Лутугинського та Біловодського районів. Найбільше вразило журі обласної та всеукраїнської олімпіади-2011 результати наукового дослідження учениці 11 класу Луганської СЗШ № 18 Гарської Тетяни (керівник Ткачова Л.І.) стосовно адаптації жаб виду *Rana ridibunda* Pall до умов органічно-мінерального забруднення р. Лугані. Вплив середовища на стан амфібій визначався за показниками кількості і морфометричними параметрами еритроцитів і гемоглобіну в крові та за морфофункціональними показниками печінки жаб. Отримані результати можна використовувати для біоіндикації та оцінки антропогенного навантаження в промислових регіонах.

На Міжнародній олімпіаді, яка відбулася в квітні 2011 року в м. Баку (Республіка Азербайджан) Тетяна здобула бронзову медаль, наочно продемонструвавши світовій спільноті високий рівень екологічної компетентності учнів Луганщини.

З 2008 року Луганським ОППО проводиться обласний конкурс „*Мій рідний край*” за номінаціями „Заповідна справа”, „Унікальна Луганщина”, „Невідома Луганщина”. Щорічно на конкурс представляється близько 200 творчих робіт та дослідницьких проєктів, більшість яких є результатом власних наукових польових експедиційних та екскурсійних досліджень певних регіонів області й мають природоохоронну цінність. У проєктах подається короткий опис досліджуваних об'єктів, методика досліджень, одержані результати, пропозиції щодо охорони певних природоохоронних об'єктів та їх застосування.

Абсолютними переможцями конкурсу в номінації „Заповідна справа” є учні-члени гуртка „Заповідна справа” Розкішнянської ССШ (керівник Н. В. Джос) та загону „Єврика” Фабричненської СЗШ (кер. М. М. Шамала) Лутугинського району, „Юні туристи” та „Юні екологи” Палацу творчості дітей та юнацтва м. Красного Луча (кер. Л.М. Дубова), „Еколог” Лисичанської СЗШ № 7 (кер. Л.М. Загоруйко); екологічного загону „Едельвейс” Фащівської СЗШ № 24 Перевальського району (кер. О. О. Кравцова); вихованці клубу „Грінпіс” Стахановської СЗШ № 28 (кер. В. М. Алексеєнко).

У 2010 році 5 учнів Лутугинського району (Першозванівська СЗШ, Розкішнянська ССШ і Фабричненська СЗШ) стали переможцями Всеукраїнського конкурсу „Вчимось заповідувати” і за свою змістовну роботу з вивчення та збереження природи Луганщини були нагороджені путівками до

Всеукраїнського табору „Юннат” (м. Київ).

Особливу увагу заслуговує природоохоронна та науково-дослідницька діяльність учнів та вчителів Розкішнянської спеціалізованої школи (директор Трошина С.В.), яка є базовим закладом ЛОППО. Значним досягненням школи слід вважати обґрунтування трьох (!) ботанічних пам'яток природи місцевого значення в Лутугинському районі. Це місця зростання рослин, котрі занесені в Червону книгу України (біля 15 видів) та до списку рослин, які потребують охорони в Луганській області (більше 20 видів), а саме: „Балка Плоска” (291,6 га), „Знам'янський Яр”(141,2 га) та „Дельфінієвий схил” (51га, чисельність дельфінія яскраво-червоного (*Delphinium puniceum* Pall) (біля 7000 особин) є підставою для надання території статусу заказника державного значення).

Це унікальний випадок в історії заповідання в регіоні, а можливо, в Україні, коли учні під керівництвом вчителя географії Джос Наталії Володимирівни склали наукове обґрунтування кількох перспективних природно-заповідних територій. І на сьогодні вже підготовлено обґрунтування щодо створення нової ботанічної пам'ятки „Челюскінська балка” (місця зростання червонокнижнички рясткі Буше (*Ornithogalum boucheanum* (Kunth) Aschers) на площі 20,8га).

На базі Розкішнянської школи створено навчальний полігон -екостаціонар, обладнаний майданчиками для спостережень, екологічними стежками і маршрутами, екологічною лабораторією та ін., який широко використовується інститутом для формування екологічної компетентності учителів, учнів та їхніх батьків.

Важливим структурним елементом екостаціонару є екологічна стежка (довжина 8 км), яка розроблена керівником і вихованцями екологічного гуртка школи. На маршруті визначено 19 точок для проведення фенологічних та географічних спостережень, практичних занять, спрямованих на отримання глибоких знань про особливості рельєфу та геологічної будови території (точки 8-11); особливості яроутворення та організації протиерозійної діяльності в регіоні, зокрема ґрунтозахисне значення контурних стокорегулюючих, вітроломних лісосмуг та байрачних лісів (точки 1-2, 10-11, 16-19); особливості зростання рослин, занесених до Червоної та Зеленої книг України, рослин, які потребують охорони в Луганській області: астрагал крейдолюбний, гісоп крейдяний, дельфіній яскраво-червоний, рячик руський, ковили (Лессінга, вузьколиста, волосиста, українська), тюльпан Шренка, мигдаль низький, анемона лісова тощо - точки 5-7, 12, 15); негативний вплив людини на довкілля (піщаний кар'єр на точці 3) та результати корінної меліорації схилів (точка 16) тощо.

Екологічна стежка є невід'ємною структурної одиницею практичних занять на курсах підвищення кваліфікації вчителів географії та біології, шкільних екскурсій та навчальних практик у позаурочний час.

Одним із інноваційних напрямків роботи інституту щодо формування екологічної компетентності учнів є організаційно-методичне забезпечення участі освітян і учнів Луганщини у міжнародних практичних науково-освітніх проектах, одним із яких є *програма GLOBE* („Глобальне вивчення і спостереження з метою поліпшення довкілля”), головним завданням якої є об'єднання учнів, студентів, учителів, науковців з усього світу з метою поширення екологічної освіти та обміну інформацією про стан навколишнього природного середовища в усіх куточках планети. Піонерами цього науково-дослідницького руху в регіоні є Лисичанський багатопрофільний ліцей (учит. О. А. Волошинов), Луганська СЗШ № 11 (учит. В. С. Анісімов), Алчевський міський еколого-натуралістичний центр (Ю. С. Капранова, С. В. Капранов), які протягом декількох років проводять спостереження за станом навколишнього природного середовища у своєму регіоні.

Участь у програмі є унікальною нагодою для вчителів та учнів опанувати методики спостережень за станом довкілля. Наприклад, досліджуючи склад води у своїй місцевості, учні зможуть навчитися розпізнавати ознаки забруднювачів, визначати залежність різноманіття макрофауни безхребетних від хімічного складу води, моделювати різні умови для виживання різних видів живих організмів, опановувати метод статистично випадкового відбору зразків. Досліджуючи ґрунти, учні навчаються розпізнавати і характеризувати горизонти ґрунтів, їх властивості та ступінь маргіналізації, вторинного закислення, засолення та забруднення. До числа процедур, яким навчаються учнів під час дослідження наземного покриву, входять репрезентативний відбір проб, аналіз продуктивності різних типів систем, їх межі, цикли та кругообіги тощо [3].

Дослідницька діяльність у позакласний час має незрівнянно кращі, ніж шкільні уроки, можливості щодо забезпечення якості екологічної освіти та безпосереднього впливу на дітей усіх психологічних чинників природного походження: візуальних, аудіальних, тактильних, смакових та поведінкових. Їх цілеспрямоване використання дає змогу відчути красу й гармонію природи рідного краю; водночас загострюється й емоційне сприймання деградації природного середовища: різучі контрасти між мальовничим степом з байрачними лісами та звалищами побутових відходів або

лісових звалищ через вугільні копанки та піщані кар'єри залишають значний емоційний слід та будуть впливовішими аніж вербальне інформування щодо масштабів побутового забруднення довкілля.

Отже, екологічна освіта стає повноцінною і відповідає вимогам суспільства за умов, що всі учасники навчального процесу (учителі, учні та їх батьки) включаються в практично-орієнтовану діяльність на місцевості з вивчення регіональної та локальної екологічної ситуації. Ця діяльність потребує спеціальної екологічної підготовки педпрацівників, яка здійснюється під час проходження курсів підвищення кваліфікації та проведення численних заходів професійного розвитку в міжкурсовий період, які змістовно та структурно об'єднуються в єдиний адрагогічний цикл.

Луганський ОШПО пропонує різні моделі професійного розвитку педагогів, які реалізують варіативні підходи до змісту та технологій екологічної освіти дітей. Варіативність моделей професійного розвитку забезпечує можливість вибору кожним учителем моделі, яка відповідає його професійним запитам.

Умовою успішного формування екологічної компетентності учнів виступає застосування на курсах підвищення кваліфікації (КПК) активних форм і методів навчання, що включають експеримент і пошук, розвивають аналітичні та інтелектуальні вміння, здатність критично осмислювати явища, інформацію та досвід, знаходити й обґрунтовувати варіанти вирішення екологічних ситуацій. Навчально-тематичним планом КПК учителів географії та біології, керівників гуртків передбачено:

- ознайомлення з анотованими каталогами методичної літератури з актуальних питань екологічної освіти та наукової літератури щодо сучасного стану навколишнього природного середовища та основних методик його оцінювання;

- практичні заняття на місцевості (екостационар) та спецкурси з опануванням методик викладання окремих розділів програм шкільних курсів географії та біології, екології (11 кл.), факультативів „Уроки для стійкого розвитку” (7-8 класи) [4] тощо;

- тематичні дискусії щодо організації традиційних і нетрадиційних форм та методів екологічної освіти на уроках географії, біології, природознавства та в позакласний час;

- творчі зустрічі слухачів з учителями та керівниками екологічних гуртків (які підготували переможців екологічних конкурсів та олімпіад) з метою ознайомлення з їхньою системою роботи щодо формування екологічної компетентності учнів.

Основна робота методистів інституту щодо екологічної підготовки вчителів здійснюється в міжкурсовий період, специфікою якого є *тривалість, тривієва організаційна структурованість: інститут ППО* (який розробляє відповідні моделі, спеціальні програми і надає рекомендації та матеріали щодо методології, змісту та технологій безперервної освіти педагогів у міжкурсовий період) – *методичні кабінети/центри - методичні об'єднання* (які є співвиконавцями цих програм) та *органічне поєднання безперервної освіти вчителів з їхньою професійною діяльністю та самоосвітою* [5].

Інноваційним напрямком науково-методичної роботи Луганського ОШПО є підготовка методистів методичних кабінетів, керівників методичних об'єднань, творчо працюючих учителів як:

- *тренерів* – фахівців з проведення тренінгів та інших інтерактивних форм навчання учителів; з впровадження в навчальний процес пілотних проектів екологічної спрямованості (акцій, факультативів, міжнародних програм тощо); з організації профільного навчання, науково-дослідницької діяльності в навчальному закладі тощо;

- *консультантів* – фахівців, які поглиблено опанували методику викладання окремих розділів шкільної програми з екології або певних спецкурсів та факультативів; оволоділи технологіями оцінювання навколишнього середовища та здатних надати консультації щодо створення екостежки, навчального полігону для спостережень тощо;

- *експертів* – фахівців, які поглиблено опрацювали певний напрям забезпечення якості шкільної екологічної освіти і можуть об'єктивно оцінити наявний стан у ході експертизи.

Професійна підготовка вищезазначених категорій здійснюється методом проектів (складається з трьох модулів по 6 годин кожний), який дозволяє організувати навчання так, щоб його учасники стали співавторами цього процесу. До занять запрошуються науковці кафедр географії, екології та садово-паркового господарства Луганського національного університету імені Т. Шевченка, провідні фахівці Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Луганській області, методисти обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді.

Під час проведення проектів учителі отримують навчально-методичні матеріали щодо організації природоохоронної та науково-дослідницької діяльності учнів в межах обласних та

міжнародних програм, акцій, проектів, та рекомендації щодо створення шкільних еколого-натуралістичних музеїв та підготовки учнів до екологічних змагань різного рівня.

З 2009 року ЛОППО здійснює підготовку тренерів та консультантів з методики проведення комплексної оцінки стану навколишнього природного середовища шляхом організації еколого-краєзнавчої експедиції або екологічного маршруту. За час навчання у проекті вчителі оволодівають такими технологіями [6]:

- оцінки якості (забруднення) повітря (за фізичними властивостями, за хвоєю сосни звичайної, за лишайниками на стовбурах дорослих дерев, визначення чистоти повітря за кислотністю опадів);

- оцінки якості води (за присутністю у воді біоіндикаторів, за показниками її прозорості, кислотності, лужності та кількості розчиненого кисню);

- оцінки якості ґрунтового покриву (наявність типових ґрунтових горизонтів, їх потужність і ступінь вираженості у порівнянні з „еталонним” ґрунтовим профілем, за показниками рН, за результатами визначення родючості ґрунту (вміст азоту, фосфору, калію та незв’язаних карбонатів) та наслідками впливу людини на ґрунтовий покрив);

- визначення різноманітності та багатства рослинності (за різноманітністю деревного, чагарникового та трав’янисто-прочагарникового ярусів, ярусу мохів та лишайників (стовбурових мохів і лишайників), за показниками кисневоутворювальної здатності дерев);

- визначення різноманітності тваринного світу та вивчення відтворення живих організмів (за різноманітністю консументів I-IV рівнів, редуцентів та інтродукованих видів, за результатами спостережень відносно ушкоджень рослинності, наявності екскрементів, характерних звуків, слідів, гнізд, нір, котловин тощо);

- визначення рівня шуму й рівня низькочастотного та електромагнітного випромінювання та радіаційного фону (за наявністю джерел ЕМ випромінювання та відстанню до них, за показниками мкР/год тощо);

- емоційно-ціннісного сприйняття навколишнього середовища (за показниками привабливості для проживання та відпочинку).

Одним із кінцевих результатів експедиції/маршруту може бути науково-практична конференція (підведення підсумків вищезазначених спостережень та досліджень учнівських бригад) або круглий стіл щодо обговорення загальної оцінки стану навколишнього середовища вивченої території; отриманих уявлень про „еталон” стану навколишнього середовища у даному районі, що не зазнав негативного впливу людини; результатів негативного впливу людини на природні комплекси та обґрунтування природоохоронних заходів та конкретних дій учнів та їх батьків щодо сталого розвитку Донбасу.

Значним попитом серед освітян області користуються проекти з підготовки в інституті тренерів та консультантів за міжнародними програмами *GLOBE* та „Зелений пакет”. Регіональний екологічний центр Центральної і Східної Європи розробив мультимедійний навчальний комплекс „Зелений пакет”, який розповсюдив у 15 країнах. З 2001 року понад 20 тис. учителів в Європі пройшли відповідний інструктаж, а близько 2 млн. школярів пройшли цей курс навчання використовуючи інтерактивні мультимедійні матеріали. У 2011 році завдяки фінансуванню Координатора проектів ОБСЄ в Україні ці матеріали отримали навчальні заклади Луганщини.

Зелений пакет складається з 22-х тем з охорони навколишнього середовища та сталого розвитку, які згруповані у п’ять розділів: компоненти навколишнього середовища, загрози навколишньому середовищу, вплив діяльності людини, глобальні загрози та цінності (етика та споживчі цінності, здоров’я людини...).

Запровадження в регіоні „зелених стандартів” в освіті буде сприяти формуванню в учнів нових цінностей та встановленню нової моделі поведінки в школі, вдома і в суспільстві, на протипагу простому накопиченню знань, заохочуванню учнів до активної позиції в питаннях охорони навколишнього середовища і передачі здобутих знань та навичок членам родини.

Інститут готує та сертифікує тренерів, консультантів і експертів, які надалі взаємодіють з методичними кабінетами, методичними об’єднаннями, базовими та експериментальними школами з формування екологічної компетентності учнів, з проведення моніторингу за станом навколишнього природного середовища в своєму місті району.

Результати безперервної освіти педагогів області постійно презентуються в методичному банку ЛОППО, науково-методичних виданнях інституту та інших видавництвах, що сприятиме розвитку інтелектуального й творчого потенціалу освітян Луганщини.

Отже, Луганський ОППО разом з учителями базових шкіл, методистами та керівниками гуртків позашкільних центрів проводить значну роботу щодо формування екологічної

компетентності учнівської молоді, створює належні умови для застосування екологічних знань й досвіду дітей у повсякденних ситуаціях.

Екологічна ситуація в регіоні передбачає не тільки засвоєння учнями екологічних знань, а й формування системи практичних умінь щодо оцінювання якості середовища і здоров'я населення, моделювання екологічної ситуації в регіоні, проведення екологічного моніторингу та екологічних експертиз.

Діяльність Луганського ОШПО представлена різними напрямками роботи як з учнями, так і з учителями на курсах підвищення кваліфікації і в міжкурсовий період з використанням активних методів навчання та залученням провідних науковців вищих навчальних закладів та відповідних державних установ до організації безперервної освіти педпрацівників регіону.

Визначальними ознаками інноваційної діяльності інституту є *особистісний і професійний розвиток* усіх учасників навчально-виховного процесу, а її результатом – *якісно новий рівень освіти*, який формує ціннісне ставлення до природи Донбасу та усвідомлення учнями власної причетності до проблем забруднення та збереження довкілля.

Література

1. Луганщина – край турботи та надій / Річний звіт про стан навколишнього природного середовища в Луганській області у 2008 році. -Луганськ. – 2009. – С. 13–23. **2.Формування** екологічної компетентності школярів : наук.-метод. посібник / Н. А. Пустовіт, О. Л. Пруцакова, Л. Д. Руденко, О. О. Колонькова. – К. : Педагогічна думка, 2008. –С. 8–11. **3.GLOBE** в Україні. Методологічний збірник /Під ред. В. В. Вербицького. – К., 2004. –132с.**4.Уроки** для стійкого розвитку. /Уклад. О. І. Пометун, Л. М. Пилипчатіна, Г. В. Серова, І. М. Сущенко. 7-8 кл. : Метод. посібник для вчителів. – К., 2007. – 80 с. **5.Сорочан Т.** Безперервна освіта педагогів у міжкурсовий період / Т. Сорочан, Б. Дьяченко // Освіта на Луганщині. – 2010. – № 1(32). – С. 7–13. **6.Післядипломна** педагогічна освіта : професійний розвиток учителів географії : навч. метод. посібник для самостійної роботи слухачів курсів підвищення кваліфікації / Уклад. С. О. Жерліцин, О. С.Дубовик, О. В.Часнікова, Н. І. Лисенко. – Луганськ. – 2010. – С.66–97.

УДК [911.3:008](477.54)

*Ключко Л. В., к. г. н., доц.,
Кулешова Г. О., к. г. н., ст. викл.,
Нища О.С., маг., інженер
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна*

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ХАРКІВЩИНИ

Культурна спадщина відіграє важливу роль у формуванні соціально-культурного простору та впливає на територіальну організацію соціальної сфери. Культура виступає одним із чинників консолідації суспільства, а також є показником самобутності нації. Регіони східної України мають багату культурну спадщину. Культурні пам'ятки виступають її основними носіями, і суспільство має дбати про їх збереження і відновлення.

Останнім часом у нашій державі спостерігається зниження інтересу суспільства до своєї історії та культурної спадщини, що пояснюється багатьма причинами. Головними з них є зниження рівня платоспроможності основних верств населення, брак у громадян вільного часу та надання переваги розважальним способам відпочинку та заходам арткультури. Як наслідок відбувається скорочення кількості екскурсій маршрутами до пам'яток культурної спадщини, а в цілому – занепад історичної свідомості та менталітету молоді.

Одним зі способів відродження культурного потенціалу як регіону, так і країни в цілому є туристичне освоєння пам'яток культурної спадщини, а саме розвиток культурного туризму. Цей вид туризму є одним з найбільш дієвих способів поширення та популяризації історико-краєзнавчих знань, вивчення пам'яток культури.

Метою дослідження є проведення суспільно-географічного аналізу сучасного стану культурної спадщини Харківської області.

У ході проведення дослідження було поставлено такі завдання:

- розглянути та проаналізувати попередні дослідження та поняттєво-термінологічний апарат з даної теми;

- визначити та охарактеризувати передумови та чинники, що впливають на формування та розвиток культурної спадщини;
- дослідити структуру культурної спадщини Харківської області;
- проаналізувати територіальні особливості розміщення пам'яток культури по території області;
- визначити проблеми розвитку культурної спадщини та запропонувати заходи по їх вирішенню.

Згідно Закону України „Про охорону культурної спадщини”, під поняттям культурна спадщина слід розуміти сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Під останніми слід розуміти визначні місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність [4].

Дослідженням суспільно-географічних особливостей культурної спадщини присвячено праці таких вітчизняних учених як Ю. О. Веденін, М. Є. Кулешова, Ю. Л. Мазуров, І. В. Кондаков (Росія), К. М. Горб, К. А. Поливач (Україна) та ін. [1].

На формування та розвиток культурної спадщини впливають наступні групи чинників та передумов: історико-географічні передумови, економіко-географічні, політико-географічні та соціально-географічні чинники. Найбільший вплив на формування культурної спадщини Харківської області мають історико-географічні особливості. До них відносяться історико-етнографічні особливості формування території регіону та його культури, історичні події та їх вплив на розвиток культури та культурної спадщини.

У Харківській області на державному обліку перебувають 9419 пам'яток (в тому числі 108 об'єктів національного значення). З них 5942 одиниці пам'яток археології, 2664 – пам'яток історії, 736 – архітектури та містобудування, 69 монументального мистецтва та 8 пам'яток садово-паркового мистецтва. Переважна більшість цих об'єктів входить до складу комплексів, лише 27 % розташовується окремо, це, зокрема, меморіальні комплекси, історико-археологічні та історико-культурні заповідники. Так, зокрема, у Харківській області знаходять 2 таких комплекси національного значення, а саме Чугуївський історико-культурний заповідник імені І. Ю. Рєпіна та історико-археологічний музей-заповідник „Верхній Салтів” у Вовчанському районі.

У структурі культурної спадщини Харківської області найбільшу питому вагу мають археологічні пам'ятки, їх 63 %, дещо меншу частку займають історичні пам'ятки (близько 30 %), пам'ятки архітектури та містобудування (8 %), пам'ятки монументального мистецтва (1 %) і найменшу питому вагу мають об'єкти садово-паркового мистецтва (менше 1 %). Суттєве переважання пам'яток археології пояснюється історичними особливостями формування території [2; 3].

Пам'ятки культури по території області розміщені досить нерівномірно, що пояснюється в першу чергу історико-географічними передумовами формування культурної спадщини Харківщини.

Так, найвищий рівень концентрації об'єктів у розрахунках на площу території (100 км²) території спостерігається в м. Харкові (574 об'єкти на 100 км²) та Шевченківському (60,4 відповідно) і Зачепилівському (54,5 відповідно) районах. Так як формування області починалося із заснування Харківської губернії, переважна більшість пам'яток зосереджена саме в обласному центрі. Високі показники в Зачепилівському та Шевченківському пояснюються тим, що на незначну площах даних адміністративні одиниці зосереджується велика кількість пам'яток. Найнижчі показники спостерігаються в Кегичівському районі всього 9,3 на 100 км². Це пов'язано тим, що хоча даний район займає незначну площу, але все ж об'єктів небагато, це переважно археологічні та історичні пам'ятки, архітектурні та садово-паркового мистецтва взагалі відсутні. В інших районах спостерігаються середні показники [2; 3].

За рівнем концентрації пам'яток археології лідирує Шевченківський район, це другий район за кількістю цих об'єктів, після Зміївського. Наявність високих показників у даних районах пояснюється історичними особливостями формування території, та означає що саме тут спостерігалася найбільша кількість стоянок первісних племен. Найменша кількість пам'яток спостерігається в м. Харкові, так як з розвитком індустріалізації та урбанізаційних процесів, у місті практично не залишилося куточків які б не зазнали антропогенного впливу [2].

Незначна кількість пам'яток зосереджується у Валківському, Кегичівському, Коломацькому, Ізюмському, Чугуївському та Богодухівському районах, що пояснюється особливостями освоєння території сучасної Харківщини.

Найвищий рівень концентрації історичних об'єктів характерний для Харківського району та м. Харкова. Це пояснюється тим, що саме тут відбувалося найбільше історичних подій, саме з Харкова та біля його околиць починалося заселення сучасної території області. Також тут розташовується 3 історичних поселення (м. Харків, м. Люботин та м. Мерефа). Також саме наявністю історичного міста ми пояснюємо те, що в Балаклійському районі знаходиться значна кількість історичних пам'яток культури. Найменші показники спостерігається в Коломацькому, Борівському, Дворічанському, що пояснюється периферійним положенням даних районів, а також те, що вони освоєні найпізніше. Також невисокі показники в Лозівському, Чугуївському, Барвінківському районах та Великобурлуцькому районах, на нашу думку це пояснюється значною площею території цих районів та меншою кількістю історико-культурних подій на цій території [2].

Архітектурні споруди здебільшого сконцентровані в містах та селищах міського типу. Найбільша концентрація пам'яток архітектури спостерігається в м. Харкові. Ми можемо пояснити це тим, що Харків є не лише адміністративним центром, а й головним культурним центром області. Також високі показники мають, Вовчанський та Краснокутський райони за рахунок своїх районних центрів. В останньому розташовується пам'ятка національного значення замська садиба „Наталівка”, яка є одним найбільш відвідуваних туристичних об'єктів Харківської області [3].

У цілому необхідно відзначити досить низькі показники, характерні для більшості районів області. У таких районах як Коломацький, Шевченківський та Печенізький пам'ятки архітектури взагалі відсутні, що пояснюється відносно недавнім утворенням цих регіонів, які раніше знаходилися в складі інших районів. Відсутні об'єкти також у Кегичівському районі, так як раніше територія цього району була в складі Полтавської області й лише після адміністративної реформи 1935 р. увійшла до складу Харківської області.

Найвищий показник концентрації пам'яток монументального мистецтва спостерігається в м. Харкові, саме тут зосереджується основна маса об'єктів (36 одиниць) та знаходиться 4 пам'ятки національного значення. Значна кількість цих пам'яток зосереджена в Близнюківському районі (6 одиниць), дещо менше в Харківському районі (5 одиниць). Проте на території інших районів пам'яток незначна кількість або вони взагалі відсутні [2].

Пам'ятки садово-паркового мистецтва зосереджені лише в Богодухівському, Валківському, Краснокутському та Харківському районах. Зокрема, найвищий показник концентрації цих пам'яток на 1000 км² в Краснокутському районі (3,85). Тут знаходяться пам'ятка національного значення дендропарк (80-ті рр. XIX ст.), а 3 пам'ятки мають місцеве значення. Дещо менший рівень концентрації пам'яток садово-паркового мистецтва у Валківському районі (1,98). Національне значення мають дендропарк „Литвинівка” (1930-1933 рр.) та „Старомерчанський” палацово-парковий комплекс (XVIII ст.) [3].

Однак, незважаючи на позитивні зрушення останніх років, загальний стан об'єктів культурно-історичної спадщини в Україні в цілому та Харківської області, зокрема, залишається незадовільним та потребує термінових заходів для поліпшення ситуації.

Однією з проблем, які можна віднести до головних, є недостатня фінансова підтримка культурної спадщини, так як сфера культури області так і України загалом, фінансується за залишковим принципом. У зв'язку із цим виникають проблеми, пов'язані з незадовільним матеріальним становищем значної пам'яток культури як місцевого так і національного значення. Більшість з них потребують реставраційних заходів, невиконання яких може призвести до втрати пам'яток культури. Це, зокрема, пам'ятки, які зосереджені на території Старомерчицького, Шарівського та Наталіївського палацово-паркових комплексів.

Також існують проблеми, які пов'язані з відсутністю єдиного управлінського органу, який займався б питаннями охорони та використання об'єктів культурної спадщини. Зараз ці функції розподілені між управлінням культури та туризму й управлінням містобудування та архітектури та іншими відомствами області, що унеможливило забезпечення комплексного державного керівництва охороною, використанням і відновленням пам'яток культурної спадщини.

Суттєвою проблемою є відсутність єдиного державного реєстру пам'яток культури. Існуючі реєстраційні документи були створені ще на початку 90-х років та потребують, виключення одних об'єктів та включення інших.

Окрім вище перерахованих проблем, пов'язаних з охороною та використанням пам'яток, ще існують проблеми, пов'язані зі зниженням інтересу суспільства до своєї історії та культурної спадщини, що пояснюється багатьма причинами, про що говорилося раніше.

Вирішення цих проблем, на нашу думку, можливе в результаті проведення заходів по удосконаленню організаційного, правового та фінансового механізмів регулювання сфери культури

України на регіональному рівні. Серед основних заходів слід відзначити:

- створення єдиного органу управління з питань охорони та використання культурної спадщини області;
- збільшення обсягів та поліпшення якісної структури фінансування культури, вдосконалення механізмів використання коштів;
- покращення матеріально-технічної бази музеїв та їх комп'ютерне оснащення;
- проведення необхідних реставраційних робіт пам'яток архітектури та садово-паркового мистецтва;
- створення єдиного державного реєстру пам'яток культури, а також проведення її паспортизації;
- організація та проведення комплексних суспільно-географічних досліджень для виявлення, збереження, охорони, відновлення історико-культурних пам'яток і об'єктів регіонального та локального рівня.

На нашу думку, провівши вище зазначені заходи, можна буде говорити про перспективи розвитку культурної спадщини Харківщини. Область володіє значним історико-культурним потенціалом, а тому перспективним є більш активне залучення пам'яток культури в туристичну діяльність. Це насамперед старовинні садиби Харківської області, це такі як садиба Наталівка та Шарівка в Богодухівському районі, на території яких зосереджено значна кількість пам'яток архітектури. Перспективним також є організація туристичних екскурсій не лише центральними районами, але й до більш віддалених районів області. Останні володіють значним історико-культурним, але на жаль рівень використання культурної спадщини досить низький.

Література

1. **Горб К. М.** Концепція національної спадщини України як об'єкта вивчення суспільної географії // Часопис соціально-економічної географії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна – Х. : Вид-во Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 4 (1). – С. 55 – 61. 2. **Державний** реєстр пам'яток культурної спадщини Харківської області та м. Харкова. Дані сектору охорони культурної спадщини управління культури та туризму Харківської обласної адміністрації. 3. **Державний** реєстр нерухомих пам'яток культури районів Харківської області та м. Харкова. Дані управління містобудування та архітектури Харківської обласної адміністрації. 4. **Закон** України „Про охорону культурної спадщини” Постанова ВР №39, ст.333 від 08.08.2000 р.

УДК 338.48(477.77)

*Г. І. Парилівська, вчит.
Самійлівська загальноосвітня школа I-III ступенів
Новоазовської районної ради (Донецька область)*

ПОПУЛЯРНІ ТА МАЛОВІДОМІ ОБ'ЄКТИ ТУРИЗМУ ПРИАЗОВ'Я

Постановка проблеми. Сьогодні туризм є однією з провідних галузей світового господарства, тому що це важливий економічний ресурс розвитку багатьох країн світу та головний канал культурного спілкування, обміну знаннями та співпраці народів. Україна має всі передумови для розвитку цієї галузі: вигідне географічне та геополітичне положення, широкий спектр природних, історико-культурних і соціальних ресурсів. Разом з тим цей потенціал реалізується не в повній мірі. Навіть у найсприятливіші роки (2007, 2008) наша країна посідала лише 43-тє та 45-тє місця у світі [7; 6]. Однією з причин, що гальмують розвиток туристичної галузі нашої держави, є недостатній обсяг позитивної інформації як про Україну в цілому, так і окремих її регіонів [2, с. 11]. Особливої уваги потребують ті райони, які мають значний рекреаційно-туристичний потенціал, до таких, зокрема, належать старопромислові та сільськогосподарські райони Донбасу.

Мета статті: розглянути деякі об'єкти на території Новоазовського району Донецької області з точки зору привабливості їх для туристів.

Аналіз останніх публікацій. Аналіз сучасного стану світового туризму, динаміки та тенденцій розвитку, а також місця в цих процесах України подано в роботах В. Пестушко, Г. Уварової [7; 11], І. Смаля [8; 4]. Проблеми розвитку окремих видів туризму в Україні досліджували: Т. Божук [1; 3], О. Вуйцик [2; 9], Л. Дворська [3; 113], О. Колотуха [5; 10].

Виклад основного матеріалу. Новоазовський район Донецької області знаходиться на південному сході України. З півдня омивається Азовським морем, на сході – межує з Неклинівським районом Ростовської області. Територію перетинають автомобільні траси Одеса – Ростов-на-Дону та Новоазовськ – Донецьк. Відсутність інших видів транспорту компенсується сусідством із містом Маріуполь на заході, у якому знаходяться залізничний вокзал, аеро- та морський порти. Отже, географічне положення району сприятливе для розвитку туристичної галузі.

Узбережжя Азовського моря. Сприятливі кліматичні умови (купальний сезон триває з травня по вересень), піщані береги, цілющі властивості води та морської грязі, незначні глибини роблять його привабливим для відпочиваючих. Разом з тим природно-ресурсний потенціал використовується не на повну силу через слабкий розвиток інфраструктури, також потребують благоустрою та облаштування окремі ділянки берега.

Гідрологічна мережа району дуже рідка. Територію перетинають всього дві річки – *Кальміус*, на якій збудовано *Павлопільське водосховище*, та *Грузьський Єланчик*. Їх узбережжя використовуються не тільки як місця відпочинку вихідного дня, а й для розвитку спортивної рибалки. Таку ж саме роль відіграють й *ставки*. Особливою популярністю користуються ставки в селах Ванюшкине, Козацьке та Хомутове.

Серед форм рельєфу, які виступають об'єктами туризму, слід відзначити *Криву косу*, як приклад морської акумуляції.

У районі знаходяться дві природно-заповідних території: „*Хомутовський стіп*” – філія Українського степового природного заповідника та національний ландшафтний парк „*Меотида*”. Перший належить до найстаріших природоохоронних об'єктів Донбасу (1926 р.) Тут охороняється 24 види рослин, занесених до Червоної книги України: гіацинтик Палласів, горицвіт волзький, дрік скіфський, карагана скіфська, катран татарський, майкараган волзький, півонія тонколиста, тюльпан дібровний, тюльпан Шренка, шафран сітчастий та інші. За кількістю видів ковили (12) йому немає рівного у світі. Особливий інтерес привертають релікти: ефедра двоколоса, оман шорсткий, півники низенькі. Зустрічаються й видів тварин, занесені до Червоної книги України: їжак вухастий, перев'язка звичайна, тхір степовий, гадюка степова східна, полоз жовточеревий, лунь польовий, бражник Мертва голова тощо [6]. Особливою увагою серед туристів користується тераріум та музей. Фахівці заповідника успішно реалізують програму пошуку уцілілих решток степів Приазов'я для наступного заповідання.

Національний ландшафтний парк „*Меотида*” створений у 2000 році. Має значний рекреаційний потенціал: тепле мілководне море, зручні піщані пляжі, сприятливі кліматичні умови. У рослинному покриві виділено 49 формацій, з яких 4 занесено до Зеленої книги України. Унікальний і тваринний світ. Тут охороняються види, занесені до Червоної книги України: ходуличник, кулик-сорока, морський зуйок, лучний та степовий дерихвіст, чорноголова вівсянка, дельфін-азовка, степовий тхір, вухатий їжак тощо. Туристи мають змогу зупинитися безпосередньо на Кривій косі в зоні регульованої рекреації. Для ознайомлення з поселеннями птахів (рябодзьобого, річкового та малого крячків, сріблястого мартина та чорноголового реготуна) можуть піднятися на вежу, або здійснити водну екскурсію. Це одне з небагатьох місць де можна зустріти *кучерявого пелікана* в природі [4; 53].

Новоазовська ВЕС – один з позитивних прикладів сучасного погляду на взаємовідносини людини й природи – знаходиться поблизу села Безіменного. Площа поля, відведеного під вітроелектростанцію, займає близько чотирьохсот гектарів. Станцію введено в експлуатацію в 1998 році. Зараз працюють агрегати трьох типів: USW 56-100 (потужністю 50 кВт), „Турбогвинт” (потужністю 600 кВт) та FL-2500, параметри яких вражаючі та не мають аналогів у країні: потужність – 2,5 МВт, висота вежі 100 метрів, довжина лопаті крила – 48,5 метрів.

Уявити темпи розвитку технічного прогресу дозволить порівняння сучасної сільськогосподарської техніки, з тракторами часів колективізації. Їх можна побачити на постаментах у селах Безіменному та Хомутове.

У районі є всі передумови для розвитку сакрального туризму. Бажаючі мають змогу відвідати православні храми: Храм Святителя Миколи Чудотворця (м. Новоазовськ); Храм Апостолів Петра та Павла (селище Сєдове); Храм Іоанна Хрестителя (село Безіменне); Храм Святого Благовірного князя Олександра Невського (село Красно армійське); Храм Сергія Радоніжського (село Широкине); Храм Сергія Радоніжського (село Самійлове); Храм Параскеви П'ятниці (село Приморське); Храм Спиридона Триміфунтського (село Комінтернове).

Висновок. У Новоазовському районі склалися сприятливі умови для розвитку туристичної галузі в багатьох напрямках, що позитивно впливатиме на економічну ситуацію в регіоні. Серед

стримуючих факторів розвитку туризму слід зазначити:

- відсутність розроблених туристичних маршрутів;
- низький рівень реклами;
- відсутність належного транспортного забезпечення.

Література

1. **Божук Т.** Розвиток релігійного туризму: різновиди, функції, пріоритети / Т. Божук // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2011. – № 16. – С. 3 – 6.
2. **Вуйцик О.** Ностальгійний туризм в Україні / О. Вуйцик // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2010. – № 16. – С. 9 – 11.
3. **Дворська Л. А.** Суспільно-економічні чинники розвитку екологічного туризму в Україні / Л. А. Дворська // Наукові пошуки географічної громадськості: вчора, сьогодні, завтра: матеріали Міжнар. наук. конф. (Луганськ, 26 – 28 жовт. 2009 р.) – Луганськ: ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. – С. 113 – 115.
4. **Заповідними стежками степу: Путівник** / Кононенко О., Манк Ж., Крижанівська О. – К.: Київський університет, 2009. – 57 с.
5. **Колотуха О.** Соціальний туризм в Україні / О. Колотуха // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2010. – № 20. – С. 3 – 5.
6. **Осичнюк В.** Хомутовський степ / В. Осичнюк. – Донецьк: Донбас, 1974. – 31 с.
7. **Пестушко В.** Туризм – шлях у майбутнє / В. Пестушко, Г. Уварова // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2011. – № 24. – С. 6–7.
8. **Смаль І.** Міжнародний туризм: динаміка і тенденції розвитку / І. Смаль // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2011. – № 36. – С. 4 – 6.

УДК 630*16:[338.48:502](477.6)

*Н. С. Жерліцин, студ.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка*

РОЛЬ ЛІСОВИХ ЕКЗОТІВ У ПОЛІПШЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ В ДОНБАСІ

Сучасний стан розвитку старопромислових районів України характеризується продовженням техногенного тиску на навколишнє природне середовище, переважно негативним впливом діяльності людини на динаміку біосферних процесів, що призводять до забруднення довкілля, деградації природних ландшафтів, вичерпання ресурсів, зменшення популяцій дикорослих рослин тощо. У цих умовах зростають проблеми охорони навколишнього природного середовища та екологічної освіти й виховання, однією з ефективних організаційних форм якої є пізнавальний (екологічний) туризм.

Важливою умовою організації природно-пізнавальних маршрутів є правильний вибір об'єктів, які б були не безликими складниками абстрактного навколишнього середовища, а розкривали б природні особливості регіону та взаємозв'язки між компонентами природи і забезпечували б розуміння її цілісності та унікальності.

В умовах Донбасу такими об'єктами, на нашу думку, є лісові насадження (природні й штучні) у силу декількох обставин.

По перше, створення лісонасаджень у степу - це важкий і складний процес із огляду на наступні характерні негаразди степової обстановки:

1. Сухість степового клімату й, відповідно, слабка забезпеченість вологою плакорних типів ґрунтів та ґрунтів, що викликають ґрунтову посуху.

2. Слабка проникність для води степових ґрунтів й, відповідно, значна витрата опадів на поверхневий стік та випаровування.

3. Слабка вилуженість степових ґрунтів та підґрунтя від легкорозчинних солей, що викликають так звану фізіологічну сухість ґрунтів, а також і безпосередню токсичну дію на деревні рослини.

4. Низькі температури і особливо різкі переходи до низьких температур як узимку після відлиги, так і у весняний та осінній періоди (заморозки).

5. Високі температури влітку, що пригнічують і навіть припиняють фотосинтез, і навпаки, сильно збільшують випаровування ґрунтом і рослинами.

6. Сильні вітри, що викликають ерозію ґрунтів (чорні бурі) і сильне висушування ґрунтів та рослин (суховії).

7. Наявність степової смітної рослинності та її значна агресивність і конкурентна міць.

8. Напад на лісові насадження гризунів (особливо зайців), комах-шкідників лісу, грибів-паразитів.

Розглядаючи механізм впливу степового середовища на лісонасадження, фахівці визначають, що згубна дія степових умов на деревні організми має ланцюговий характер: ослаблені чим-небудь

дерева стають надбанням багатьох бід, що врешті-решт призводить до загибелі насаджень у цілому [1; 2; 3].

По-друге, лісові насадження Донбасу, зростаючи в несприятливих кліматичних умовах, зазнають сьогодні надзвичайних навантажень від діяльності екологічно-агресивних промислових підприємств, численних водозаборів та відпочиваючих (на одного мешканця області припадає всього 0,1 га лісових насаджень).

Метою статті є розгляд особливостей зростання на території Луганської області лісових екзотів (на прикладі ялівцю віргінського) та використання їх у якості об'єктів природно-пізнавального туризму.

Сучасні ліси Луганської області представлені байрачними дібровами природного походження, заплавленими лісами й плакорними насадженнями здебільш штучного походження. Усі ліси віднесені до першої групи і виконують водоохоронно-захисну, кліматорегулюючу, протиерозійну, природоохоронну, рекреаційну та санітарно-гігієнічну функції. Саме лісам В.Докучаєв відводив головну роль у покращенні екологічної ситуації на території Донбасу.

У 2011 р. площа земель лісового фонду Луганщини складала біля 350 тис. га, з них укрито лісом близько 310 тис. га. Лісистість області – 11,6 %, у той час як на початку першого тисячоліття нашої ери вона, за даними Генсірука [4], складала майже 70,0 %. Основними напрямками розвитку лісового господарства в регіоні є збільшення лісистості території області до оптимального рівня 16,0 % (для цього щорічні об'єми посадок потрібно збільшити мінімум до 8 тис. га), нарощування природоохоронного потенціалу лісів та підвищення стійкості лісових екосистем щодо впливу негативних чинників середовища, змін клімату тощо [5].

Збільшення лісистості території Луганщини відбувається сьогодні переважно за рахунок посадок сосни звичайною, які складають у середньому 70,0 % від площі створюваних в області лісових культур. При цьому створюються чисті культури без введення листяних порід. Ця необґрунтована практика закладає на перспективу високу вірогідність загрози загибелі лісових насаджень від пожеж, хвороб і шкідників лісу. Створювані чисті соснові насадження біологічно нестійкі, і більшою мірою потерпають від несприятливих чинників навколишнього середовища [5].

Збільшення лісистості області до оптимального рівня неможливо без поліпшення якісного складу лісових насаджень, зокрема, введення нових для регіону деревних порід, у тому числі й екзотів, адаптованих до лісорослинних умов степного Донбасу.

У лісівничій практиці оцінювання можливостей введення нових порід проводиться за ступенем їх *посухостійкості, солестійкості, морозостійкості, стійкості до натиску степових трав, комах-шкідників та інших ворогів лісу.*

У степу України вже широко введені в культуру нові породи: акація біла, гледичія, клен ясенелистий, шовковиця, в'яз мілколистяний, горіхи, а також сосна чорна, ялівець віргінський та ін. Тільки експедицією В. Докучаєва в період 1892-1906 рр. інтродуковано в нашої зоні більше 120 видів дерев та чагарників (серед них тополь та верб понад 20 видів) [6]. Однією з таких відносно нових та перспективних для Луганщини порід є екзот *ялівець віргінський (Juniperus virginiana L.)*.

Ялівець віргінський природно зростає в Північній Америці, займаючи велику територію від штатів Північна Дакота, Мічиган та Мейн на півночі до штатів Техас, Луїзіана та Джорджія на півдні. У широтному напрямку ареал ялівцю віргінського тягнеться від узбережжя Атлантичного океану (штат Вірджинія) до кордону західних прерій у західних штатах Канзас, Небраска, Південна Дакота.

Ялівці в цілому світлолюбні, посухостійкі, морозостійкі й невибагливі до ґрунтових умов. Їх потужне коріння, укорінюючись глибоко в ґрунт і розгалужуючись під землею на всі боки на десять метрів, здатне добувати воду і поживні речовини з самих бідних ґрунтів. Тому ялівці виростають на засолених пісках морських узбереж, гірських пустинь, на моховитих болотах серед хвойних лісів Півночі й на вапняних ґрунтах у горах. До найбільш помітних біологічних особливостей усіх ялівців, крім їх яскраво вираженого світлолюбства та поверхневого залягання бокових коренів, відноситься також украй повільне зростання навіть в оптимальних умовах існування, але ялівці взагалі відрізняються довголіттям.

Ялівцеві ліси мають велике водоохоронне, водорегулююче та ґрунтозахисне значення. Підраховано, що на крутих схилах гір, у тих місцях, де ялівці зустрічаються тільки поодинокі або дрібними групами, з 1 га щорічно змиваються тисячі м³ ґрунту, а в густих ялівцевих заростях ґрунтової ерозії майже не спостерігається.

Ялівцеві ліси й рідколісся безперервно виділяють величезну кількість ефірних масел, що випаровуються з листя. Повітря над такими лісами повністю очищається від мікробів. Особливо інтенсивне випаровування в жарку погоду, причому ефірних масел випаровується стільки, що 1 га

ялівцевого лісу вистачило б для очищення повітря великого міста.

М. Рева, посилаючись на праці Маута (1890), С. Вульфа (1927) і А. Липи (1932) указує, що до Європи ялівець завезений в 1664 р., а в Україну вперше інтродукований був з Європи в 1811 р. у Кременецький ботанічний сад і в 1815 р. у Нікітський ботанічний сад [7].

Дослідження В. Добровольського [8] в 1946 р. вказують, що в Бантішевському парку (Слов'янський район Донецької обл.) є дерева ялівцю віргінського 1880-1890 років посадки. Посадковий матеріал для створення парку завозили з садівництва Замойського (Львівська обл.). А. Липа в 1952 р. [9] вказує, що в Україні зареєстровано понад 80 місць, де зростає ялівець віргінський.

Н. Сідельнік у колективній монографії Дніпропетровського держуніверситету „Штучні ліси степової зони України” при висвітленні принципів підбору порід для степових лісокультур указує на цілу низку переваг ялівцю віргінського щодо його пристосованості до лісорослинних умов українського степу і зазначає, що гледичія та ялівець віргінський за посухостійкістю в південному степу навіть перевершують місцеві породи, зокрема, дуб [1].

У 1968 р. М. Ревою був зроблений аналіз ходу зростання двох 45-річних дерев ялівцю віргінського, які до рубки виростили в алейній посадці головної садиби Велико-Анадольського лісового технікуму. Відзначається надто повільне зростання ялівцю у висоту в умовах Великого Анадолу в перші 15-20 років життя. Потім інтенсивність зростання збільшується, річний приріст досягає максимуму в 35-40-річному віці [1; 2].

Про достатню адаптацію ялівців до різних ландшафтно-кліматичних умов, їхню яскраво виражену світлолюбність і вкрай повільне зростання навіть в оптимальних умовах існування відзначається і в інших більш пізніх виданнях [3; 10].

У 1970 р. ялівець віргінський був широко поширений як у лісництвах південних областей України (Вознесенський ЛГЗ Миколаївської області, балтський ЛГЗ Одеської області, Мелітопольський ЛГЗ Запорізької області), так і в Донецькій області (43 пункти, зокрема, у межах Велико-Анадольського ЛГЗ).

У цілому, у наявних публікаціях другої половини ХХ століття відзначається, що з початку інтродукції в Україну ялівець віргінський зарекомендував себе придатним для різних видів декоративних посадок. У культурі краще почуває себе при вирощуванні окремими деревами, в алейних посадках та чистих насадженнях.

У 2006-2008 рр. нами були проведені польові дослідження, у результаті яких були виявлені в межах 2-х лісництв Луганської області 3 ділянки компактного зростання 306 дерев ялівцю віргінського [11].

Перша ділянка знаходиться в межах Юницького дослідного лісництва Луганської агролісомеліоративної станції в Біловодському районі (поблизу селища Городище). На території лісництва знаходиться ботанічний заказник державного значення „Юницький”. Заказник зберігає Старобільську ділянку „Особливої експедиції щодо обліку та контролю різних засобів ведення лісового та водного господарства в степах Росії”, організовану в 1892 р. В. Докучаєвим.

Територія представлена ландшафтами лесових розчленованих рівнин на платформенній основі з чорноземами південними малогумусними з фрагментарною рослинністю різнотравно-типчаково-ковилових степів [1; 18]. Клімат континентальний, помірно засушливий ($t_{\text{min}}+21-22^{\circ}\text{C}$, $t_{\text{сiч}}-6,7-7,9^{\circ}\text{C}$, середня річна кількість опадів 440-460 мм (за вегетаційний період 240-290 мм); безморозний період 160 днів, зафіксовані абсолютний мінімум -40°C , абсолютний максимум $+41^{\circ}\text{C}$).

На території заказника знаходиться дендрарій, закладений В. Докучаєвим та К. Юницьким (перший керівник Старобільської ділянки). У ньому зростає близько 200 видів дерев та чагарників, переважно немісцевого походження: хвойні породи – ялина європейська, колюча, Енгельмана; туя західна; сосна звичайна, австрійська, Веймутова й гірська; ялівець віргінський.

Навколо управління лісництва нами було виявлено 25 дерев ялівцю віргінського у віці більше ста років при висоті від 11 до 14 метрів та діаметрі в основі кореневої шийки від 71 до 171 см. Насіння цих дерев-„прабатьків” стало основним посадковим матеріалом для всіх наступних поколінь ялівцю віргінського в Луганській області.

Тут же, біля управління лісництва, виростає 14 дерев ялівцю віргінського, імовірно 1980-1982 років висадки. Усі дерева мають чудовий вигляд.

На території кварталу № 15 (виділ 1) цього ж лісництва сьогодні зростає 139 дерев ялівцю віргінського, ймовірно 1982-1985 років висадки. Представники другого покоління американського екзота мають достатні таксаційні показники й відповідно зовнішній вигляд. Усі дерева практично однакові за висотою (3,88м) та діаметрами (36,3 см в основі кореневої шийки та 18,06 см на висоті 1,3м).

Тут же поруч з ялівцем були висаджені одночасно 2 рядки туй, більшість з яких на сьогоднішній день, на відміну від ялівців, вимерзла. Усе вищезазначене свідчить про достатню

адаптацію ялівцю віргінського до лісорослинних умов Айдарсько-Деркульського межиріччя на південних відрогах Середньоруської височини в цілому, особливо до сильних морозів, які тут іноді спостерігаються (зафіксован абсолютний мінімум -40°C).

Представників другого та третього поколінь ялівцю віргінського було виявлено в межах Миколаївського лісництва Луганського ДЛМГ. Територія представлена ландшафтами лесових слабопогорбованих рівнин на осадовому чохлі герцинської основи із чорноземами звичайними середньо- та малогумусними з фрагментарною рослинністю різнотравно-типчакково-ковилових степів та крейдянних відслонень [12; 13].

У 1978 р. на кварталі № 57 Миколаївського лісництва Луганського ДЛМГ було створено дослідну ділянку (на змитих чорноземах та крейдо-мергельних відслоненнях в умовах сульфатно-гідрокарбонатного засолення) загальною площею 13,5 га. У середній частині ділянки були закладені дослідні культури ялівцю віргінського (0,12 га) – 4 рядки довжиною 100 метрів. У жовтні 2006 р. на дослідній ділянці нами було виявлено 107 живих дерев ялівцю віргінського. Загальна приживлюваність породи за 1980-2006 рр. склала близько 31 %.

Дерева, що збереглися, досягають у висоту від 3,8 м до 6-6,5 м (в окремих випадках до 7 м), діаметр на рівні 1,3 м складає від 16-19 см до 35 см (в окремих випадках до 46 см). Щорічний приріст у висоту складає 18-19 см/рік. Колосовидна зелена форма надає деревам мальовничого вигляду, що істотно підвищує пейзажне розмаїття схилкових та яружних ландшафтів протягом усього року.

При відвідуванні дослідної ділянки нами було виявлено 21 випадок самосіву. Природні саджанці ялівцю були різної висоти - від 13 см до 3,00м і знаходилися як безпосередньо поруч з дослідними культурами (6-15 метрів), так і на значній (40-50 м) відстані від них. Наявність самосіву ялівцю віргінського (третє покоління культури в області) наглядно демонструє відносну адаптованість породи до природних умов регіону, а саме: зростання на крейдо-мергельних ґрунтах.

Отже, проведені нами дослідження виявили три покоління ялівцю віргінського на території Луганської області. Насадження „прабатьків” (перше покоління) та другого покоління в межах Юницького дослідного лісництва (Біловодський р-н) демонструють достатню адаптацію екзота до лісорослинних умов ландшафтів Старобільського виду.

Дослідження другого та третього поколінь культури довели, що ялівець віргінський може зростати на лесових малогорбистих рівнинах з крейдо-мергельними відкладеннями в умовах надмірного природного засолення ґрунтів (квартал 57 Миколаївського лісництва) за умов проведення правильної підготовки ґрунту та своєчасної кореневої меліорації на цих ділянках.

Вищезазначені переваги та цілорічний мальовничий вид дослідної культури зумовлюють необхідність проведення в регіоні подальших досліджень з метою введення ялівцю віргінського в екосистему лісів степового Донбасу.

На підставі проведених досліджень нами розроблено два пізнавальні маршрути з метою ознайомлення молоді з історією залісення Луганщини, з особливостями адаптації екзотів до лісорослинних умов регіону, у тому числі ялівцю віргінського, та визначення ролі лісових насаджень у покращенні екологічної ситуації в індустріально-урбанізованому Донбасі.

Література

1. Сидельник Н.А. Некоторые вопросы массивного лесоразведения в степи и перспективные типы культур для степной зоны УССР / Н. А. Сидельник // Искусственные леса степной зоны Украины. – ХГУ. – Харьков, 1960. – С. 85–133.
2. Сидельник Н. А. Устойчивость древесных и кустарниковых пород в насаждениях Старо-Бердянской, Алтагирской и Радионовской лесных дач / Н. А. Сидельник // Сб. работ биол. ф-та ДГУ, Науч. зап., т. XXXVIII, К., 1953.
3. Симоненко А. И. Зеленые зоны Луганщины / А. И. Симоненко, В. И. Оберто. – Луганськ, 1963. – 91с.
4. Генсирук С. А. Леса Украины. – М., 1975.
5. Луганщина – край турботи та надій / Річний звіт про стан навколишнього природного середовища в Луганській області у 2008 році. – Луганськ. – 2009. –С. 13–23.
6. Вербин А. Е. Леса Луганской области /А. Е. Вербин, Н. И. Конопля //Вісник Луганського нац. педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – № 3. –С. 10–26.
7. Рева Н. Н. Рост можжевельника виргинского в Донбассе / Н. Н. Рева // Зеленое строительство в степной зоне УССР. – К., 1970. –С. 136–139.
8. Добровольский В. И. Вопросы выращивания карандашного дерева / В. И. Добровольский // Сб. науч. трудов УкрНИИЛХА, вып. 3., Харьков, 1946.
9. Лыпа А. Л. Озеленение населенных мест / А. Л. Лыпа. – К.: Изд-во Академии архитектуры УССР, 1952.
10. Улановский М. С. Типология лесорастительных условий эродированных земель равнинной части УССР / М. С. Улановский // Труды Харьковского СХИ. – Т. 2. – Харьков, 1974.
11. Жерлицын Н. С. Можжевельник виргинский в экосистеме лесов Луганской области / Н. С. Жерлицын, А. Е. Вербин // 36. науч. праць Луганського нац. аграрного ун-ту / Ред. В. Г.Ткаченко. – Луганськ : ЛНАУ, 2008. – № 82. – С.95–104.
12. Фисуненко О. П. Природа Луганской области / О. П. Фисуненко, В. И. Жадан. – Луганск. –233 с.
13. Атлас. Луганська область / За ред. М. Ф. Песоцького. – К.: ДНВП „Картографія”, 2004. – 31 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Базай Вадим Вікторович** – молодший науковий співробітник відділу із наукового забезпечення та взаємодії зі споживачами наукових послуг ДУ НДІ соціально-трудових відносин Мінсоцполітики України, м. Луганськ.
2. **Белоусова Наталія Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
3. **Вірченко Павло Анатолійович** – кандидат географічних наук, учитель-методист, керівник сектору наукової роботи Кременської ЗОШ № 2 Луганської області.
4. **Влах Мирослава Романівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
5. **Гладкий Олександр Віталійович** – доктор географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
6. **Гавриленко Олена Петрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та геоecології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
7. **Гаврюшенко Ганна Володимирівна** – завідувач відділу із вивчення демографічних, етносоціальних та регіональних аспектів розвитку соціально-трудової сфери ДУ НДІ соціально-трудових відносин Мінсоцполітики України, м. Луганськ.
8. **Гасвська Надія Сергіївна** – науковий співробітник відділу із вивчення демографічних, етносоціальних та регіональних аспектів розвитку соціально-трудової сфери ДУ НДІ соціально-трудових відносин Міністерства соціальної політики України, м. Луганськ, аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
9. **Гукалова Ірина Володимирівна** – доктор географічних наук, старший науковий співробітник відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України.
10. **Денисик Григорій Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
11. **Дериземля Наталія Олексіївна** – студентка IV курсу Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
12. **Доценко Анатолій Іванович** – доктор географічних наук, професор, Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна”.
13. **Дудкіна Ганна Євгенівна** – асистент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
14. **Дячевська Любов Петрівна** – кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України.
15. **Єфименко Валентина Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
16. **Жадан Василь Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
17. **Жерліцин Сергій Олександрович** – проректор з науково-педагогічної роботи Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.
18. **Жерліцин Назар Сергійович** – студент Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
19. **Жилік Ольга Володимирівна** – учитель-методист багатoproфільної гімназії м. Кіровськ Луганської області.
20. **Жилік Віктор Дмитрійович** – учитель-методист багатoproфільної гімназії м. Кіровськ Луганської області.
21. **Заваріка Галина Михайлівна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри туризму Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
22. **Заволока Юлія Юріївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
23. **Зарубіна Антоніна Володимирівна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри географії та геоecології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

24. **Заставецька Леся Богданівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
25. **Іванов Євген Анатолійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри конструктивної географії і картографії, заступник декана з навчально-виховної і наукової роботи Львівського національного університету імені Івана Франка.
26. **Ішук Степан Іванович** – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
27. **Кармазиненко Сергій Петрович** – кандидат географічних наук, науковий співробітник Інституту географії НАН України.
28. **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, докторант Львівського національного університету імені Івана Франка.
29. **Кисельова Октябринна Олександрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
30. **Ключко Людмила Василівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
31. **Козак Тарас Ігорович** – аспірант кафедри конструктивної географії і картографії Львівського національного університету імені Івана Франка.
32. **Ковальчук Іван Платонович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ.
33. **Крижанівський Микола Олександрович** – аспірант кафедри фізичної географії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
34. **Кулешова Ганна Олександрівна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства геолого-географічного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна.
35. **Книш Мирослава Михайлівна** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка.
36. **Кушнір Людмила Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.
37. **Лажнік Володимир Йосипович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки.
38. **Лакомова Олена Йосифовна** – асистент кафедри фізичної географії та геології Криворізького державного педагогічного університету.
39. **Лісовський Сергій Антонович** – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України.
40. **Майстер Андрій Анатолійович** – магістрант кафедри країнознавства і міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки.
41. **Матросов Віталій Дмитрович** – старший науковий співробітник відділу із наукового забезпечення розвитку соціально-трудова відносин ДУ НДІ соціально-трудова відносин Мінсоцполітики України, м. Луганськ.
42. **Мезенцев Костянтин Володимирович** – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
43. **Мезенцева Наталія Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
44. **Мельник Ірина Геннадіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
45. **Мельник Сергій Вікторович** – кандидат економічних наук, директор ДУ НДІ СТВ Міністерства соціальної політики України, м. Луганськ.
46. **Ментух Наталія Романівна** – магістр географії, м. Львів.
47. **Мозговий Артем Анатолійович** – кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України.

48. **Моштакова Наталія Володимирівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
49. **Наконечна Ганна Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка.
50. **Нємець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
51. **Нємець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
52. **Нища Олена Сергіївна** – інженер кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
53. **Овчарова Ірина Миколаївна** – молодший науковий співробітник відділу соціально- та економіко-математичного моделювання ДУ НДІ соціально-трудова відносин Мінсоцполітики України, м. Луганськ.
54. **Овчарова Анжелика Юрьевна** – педагог дополнительного образования Муниципального образовательного учреждения дополнительного образования детей «Центр детского творчества» Городищенского муниципального района Волгоградской области.
55. **Олійник Ярослав Богданович** – член-кореспондент НАПН України, доктор економічних наук, професор, декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
56. **Парилівська Галина Іванівна** – учитель географії Самійлівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Новоазовської районної ради Донецької області.
57. **Петренко Олег Миколайович** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу ландшафтознавства Інституту географії НАН України.
58. **Петрук Світлана Леонідівна** – кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України.
59. **Покляцький Сергій Анатолійович** – аспірант відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України.
60. **Прядка Ірина Анатоліївна** – аспірант кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
61. **Савчук Іван Григорович** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України.
62. **Самойлов Олексій Миколайович** – здобувач кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
63. **Сєгіда Катерина Юріївна** – старший викладач, аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
64. **Семенов Лариса Леонтіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та геоecології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
65. **Ситник Олексій Іванович** – старший викладач кафедри географії та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
66. **Славгородская Елена Николаевна** – кандидат географических наук, доцент, Волгоградский государственный социально-педагогический университет.
67. **Слоньова Таїсія Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
68. **Сопов Дмитро Сергійович** – асистент кафедри землевпорядкування і кадастру Луганського національного аграрного університету, аспірант кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
69. **Телебенєва Євгенія Юріївна** – магістрант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
70. **Топчієв Олександр Григорович** – доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.
71. **Фаргал Алі Махмуд Хасан** – кандидат географічних наук, доцент кафедри землевпорядкування і кадастру Луганського національного аграрного університету.

72. **Шевченко Марина Геннадіївна** – молодший науковий співробітник відділу із вивчення демографічних, етносоціальних та регіональних аспектів розвитку соціально-трудової сфери ДУ НДІ соціально-трудових відносин Мінсоцполітики України, м. Луганськ.
73. **Шевчук Сергій Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.
74. **Щеголева Лариса Гур'ївна** – старший викладач кафедри землевпорядкування і кадастру Луганського національного аграрного університету.
75. **Яворська Вікторія Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії, заступник декана геолого-географічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
76. **Яновська Ольга Олександрівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Наукове видання

**СУСПІЛЬНО-, ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ
ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
СТАРОПРОМИСЛОВИХ РАЙОНІВ**

*Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,
присвяченої 75-річчю утворення кафедри географії
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(17 – 19 жовтня 2011 р., м. Луганськ)*

Редактор – Мельник І. Г.
Комп'ютерний макет – Мельник І. Г.
Коректор – Сидоренко Т. І.

Здано до склад. 30.08.2011 р. Підписано до друку 30.09.2011 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 24,06. Наклад 100 прим. Зам. № 155.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.